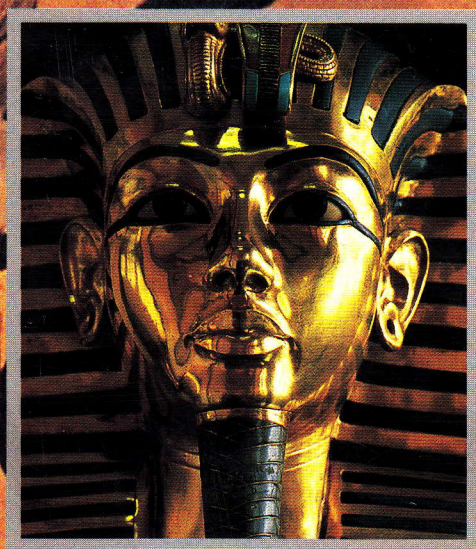

AZ EMBER KÉPES TÖRTÉNETE

ÓVILÁGI KULTURÁK

VÁROSOK ÉS ÁLLAMOK SZÜLETÉSE

A Z E M B E R K É P E S T Ö R T É N E T E

ÓVILÁGI KULTÚRÁK

VÁROSOK ÉS ÁLLAMOK SZÜLETÉSE

FŐSZERKESZTŐ
GÖRAN BURENHULT

BARRY CUNLIFFE
ELŐSZAVÁVAL

OFFICINA NOVA

A sorozat eredeti címe: The Illustrated History of Humankind

A kötet eredeti címe: Old World Civilizations

© Weldon Owen Pty Limited / Bra Böcker AB

Fordította: Dr. Dezső Tamás

Az eredetivel egybevetette: Dr. Kalla Gábor

Készült az Officina Nova és a Magyar Könyvklub közös kiadásában

Felelős kiadó: Balogh Katalin igazgató

Felelős szerkesztő: B. Fizil Éva

Műszaki vezető: Asztalosné Szentirmay Katalin

Műszaki szerkesztő: Badics Ilona

Szedés és tördelés: Jet Set

Nyomás: Mandarin Offset, Hongkong

ISBN 963 477 015 0 Ö / 963 477 058 4 (Officina Nova)

ISBN 963 548 269 8 (Magyar Könyvklub)

Az előzékeken Festmény a „pajzsok sírjából” az etruszk Tarquiniában; zenészek kíséretében lakomázó társaságot ábrázol.

GÖRAN BURENHULT

Az 1. oldalon A Heinrich Schliemann német régész által Agamemnonnak vélt műkénéi király halotti maszkja az i. e. 1500-as évekből.

C. M. DIXON / PHOTO RESOURCES

A 2–3. oldalon Görög színház romjai Taorminában, Szicília keleti részén, Olaszországban.

SANDRO PRATO / BRUCE COLEMAN LTD.

A 240. oldalon A gundestrupi üst részlete. Az i. e. 100 körül készült nagy kelta ezüstedényt egy dániai hulladéklerakóban találták Jütlandon.

NATIONALMUSEET, DÁNIA

F ő s z e r k e s z t ő

DR. GÖRAN BURENHULT
régész docens
Stockholms Universitet, Svédország

S z e r k e s z t ő b i z o t t s á g

DR. PETER ROWLEY-CONWY
tanár
Department of Archaeology
University of Durham, Egyesült Királyság

DR. DAVID HURST THOMAS
muzeológus antropológus
American Museum of Natural History
New York, USA

DR. WULF SCHIEFENHÖVEL
professzor
Forschungsinstitut für Humanethologie
Max Planck Gesellschaft
Andechs, Németország

DR. J. PETER WHITE
egyetemi tanár
School of Archaeology,
Classics and Ancient History,
University of Sydney, Ausztrália

K ö z r e m ű k ö d ő k

P. J. CASEY
egyetemi tanár, Department of
Archaeology, University of Durham,
Egyesült Királyság

GRAHAM JOYNER
tanár, School of History, Philosophy
and Politics, Macquarie University,
Sydney, Ausztrália

DR. HIMANSHU PRABHA RAY
tudományos munkatárs, Centre for
Historical Studies, Jawaharlal Nehru
University, Újdelhi, India

DR. PETER DAMEROW
Max Planck Gesellschaft
Forschungsinstitut Entwicklungs- und
Sozialisierungszentrale, Berlin,
Németország

BARRY KEMP
tanár, Faculty of Oriental Studies,
University of Cambridge, Egyesült
Királyság

DR. CHARLES L. REDMAN
antropológusprofesszor, Arizona State
University, USA

CORINNE DUHIG
ösztöndíjas, Faculty of Oriental
Studies, University of Cambridge,
Egyesült Királyság

DR. KATHERYN M. LINDUFF
professzor, Department of Fine Arts,
Department of Archaeology, University
of Pittsburgh, USA

DAVID RIDGWAY
tanár, Department of Classics,
University of Edinburgh, Egyesült
Királyság

DR. CHRISTOPHER FYFE
egyetemi tanár, African History Centre
of African Studies, University of
Edinburgh, Egyesült Királyság

J. G. MACQUEEN
nyugalmazott egyetemi tanár,
Classics and Ancient Middle Eastern
Studies, Department of Classics and
Archaeology, University of Bristol,
Egyesült Királyság

DR. CHARLOTTE SCHEFFER
vezető tanár, Klassika Institutionen,
Stockholms Universitet, Antikes Kultur
och samhällsliv, Svédország

DR. IAN C. GLOVER
vezető tanár, Department of Prehistoric
Archaeology, University College
London, Egyesült Királyság

DR. ELIZABETH H. MOORE
egyetemi tanár, Department of Art and
Archaeology, School of Oriental and
African Studies, University of London,
Egyesült Királyság

DR. I. M. STEAD
osztályvezető-helyettes, Department
of Prehistoric and Romano-British
Antiquities, British Museum, London,
Egyesült Királyság

DR. HELENA F. HAMEROW
egyetemi tanár, Department of
Archaeology, University of Durham,
Egyesült Királyság

HÅKAN WAHLQUIST
osztályvezető, Etnografiska Museet,
Stockholm, Svédország

DR. RICHARD J. HARRISON
tanár, Department of Classics and
Archaeology, University of Bristol,
Egyesült Királyság

DR. ROBERT G. MORKOT
Department of Egyptology, University
College London, Egyesült Királyság

DR. PETER WARREN
professzor, Ancient History
and Classical Archaeology, University
of Bristol, Egyesült Királyság

DR. PONTUS HELLSTRÖM
professzor, Institutionen för Antikes
kultur och samhällsliv, Uppsala
Universitet, Svédország

DR. BOYO G. OCKINGA
vezető tanár, School of History,
Philosophy and Politics, Macquarie
University, Sydney, Ausztrália

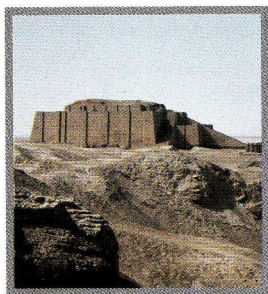
DR. CHARLOTTE WIKANDER
tanár, Klassika Institutionen,
Göteborgs Universitet, Antikes Kultur
och samhällsliv, Svédország

DR. CHO-YUN HSU
professzor, University of Pittsburgh,
USA

DR. SUSAN POLLOCK
tudományos munkatárs, State
University of New York at Binghamton,
antropológiai tanszék, USA

DR. ÖRJAN WIKANDER
társprofesszor, Klassika Institutionen,
Lunds Universitet, Antikes Kultur och
samhällsliv, Svédország

9 Előszó • 11 Ajánlás • 13 Bevezető

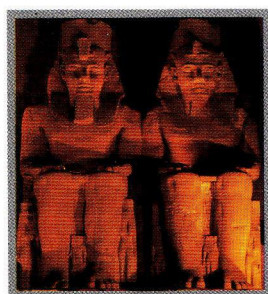
17 oldal MEZOPOTÁMIA ÉS AZ ELSŐ VÁROSOK

F e j e z e t e k

- 21 A korai mezopotámiai városok és a környezet
- 26 Legrégibb írásos emlékeink
- 34 Az Ur-i királyi temető
- 37 Babilóniak és asszírok: Mezopotámia vetélkedő hatalmai

Charles L. Redman

Charles L. Redman
Peter Damerow
Susan Pollock
Göran Burenhult

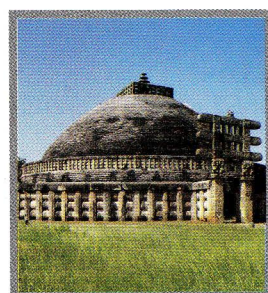
39 oldal AZ ÓKORI EGYIPTOM CIVILIZÁCIÓJA

F e j e z e t e k

- 46 A halál régészete
- 50 Az örök élet keresése: templomok és sírok
- 54 Ré fiai: Egyiptom fáraói
- 58 Egyiptom örökségének jövője

Boyo G. Ockinga

Corinne Dubig
Boyo G. Ockinga
Boyo G. Ockinga
Barry Kemp

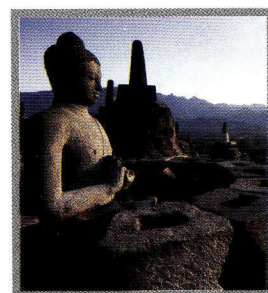
61 oldal DÉL-ÁZSIA CIVILIZÁCIÓI

F e j e z e t

- 77 Szihagiri palotaerődje

Ian C. Glover és Himanshu Prabha Ray

Himanshu Prabha Ray

79 oldal DÉLKELET-ÁZSIA CIVILIZÁCIÓI

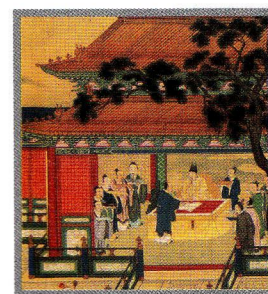
F e j e z e t e k

- 97 Délkelet-Ázsia megalitikus emlékei
- 98 Borobudur: hegy, sztúpa vagy mandala?

Ian C. Glover és Elizabeth H. Moore

Ian C. Glover

Elizabeth H. Moore

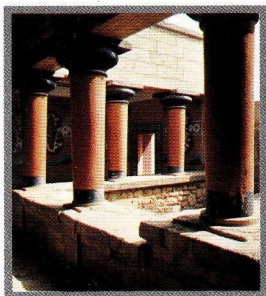
101 oldal KÍNA DINASZTIÁI

F e j e z e t e k

- 110 A Cs'in Birodalom első császáranak sírja
- 116 T'aj úrnő sírja
- 120 A Selyemút

Cho-yun Hsu

Katheryn M. Linduff
Katheryn M. Linduff
Håkan Wahlquist

123 oldal

A FÖLDKÖZI-TENGERI CIVILIZÁCIÓK FELEMELKEDÉSE

Fejezetek

132 Knósszosz minószi palotája

137 A bronztól a vasig a Mediterráneumban

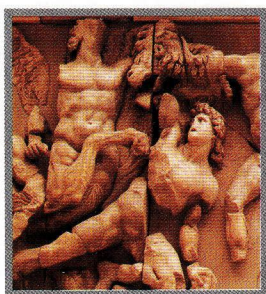
140 Görög és föníciai gyarmatosítás: i. e. 800–500

*Peter Warren, J. G. Macqueen
és Richard J. Harrison*

Graham Joyner

Göran Burenbult

Göran Burenbult

143 oldal

AZ ÓKORI GÖRÖGORSZÁG

Fejezetek

148 Pithékusszai kereskedelmi kikötője

150 A nyugati görögök

154 Philipposz sírjának rejtélye

158 Az ókori Görögország vázafestészete

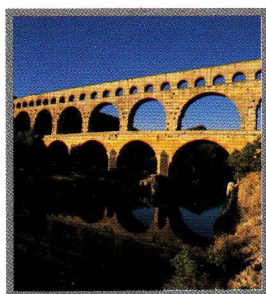
Pontus Hellström

David Ridgway

Charlotte Wikander

Pontus Hellström

Charlotte Scheffer

165 oldal

RÓMA FELEMELKEDÉSE ÉS BUKÁSA

Fejezetek

168 A halál Etruriában

172 Herculaneum: egy eltemetett város

177 Cato mezőgazdasági gépei

184 A Római Birodalom európai határai

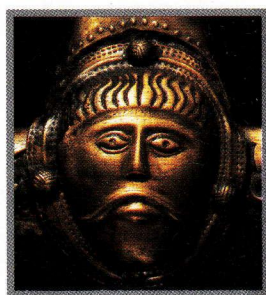
Örjan Wikander

Charlotte Scheffer

Örjan Wikander

Örjan Wikander

P. J. Casey

187 oldal

A VASKORI EURÓPA

Fejezetek

196 A lindow-i ember: 2000 éves emberáldozat

199 Vidéki település az angolszász Angliában

Göran Burenbult

I. M. Stead

Helena F. Hamerow

209 oldal

AZ AFRIKAI ÁLLAMOK KIALAKULÁSA

Fejezetek

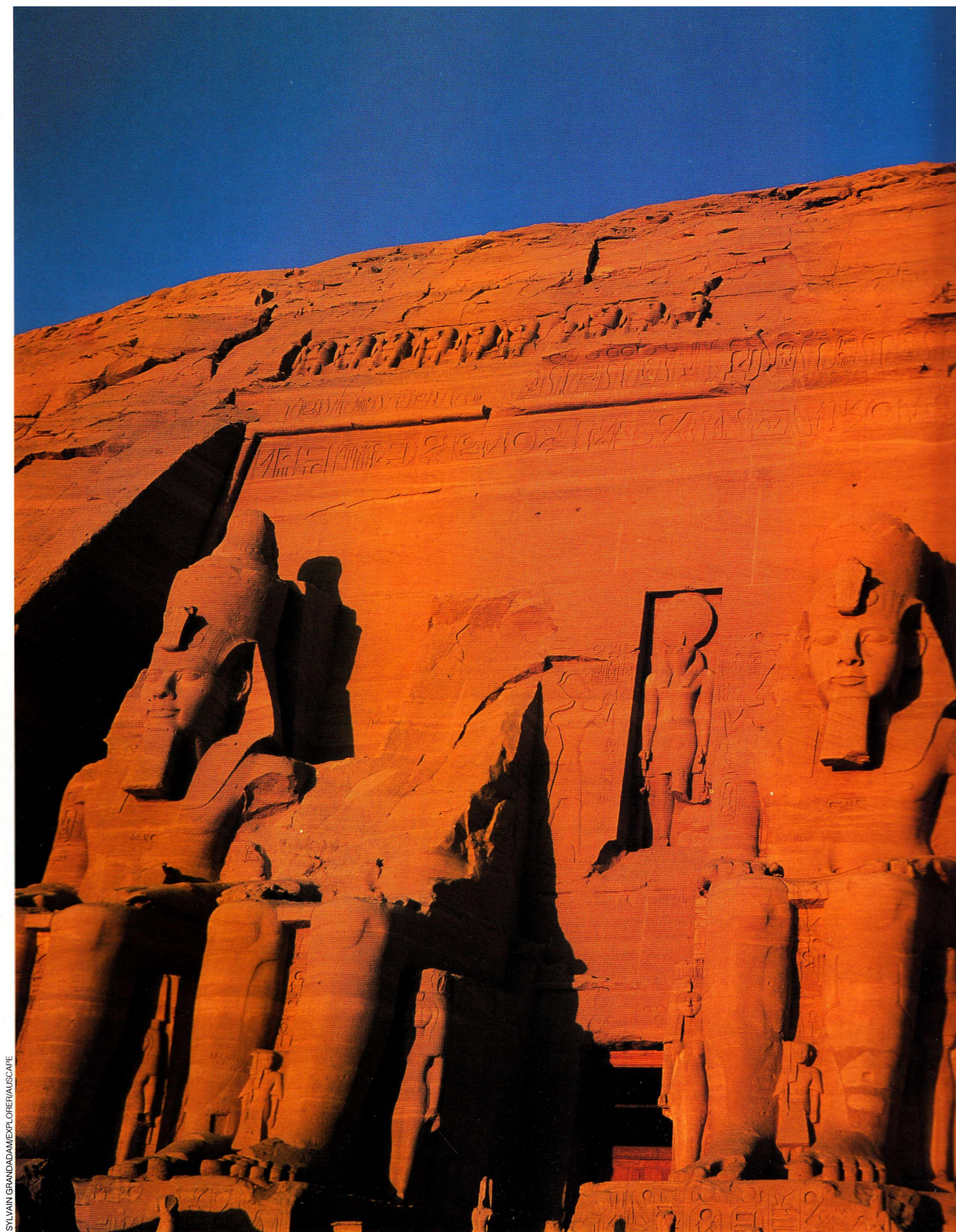
213 A társadalom összetartása

224 Meroé: egy virágzó királyság fővárosa

Christopher Fyfe

Christopher Fyfe

Robert G. Morkot

Az emberi társadalom legállandóbb és sok szempontból legfontosabb jellegzetessége a képesség a változásra. Ezek a történelem folytán olykor alig észrevehetően, máskor viszont megdöbbentő gyorsasággal zajlottak.

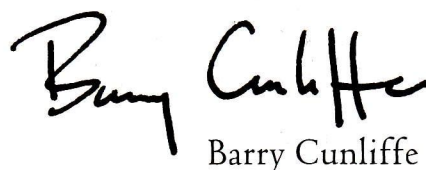
A társadalmak hosszú ideig az egész világon meglehetősen állandóak voltak: az emberek kis vadászó-gyűjtögető csoportokban éltek. A változás üteme azonban i. e. 10 000 után felgyorsult. A következő évezredekben a Közel-Kelet „termékeny félholdjában”, az Iráni-felföld lábainál, a Nílus és a Sárga-folyó völgyében a közösségek elkezdtek élelmet termelni. Amint letelepültek, a népesség növekedni kezdett, és megteremtődtek a városi társadalmak, illetve az állami rendszerű kormányzás kialakulásának feltételei.

Az Óvilág – Ázsia, Európa és Afrika – ókori civilizációinak áttekintése, amelyre ebben a csodálatos könyvben törekedtünk, még azon hivatásos régész számára is nehéz feladat, akit nem hökkent meg az emberi fejlődés gyorsasága. Az emberiség az első bizonytalan kísérletezések után alig 4000 év alatt eljutott Róma világvárosáig, egy óriási birodalom központjáig.

A civilizáció kialakulásának összetettsége miatt válik érdekessé. Egyrészt az emberi találékonyság változatossága kápráztat el minket, másrészt a városi élet eszméi egymástól távoli területeken oly szembetűnően hasonlatosak, hogy felmerül a kérdés, melyek azok az állandó jelenségek, amelyek az ember társadalmi viselkedését irányítják. A kép sokszínű, a háttérben azonban közös minta húzódik meg.

Sok régésznek az eredet kutatása a legnagyobb vonzerő. Megértését segítheti, de meg is zavarhatja a városi államok kialakulása a Tigris és Eufrátesz, a Nílus valamint az Indus nagy folyamvölgyeiben. A folyamat i. e. 3 500 körül kezdődött és i. e. 2 500 körülre már fénykorába ért. A környezet hasonlósága, amelyben ezek a fontos változások lezajlottak, valamint a fejlődés szélesebb értelemben vett szinkronizmusa a központok egymásra gyakorolt hatására utal. Hosszú évek gondos régészeti kutatása azonban bebizonyította, hogy az ok, ami ezekben a folyóvölgyekben az emberi közösségeket arra készítette, hogy egyre nagyobb társadalmakban éljenek együtt, bennük rejtett. Úgy tűnik, hogy a kezdetben gyér információ-áramlás csak később teremtett kapcsolatot közöttük, amikor a társadalmi és gazdasági rendszerek összetettebbé váltak. A legelső kínai állam kialakulása a Hszia-dinasztia végén, a Sárga-folyó völgyében a Közel-Keleten és Indiában végbement fejlődéstől elszigetelt folyamat volt, és további bizonyítékot szolgáltat arra nézve, hogy a fejlődés ezen korai állomásai *sui generis* jöttek létre.

Amint a városiasodás és az államszervezetek kialakulása megkezdődött, a folyamat visszafordíthatatlanná vált. A korai centrumok perifériáján fekvő területek maguk is innovatív központokká váltak. Ez volt a „civilizáció terjedésének” módja. A központi területek gyakran újra megerősödtek és új vívmányokat hoztak létre az előző rendszerek hamvaiból. Az elmúlt 6000 év története magával ragadja az olvasót, és komoly gondolatokat is ébreszt bennünk, nemcsak a múltról, hanem a jelenről... sőt, a jövőről is.

Barry Cunliffe

professzor
Institut of Archaeology
University of Oxford

Az ember képes története harmadik kötetében a történelem és régészet egyik legfontosabb kérdésével kerülünk szembe. Vajon a világtörténelem jelentős eseményeit néhány géniuszt kiemelkedő tetteihez köthetjük, vagy a múlt nagyjai koruk termékei, a történelem ellenállhatatlan erőinek logikus következményei voltak?

Mi az az erő, amely az egyik falu helyett a másikat teszi alkalmassá a városi életforma kialakítására? Miért pont akkor alakult ki az írás, amikor kialakult? A fejlődés a bőség vagy a nélkülözés idején indult-e el? Jelentős újítások – az írás, a törvénykönyvek, a kerék, az eke, a fémművesség, a matematika, a mérnöki tudományok alapelvei, a „városi forradalom”, valamint a társadalmi osztályok kialakulása – csak együttesen vagy külön-külön is a példa nélküli fejlődés és kreativitás korába juttattak-e egy társadalmat? Ezek a felfedezések és újítások az emberi géniuszt termékei voltak-e?

Néhányan azt válaszolják erre, hogy igen. Ez az oka annak, hogy Philipposz sírjának elmentmondásos felfedezését néhányan az évszázad legfontosabb klasszikus régészeti leleteként dicsőítették. Philipposz nélkül ugyanis fia, Alexandrosz – Nagy Sándor – sohasem hódíthatta volna meg Görögországot, és nem nyithatott volna utat a görög kultúrának Egyiptomban, Törökországban és Irakban. A legutóbbi régészeti, csonttani és törvényszéki orvostani vizsgálatok azonban lehetővé tették, hogy az emberi történelem egyik legnagyobb alakjának arcába nézhessünk.

Miért bűvölnek el minket annyira olyan személyiségek, mint II. Philipposz, Alexandrosz, Kleopátra és más hellenisztikus „szupersztárok”? Valójában olyan kivételes személyiségek voltak, hogy ők mozgatták a világtörténelem kulcsfontosságú eseményeit? Erre sokan azt válaszolnák, hogy Alexandrosz vagy Arisztotelész képességei és tettei csak koruk termékeként, a már meglévő kulturális információ szintéziseként és a már létező kultúrához képest új elemek asszimilációjaként értelmezhetők. Mi történt volna, ha ezek az „univerzális géniusok” már gyerekkorukban meghaltak volna? Talán másként nézne ki ma a világunk?

A történelmi eseményekre komoly hatást gyakoroltak a véletlenek és a körülmények is. Biztos, hogy senki sem tudta előre megjósolni, hogy Akszum királya, Azana az i. sz. IV. század közepén át fog térni a keresztény hitre, vagy hogy a Cs'in-dinasztiabeli Si Huang-ti császár az észak-kínai államok védelmére megépíti a kínai nagy falat. A történelem az időtől függő események sorozata, és az olyan személyiségek, mint Azana király vagy Si Huang-ti császár, kiemelkedő szerepet játszottak benne. Nélkülük a világ sem lenne ugyanilyen.

Az evolucionista szemléletmód alapján azonban az emberiség fejlődésének útja előre kiszámítható, sőt meghatározható. Ez az oka annak, hogy a növényeket és állatokat az emberi történelem során sok helyen és eltérő időben, egymástól függetlenül házasították. Miért alakultak ki városok világszerte? Miért alakult ki a kerámiakészítés, a fémművesség, az írás és a matematika újra meg újra? Úgy tűnik, hogy a legjobb ötleteket az őket előadó egyének-től függetlennek kell tekintenünk. Ahogy Leslie White a híres régész és természettudomány-történész fogalmazott: „A lúd, amely megmentette Rómát, történelmi szempontból fontosabb volt sok, a várost uraló császárnál.”

David Hurst Thomas

Az i. e. 4. és 3. évezred folyamán kialakultak a világ első civilizációi. Egymástól teljesen függetlenül, a világ számos pontján jöttek létre. Első pillantásra meglepőnek tűnhet, hogy ezek az emberi társadalmakban végbement forradalmi változások gyakran nem az élelemben vagy természeti kincsekben gazdag területeken, hanem olyan övezetekben mentek végbe, amelyek az utolsó jégkorszakot követő klimatikus változások során, i. e. 12 000 körül kiszáradva sivatagokká vagy félsivatagokká váltak.

Ha azonban közelebbről is megvizsgáljuk ezeket a változásokat, nyilvánvalóvá válik, nem a véletlennek köszönhető, hogy ezek a korai civilizációk olyan száraz vidékek által körülvelt folyók körzetében alakultak ki, melyeket csak kiterjedt öntözőrendszerek kiépítésével lehetett termékennyé tenni. Ennek legismertebb példái a Nílus-völgy, a Tigris és Eufrátesz folyók köze valamint az Indus-völgy.

A természet erőinek megzabolázása mellett elengedhetetlenné vált az emberi erőforrások ellenőrzése is. Kezdetben a munkát szakmák szerint kellett megszervezni, ami elősegítette a kézműves szakosodást. Ez idő tájt emberek bizonyos csoportjai ellenőrzésük alá vonták a kereskedelmet. A kereskedelmi ügyletek nyilvántartása, szervezése és ellenőrzése viszont szükségessé tette az írásrendszerek kialakítását. Ekkor jöttek létre az első központosított nagyobb vallások és a

főállású papság intézménye is. Mindezen vívmányok pedig a művészeti és építészeti kreativitás robbanásszerű fejlődésének közepette jelentek meg. Megszületett az a civilizáció, amit ma ismerünk.

Az *Óvilági civilizációk*, Az ember képes története című sorozat harmadik kötete élvezetes betekintést nyújt múltunk egy érdekes korszakába, amikor az írott nyelv megszületésével őseink átlépték az írás nélküli prehistória és az írott történelem közötti határt. Ettől kezdve a kutatók már nemcsak a néma régészeti leletekre támaszkodnak, hanem gyakran feljegyzett információk is a rendelkezésükre állnak. A történelem során először olvashatunk a múlt eseményeiről írt személyes beszámolókat. Kétségtől varázslatosak és betekintést nyújtanak az akkori gondolkodás világába.

A *Mezopotámia és az első városok* című rész felvázolja a mezopotámiai síkságon élő legkorábbi városi közösségek i. e. 4000 körülől az első délnyugat-ázsiai birodalmak kialakulásáig tartó fejlődését. Az *ókori Egyiptom civilizációja* felidézi a Nílus-völgyben i. e. 5000-től lejátszódó látványos kulturális fejlődést, amely az Óbirodalom, Középbirodalom és Újbirodalom fénykorához vezetett. A *Dél-Ázsia civilizációi* i. e. 3000-től az i. sz. I. évezred közepéig követi nyomon az erősen tagolt indiai szubkontinens városainak és államainak növekedését. A *Délkelet-Ázsia civilizációi* című rész Délkelet-Ázsia szárazföldje és szigetvilága fémhasználó kultú-

ráinak fejlődését vizsgálja, miközben feltárja más, a világnak ezen a részén nagy hatást gyakorló ázsiai civilizációk – köztük India és Kína – kulturális impulzusaiból eredő későbbi kulturális keveredést is. A *Kína dinasztiái* című rész a kínai civilizációnak a legendás Hszia-dinasztiától a Han-dinasztia i. sz. 220-i bukásáig végbement fejlődését mutatja be.

A *földközi-tengeri civilizációk felemelkedése* az első európai palotakultúrák kialakulásával foglalkozik – köztük a minószi kultúrával Krétán illetve a mükénéi kultúrával a görög szárazföldön. Ebben a fejezetben hallunk a kis-ázsiai Hettita Királyságról, illetve az Ibériai-félsziget fémműves társadalmairól is. Az *ókori Görögország* az első városállamoktól az i. e. 31-ben véget érő hellenisztikus korig ismerteti a görög társadalmat. A *Róma felemelkedése és bukása* című rész kezdetektől egészen kivételes birodalmának i. sz. 500 körül bekövetkezett bukásáig követi nyomon a római civilizáció fejlődését. A *vaskori Európa* a vasművesség közép-európai megjelenésétől a hatására bekövetkezett gyökeres társadalmi változásokon, illetve az ezeket követő kulturális átalakuláson keresztül az államok kialakulásának i. e. 800 körül kezdődő és a viking korról végződő periódusát öleli fel. Végül Az *afrikai államok kialakulása* az afrikai kontinensen szétszórott királyságok i. e. 3000 és i. sz. 1500 közötti végbement fejlődését kíséri figyelemmel.

Göran Burenhult

**MEZOPOTÁMIA
ÉS AZ ELSŐ VÁROSOK**
i. e. 4000–i. e. 539

**AZ ÓKORI EGYIPTOM
CIVILIZÁCIÓJA**
i. e. 5000–i. e. 332

DÉL-ÁZSIA CIVILIZÁCIÓI
i. e. 3000–i. sz. 500

**DÉLKELET-ÁZSIA
CIVILIZÁCIÓI**
i. e. 2000–i. sz. 1500

KÍNA DINASZTIÁI
i. e. 2000–i. sz. 220

- Az Asszír Birodalom bukása, Babilón uralma

- Az asszír hatalom növekedése

- Hammurapi és az amurru dinasztiák kora

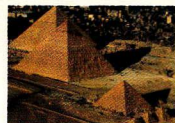
- III. Ur-i dinasztia: az építési tevékenység felerősödik
- Akkád Birodalom: a „nemzet-államok” felemelkedése
- Kora dinasztikus kor: a városállamok felemelkedése
- Uruk- és Dzsémdet Naszr-korszakok: a településhálózat sűrűsödése a mezopotámiai síkságon

- Etióp uralom (Kusi dinasztia)

- Ramesszida kor

- Az Újbirodalom alapjainak lerakása; temetkezések a Királyok Völgyében

- Piramisok építése

- Egyiptom egyesítése

- Predinasztikus kultúrák

- Gupta periódus

- Maurják: Észak-India nagyobbik részének egyesítése

- A buddhizmus és dzsainizmus kialakulása

- A Harappá utáni kultúrák felé vezető átmenet

- A Harappá-kultúra felemelkedése

- Kis városok megjelenése

- Pogány kultúra Burmában
- Angkor alapítása

- A kínai Han-dinasztia meghódítja Vietnámot

- Az Indiával való kereskedelem: a vas megjelenése, a hindu-buddhizmus megérkezése

- A fémkori kultúrák első délkelet-ázsiai bizonyítékai

- A Han Birodalom összeomlása

- A buddhizmus megjelenése

- Egyesített birodalom
- Birodalmi despotizmus; a kínai nagy fal építése

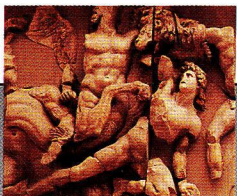
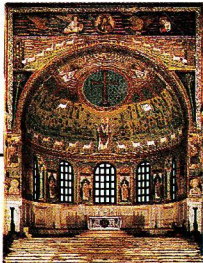

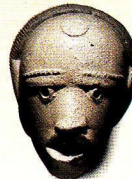

- Az államok újjászervezése; gyors társadalmi változások

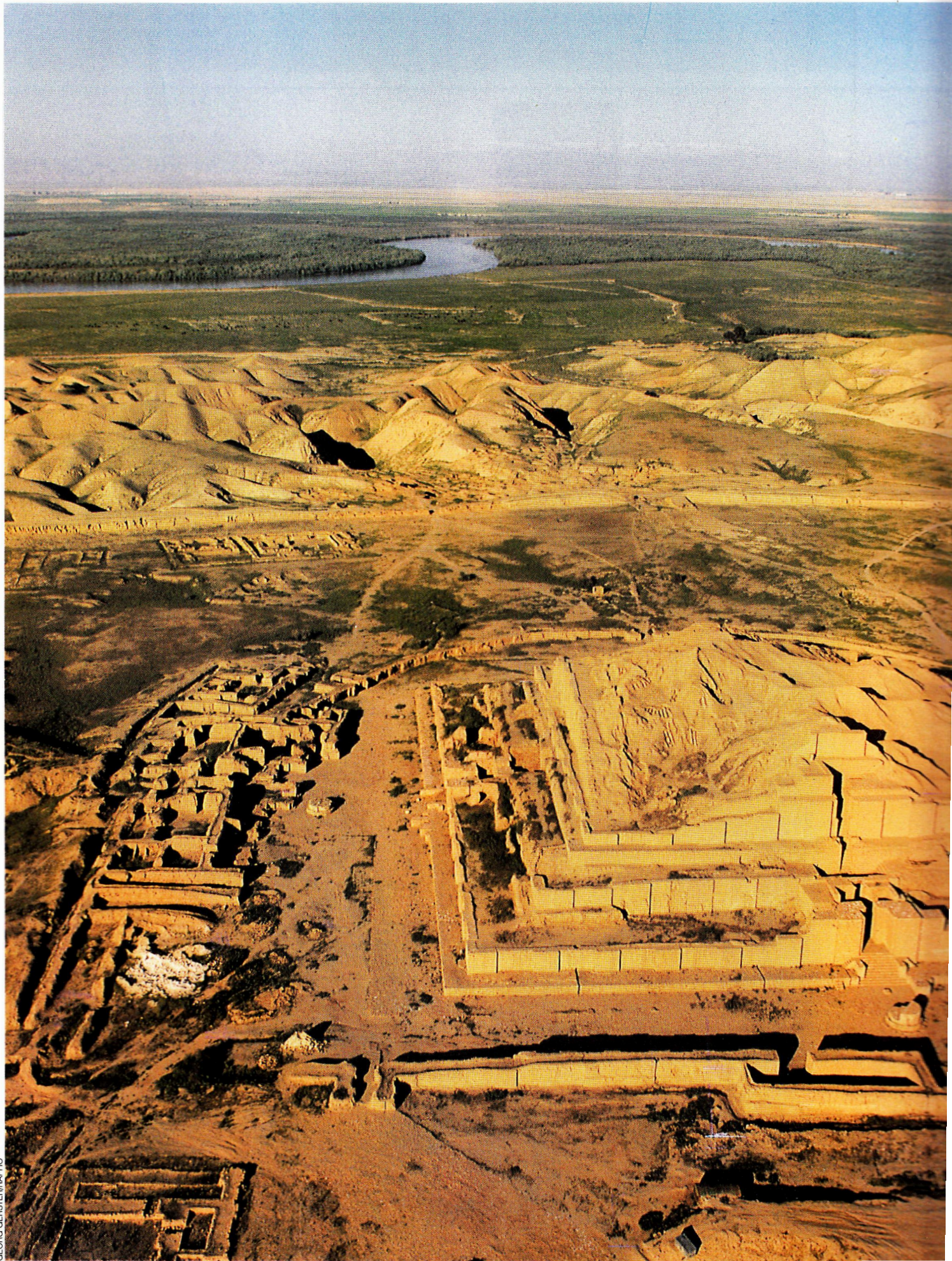
- Többállamos berendezkedés a konfucianizmus megjelenésével a vas használata

- A teljesen kialakult állam felemelkedése
- Az írás megjelenése

- Hszia: az első állam megalakulása

A FÖLDKÖZI-TENGERI CIVILIZÁCIÓK FELEMELKEDÉSE i. e. 3200–i. e. 800	AZ ÓKORI GÖRÖGORSZÁG i. e. 1100–i. e. 31	RÓMA FELEMELKEDÉSE ÉS BUKÁSA i. e. 900–i. sz. 500	A VASKORI EURÓPA i. e. 800–i. sz. 1050	AZ AFRIKAI ÁLLAMOK KIALAKULÁSA i. e. 3000–i. sz. 1500
	 <ul style="list-style-type: none"> • A hellenizmus kora <ul style="list-style-type: none"> • Nagy Sándor • Ión újjáéledés • A városállamok harca; Spárta dominanciája <ul style="list-style-type: none"> • Klasszikus kor; Athén hatalma • Archaikus kor; harc Perzsiával • Tengerentúli kereskedelem; görög kolóniák; népesség-növekedés; a görög ábécé megjelenése; a városállamok felemelkedése 	 <ul style="list-style-type: none"> • Széthullás, az utolsó nyugat-római császár trónfosztása • A birodalom kettéosztása • Gazdasági bizonytalanság és katonai anarchia • Octavianus (Augustus) császár lesz; a birodalom átszervezése • Az első triumvirátus; Caesar dictator lesz • A pun háborúk kezdete • Róma kezében az egész Itáliai-félsziget • Az utolsó etruszk király elűzése; a Capitolium-dombon épült Jupiter-templom felavatása • Az etruszk urbanizáció déli irányba terjed; Róma várossá fejlődése; a Tarquinius-dinasztia 	<ul style="list-style-type: none"> • Viking kor <ul style="list-style-type: none"> • A Római Birodalom összeomlása; a népvándorlás kor kezdete <ul style="list-style-type: none"> • A kelta hatalmat Róma szétzúzza <ul style="list-style-type: none"> • Kapcsolatok a mediterrán világgal és Szkítiával: a kelta hagyomány kialakulása és terjedése • Hallstatt C fázis: fejedelmi temetkezések 	<ul style="list-style-type: none"> • Muszlim államok Észak-Afrikában, délen Nagy-Zimbabwe • A nyugat-szudáni és nyugat-afrikai királyságok kialakulása: Ghána, Igbo-Ukwu, Ife, Benin, Mali és Szongáj <ul style="list-style-type: none"> • Meroé királysága Szudánban <ul style="list-style-type: none"> • Aksum királysága a Vörös-tenger partvidékén
 <ul style="list-style-type: none"> • A mükénéi és hattita civilizációk pusztulása • A mükénéi civilizáció görögországi és a hattita civilizáció anatóliai felemelkedése • A minószi palotakultúra felemelkedése Krétán • Kis, tervezett városok alapítása a keleti Mediterráneumban 				<ul style="list-style-type: none"> • Kus királysága Szudánban • Lazán szervezett helyi társadalmak

GEORG GERSTER/RAPHO

MEZOPOTÁMIA ÉS AZ ELSŐ VÁROSOK

I. E. 4 0 0 0 – I. E. 5 3 9

A városi társadalom útján

CHARLES L. REDMAN

Az emberi társadalmak fejlődésének egyik legfontosabb mérföldköve az első városok megjelenése Mezopotámia síkságán. A „városi forradalom” azonban sokkal többet jelentett, mint a települések méretének megnövekedése: alapvető változásokat hozott az emberek életében, környezethez való viszonyában, illetve közösségeik kialakításának módjaiban. Az ekkoriban bevezetett eljárások és intézmények fejlődtek tovább, és ezek lettek a mai városi társadalmak alapstruktúrái.

Az írás, a törvénykönyvek, a kerék, az eke, a fémművesség, a matematika, a mérnöki tudományok – mely vívmányok általánosan elterjedtek mai világunkban – Sumer (ma Dél-Irak) városaiban születtek. E technológiai fejlődés nagy hordereje ellenére a legjelentősebb változások mégis a társadalom szervezetében mentek végbe. A legnagyobb települések lakossága ugrásszerűen megnövekedett.

△ Ez a gyermeket tartó női agyagidol Ur preurbánus rétegéből került elő, és i. e. 4000 körülre keltezhető.

IRAQ MUSEUM, BAGDAD / SCALA

◁ A mai Délnyugat-Iránban, a Huzisztáni-síkságon lévő Csoga-Zambil zikkurratja i. e. 1250 körülre datálható. A zikkurratuk Mezopotámiában nagy hagyománnyal rendelkeztek, a fontosabb templomok megemelt teraszai és nyilvános szertartások központi helyszínei voltak.

△ Egy babilóni határkő i. e. 1120 körüléről, amely egy, a dél-babilóniai Edina melletti földadományról emlékezik meg.

C. M. DIXON / PHOTO RESOURCES

▽ Mezopotámiától északra és keletre a hegyi folyóvölgyek fontos szerepet játszottak a korai mezőgazdasági kísérletekben, és Mezopotámia városállamainak fő nyersanyagbeszerző övezetei voltak.

Ahogy az emberek néhány csoportjának sikerült hozzáférnie a termelés forrásaihoz – például jobb földekhez, több öntözővízhez és más térségekből kereskedelem útján beszerzett javakhoz – a társadalmi osztály vált a közösségek egyik legfontosabb jellemzőjévé. A közösségek életét az ekkor születő hierarchikus politikai és igazgatási rendszerek szervezték, melyek gyakran írott törvénykönyveket is használtak.

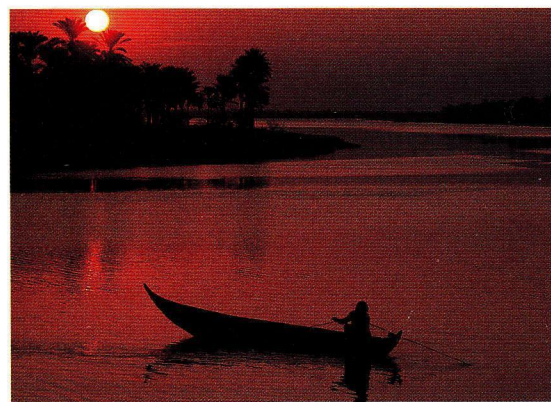
Az új gazdaságot a kézműves specializáció, a tömegtermelésre berendezkedett iparok, illetve nagyarányú kereskedelem jellemezte. A társadalmak fennmaradásában kulcsszerepet kapott a szervezett – masszív védművekkel és hosszú távú támadó hadjáratokkal jellemezhető – hadászat.

Városok és környezetük

Mezopotámia (a mai Irak és Délnyugat-Irán egy része) valamint a környező területek természetföldrajzi adottságai megfelelő ökológiai hátteret biztosítottak a mezőgazdaság korai kialakulásához és az első városi társadalmak ezt követő fejlődéséhez.

Mezopotámia egy hatalmas, két nagy folyó – az Eufrátesz és a Tigris – által létrehozott alluviális (áradmányos) síkság, amelyet két oldalról csapa-

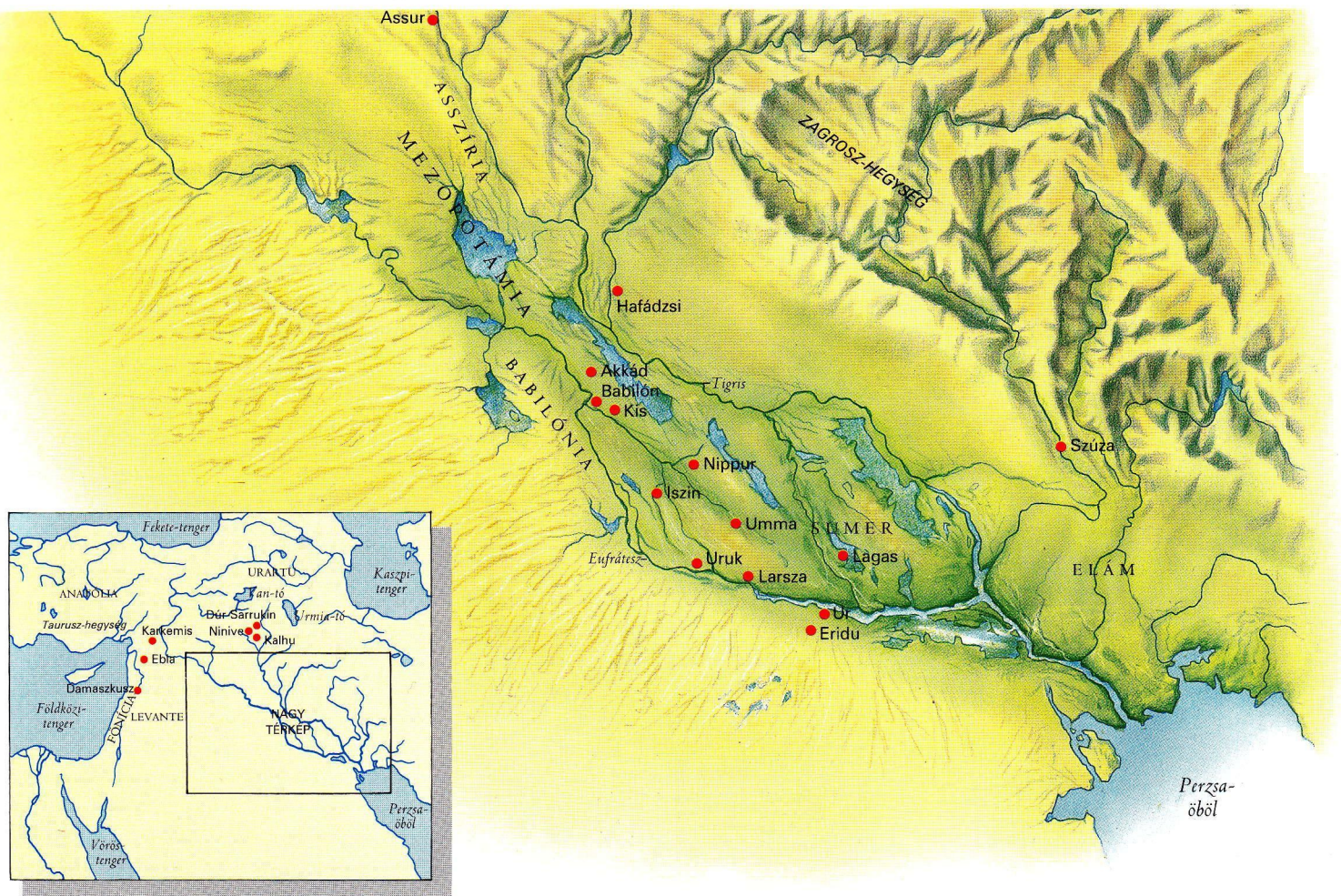
déktan hővebb hegyvidéki övezetek határolnak. Az övezet éghajlatát a nyári szárazság és a téli esőzések jellemzik, bár a síkság minimális csapadékot kap. Délen, ahol a Tigris és az Eufrátesz folyók egyesülve a Perzsa-öbölbe folynak, a síkság teljesen lapos, és sok a mocsaras terület is. A folyók mentén felfelé, északnyugatra ha-

△ A mezopotámiai földműveléshez a vizet a Tigris és az Eufrátesz, illetve mellékfolyókák szolgáltatták.

JONATHAN T. WRIGHT/BRUCE COLEMAN LTD

ladva a síkság alig emelkedik, majd meredekebbé válva folyómedreknek és száraz síkságoknak ad teret. A mezopotámiai síkság déli részén lévő természetes védőgátalakzatok meghatározták a települések helyének kiválasztását.

A folyóktól távolabb eső sík területek az áradás évszakában mocsarassá váltak, míg az év többi részében szárazon maradtak. E területek egy része alkalmas volt legeltetésre. A folyókhoz közelebb eső területeken kissé magasabban helyezkedtek el a termőföldek, melyeket még el lehetett érni az öntözőcsatornák vizével, és minél közelebb feküdtek a folyóhoz, annál termékenyebbek voltak. A folyók mentén, a környező síkságnál magasabban húzódtak a széles, jobb vízelvezetésű természetes gátak. Ezek voltak az intenzív művelés és megtelepedés legjobb övezetei. Igen fontos, hogy amint a földműves népesség sűrűsége megnőtt, a gátak azokban az években is biztosították a vizet, amikor a folyó vízszintje alacsony volt.

A folyók mentén felfelé, a mezopotámiai síkság északi területei felé haladva a talajszint emelkedni kezd, a táj hullámzóvá válik, a folyók pedig a síkságba vágják medrüket, ami nehezebbé teszi az öntözést. Északi irányba tovább haladva a nagy folyók és mellékfolyóik egyre magasabb hegyvonulatokat vágnak keresztül, míg vé-

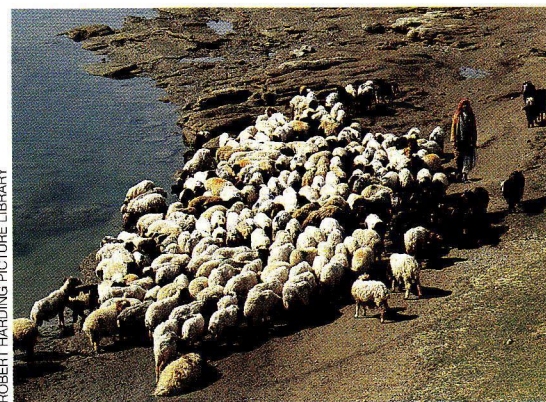
gül elérkezünk északra a Taurusz-, északkeleten pedig a Zagrosz-hegységhez. Az északi települések közel feküdtek a hegyvidékekhez és a nagy mellékfolyókhoz, ami számos előnyt jelentett, például jobban hozzáfértek az építkezésekhez szükséges kőhöz és fához, délen ezzel szemben a viszonylag könnyen öntözhető hatalmas földek kedveztek a fejlődésnek.

Időszámításunk kezdete előtt 5000–8000 között Délnyugat-Azsia neolitikus települései elsősorban a hegyvidékekre koncentráálódtak, és alig akadt néhány település Mezopotámia peremén, a mai Délkelet-Törökországban, az iráni–iraki határterületeken vagy a nagyobb folyók felső folyá-

MEZOPOTÁMIA

Mezopotámia széles, enyhén délkeleti irányba lejtő alluviális síkság, amelyen keresztül a Tigris és az Eufrátesz a Perzsa-öbölbe folyik. Északon és keleten a síkság fokozatosan a Taurusz- és a Zagrosz-hegység völgyeibe megy át.

TÉRKÉP: RAY SIM

ROBERT HARDING PICTURE LIBRARY

◁ A juhok, melyek itt az Eufrátesz partján legelnek, a korai mezopotámiai városok legfontosabb létfenntartási forrásai között szerepeltek. Húsuk és tejük mellett gyapjuk kulcsszerepet játszott a textil-előállítás és a kereskedelem kialakulásában.

GEORG GERSTER/JOHN HILLELSON AGENCY

△ Intenzíven öntözött termőföldek a Satt-el-Arab folyó mentén, Mezopotámia legdélebbi részén (a mai Délkelet-Irakban). Bár ezt a területet az ókorban valószínűleg nem művelték, általánosan elfogadott, hogy az i. e. 3. évezredben a mai sivatagban fekvő Eridu és Ur városának környéke is így nézhetett ki.

▷ Egy falu az Eufrátesz felső folyása mentén, Délkelet-Anatóliában (Törökország). Házainak kő alapjai, vályogtégla falai, fagerendás, tapasztott agyagtetői hasonlóak azoknak az óskori falvaknak a házaihoz, amelyek Mezopotámia hegyvidéki nyúlványai mentén feküdtek.

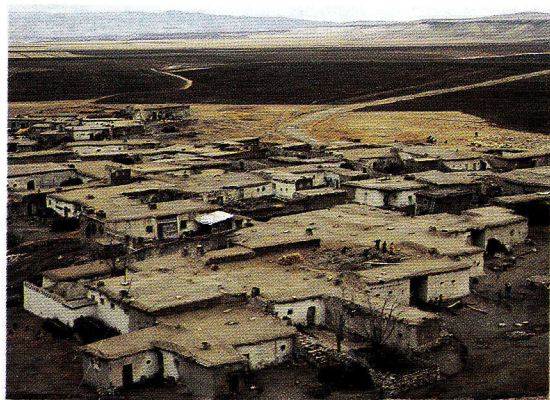
sai mentén. A kutatók semmiféle i. e. 5500-nál korábbi komolyabb település nyomaira nem bukkantak Dél-Mezopotámiában. I. e. 6000 és 4000 között azonban a hegyvidékekről indulva Mezopotámia síkságának egyre nagyobb területein telepedtek meg. Ez természetesen nem egy emberöltő alatt lejátszódó gyors expanzió volt. Generációk hosszú sora alatt tanulták meg, hogyan kell növényeket termesztani és állatokat tartani a síkságok forró és száraz klímájában. A terjeszkedés kezdetben a még éppen elegendő, de tulajdonképpen megbízhatatlan csapadéközóna területére terjedt ki. Az egyszerű öntözőrendszerek segítségével azonban már olyan területeken is letelepedhettek, amelyek korábban megművelhetetlennek számítottak.

Miért alakultak ki a városok?

Az a folyamat, melynek során a mezopotámiai síkságon kialakultak a városok és civilizációba szerveződtek – a végbement társadalmi és technológiai változások méretéhez képest –, viszonylag gyors volt. Mindössze kétezer évvel azután, hogy a terület első települései i. e. 5500 körül megjelentek, kialakultak az első városok, és az írással együtt megjelentek az urbanizáció olyan fontos kellékei is, mint a monumentális épületek és a kézműves specializáció. Évtizedeken át foglalkoztatta a tudósokat, hogy mi vezetett ehhez a kulcsfontosságú átalakuláshoz. Számos elmélet látott napvilágot a városok kialakulásának okairól, nagy részük főként mezopotámiai régészeti adatokra támaszkodott. A városok kialakulása nem egyszerűen egy embercsoport létszámának megnövekedését jelentette, hanem olyan közösségeket, melyek összetettebbek voltak és jobban függtek egymástól. Különösen jellemző a városi társadalmakra a különféle javak termelésének specializációja valamint az összetett cserhálózatok. A nagyvárosok kölcsönös függőségi viszonyban álltak vonzáskörzetük kisvárosaival és falvaival is.

A teoretikusok számos olyan tényezőre hívták fel a figyelmet, amely elősegíthette a városok kialakulását és a társadalom átszerveződését. Az összetett társadalmak létrejöttének egyik legkorábbi magyarázatát Karl Wittfogel fogalmazta meg az 1950-es években. Szerinte a társadalmi átszerveződésre a széles körű öntözési munkák miatt volt szükség. A száraz alluviális völgyekben – például Mezopotámiában is – a jelentősebb népesség eltartásához öntözőrendszereket kellett létesíteni. Megépítésükhöz, üzemeltetésükhöz, karbantartásukhoz valamint a munka kiosztásához elengedhetetlenné vált egy vezető réteg. Ez az elit alkotta az összetett társadalom magját.

Egy másik, Robert Carneiro amerikai antropológus által az 1970-es években felvázolt elmélet szerint a folyamatot a növekvő népsűrűség indította el. A művelhető területek „megteltek”, ami konfliktushoz vezetett a telepések között. Az egyik csoport alul maradhatott, belőlük alakult ki az alsóbb osztály, a hódítóknak pedig a társadalmi elit szerepe jutott.

CHARLES L. REDMAN

A KORAI MEZOPOTÁMIAI VÁROSOK ÉS A KÖRNYEZET

CHARLES L. REDMAN

A korai Mezopotámia gazdag és termékeny vidékeinek hatalmas területei ma művelhetetlen sivatagok. Ebből sokan azt a következtetést vonták le, hogy az ókor és napjaink között az éghajlat drámaian megváltozott. Az alapos vizsgálatok azonban bebizonyították, hogy az éghajlat alig változott valamit az elmúlt 5000 év során, így más magyarázatot kell keresnünk a környezet ilyen mértékű pusztulására. A III. Ur-i dinasztia államának i. e. 2000 körüli szétesését a középkor elején a mai Irán és Irak területét elfoglaló Szászánida Birodalom (i. sz. 226–637) bukásával összehasonlítva talán fényt deríthetünk néhány feltételezhető okra.

Központi irányítás és környezeti ártalom

Úgy tűnik, hogy a III. Ur-i dinasztia társadalmán belül a központi politikai ellenőrzés gyors kialakulása paradox módon hozzájárult ahhoz, hogy eljőjön a csökkenő mezőgazdasági termelés és a környezet pusztulásának kora. Az egykoron független városállamok központi ellenőrzésének megszerzése a III. Ur-i dinasztia uralkodóinak egyik logikus célja volt: nagyobb munkás-, illetve katonatömegeket, több kereskedelmi árucikket és mezőgazdasági terményt tett hozzáférhetővé számukra. Ezen kívül jelentős mértékben segítette az élelem és más árucikkek termelésének maximalizálását.

A termelékenység növekedését részben további specializációval érték el, de a legnagyobb eredményt a mezopotámiai földeket tápláló egyre növekvő öntözőcsatorna-hálózat építése és fenntartása, illetve a víz elosztásának központi irányítása hozta. Ezért kísérletet tettek az öntözött területek kiterjesztésére, valamint a földekre vizet vivő, már meglévő csatornahálózat kapá-

CHARLES L. REDMAN

citásának növelésére, ami rövid távon megnövelte ugyan a termelést, de gyorsan aláásta a környezet mezőgazdaságának alapjait.

A III. Ur-i dinasztia népe – a termőföldek elszikesedése következtében – maga lett bukásának előidézője. Dél-Mezopotámiában a talajvíz szintje 2 méternyire van a földfelszíntől. A túlzott öntözés azonban a felszíntől mindössze 50 cm mélységre emeli a talajvíz szintjét. A vízzel teljesen átitatódott részekben a só a felszínre kerül, és csaknem minden növényt elpusztít.

A III. Ur-i dinasztia templomainak raktárkészleteit leíró szövegek lehetővé tették a kutatók számára, hogy rekonstruálják a földek és az elvetett növények produktivitását. I. e. 2400 és i. e. 1700 között a termésátlagok lassú csökkenése figyelhető meg. I. e. 2400 körül a búza az egyik legfontosabb növény – a termelt gabonafélék 16 százaléka. Ahogy a szikesedés előrehaladt, a búza fokozatosan átadta a helyét a sótűrő árpának. A III. Ur-i dinasztia uralmának végére a búza már csak az összes termesztett gabonafélék 2 százalékát tette ki. Úgy tűnik, hogy i. e. 1700 körülre a búza teljesen eltűnt a Dél-Mezopotámiában termesztett gabonafélék közül. A szikesedés folyamatának vége egybeesett a központi hatalom hiányának hosszú korszakával is. Sok város elnéptelenedett

vagy falu méretűre zsugorodott, és a hangsúly a központi hatalom elrendelte tömegtermelésről a helyi lakosság létfenntartásához szükséges szint elérésére helyeződött át.

A Szászánida Birodalom

A Szászánida Birodalom bukásának története a felsorolt okok némelyikét még világosabbá teszi. A Szászánidák valóban egy világméretű, a mai Irak és Irán legnagyobb részét magába foglaló birodalmat hoztak létre. Hatalmas városokat építettek, és erős központi kormányzatuk volt. Talán még a III. Ur-i dinasztia népeinél is jobban függtek az öntözött földek gabonatermésétől, ezért öntözőcsatornák és más berendezések óriási hálózatát hozták létre, hogy vizet juttassanak az egyre kiterjedtebb termőföldekre. Becslések szerint a szászánida korban háromszor-négyszer annyi földet műveltek, mint a III. Ur-i dinasztia idején. Ám a termelés maximalizálására tett kísérletnek itt is messze ható következményei lettek. A földekre juttatott hatalmas mennyiségű víz megnövelte a szikesedés kockázatát, bár keményen harcoltak e folyamat ellen. A szászánida öntözőrendszer óriási kiterjedése a siker érdekében sokkal összefogottabb és hatásosabb vezetést tett szükségessé, és kevesebb lehetőséget adott a hibás döntések jóvátételére. A művelésnek a pe-

◁ A dél-mezopotámiai Tell-Dréhem dombja. A korabeli szövegekből kiderül, hogy i. e. 2000 körül fontos marhatenyésztő terület volt. Itt készítették elő és szállították hajón a közeli Nippurba a húst. Ez az egykor termékeny terület a talaj elszikesedése következtében ma nagyrészt sivatag.

remterületekre való kiterjesztése még több vizet igényelt, és bekebelezte azokat a parlagterületeket is, amelyeket korábban legeltetésre használtak. Ennek azért van különleges jelentősége, mert az állattartásnak a földművelés rossz évei idején fontos szerepe volt az élelmezésben.

A kutatók úgy vélik, hogy a csökkenő termelékenység már meggyengítette a központi kormányzatot, amikor a VI. században és a VII. század elején a területen többször is járvány söpört végig. Ez tovább gyengítette a rendszert, így amikor a muszlim seregek i. sz. 637-ben szászánida területre léptek, meglepően kevés ellenállásba ütköztek.

A növekedés ára

Mezopotámia történelmének e korszakaiban a politikai stabilitás és a gazdasági növekedés alapja a központosított politikai ellenőrzés és a mezőgazdasági termelés maximalizálása volt. Ez azonban meggyengítette a mezőgazdaság reagálóképességét a problémákra, ami végül a termelékenység vészes csökkenéséhez vezetett.

A korszak – és talán mai világunk – állami ideológiái azt feltételezik, hogy mindenkinek az érdeke egybeesik a központi kormányzat céljaival. A célok azonban nem lehetnek egy társadalom minden tagjának céljai, és valójában nem is szolgálják minden ember hasznát.

▷ Rézszerszámok és fegyverek Tell-Szifrból, az i. e. 1900 és 1750 közötti időszakból. Bár minden fémércet importálni kellett Mezopotámiába, a fémművesség a korai városok gazdaságának fontos részévé vált.

C.M. DIXON/PHOTO RESOURCES

△ Annak ellenére, hogy általában a király tetteire koncentrálnak, a késői asszír palotadomborművek életteli képet festenek Mezopotámia mindennapjairól is. A hajviselet és az öltözet gyakran az etnikai csoportokat különböztette meg, az alakok mérete pedig rendszerint fontosságukat jelölte.

IRAQ MUSEUM, BAGDAD / PICTUREPOINT LTD

▷ Ez az északkelet-mezopotámiai Hafádzsiból előkerült rituális terrakotta kocsimodell i. e. 2600 körülről származik. Úgy tűnik, hogy a kora dinasztikus korra a kerek kocsik egész Mezopotámiában elterjedtek.

Más, köztük az ausztrál őstörténész Vere Gordon Childe és az amerikai régész, Henry Wright által képviselt elméletek abba az irányba mutatnak, hogy az iparszerű termelés és a kereskedelmi csere voltak a komplex mezopotámiai társadalmak létrejöttének elsődleges tényezői. Egyértelmű ugyanis, hogy a fémművesség bevezetése és a kerék használata, más technológiai áttöréssel együtt, specializált munkásokkal dolgozó új iparágak létrejöttét tette lehetővé. Mezopotámia nem rendelkezett számos nélkülözhetetlen nyersanyaggal és iparággal, de úgy tűnik, hogy más ágazatokban bizonyos fölösleg előállítására képes volt. Így a termelés hatékony megszervezése, valamint a termékek Mezopotámián belüli és kívüli nagyarányú cseréje elősegítette egy irányító réteg és a specializált termelők létrejöttét – mindkettő nélkülözhetetlen összetevője egy városi társadalomnak.

A régészeti leletekből és a valamivel későbbi írott forrásokból tudjuk, hogy a felsorolt tényezők mindegyike – az öntözés, a népességnövekedés, a hadművészet, a specializált termelés, illetve a széles körű kereskedelem is – jelen volt a korai Mezopotámiában, de kialakulásuk sorrendje sajnos nem világos. A kulcskérdés az, hogy vajon a fentiek közül egy vagy több területen a fejlődés megelőzte-e a városok kialakulását, és nélkülözhetetlen volt-e a városi növekedésben, vagy pedig a városok kialakulását követte, és az újonnan létrejött városi társadalmak természetes következménye volt. A régészeti bizonyítékok gondos vizsgálata számos új elméletet vezetett, amelyek mindegyike a felsorolt és egyéb tényezők kombinációján alapul, és együttesen hozták létre a városi társadalomhoz szükséges változásokat. Ezek az elméletek az öntözést, a mezőgazdaságot és a cserekereskedelmet tartják elengedhetetlennek annak az alapnak a létrejöttében, amelyre a mezopotámiai civilizáció épülhetett. Más elméletek – például az amerikai kultúrókológus, Robert McC. Adams megközelítése – a társadalmi kapcsolatoknak a településszám mezopotámiai környezetben való megnövekedésével létrejött változásait helyezik előtérbe. A teoretikusok eredeti elképzeléseinek egyes elemeit azokba az újabb elméletekbe emelték át, melyek a környezet, a gazdaság, a technológia és a társadalmi viszonyok változásainak szoros összefüggéseire összpontosítanak.

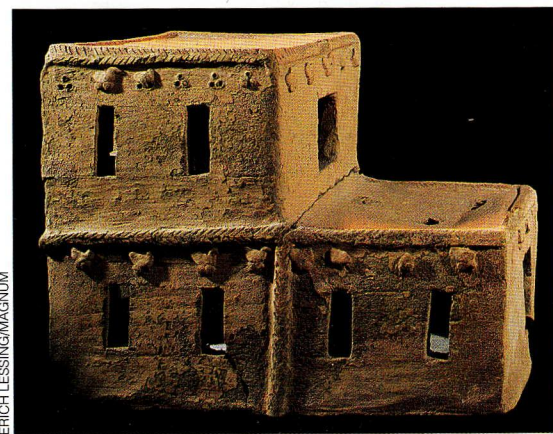
A civilizáció küszöbén

Mezopotámia sík területein, annak természetes szárazsága következtében, a létfontosságú földművelési és öntözési technikák kialakulása, azaz körülbelül i. e. 5500 előtt kevés ember élt. A rákövetkező és a régészek által Ubaidnak nevezett tág korszak 2000 éve alatt a fejlődés lassú volt, de ekkor rakták le a mezopotámiai civilizáció alapjait. Sok kutató szerint a ma, általunk sumernek nevezett nép is ekkor érkezett Mezopo-

támiába. A civilizáció számos jellemvonása és maga a sumer társadalom is ez alatt a hosszú időszak alatt alakult ki. Még ezer évnek kellett azonban eltelnie ahhoz, hogy az igazi városok és bonyolult hálózatuk kialakuljon.

Az Ubaid-korra datálható és számos kulturális jellegzetességben egyező lelőhelyeket Mezopotámia és a környező, az irak–iráni határ mindkét oldalára eső hegylábak teljes területén találtak, de a mai napig az elsők között feltárt Eridu szolgáltatta a legtöbb információt. Bizonyos szempontból a mezopotámiai síkság legdélebbi részén fekvő Eridu ért el a fejlődés legmagasabb fokára. Az itt álló első település valószínűleg nem volt nagyobb azoknál a falvaknál, amelyek évezredekken keresztül benépesítették a hegyvidéki völgyeket, de lakói nyilvánvalóan ismerték az öntözés technikáját, és búzájuk, árpájuk, juhuk, kecskéik és szarvasmarháik is alkalmazkodtak a mezopotámiai éghajlat szélsőségeihez. Mivel sem a fa, sem a kő nem fordult elő a természetben, az emberek főként az agyagra voltak utalva. Nemcsak edényeiket formázták agyagból, hanem épületeiket is abból emelték, sőt még azokat a szerszámaikat is, melyeket más területeken kőből készítettek.

Az eridui leletek közül talán az az épületsorozat jelzi legjobban a későbbi fejleményeket, melyeket a régészek templomokként interpretáltak. Erre a következtetésre az épületek alaprajza vezette őket: a külső rizalitokkal ellátott háromosztatú alaprajz a későbbi és írott források által templomokként meghatározott sumer épületek esetében is megismétlődik. I. e. 3500 körül, ezen épületek elkészültének korára Eridu területe már elérte a 10 hektárt, és lakossága körülbelül 2000 főre növekedett. Ennyi ember együttélése egyetlen településen arra utal, hogy a társadalmi fejlődés a közösségen belüli integráció új szintjét érte el, illetve feltételezi, hogy egyes létfenntartási javak beszerzésében a környező településekre támaszkodhatott.

△ Ez a korabeli agyag házmodell bizonyítja, hogy kétszintes házak is épültek Mezopotámiában.

MEZOPOTÁMIA CIVILIZÁCIÓI: I. E. 5500–I. E. 2000

	MEZOPOTÁMIA KULTÚRÁI	TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI ESEMÉNYEK	KULTÚRA ÉS TECHNOLÓGIA
2000	A III. Ur-i dinasztia állama i. e. 2111–i. e. 2005	A növekedés és hatalom súlypontja Közép- és Észak-Mezopotámiára helyeződik át	A földek súlyos elszikesedése Dél-Mezopotámiában Ur-Nammu látványos építkezési programba kezd i. e. 2111
2500	Akkád állam i. e. 2350–i. e. 2150	Az első nemzetállam i. e. 2350–i. e. 2150 A legkorábbi törvény- könyvek bevezetése i. e. 2350 Az Ur-i temetkezések fő korszaka i. e. 2600–i. e. 2100	Új hivatali nyelv megjelenése Az ékírás átvétele
3000	Kora dinasztikus városállamok i. e. 2900–i. e. 2350	Legkorábbi Ur-i temetkezések A városállam kora Nagyobb katonai hadjáratok	Paloták építése Néhány városban ovális templomok épülnek
3500	Uruk- és Dzsemdet- Naszr-korszakok i. e. 3500–i. e. 2900		Monumentális művészet Körplasztika Legkorábbi írás Megépülnek az első zikkurruk a templomok számára
4000			A kerék használata A réz- illetve bronz- művesség kialakulása
4500			Az eke használata
5000			
5500 i. e.	Ubaid-kor i. e. 5500–i. e. 3500	Az első falutelepülések	Szűk körű öntözés

▷ Légi felvétel a korai dél-mezopotámiai város, Uruk (a bibliai Ereh) központi részéről. A kora dinasztikus kor végére Urukot erős védőfal vette körül, központjában pedig nagyméretű terasztemplomok, zikkurruk álltak.

△ Ez a mozaikberakással díszített, kőből készült libaciós edény Urukból került elő. I. e. 3200 körülre, a Dzsemdet-Naszr-korszakra datálható.

IRAQ MUSEUM, BAGDAD / SCALA

GEORG GERSTER/JOHN HILLELSON AGENCY

A város formát ölt

A következő korszakban a civilizáció jelei egyre inkább előtűnnek. A mezopotámiai síkságon jelentősen megnő a települések száma. Ezt, a régészek által Uruk és Dzsemdet-Naszr nevet viselő periódust, durván i. e. 3500 és 2900 közöttre keltezhetjük. Ekkorra már Dél-Mezopotámiában és északon is – ahol a legutóbbi régészeti ásatások során nagy, az Eufrátesz felső folyása és mellékfolyói mentén élő közösségek nyomaira bukkantak – számos olyan település létezett, amely több mint ezer embernek adott otthont. A látványos északi fejlődés ellenére úgy tűnik, hogy a városi fejlődés a mezopotámiai síkság déli részére koncentrálódott. Az itt élő emberek életmódjában nem következett be forradalmi átalakulás, de szervezettebbé vált a mezőgazdasági és ipari termelés.

▷ Ezen az i. e. VIII. századi asszír palotadomborművön láthatjuk, hogy milyen fontos szerepet játszottak Mezopotámiában a hajók a szállításban. A hajókat valószínűleg a nagyobb folyókon, illetve a Perzsa-öbölben mindkét irányban használták. Itt szálfát rakodnak ki Észak-Mezopotámiában.

hogy a sumerek már ekkor vagy még korábban megjelentek Mezopotámiában.

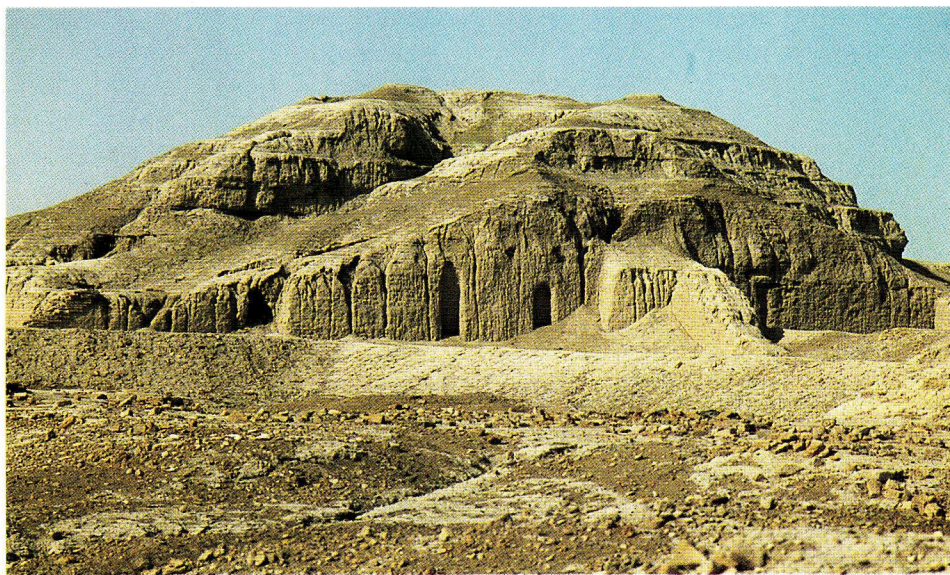
A délen lezajlott leglátványosabb fejlődést az Eridutól nem messze fekvő Varka (ókori Uruk) lelőhelyen végzett ásatássorozatból ismerjük. Itt, a minden Ubaid-kori elődjénél többszörösen nagyobb lelőhelyen egyértelmű bizonyítékát találhatjuk, hogy mit is jelentettek a templomok a sumer hagyományban. Míg az Eriduban feltárt Ubaid-kori templomok mérete mindössze 20 m × 10 m volt, addig Varka számos Uruk-kori temploma meghaladta a 80 m × 30 m-es nagyságot. Varkában ezen kívül legalább egy templomkörzetet sikerült feltárni, ahol a templomok egymás közelében álltak. Ezen látványos építmények egy része nagy terasz vagy zikkuratu tetejére épült, hogy még nagyobbnak látszék. Zikkuratumat Dél-Mezopotámia számos lelőhelyének Uruk- vagy Dzsemdet-Naszr-kori rétegében sikerült feltárni. Ezek a magas templomteraszok a sumer építészeti szaktudás remek példái. Méretük a következő ezer év alatt addig nőtt, mígnem uralni kezdték a városképet.

Az i. e. 2900-tól i. e. 2350-ig tartó korszakot kora dinasztikus kornak nevezzük, mivel írott feljegyzéseiből már királyokat és királynőket tudunk azonosítani. E kor folyamán a sumerek kulturális identitása és nyelve jól körülhatárolhatóvá vált, és kialakult egységes szerkezete.

A korábbi korszakban jelentősen növekedtek a városok és falvak, míg a kora dinasztikus korra a lakosság nagy része körülbelül két tucat nagyvárosba költözött, némelyikük emberek tízezreinek adott otthont. A lakosság eltartására fejlettebb mezőgazdasági technikákat alakítottak ki. A közösségek továbbra is a természetes folyómedrek közelében éltek, de már nagyobb csatornaépítkezésekre is mutatnak jelek. Az árpa és búza mellett újabb növényeket kezdtek vetni, és kerti gyümölcsök, mint például a datolya is az étrend állandó elemévé váltak.

▽ Az uruki zikkuratu. Egyes elképzelések szerint mára már erodálódott rámpái és lépcsősorai nagy, a korai város lakossága által is figyelemmel kísért szertartások helyszínei lehettek.

A legtöbb kerámiaedény már fazekaskoronon vagy formába préselve készült – mindkét módszer nagyobb termelékenységhez és az edények szabványosításához vezetett. Sőt, egyes elképzelések szerint ezen edények némelyikét arra használták, hogy egységes mennyiségeket mérjenek velük egy összetett, kereskedő gazdaságban. A fémeket is egyre szélesebb körben használták szerszámkészítésre, de a legfontosabb, hogy az írásra tett legkorábbi, kőben és agyagban fennmaradt kísérletek is erre a korszakra datálhatók (lásd a *Legkorábbi írásos emlékeink* című fejezetet). A korai írást leginkább gazdasági feljegyzések készítésére használták, amely a mezopotámiai gazdaság egyre bonyolultabbá válásának további jele. Bár teljesen még nem fejtették meg, az anyag legnagyobb része a későbbi sumer írással és nyelvvel való kontinuitásra, azaz arra utal,

LEGRÉGIBB ÍRÁSOS EMLÉKEINK

PETER DAMEROW

Mezopotámia volt az ékírás, e háromezer évig használt írásrendszer központja. A mezopotámiaiak rendszerint agyagtáblákra írtak. Az írás jeleit az íróvesszőt a sima agyagfelületbe benyomkodva állították elő. Így keletkeztek az írásrendszerre jellemző ék alakú lenyomatok. Az ékírást sok nyelv használta, ezek nagy részét az ékírás XIX. század közepén történt megfejtése óta jól értjük.

Archaikus szövegek

A legrégibb, már az ékírás kialakult rendszerét mutató agyagtáblák i. e. 2500 körül íródtak. A XIX. század végén sok olyan régebbi szöveget sikerült feltárni, amelyek az ékírásos írásrendszer elődjének tűntek. Szűzában, a Dél-Babilóniától keletre fekvő, az i. e. 3. évezredben Elám néven ismert terület városi központjában kerültek elő. Ezt a piktografikus (képírással) írásrendszert akkor protoeláminak nevezték el. 1905-ben több mint 200 ilyen szöveg rajzát publikálták. Ez a rendszer sok, a későbbi ékírással fennálló hasonlóságot mutatott. Különösen az volt szembetűnő, hogy ugyanazokat, az íróvessző kerek végével függőlegesen vagy ferdén a puha agyagba nyomkodott számjeleket használta. Nem sokkal később azonban felfedezték, hogy nem a protoelámi írás volt az ékírás közvetlen elődje. Néhány 1915 előtt előkerült táblával kezdve egyre több, Dél-Mezopotámia szívében feltárt tábla mutatta a piktografikus írás egy másik változatát. Rövidesen nyilvánvalóvá vált, hogy ez az írásrendszer volt az ékírás igazi előzménye. Protoékírásnak nevezték el, és a protoelámi írással együtt alkotja az úgynevezett archaikus szövegek csoportját. Ebben az értelemben az archaikus írás a i. e. 3100 és 2800 közé eső korszakot öleli fel. A mai napig 4500 protoékírásos és 1500 protoelámi szöveg és töredék került elő Dél-Mezopotá-

mia és a perzsa hegyvidék (Irán) számos lelőhelyén. Ezek jelentik legrégibb ismert írásrendszerünket. A legidősebbek az Uruk archaikus 4. rétegéből előkerült protoékírásos szövegek, amelyek az archaikus szövegek legnagyobb csoportját alkotják. Ma általánosan elfogadott, hogy a rövid ideig használt protoelámi írásrendszer a protoékírás hatását mutatja.

A szövegek megfejtése

Az archaikus szövegeket a mai napig alig értjük, de az utóbbi években jelentős eredmények születtek a berlini Uruk-program keretében. Az ékírásos jeleket hangértékkel ellátott szótagjelekként és ideogrammákként (fogalmakat vagy tárgyakat jelölő képek) is lehetett használni. A kutatóknak eddig még nem sikerült egyetlen, hangértékben használt archaikus jelet sem azonosítaniuk, de számos ékírásos ideogramma jelentése egyértelműen archaikus elődje jelenlétéből ered.

A legutóbbi időkben egy új analízis technikát sikerült kifejleszteni, amely érthetőbbé teszi az archaikus szövegeket. E szövegek legnagyobb része adminisztratív szöveg. Olyan, az ókori városi központok által ellenőrzött gazdasági tevékenységekről tanúskodnak, mint például a munkák elosztása, a fejadagok kiutalása és a fogyasztási cikkek előállításának. A szövegek legnagyobb része fejlett könyvelési rendszerben elhelyezett

számadatokat tartalmaz. Ennek következtében az aritmetika, a súlyok és mértékek rendszere valamint ezek kombinációjának vizsgálata segítségével a kutatóknak sikerült rekonstruálni a szövegeket.

A számok rejtvénye

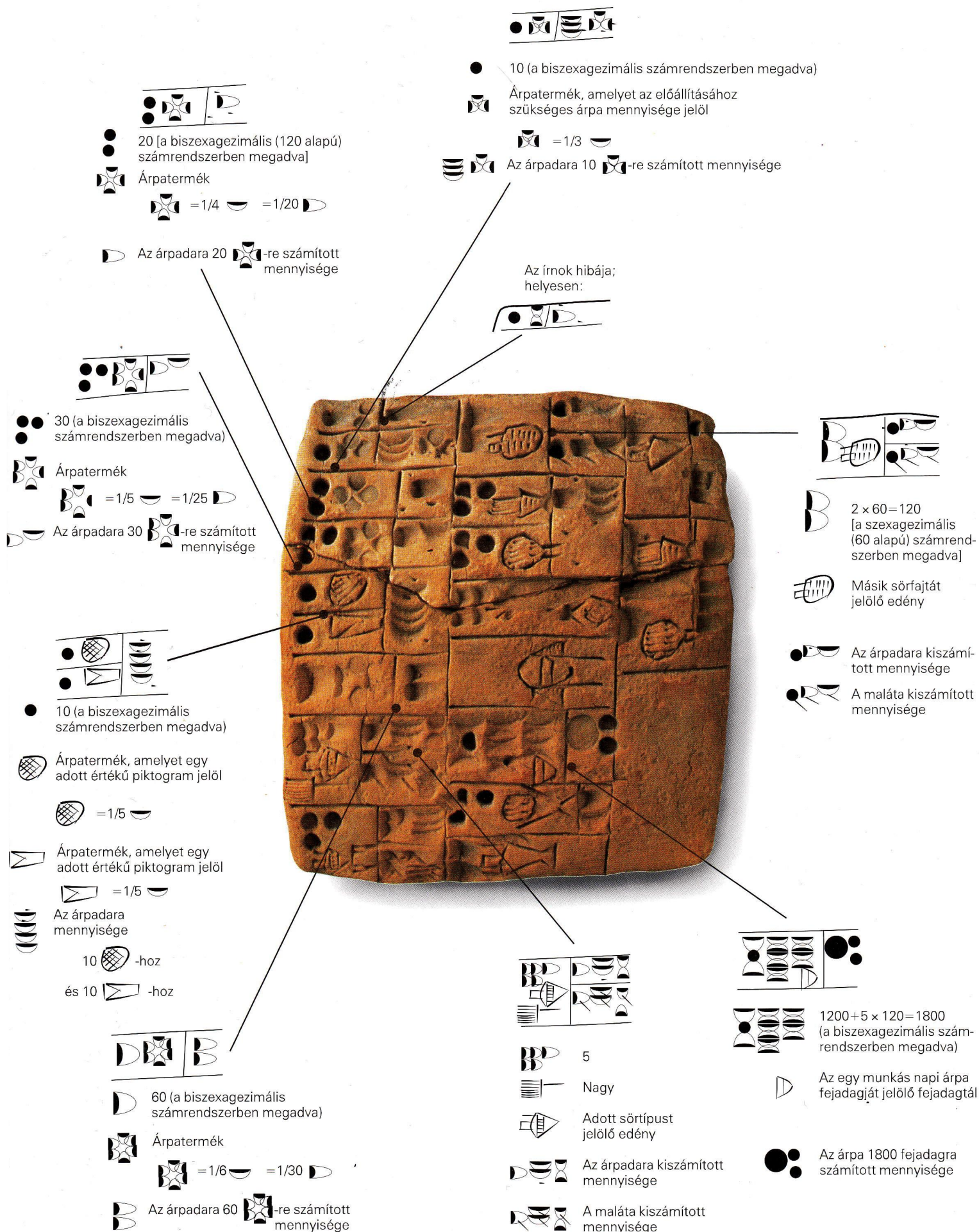
Az ilyen strukturális analízis egyik legfontosabb eredménye az volt, hogy sikerült a szövegek rejtélyes természetű számadatainak rendszerét megfejteni. A megfejtésére tett korábbi kísérletek legfontosabb célja a különféle jelek számértékének megtalálása volt. Az eredmények ellentmondásosak voltak, mivel megfejtésük alapja az a feltételezés volt, hogy ezek a jelek mai értelemben vett számokat jelölnek. A számadatokat alapos vizsgálata azonban mára minden kétséget kizáróan bebizonyította, hogy a jelek semmiféle absztrakt számot sem jelölnek. Sokkal inkább egyfajta aritmetikát jeleznek előre és jelentésük a szövegkörnyezettől függ. Ilyen jelenségek az írás előtti kultúrákból is jól ismertek.

Az archaikus számjeleket különféle kontextusban különféle jelentéssel és különféle számértékkel használták. Eddig 15 különböző számjelölési rendszert sikerült azonosítani. Részben ugyanazokból a jelekből állnak, de minden rendszerben van bizonyos összefüggés a számjegyek és az alkalmazás köre között. A számjelek értéke minden rendszerben változik. Ennek oka talán az lehet, hogy az egyik alkalmazási területnek megfelelő számolási technikát egy másik alkalmazási területen meg kellett változtatni. Azokat a jeleket például, amelyek később 1 és 10 értéket kaptak, az archaikus szövegekben csak akkor használták ilyen számértékkel, ha söröskorsókat számoltak velük. Ugyanazok a jelek azonban 1 és 6 értéket nyertek, ha árpát és 1 illetve

18 értéket kaptak, ha földterületet mértek velük.

Az archaikus szövegek megfejtése, még ha hiányosan is, lehetőséget ad annak megállapítására, hogy az írást a politikai hatalom fenntartása és a tulajdon ellenőrzése céljából találták fel. Az emberiség néhány alapvető elméleti vívmánya, mint a számok koncepciója az archaikus könyvelés melléktermékeként jött létre. Az írásbeliség hajnalán az emberek nem írták le történelmüket, mítoszaikat vagy vallási hittételeiket. Még néhány évszázadnak kellett eltelnie, hogy rájöjjenek, az írást a gazdasági ellenőrzéstől teljesen eltérő célokra is lehet használni, nevezetesen, hogy a beszélt nyelvet tartós információhordozó eszközön jelenítsék meg vele.

▷ Protoékírásos tábla, amely több adag gabonatermék és sör előállításához szükséges nyersanyag kiszámolt mennyiségét tartalmazza. Ez a különlegesen jó állapotban megmaradt tábla kulcsdokumentum az archaikus számrendszerek megértéséhez. Egyes tételei különféle árpatermékeket neveznek meg. Ezeket az előállításukhoz szükséges árpadara és maláta mennyiségének számadatai követik. A táblán öt, a különféle árucikkek eltérő mérési illetve számolási rendszereihez illő számrendszert használnak. A 60-as számrendszert használták a söröskorsók számolásához, a 120-as számrendszert pedig az árpatermékek és a munkások árpa-fejadagjának kiszámításához. Három eltérő számrendszert használtak a gabonafélék méréséhez. Az ékírás absztrakt szimbólumai azután jöttek létre, miután az írók 90 fokkal balra forgatva a táblát, függőlegesen vízszintesre változtatták az írás irányát. A piktogramok ekkor (az itt láthatókhöz hasonlóan) oldalra fordultak. Ezután ez lett a szimbólumok írásának állandó módja. Sajnos, nem tudjuk, hogy ez a változás mikor zajlott le, így az assziológusok minden táblát úgy fordítanak, hogy egyezzen az írás fejlettebb szakaszának írásirányával.

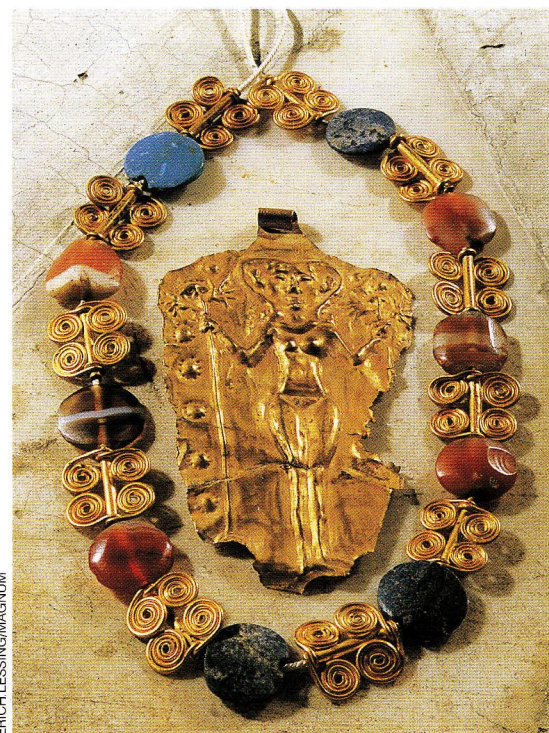

▷ Aranyhuzalból, lazúrból és más féldrágakövekből készült nyaklánc egy meztelen istennőt ábrázoló függővel. Ez az i. e. 1200 körülről származó darab szép példája a kor tehetős rétegei által kedvelt ékszereknek.

A sumer városi társadalom

Néhány városban a kerámiaedények, fém- és textilárak gyártása szervezettebbé vált, és már iparágakba szerveződött kézművesek állították elő őket. A kő, a fa, a fém, az érc és egyéb nyersanyagok egyre nagyobb mennyiségben érkeztek a városokba. Egy részükből a helyi elit számára készültek árucikkek, más anyagokat és árukat az importált nyersanyagokért cserébe a forrásövezetek népeinek szállítottak.

Az újonnan kifejlesztett termékek egyre fontosabb helyet kaptak a helyi gazdaságban. A kőtálapok, a fémeszközök és -fegyverek, a hajókhoz bitumen, a faragott kövek a templomokhoz, a nemesfémek és féldrágakövek az ékszerekhez, mind a mezopotámiai városi elit életének nélkülözhetetlen alkotórészévé váltak. A város dinasz-

ERICH LESSING/MAGNUM

történeti szövegek lejegyzésére is használták. Az eredeti ideografikus szimbólumrendszer, amelynél a képek tárgyakat és mennyiségeket jelentettek meg, olyan írássá fejlődött, amelynél az egyes jelek már fonetikus elemeket is jelöltek. Ez nagyban egyszerűsítette a sumer írást, a kora dinasztikus kor végére az eredetileg 2000 jel

ERICH LESSING/MAGNUM

△ Térdelő tevén ülő férfi szobra a mezopotámiai Ninivéből. A tevé az i. e. 2. évezred közepére háziasították, ami minden bizonnyal megnövelte a Mezopotámiát övező száraz területeken folyó távolsági kereskedelem hatósugarát.

▷ Az i. e. 3. évezred végére az ékírást már sokféle információ rögzítésére használták. Ez az orvosi szöveg Nippurból származik.

UNIVERSITY MUSEUM, UNIVERSITY OF PENNSYLVANIA

tikus uralkodója által szervezett valamint saját szakállukra dolgozó kereskedők a más körzetekből érkező nyersanyagokért cserébe Mezopotámiából minden irányba késztermékekkel megrakott karavánokat indítottak útnak. Az írott és régészeti forrásokból tudjuk, hogy ezek a kereskedelmi utak keleten az Iráni-fennsíkon túlra, délkeleten a Perzsa-öböl kikötői felé, északnyugaton pedig az anatóliai hegyvidék, Szíria és Levante irányába nyúltak.

I. e. 2500 körülre az írás az egész mezopotámiai síkságon egységessé vált, és ekkorra már a gazdasági feljegyzéseken túl, irodalmi, vallási és

száma körülbelül 600-ra csökkent. Az eredetileg gondosan rajzolt szimbólumok formája is egyszerűsödött, mégpedig a nedves agyagtáblákon ék alakú nyomot hagyó íróvesszők használata következtében. A rajzokat felváltó ékjelek könnyebbé tették az írást és olvasást. Sok százezer sumer nyelvű agyagtáblát írtak ékírással. Ez a széles körben alkalmazott írás olyan hatékonynak bizonyult, hogy számos más nyelv, például az akkád (ennek nyelvjárása az asszír és a babilóni) – a mai sémi nyelvek távoli rokonának – lejegyzésére is alkalmazták.

A kora dinasztikus kor városai már kezdtek az ókori városokra hasonlítani. A települések legnagyobb részét sűrűn beépített lakónegyedek alkották. A sok helyiséges házak között kanyargó szűk utcák a tudatlan járókelő számára igazi labirintusnak tűnhettek. A városok nagy részét hatalmas védőfalak vették körbe. A városközpont közelében fekvő nagyobb területeket hatalmas középületeknek vagy templomoknak tartották fenn. Az épületek általában napon szárított

vályogtéglából, néha égetett téglából, illetve fából készültek. Követ csak elvéve használtak.

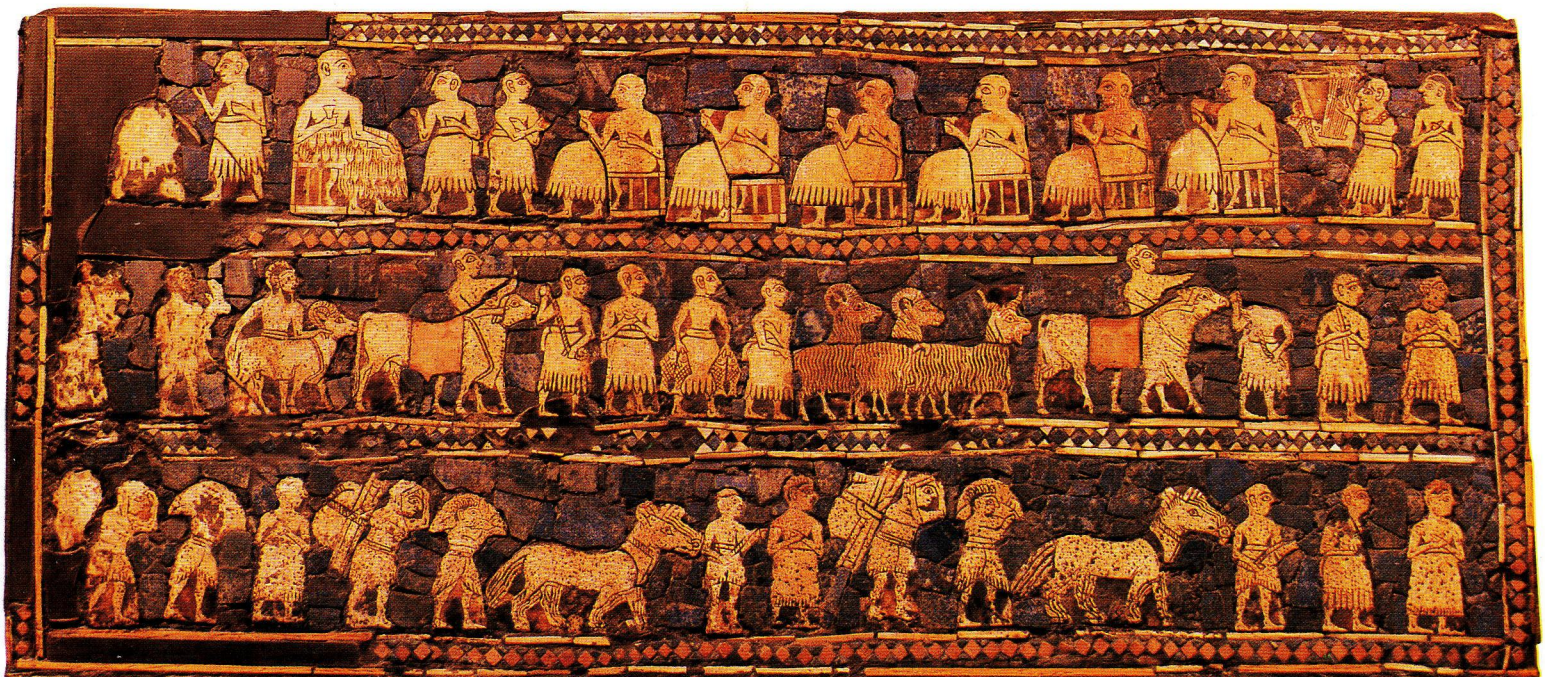
Ahogy az a korai Mezopotámiában megfigyelhető, a templomok és zikkurratu-teraszai voltak a városok legnagyobb méretű építményei. Ezek, valamint az írásos feljegyzések információi alapján vált széles körben elfogadottá az a nézet, hogy a politikai és központosított gazdasági irányítás nagyrészt a templomok kezében volt. Annak ellenére, hogy a városoknak voltak urai, sőt, néhányan még királynak is nevezték magukat, úgy tűnik, hogy – legalábbis a kora dinasztikus kor első évszázadaiban – erősen a templomközösségekre voltak utalva. Az írott források szerint a templomok a távolsági kereskedelemben és a termelésben is érdekelték voltak. A vallási, politikai és gazdasági tevékenység ilyen ötvözésének egyik legszebb megnyilvánulása a számos kora dinasztikus városban feltárt, ovális templomnak nevezett építészeti együttes. Legjobban ismert példája az észak-mezopotámiai Hafádzsi városából származik. Az együttes

△ Egy Uruk-kori pecséthenger és lenyomata Inanna istennő marhacsordájának képével, az i. e. 4. évezred végéről. Ilyen nádból készült istállókhoz hasonló épületeket ma is lehet látni Dél-Irak mocsaras területein. A pecséthengereket táblák hitelesítésére, illetve edények vagy ajtók „leplombálására” használták.

IRAQ MUSEUM, BAGDAD / SCALA

▽ Az úgynevezett Ur-i standard az Ur-i királyi temetőben előkerült csodálatos kézműves alkotások egyik legszebb példája. Az ábrázoló művészet így jelenítette meg a kor társadalmi rendjét. Az alsó sor különféle import-termékek városba szállítását ábrázolja. A középső sorban helyi emberek élelmiszer-tároló edényekkel és háziállatokkal jelennek meg, amelyeket valószínűleg a felső sorban ülő és italozó, nagyobb méretűnek ábrázolt társadalmi elitnek szántak.

BRITISH MUSEUM / ROBERT HARDING PICTURE LIBRARY

△ A részben restaurált Ur-i zikkurratu látképe a korábbi királyi temető körzetéből.

△ Egy sumer férfi alabástromszoborcskája. Borotvált feje és könyörgő kéztartása a sumer szobrok két tipikus vonása.

LOUVRE / GIRAUDON

két koncentrikus, ovális vályogtéglafalból állt, amelyek közepén egy templommal koronázott szolid méretű zikkurratu volt. A falakon belül állt még egy sor épület, amelyről az ásatók úgy vélték, hogy az uralkodócsaládnak, a papoknak és a munkásoknak adtak otthont. A falakon kívüli kisebb, magánjellegűnek tűnő épületek kanyargós sikátorok labirintusát alkották.

Egy teljesen eltérő, a kora dinasztikus kor második felére datálható épületformát tártak fel számos más, nagyobb mezopotámiai városban. Lakóhely jellegű elrendezésük és erős kerítőfalaik miatt ezeket az épületeket palotáknak tartják. Néhány kutató ezt a templomközösségektől félig független világi hatalom megerősödése jelként értelmezi. Az irányítás rendszerében bekövetkezett ilyen drámai változást azonban nem lehet kizárólag olyan részleges feltárásokból rekonstruálni, melyek ráadásul a kor ismert városainak csak egy részében folytak.

A politikai irányítás esetleges hangsúlyeltolódásának bizonyítékát szolgáltatják a településszerkezetnek a korai Ubaid településektől a kora dinasztikus kor végéig végbement változásai is. Egy 1972-es terepbejárás során a kulcsfontosságú dél-mezopotámiai város, Uruk közelé-

ben számos, ebből az időszakból származó településre bukkantak. Érdekes, hogy a kora dinasztikus kor első felében, sőt, még korábban is, számos település létezett az ókori folyókák mentén és a vidéken szétszórva. A nagyobb központok, mint Uruk, már álltak, de a lakosság jelentős része még falvakban élt. A kora dinasztikus kor második felében azonban – legalábbis ezen a területen – a településszerkezet drámai változáson ment át. A kisebb települések eltűntek, a városok pedig gyors növekedésnek indultak.

Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a vidéki népesség nagy része az Urukhoz hasonló nagy, újonnan erősített városokba költözött. A számos írásos adatból és a hatalmas városfalak megépítéséből a kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy e tömeges beköltözés a városok között egyre gyakoribbá váló háborúskodásra adott válasz lehetett, aminek oka pedig a világi uralkodó réteg újkeletű hatalmában keresendő. Bár nem minden más vizsgált mezopotámiai körzetben találtak hasonló településszerkezeti változásokat, mégis valószínűnek tűnik, hogy a katonai alapokon nyugvó irányító hatalom növekvő ereje kulcsszerepet játszott a városok és a városi társadalom kialakulásában.

A városállamok felemelkedése

A kora dinasztikus kor folyamán, ahogy az öntözés a síkság legnagyobb részén elterjedt, a városok száma és mérete tovább nőtt. Valószínű, hogy a politikai egységek sok esetben a nagyvárosokon kívül a környezetükben lévő kisvárosokat, falvakat és a vidéket is magukba foglalták, és továbbra is úgy irányították, mint korábban, de bizonyos, hogy a politikai problémák súlya és összetettsége jelentősen megnövekedett.

A kora dinasztikus kor végére olyan városi uralkodókkal is találkozhatunk, akik felírataikban királyoknak vagy hadvezéreknek nevezték magukat. E szövegekből az is kiderül, hogy képesek voltak más városállamok meghódítására is. Lugalzageszi, Umma városának ura például felvette az ország királya címet, és azt állította, hogy egy 50 városállamból álló konföderáció felett uralkodott. Akármennyi is az igazságtartalmuk ezeknek az állításoknak, a kora dinasztikus korban végbement politikai fejlődés megalapozta a nemzetállamok kialakulását.

Lagasnak, ennek a növekvő fontosságú városnak utolsó kora dinasztikus királya Uruinimkina (régebben Urukagina) volt. I. e. 2350 körül megreformálta a jogrendszert. A reform egyes elemeit a kor épületein lévő feliratokból ismerjük. Törvénykönyve a legkorábbi ismert jogrendszer létrehozására tett formális kísérlet. Jogokat adott, jogkörökkel ruházott fel, és megszabta a büntetéseket is. Azt állította, hogy szövetséget kötött Lagas város istenével, Ningirsuval, és kimondta, hogy „a gyengét és az özvegyet az erős nem bántalmazhatja”. Célja az volt, hogy enyhítsen a helytartók és a papság által a népre kirótt terhek súlyán, ami királyi hatalmának megszilárdítását is szolgálta. A vagyon eltulajdonításától és a hamis üzleti tranzakcióktól való védelem szintén a közembereknek kedvezett. Kiigazította a polgári peres ügyek, a házasság, a válás és a személyi tulajdon kezelésének módozatait is. A jogrendszer megteremtése és katonai erővel való betartatása a mezopotámiai történelemben sokszor szolgáltatott mintát.

A kora dinasztikus kor végére egyértelművé vált, hogy a korábbi korszakok többé-kevésbé egalitárius falvai – amelyek elsősorban rokonsági alapokon szerveződtek – beilleszkedtek a kis- és nagyvárosok hierarchiájába. Ezzel párhuzamosan a feladataik által meghatározott csoportok, valamint a rokoni csoportok élesen elkülönülő társadalmi osztályokba tagolódtak. A társadalmi rétegződés nagymértékben összefüggött a termelés egyre magasabb fokú szakosodásával, illetve a termeléshez szükséges nyersanyagokhoz való hozzájutás eltérő mértékével.

Sarrukín és a nemzetállamok kialakulása

A kora dinasztikus kornak az akkád Sarrukín, egy közép-mezopotámiai katonai uralkodó hatalomra kerülése vetett véget. Bár élete korai

szakaszát mítoszok homálya fedi, az biztos, hogy egy sémi népcsoport, a sumertől eltérő etnikum tagja volt. A sémi törzsek ekkorra már Közép-Mezopotámia nagy részét – elsősorban a vidéki körzeteket – benépesítették. Sarrukín Kis városa megszerzésével kezdte hódításait és innen indult délnek. Vele hódított és terjedt a régióban a sémi kultúra és nyelv is. Sikerei az utolsó sumer uralkodók bukásához, és városaiknak az Akkád Birodalomba való beolvadásához vezettek. Névadó városa és központja a Sarrukín által alapított Akkád. Ez a birodalom i. e. 2350 és 2150 között annyira egységesen szervezett és irányított volt, hogy sok tudós és történész a világtörténelem első nemzetállamának tartotta.

Bár sok tekintetben nem volt más, csak különböző csoportok együttese, mely egy katonai hatalom alatt jött létre, az államigazgatás kialakításának több fontos eredménye ehhez a korhoz köthető. Az új nyelvet használták a hivatali ügyek intézésére, és ez az elkövetkező ezer év alatt fokozatosan Délnyugat-Ázsia diplomáciai nyelve lett. Sarrukín helyi uralkodókat vagy helytartókat nevezett ki, hogy az újonnan meghódított területeken érvényesítsék érdekeit. A kinevezett hivatalnokokat a meghódított városokba telepített katonai helyőrségek támogatták. Létrejött egy sokkal jobban szervezett, a palota által irányított kereskedelmi hálózat, amely – mind szárazföldön, mind tengeren – egészen az Indus-völgyig terjedt.

△ Ezt az Ur-Nanse uralkodása idejére (i. e. 2600), a kora dinasztikus kora datált domborműves kőlapot Telló lelőhelyen találták. Az uralkodót trónon illetve templomépítés közben ábrázolja, körülötte felesége és gyermekei.

LOUVRE / SCALA

▽ Ez a Keselyű-sztélé néven ismert kora dinasztikus kori dombormű (i. e. 2500) részletes információkkal szolgál a kor fegyverzetéről és katonai alakzatairól.

LOUVRE / GIRAUDON

△ Gudea, Lagas papkirályának i. e. 2150 körülre datálható szobra. Gudea nagyratörő építkezési terveiről vált híressé, és több szobra is előkerült Dél-Mezopotámiában.

LOUVRE / ROBERT HARDING PICTURE LIBRARY

Sarrukín birodalmának kiterjedése és katonai sikerei példa nélküliek voltak. Az adó a tartományokból Közép-Mezopotámiába áramlott, de még ennél is fontosabb, hogy ellenőrzése alá vonta azokat a területeket, amelyeknek nyersanyagai elengedhetetlenek voltak a síkvidéki városok számára: a fát a Libanon-, a Taurusz- és a Zagrosz-hegységből hozta, a fém (elsősorban a réz) Anatóliából és Iránból érkezett, a bitumen az Eufrátesz középső folyása vidékéről származott, a követ pedig a környező hegyvidéki területekről szállították.

Délnyugat-Ázsiában voltak még olyan fontos városok és államok, amelyek kereskedtek, de nem álltak Akkád közvetlen ellenőrzése alatt. Ezek egyike, Tell Mardíh, az ókori Ebla, az Eufrátesz és a Mediterráneum közötti kereskedelmi útvonal egyik fontos központja volt.

Újonnan felállított birodalmában Sarrukín óriási hivatalnokréteget és katonaságot tartott fenn. Azzal dicsekedett, hogy mindennap 5400 ember eszik az asztalánál. A társadalom és az adminisztráció mérete nagy és egyre növekvő bürokráciát tett szükségessé.

Az akkád állam azonban eredményei ellenére sem tudott tartós politikai vagy gazdasági rendszert létrehozni. I. e. 2159-ben, két évszázaddal megalapítása után Akkád városát kirabolták. A helyi lázadások sorozata kilenc évvel később az Akkád Birodalom széteséséhez vezetett.

A III. Ur-i dinasztia és Sumer újjáéledése

Ezen események során néhány – szomszédaival a jobban öntözhető földekért és egyes árucikkek kereskedelméért háborúzó – városállamnak sikerült ismét felemelkednie. Lagas városa számos riválisát magába foglaló terület fölé terjesztette ki hatalmát. Ez nem egyszerűen egy erős katonai

állam ismételt felemelkedését, hanem egy gazdasági birodalom növekedését jelentette. Lagas uralkodói kísérletet tettek bizonyos árucikkek kereskedelmi monopóliumának megszerzésére, de ez alkalommal nem hatalmas katonai erőfeszítések árán. Ügynökeik a nyersanyag-utánpótlás biztosítása érdekében beutazták egész Délnyugat-Ázsiát. Sikerüket jól illusztrálja a megrendelt építkezések és műalkotások nagy száma. Az építészet és a művészeti alkotások akkád hatásról árulkodnak, de valójában a sumer gondolatvilág és kultúra újjáéledését jelentették.

A sumer hatalom újjáéledésének legszembevetőbb jele a III. Ur-i dinasztia megalapítása i. e. 2111-ben, ami Ur-Nammu nevéhez fűződik. A dinasztia rövid időn belül ellenőrzése alá vonta Mezopotámia egészét. A birodalom növekedésének mozgatórugója ebben az esetben is a gazdaság, de nagy erőfeszítéseket tettek az adminisztrációs technikák fejlesztésére is. A hatalmi viszonyokat és a megfelelő vezetés körvonalait világosan körülíró törvénykönyvek, illetve az írásban rögzített, tereptárgyakkal egyértelműen meghatározott közigazgatási egységek jellemezték.

A nyersanyagforrások bőségét Ur-Nammu és utódai építkezési programjai bizonyítják. A csatornarendszert nemcsak azért bővítették, hogy az öntözhető területeket megnöveljék, hanem azért is, hogy fejlesszék a városi lakosság élelemmel való ellátásában egyre fontosabb szerephez jutó, városok közötti vízi szállítást. A legnagyobb építkezéseket Urban, Urukban és Nippurban végezték. Ur-Nammu adta meg a holdisten, Nanna Ur-i zikkurratujának végleges formáját. A korábbi korszakokban ez csak egy templomteraszt jelentett, de ekkor egymásra helyezett teraszokból álló építménnyé alakították át, melyet egy templom koronázott. Ez a III. Ur-i dinasztia építészeti által kidolgozott forma vált később mértékadóvá, ezt a fajta zikkurratut tartjuk a mai napig Mezopotámia legjellegzetesebb építményének.

A kora dinasztikus kor folyamán az urbanizáció – különösen Uruk körzetében – elnéptelénítette a vidéki területeket. A III. Ur-i dinasztia városainak növekedése azonban nem járt ilyen hatással. Sőt, a városok valamint a vidéki kisvárosok és falvak egyforma ütemben nőttek. Ez valószínűleg az uralkodók azon nyilvánvaló törekvéseit tükrözi, hogy megnöveljék földjeik termésátlagait. A többi korai mezopotámiai államhoz hasonlóan a III. Ur-i dinasztia államának kiterjedését sem lehet pontosan meghatározni. Valószínűnek tűnik, hogy a III. Ur-i dinasztia uralkodói csaknem az egész mezopotámiai síkságot és a környező hegyvidék egy részét is ellenőrzésük alatt tartották. E területeket hozzávetőlegesen 40 közigazgatási egységre osztották. Minden körzetet egy-egy *enszi* (helytartó) irányított, aki a helyi ügyeket intézte, de felelős-

▽ Régészeti feltárások Nippur lelőhelyén. A sumer korban a Sumer és Akkád között félúton fekvő város nagy jelentőségre tett szert mint vallási központ. Ezt a szerepét megszakításokkal az elkövetkező 3000 évben is megtartotta.

séggel tartozott a királynak. A fontosabb vagy nyugtalanabb tartományokat *saginák* (katonai kormányzók) irányították. A király azt is elrendelte, hogy az *enszík* ne örökíthessék tovább hatalmukat. Az *enszík*et idegen körzetekbe helyezték át, sőt az uralkodó egész embercsoportokat is áttelepített. Ez az erős központi hatalom fenntartása érdekében a helyi hatóságok és csoportok hatalmának csökkentésére tett korai kísérlet a következő dinasztiák uralkodása idején egyre komolyabbá vált.

Minden városban a palota és a templom volt a helyi adminisztráció legfontosabb központja. Nagyrészt autonóm közösségei földeket birtokoltak, kereskedtek és ipari tevékenységet is folytattak. A király palotája mellett más adminisztratív egységek is léteztek, bár gyakran a központi hatalomtól kapták az utasításokat. A palota és templom hivatalnokai részletes feljegyzéseket őriztek, amelyek között szerepeltek a behozott termékek leltárai, a bevételek és kiadások jegyzékei is. Az ezüst volt az általános értékmérő, bár a kereskedelmi forgalom legnagyobb része közvetlen árucseré formájában történt. Az adminisztrációban űr-, súly- és területmértékek kifinomult rendszerét használták.

A III. Ur-i dinasztia államának távoli területeit jól szervezett szállítási rendszer kötötte össze és fogta szorosabb egységbe. A vízi áruforgatást is szigorúan ellenőrizték, ami különösen a vidékről a nagyvárosokba való élelmiszer-szállítás miatt volt fontos.

A társadalom összetartásában szerepet játszó másik fontos tényező a jogrendszer volt. Az Ur-Nammuéhoz hasonló törvénykönyvek felállították a viselkedési normákat, és általában biztosították a szegényebb osztályok jogait is. A vitás kérdések eldöntésére bíróságokat hoztak létre.

Úgy tűnik, hogy számos tényező együttes hatása vezetett a III. Ur-i dinasztia, a sumer hatalom utolsó korszakának bukásához. A kevésbé megtelepedett életmódot folytató népcsoportok folyamatos beáramlása a környező hegyvidékekről némelykor idény jellegű munkaerőt biztosított, máskor azonban komoly veszélyforrássá vált. Helyi vezetőknek sikerült hatalmi bázist kiépíteniük és szembeszállniuk Ur központi hatalmával. Ehhez járult még, hogy a mezopotámiai alföld földjeinek termékenysége – az intenzív öntözés következtében – fokozatosan csökkenni kezdett (lásd *A korai mezopotámiai városok és a környezet* című fejezetet). Ezek a tényezők összességükben olyan bizonytalan helyzetet idéztek elő, amelyben a III. Ur-i dinasztia viszonylag erős központi adminisztratív rendszere nemhogy a birodalmat nem tudta összetartani, de még a fővárost sem tudta megvédeni. Úgy tűnik, hogy a végső csapás egy éhínség idején – i. e. 2005 körül – érte a birodalmat, amikor Iszin városának helytartója, Isbi-Erra megtagadta a szükséges élelem elküldését a királynak, illetve Ur városá-

nak. Ez a központi hatalom bukásához vezetett. Ur elszigetelt és meggyengült városa nem tudott korábbi keleti alattvalója, Elám támadásának ellenállni, az iráni állam csapatai kirabolták. A nagy sumer birodalom – későbbi államok modellje – tragikus véget ért.

△ Gudeát, Lagas papkirályát ábrázoló kőfej.

MUSEUM OF FINE ARTS, BOSTON

A legkorábbi városok öröksége

Mi is a sumerek és más, a világ első városainak létrehozására összefogott, tehetséges emberek öröksége? Sok újításuk modern életünk elengedhetetlen részévé vált. Mezopotámia népei és délnyugat-ázsiai szomszédaik alkalmazták először a kereket, az ekét, a mezőgazdasági öntözést, a fémművességet valamint számos mérnöki alapelvet. Mesterei voltak továbbá az élelmiszer-termelésnek, kiterjesztették és termelékenyebbé tették az árpa-búza, valamint juh-kecske-szarvasmarha vegyes gazdálkodást. Bevezették a datolya, a füge, a szőlő, az olajbogyó, a len, a zab és sok más növény termesztését. Elkezdték felhasználni a háziállatok másodlagos termékeit, például a tejet, a gyapjút, és ők fogták be először az állatokat kocsik és ekék vontatására. A textil-, kerámia- és fémgyártás is a mezopotámiai városokban fejlődött tovább. Kereskedelmi útvonalai behálózták egész Délnyugat-Ázsiát és az akkor ismert világot. E kereskedelem legnagyobb része központi-irányított, az állam bevételeit szolgáló kereskedelem volt, de legkésőbb a III. Ur-i dinasztia korára – talán már korábban is – megjelentek a független vállalkozók, akik saját hasznukra illetve a király számlájára egyaránt kereskedtek.

△ Ezt az i. e. 2100 körülől származó bronzszobrot Ur-Nammu uralkodása alatt áldozatként helyezték a nippuri templom alapjaiba.

IRAQ MUSEUM, BAGDAD / SCALA

AZ UR-I KIRÁLYI TEMETŐ

SUSAN POLLOCK

Sir Leonard Woolley ásatai az Ur-i királyi temetőben századunk legrátságosabb régészeti felfedezései közé tartoznak. Munkatársaival 1927 és 1932 között öt ásatási idényben közel 2000 sírt tárt fel, amivel fantasztikus gazdagság és feltehetően emberáldozatok emlékeit hozta napvilágra. A több mint egy évszázados mezopotámiai régészeti kutatómunka ellenére a királyi temető sok szempontból még ma is egyedülálló felfedezés.

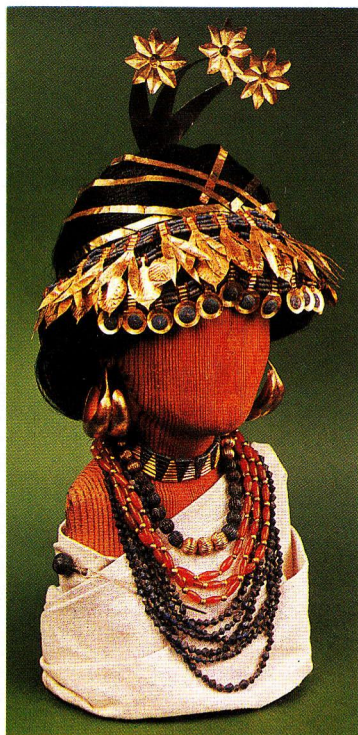
I. e. 2600 és 2100 között folyamatosan temetkeztek a temetőbe. A legkorábbi sírok a kora dinasztikus korra datálhatók. Közéjük tartozik tizenhat, királysírként ismert sír is. A sírok egyik legfontosabb jellegzetessége, hogy boltozott tetejű tégl- vagy kőfalú sírkamrák álltak bennük. Ezzel szemben az összes többi temetkezés – az úgy-

nevezett magánsírok – egyszerű földbe ásott gödör volt, amelybe a halottat fektették. Néha koporsóba helyezték, de leggyakrabban csak gyékénybe tekerték. A temető legtöbb sírja egyetlen ember temetkezéshelyéül szolgált. A királysírok azonban csoportos temetkezések színhelyei, amelyekben a halottak száma 4 és 75 között

△ Ez az egyedülálló aranysisak Meszkalamdug gazdagon berendezett sírjából került elő. A több mint 1 kg súlyú sisak királyi jelvény lehetett, így valószínű, hogy Meszkalamdug is uralkodó volt, bár nincs a sumer királylistán.

IRAQ MUSEUM, BAGDAD / SCALA

△ Az Ur-i királysírokban a hölgysírért számos tagját díszítették az itt láthatóhoz hasonló arany, ezüst és féldrágakó nyakláncok, arany fülbevalók, aranyszalagokból és gyöngysorral fűzött aranylevelekből álló fejdíszek.

BRITISH MUSEUM

IRAQ MUSEUM, BAGDAD / SCALA

váltakozott. Woolley meggyőzően bizonyította, hogy ezeket a sírokat nem használták fel újra, hanem olyan vezető egyének sírjai, akik mellé kísérőiket is eltemették, amit az emberáldozat bizonyítékának tekintett.

A királysírok bővelkedtek sírmellékletekben. Voltak közöttük gyönyörű arany-, ezüst-, réz-, lazúr- és karneolékszerek; kő- és fémedények, csodálatosan díszített zeneszerszámok valamint nemesfém szerszámok és fegyverek. A nagy gazdagság nem korlátozódott a királysírokra. Számos magánsír is bővelkedett értékes sírmellékletekben. Találtak sírmelléklet nélküli, vagy csak néhány agyagedénnyel ellátott sírokat, valamint fantasztikus gazdagságot és áldozatként más emberek holttesteit is tartalmazó temetkezéseket is.

◁ A hölgysírért egyik tagjának egy királysírban talált összelapított koponyája. Ékszerei az aranyszalagokból, aranylevelekből és gyöngyökből álló fejdísz, valamint a lazúr- és aranygyöngyökből álló nyakék.

▷ Az egyik királysírban talált, egykor két kecskealakot ábrázoló szobor-együttes megmaradt része. A fára felágaskodó kecske a sumer művészet egyik gyakori motívuma volt.

Hogy kik voltak azok az emberek, akiket a királyi temetőben temettek el? Mi jogosította fel valakit arra, hogy királyi sírba temessék? Miért halt ki más embereknek – emberáldozatként – a sírba való temetésének szokása, és miért nem ismerünk hasonló gyakorlatot a korabeli Mezopotámia más területeiről? Ezek és több más kérdés is a mai napig folyamatosan foglalkoztatja a régészeket.

A királysírokba temetett embereket Woolley az udvartartásuk által elkísért királyoknak és királynőknek tartotta. Érvelésének alapjai azok a sírokban talált feliratos tárgyak voltak, amelyek megnevezték a *lugal* titulussal, a király jelentésű sumer szóval illetett személyeket. Elképzelése szerint a többi sír magánemberek sírja, akiknek egy része ugyan nagyon gazdag volt, de nem királyi személy.

Néhány kutató kétségbe vonta ezt az állítást. Az első bizonytalan pont, hogy egyik feliratos tárgyat sem a sír tulajdonosának közvetlen közelében találták. Így ezek a tárgyak inkább a gyászolók ajándékaiként, semmint a halott tulajdonaként értelmezhetők. Másodszor, ha az összes „királysír” királyi személy sírja volt, mi magyarázza a méretükben, építészetükben és a beljük temetett emberek számában mutatkozó eltéréseket? Ezek ugyanis arra utalnak, hogy komoly társadalmi különbségek voltak az ide eltemetett személyek között.

Az írott forrásokból arra következtethetünk, hogy a kora dinasztikus paloták és templomok hatalomban és gazdagságban is vetekedtek egymással, és aláásták a gazdag családok hatalmának hagyományos alapjait. Más lelőhelyekről tudjuk, hogy a kora dinasztikus korban temetőbe és házakba egyaránt temetkeztek. A halottnak a ház padlója alá temetése a házi, a családi egységgel

ADAM WOOLLEY/ROBERT HARDING PICTURE LIBRARY

való szoros kapcsolatról árulkodik. Ezzel szemben amikor temetőben, a háztól távol helyezték el a halottat, az arra utalhat, hogy a családi kötelékek sokkal lazábbak voltak. A temetőbe temetett egyének valószínűleg azok lehettek, akiket helyzetük elsődlegesen a templomokhoz, illetve a palotához kötött.

E magyarázat szerint a királyi temetőben nyugvó emberek azok voltak, akiknek megélhetése közvetlenül Ur templomaitól és palotájától függött. Körük a főpapnőktől és papoktól, a ki-

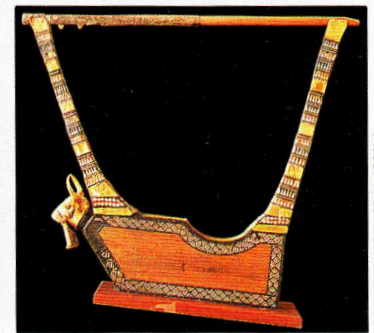
rályoktól és a királynőktől egészen a legegyszerűbb munkásokig terjedt. A királysírok változatossága így a templomok és a paloták, illetve a személyzetük közötti különbségekre utal.

A kora dinasztikus társadalomból ismert feszültségek és hatalmi harcok segíthetnek megmagyarázni néhány sír kivételes gazdagságát. Az őstörténész Vere Gordon Childe érvelését követve a temetkezési szokásokban megfigyelhető jelentős fényűzés a nagy szociopolitikai versengés korszakait jelle-

▷ Ez a lazúrkő, kagyló- és vöröspaszta berakásos mozaik az Ur-i standard részlete. Lakomát ábrázol, amelyen az egyik zenésznek egy, a királysírokban találtakhoz hasonló hárfája van.

ANCIENT ART & ARCHITECTURE COLLECTION

IRAQ MUSEUM, BAGDAD / SCALA

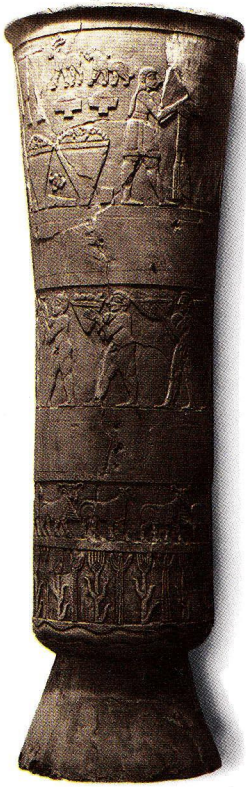
▷ Számos királysír tartalmazott ehhez a hárfához hasonló zene-szerszámokat. Feltárásuk Woolley egyik régészeti bravúrja volt, mivel a favázak már rég szétporladtak.

mezheti. Ebből a szemszögből nézve a temetkezési szokások e versengés egyik színterét jelentették. A hatalmas anyagi gazdagság illetve a kíséret példa nélküli eltemetése is ennek a fényűzési versenynek az egyik megjelenési formája lehetett. Talán mivel a versengésnek vége szakadt, vagy mert a temetkezési szokások megváltoztak, az ilyen királysírok építésének és az emberi kíséret beletemetésének szokása már a kora dinasztikus kor vége előtt, i. e. 2500 körül megszűnt.

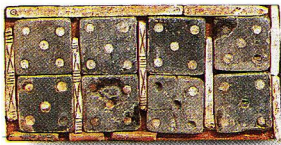
◁ Ez a lazúrkő markolatú és áttört aranyhüvelű aranytőr az egyik legjobban megbolygatott királysírba került elő. A hüvely feltehetően az egyszerűbb nádfonatú vagy gyékényből készült hüvelyek mintázatát utánozza.

IRAQ MUSEUM, BAGDAD / SCALA

△ Az Uruk váza, egy kőkehely, melyet három sorban az Ur-i standardéhoz hasonló jelenetek díszítenek.

HIRMER FOTOARCHIVE, MÜNCHEN

△ Ez az Ur-i királyi temetőből előkerült berakásos tábla i. e. 2600 körülre datálható. Egyes elképzelések szerint a hozzá tartozó elemekkel táblajáték-ként használták. Sok, a temetőben talált tárgyat díszítenek állatok és mitológiai alakok.

IRAQ MUSEUM, BAGDAD / SCALA

A korai mezopotámiai társadalom több későbbi, a vallás, a jog és etika terén végbement fejlődésnek is lefektette az alapjait. A növekvő mezopotámiai városokban a rend fenntartásának két fontos eszköze a szervezett vallás (szertartások és hitvilág) és a világi uralkodók által életbe léptetett törvények voltak. A kor írásos forrásai szerint a sumer vallás alapja egyfajta fatalista teológia volt. Az istenek által hozott törvények megváltoztathatatlanok voltak. Az emberek nem cselekedhettek akaratuk szerint, hanem istenségek és közvetítőik döntései irányították életüket. Az istenek voltak a templomok és a hozzájuk tartozó birtokok urai is. Emellett bizonyos isteneket és istennőket szoros kapcsolat fűzött az egyes városokhoz. Sumer istenek testesítették meg a természet életadó erőit, például a vizet, a földet és a levegőt. Az istenek arra teremtették az embereket, hogy levegyék a válukról a munka terheit, és ők neveztek ki bizonyos embereket, hogy a napi teendők elvégzését irányítsák. Kezdetben ezek mindenképpen a templom papjai voltak. Később azonban, amikor a világi hatalom felemelkedett a sumer városállamokban, úgy tartották, hogy az istenek érvényesítették a királyi hatalmat. A királyok felbbségének további elismertetését szolgálták a sumer és későbbi uralkodók által kiadott törvénykönyvek.

△ Kora dinasztikus alabástromszobrok az északkelet-mezopotámiai Tell-Aszmarból. A nő ruháját és a férfi hullámos haját illetve szakállát az Akkádot (Sumertől északra) lakó népcsoport jellegzetességeként szokták értelmezni.

A társadalmi rend kifejezésének és megszilárdításának egy kevésbé nyilvánvaló, de talán hasonlóképpen hatásos eszköze a korai városok művészeti alkotásaiban fedezhető fel. Az Uruk- és Dzsemdet-Naszr-korszakok alatt jelentősen megszorodtak az ábrázoló művészet alkotásai. Ezek közül megfogalmazásában számos alkotás egyértelművé teszi, hogy milyenek voltak a korai sumer társadalom hierarchikus viszonyai. Nem meglepő, hogy ez egybeesett az írás feltalálásával és reprezentatív szerepének i. e. 3000 körüli előtérbe kerülésével. Az elkövetkező kora dinasztikus korban a művészet minden ága virágzott. A sok lenyűgöző alkotás között itt is felbukkan-
nak olyanok – mint az Ur-i standard vagy az Uruk váza –, amelyek a társadalmi rend és a megfelelő magatartásformák elemeit ábrázolják.

Természetes, hogy nem minden, a korai mezopotámiai városok növekedésével együtt járó változás volt szükségszerűen jó a többség számára. A társadalom komplexitásának növekedésével valamint a rend fenntartásának szükségességével a termelés forrásaihoz való hozzájutás korlátozottá és a társadalom bizonyos rétegeinek előjogává vált. A családi és egyéni gazdagságot állandó kiváltsággá intézményesítették, s ennek révén kialakult az osztálytársadalom korai formája. A családok és a tágabb rokoni csoportok közötti társadalmi különbségek mellett úgy tűnik, hogy a férfiak és nők társadalmon belüli szerepe is elkülönült. Ez a nők számára kisebb társadalmi és területi mozgásszabadságot biztosított, és kevesebb lehetőséget adott a polgári hatalom központjaiba való bekerülésre. A növekvő egyenlőtlenség kialakulásának okai nem teljesen világosak, de eredményeként a nők helyzetét befolyásoló megszorítások intézményessé váltak, és a mai napig hatással vannak a számukra elérhető lehetőségek körére.

A kora dinasztikus korban egyre gyakoribbá váltak a háborúk, egyre nagyobb és jobban szervezett seregek vettek bennük részt. A városok egymás ellen vívott háborúinak okai között minden bizonnyal szerepet játszott a földszerezés, az öntözőcsatornák ellenőrzése és a zsákmányszerzés reménye. Ezekről a hadjáratokról már a korai feliratok is megemlékeznek, de a gyakori háborúkról a legtöbb város körül megépült hatalmas védőfalak is tanúskodnak.

Az első városok kialakulása a széles mezopotámiai alluviális síkságon szerepet játszott az emberi történelem egyik legnagyobb átalakulásában: az emberek megtanulták, hogyan élhetnek együtt nagy csoportokban, hosszú ideig. A mezopotámiai síkság lakosságának közel fele már i. e. 2000 körül városokban élt, míg azelőtt a világ népei csak a falvakban és kis csoportokban való életet ismerték. A városi élet a világ minden részén megjelent, és a világ népeinek nagy része ma is olyan városokban él, melyek nagyon hasonlóan a korai mezopotámiaiakhoz.

BABILÓNIAK ÉS ASSZÍROK: MEZOPOTÁMIA VETÉLKEDŐ HATALMAI

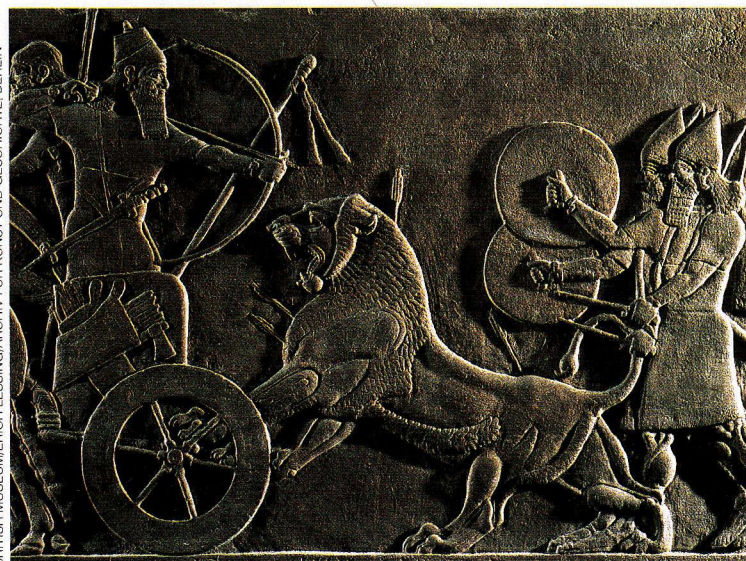
GÖRAN BURENHULT

A III. Ur-i dinasztia bukása után, i. e. 2000 körül rövid időre Elám népe, az elámiak foglalták el Mezopotámiát. Ugyanekkor nyugatról egy új sémi nép érkezett, az amurrúk (amoriták). A sumer városok romba dőltek, és a sumer nyelv lassan megszűnt beszélt nyelvvé lenni. Mezopotámia történelmét két hatalmi központ, délen a Babilóni Királyság, északon pedig az Asszír Királyság közötti állandó hatalmi harc jellemezte.

Egy amurrú dinasztia fővárosává tette Babilont, és Hammurapi uralkodása alatt (i. e. 1792–1750) a virágzó óbabilóni királyságnak Asszíria is alattvalója lett. Hammurapit mégis inkább törvényhozói és szervezőképessége tette híressé. Az általa szervezett széles körű csatornaépítő program lehetőséget teremtett egy gazdag anyagi kultúra kialakulásához. Babilón hatalma i. e. 1595 körül omlott össze, amikor a mai Törökország területén élt hettiták elfoglalták és kirabolták a várost.

I. e. 1350 és 1100 között az asszír hatalom gyors növekedésnek indult, és ettől az időszaktól az ország még legréggebbi riválisát, a Babilóni Királyságot is ellenőrzése alá vonta. A nomád zsidó törzsek is ekkor – a hagyomány szerint II. Ramszesz fáraó Egyiptomából történt kivonulás után – vándoroltak Palesztinába. Asszíria egyik legnagyobb hódító királya I. Tukulti-apil-Ésarra i. e. 1100 körül került a trónra, de Asszíria röviddel ezután hanyatlásnak indult. Ennek okait részleteiben nem ismerjük.

Az i. e. 2. évezred vége felé más korai közel-keleti hatalmak – például Egyiptom és a Hettita Birodalom – is összeomlottak, és vákuumot hagytak maguk után, amely viszont lehetőséget teremtett egész sor kisebb állam kialakulására. Ezek közül a legfontosabbak a Földközi-tenger partvidékén fekvő Fönícia váro-

△ II. Assur-nászir-apli kalhúji palotáját díszítő domborművek egyike, amely a királyt oroszlánvadászat közben ábrázolja, az i. e. IX. század első feléből.

sai, Karkemis és a többi észak-szíriai és kelet-anatóliai késő-hettita város, Szíriában Damaszkusz és más arámi városok, végül pedig a palesztinai Zsidó Királyság voltak.

Asszíria csak az i. e. IX. század elején, a kegyetlen II. Assur-nászir-apli (i. e. 883–859) uralkodása alatt szerezte vissza nagyhatalmi pozícióját. Utódja, III. Sulmánu-asarédu (i. e. 858–824) legyőzte Damaszkuszt, és Jéhutól, Izrael királyától is adót kapott.

Asszíria felemelkedése

Asszíriát olyan ellenséges államok vették körül, mint Babilón, Elám és Urartu. III. Tukulti-apil-Ésarra (i. e. 745–727) megújította a birodalmat, és uralkodása alatt hatalmas hadserege nagy területeket hódított meg, köztük Babilont is, és megtörte Urartu nagyhatalmi helyzetét. Az asszír királyok stratégiájának a széles körű áttelepítések is részét képezték. A deportált lakosság helyére más tartományokból hoztak telepeseket. I. e. 722-ben II. Sarrukín meghódította Szamariát, Izrael fővárosát, és a lakosság egy részét

más területekre telepítette át. Sarrukín ismét és végleg legyőzte Urartut. Ezzel viszont szabaddá vált az út az előrenyomuló nomád lovasnépek, a kimmerék, később pedig a szkíták előtt. Ez valószínűleg Asszíria számára is végzetessé vált, mivel egyes elképzelések szerint i. e. 612-ben a szkíták is részt vettek Ninive elpusztításában. Sarrukín fia, Szín-ahhé-eriba (i. e. 704–681) a földdel tette egyenlővé Babilont, Assur-ahiddina (i. e. 680–669) pedig Egyiptomot tette asszír vazallussá. Az Asszír Birodalom ekkor hatalma csúcspontjára ért, és a Közel-Kelet kizárólagos ura lett. Tartományai nyugaton Egyiptomtól és a Földközi-tengertől, északon Anatóliától egészen a délkeleten fekvő Perzsa-öbölig nyúltak.

Asszíriát a világ első katonai hatalmának szokták nevezni, és ez igaz is. Az asszír hadigépezet ereje részben a hadsereg különféle fegyvernemeiben, a jól képzett tisztek alatt szolgáló rendkívül hatékony hadszervezet kiképzésében, részben pedig a fejlett technológiai ismeretekben, így út- és hídépítő mérnökök il-

letve új fegyverek – mint amilyen a faltörő kos és a katapult – alkalmazásán alapult. A gyors és nagyon mozgékony lovasságot főként lándzsákkal, íjakkal és nyilakkal felfegyverzett könnyű- és nehézgyalogság is támogatta. A kétkerekű, két vagy több ló által vontatott harci kocsik is a fegyveres erők részét képezték. Az ostromstratégiát is ők fejlesztették magas szintre.

Az Asszír Birodalomnak, a történelem egyik első világbirodalmi szervezetének alapja a tartományszervezet volt, melyet helytartók irányítottak. Az asszír hatalom hanyatlása már a híres uralkodó, Assur-bán-apli (i. e. 668–627) uralkodása alatt megkezdődött. Mindazonáltal a művészet és kultúra iránt tanúsított érdeklődése következtében sok forrás áll rendelkezésünkre a birodalom virágzásáról. Babilónban például másolatokat készíttetett az óbabilóni szövegekről valamint vallási és tudományos munkákról. Ezzel a módszerrel egy híres könyvtárat hozott létre Ninivében, amelynek nagy részét sikerült feltárni.

Babilón visszaszerzi a hatalmat

Assur-bán-apli halálát követően Babilónia – az asszír fővárost, Ninivét i. e. 612-ben megtámadó és elpusztító – Nabú-apaluszur király vezetése alatt visszanyerte függetlenségét. Az Asszír Birodalom összeomlott, és a hatalom súlypontja ismét Dél-Mezopotámiába került át. II. Nabú-kudurri-uszur uralkodása alatt Babilónia virágzásnak indult és nagyhatalommá vált. Babilón csodálatos városa – fényes templomaival, nagy zikkuratujával és híres függőkertjeivel – lényegében az ő alkotása volt. Mezopotámia kulturális hegemóniája csak i. e. 539-ben, a perzsa hódítás idején ért véget, amikor Kiroosz, Perzsia királya már Babilón falai alatt állt.

AZ ÓKORI EGYIPTOM CIVILIZÁCIÓJA

I. E. 5 0 0 0 – I. E. 3 3 2

Élet a Nílus mentén

BOYO G. OCKINGA

Kevés olyan kultúra van, amely természeti környezetétől annyira függött volna, mint az ókori Egyiptom. Ezt már az Egyiptomot a Nílus ajándékának nevező Hérodotosz is megállapította. Bár Egyiptom éghajlata az ókorban nedvesebb lehetett, i. e. 3000 körülől már tartós száraz időszakok jellemezték. Az élet a Nílustól függött, és ennek az egyiptomiak is tudatában voltak. A napistenhez, Atonhoz írt himnuszában Ehnaton fáraó dicsőíti az istenséget, amiért az emberek (az egyiptomiak) életben tartására megteremtette a Nílust, az idegenek számára pedig az égből az esőt.

Egy középbiradalmi himnusz a következő jelzőkkel illeti a folyót: „Ő hozza az ételt, ő minden jó dolog teremtője, a tisztelet ura, a fűszerek zamata. Legelőt teremt a teheneknek és áldozatot mutat be minden istennek. Az alvilágban van, de az ég és a föld is a gondjaira van bízva. Birtokba veszi a két földet, megtölti a raktárakat és a gabonátárolókat, terményeket ad a szegénynek.”

△ Egyiptomot már a kora dinasztikus korban is kereskedelmi és kulturális kapcsolatok fűzték Nyugat-Ázsiához. Ez a szépen kidolgozott, pattintott pengéjű kovakő kés a felső-egyiptomi Nag-Hammádi közelében fekvő Dzsebel-el-Araknál került elő. Elefántcsont markolatát olyan csatajelenet díszíti, amelynek két, magas tattal ábrázolt hajóját mezopotámiai eredetűnek tartják.

LOUVRE / ERICH LESSING / MAGNUM

◁ A halott feletti túlvilági ítélkezéssel, közte a halott szívének a túlvilág urai előtt való lemérésével kapcsolatos első jeleket i. e. 2000 körülről ismerjük. A *Halottak könyve* e XVIII. dinasztia korabeli illusztrációján Hait és feleségét, Meritet láthatjuk, amint a megmérettetésen átesve Oszirisz, az alvilág ura felé közelítenek. A papiruszt deir-el-medinei sírjukban találták.

ÓKORI EGYIPTOM
Az ókori egyiptomiak többsége a Nílus völgye és deltája által alkotott folyami oázisban élt.

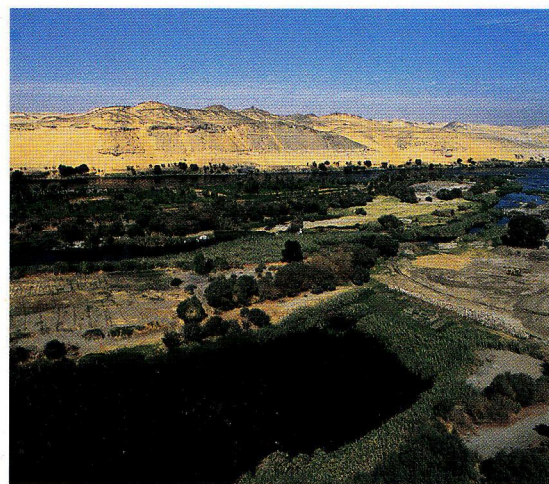
TÉRKEP: RAY SIM

▷ Egyiptom lakható területe egy sziklás sivatagok közé ékelt folyami oázis. A növényzet csak ott marad meg, ahova a Nílus életet adó vize eljut. A környező sivatagok kövei hozzáférhetőek voltak, ami elősegítette korai felhasználásukat az egyiptomi művészetben és építészetben.

Az oázisok és a nyugati sivatag legkésőbb az Óbirodalom kora (körülbelül i. e. 2640–2135) óta Egyiptom részét alkották. Ezek a területek jelentős szerepet játszottak az ország történelmében és gazdaságában. A Nílus-völgyet határoló sivatagok fontos – elsősorban ásványokban és kőben gazdag – nyersanyaglelőhelyek voltak. Az ókori egyiptomiak többségének otthona az árvizek és a delta síksága által létrehozott hatalmas folyami oázis volt.

Egyiptom területének művelhető részét az a vastag üledékréteg alkotta, amely körülbelül 24 000 évvel ezelőtt, a Nílus éves áradásai következtében kezdett lerakódni. Az etióp hegyvidék és a trópusi Afrika nyári esőzéseiből eredő iszapos víz augusztustól novemberig elborította a Nílus-völgyet. A vízszint emelkedése július közepén kezdődött, ami többé-kevésbé egybeesett a Sirius csillag (az egyiptomiaknak Szothisz) felkeltével, és megadta az év és az évszakok – *ahet* az áradás; *peret* a sarjadás és *semu* a nyár – kezdetét.

Egyiptom természetföldrajza nemcsak népe életének anyagi oldalát határozta meg, de hasonló hatást gyakorolt világképükre is, amelyet a dualitás alapelveinek ciklikus rendszere határozott meg. Ilyen ciklikus mozgásnak számítottak például olyan jelenségek is, mint a Nílus előre jelezhető áradása és apadása, valamint a csillagok és bolygók járása. A természet ilyen ciklikus mozgásai egybeestek azzal a történelemszemlélettel, amelyben az eseményeket egy állandó, megújuló körforgásban szemlélték, és nem egy lineáris fejlődés állomásaiként értelmezték. A kettősség alapelve magyarázatot nyer egy olyan világban, amelyet a kietlen sivatag és a termékeny völgy, a delta széles síksága és a Nílus-völgy keskeny szalagja, valamint a folyó két partja határoz meg. A természet sokkal univerzálisabb kettősségeivel – az éggel és földdel, az éjszakával és nappallal, a férfival és nővel – mindez beleillett a két, egymást kiegészítő félből álló egész fogalmkörébe. E koncepció olyan dolgokban is tükröződött, mint a kettős királyság intézménye; a fáraót

GUIDO ALBERTO ROSSI/THE IMAGE BANK

ugyanis „Felső- és Alsó-Egyiptom királyának” nevezték. A kettősségnek az államszervezetben is megfigyelhető alapelve olyan adminisztratív címekből válik világossá, mint a „a két kincstár felügyelője” vagy „a két magtár felügyelője”. Amikor a szövegek az egész lakosságot említik, akkor a *pat*-ra és a *rebit*-re (nemesekre és közemberekre) vagy a „nagyokra és a kicsikre” utalnak. A dualitás és a szimmetria az egyiptomi vallás és művészet alapelemei voltak.

A természet szabályossága és a természettől való függés, amelyről az egyiptomiak azt tartották, hogy az istenek tevékenységének eredménye, táptalaja lett egy, az univerzum működése háttérben feltételezett isteni kozmikus princípium elméletének. Ezt az erőt *maat*-nak nevezték, és nemcsak az univerzum egészének működését szabályozta, hanem a társadalom minden szintjének viselkedését is irányította. Az emberi kapcsolatok és viselkedés szempontjából ez valami olyasmit jelentett, amit ma igazságnak nevezünk.

Az ókori egyiptomiak a mediterrán rasszhoz tartoztak és afroázsiai nyelvet beszéltek. Számos jelzővel illették magukat: ők voltak a *remetj*, azaz nép, illetve a *Kemet* vagy *Kemtiu*, azaz „a fekete föld népe” (a termékeny Nílus-völgy népe). Mivel a férfiak többet tartózkodtak a napon, az ábrázolásokon bőrük színe hagyományosan barna volt, míg a nőké halványsárga. A művészeti alkotásokon nagy gonddal tették különbséget az egyes népek között: az egyiptomiakhoz hasonló bőrszínű ázsiaiakat és líbiaiakat elsősorban ruházatuk, a núbiaiakat és délieket pedig sötétebb bőrszínük és jellegzetes vonásaik alapján különböztették meg.

A történelmi kezdetek

Az egyiptomi civilizáció alapelemei az őstörténeti korban, i. e. 5500 és 3050 között jöttek létre. E korszak alatt Felső- és Alsó-Egyiptomban eltérő kultúrák léteztek, amelyek a predinasztikus kor végéig nem olvadtak egybe. Az első felfedezésük lelőhelyei után elnevezett kultúrák a Badári, az amrai (vagy Nagada I.), a gerzei (vagy Nagada II. és III.) egymást követték Felső-Egyiptomban. A párhuzamos alsó-egyiptomi kultúrákat Merimdének, Omárinak és Maadinak nevezzük. A korszakot monumen-

MUSEO ARCHEOLOGICO, FIRENZE / SCALA

tális építményeiről ismerjük, de kézművesei a kisművészetekben is – állati és geometrikus motívumokkal díszített kő- és kerámiaedények – magas fokú mesterségbeli tudásról tesznek tanúbizonyságot.

Az egyiptomi történelmet az uralkodó dinasztiákkal szoktuk korszakokra osztani. Ezt a gyakorlatot már Manethón egyiptomi pap is folytatta, aki az i. e. III. század elején I. Ptolemaiosz Szótér számára megírta Egyiptom történelmét.

A később élt egyiptomiak számára a predinasztikus periódusban (i. e. 5000–3000) az istenek uralták a földet, akik földi uralkodóknak adták át a királyságot. A legkorábbi uralkodók a névtelen „Hórusz követői” voltak. Az egyiptomi hagyomány első névről ismert királya a legendás Ménész volt. Hogy valóban történelmi alak volt-e vagy sem, vitatott. Néhány tudós ké-

△ Maat istennő – a mitológiában Ré napisten lánya – az igazságot, törvényességet, valamint a világ- és társadalmi rendet megtestesítő koncepció megszemélyesítője. Szimbóluma a toll, melynek ellenében a halott szívét az ítélet napján megmérték.

◁ III. Ramszesz fáraó medinet-habui halotti templomának falán látható ábrázolás jól jelzi, milyen fontos szerepet játszott a mezőgazdaság az ókori Egyiptom életében. A fáraót a túlvilági földeken – legegyszerűbb alattvalóihoz hasonlóan – szántás és aratás közben láthatjuk.

BOYD E. OLKIN

▷ A Narmer-paletta itt látható jelenetének legnagyobb alakja maga Narmer király. Legyőzött ellenfélre sújtva ábrázolják. Hórusz, a sólyomisten a meghódított mocsárvidék szimbólumát tartja pórázon. A király alakja alatt két másik földre terített ellenség látható: a bal oldali városlakókat, a jobb oldali pedig nomád vadászokat szimbolizál.

EGYPTIAN MUSEUM, KAIRO /
WERNER FORMAN ARCHIVE

▽ Dzsószer szakkarai síregyüttesének központi alkotása, a lépcsős piramis, a világ legrégebb ismert kőépítménye. Az eredetileg masztabának tervezett építményt hatszor építették át, mire elnyerte mai formáját.

sőbbi „alapító hősnek” tartja, mások a történeti Aha királlyal azonosítják. Bár a hagyomány Ménésznek (Ahának) tulajdonítja Egyiptom egyesítését, ez a tett joggal köthető egy másik történeti személy, Narmer fáraó alakjához. A kairói Egyptian Museumban kiállított híres palettáján Felső- és Alsó-Egyiptom kettős koronájával a fején látható, amint legyőzi ellenségeit. Röviddel a predinasztikus kor után a királyság, a vallás, a művészet és a jellegzetes egyiptomi írás fejlett formáival rendelkező kultúra jelenik meg Egyiptomban.

Általános vélemény, hogy az egyiptomi írás megjelenése – a többi kultúrához hasonlóan – az adminisztráció kialakulásával áll összefüggésben (kora dinasztikus kor, i. e. 2950–2640). Néhány dolog azonban arra utal, hogy már sokkal korábban is megjelenhetett. Hemkának a Den, az I. dinasztia (i. e. 2950–2770) egyik korai királya idejére keltezett szakkarai sírjában egy üres, felirat nélküli papyrusztekercsre bukkantak, és a könyvtekercs hieroglif jelét is ismerjük az I. dinasztia korából. Mivel ezt a papyrusztekercset ekkor állították elő, az írásnak már sokkal korábban és széles körben el kellett terjednie, mire egy ilyen finom anyag kidolgozásáig eljutottak. Azt is felvetették már, hogy azok a rituális jelenetek, amelyeken az írás istennőjét, Szesatot láthatjuk, ahogy a héliopoliszi szent *ised*-fa levelein a király uralkodásának hosszát

rögzíti, talán a leveleknek, mint korai íróanyag-nak a szerepére utalnak. Amint az írás kialakult és széles körben elterjedt, alkalmazói, az írnokok társadalmi rangja magasra emelkedett. Még a fáraók fiai sem idegenkedtek attól, hogy írnoki testtartásban ábrázoltassák magukat, a sírokban és a későbbi templomi domborműveken pedig a mások cselekedeteit ellenőrző és feljegyző írnok mindig jelen van.

Annak ellenére, hogy alig néhány írásos emlék maradt ránk a kora dinasztikus korból, a korszak kulturális vívmányai – különösen a kisművészetekben és az egységes központi közigazgatás kialakításában elért eredményei – mégis számottevőek voltak. Az Óbirodalom a III. dinasztia trónra kerülésével (i. e. 2640–2575) kezdődött, és már második uralkodója, Dzsószer egy csodálatos kő síremlékegyüttessel építtetett magának, amelynek a híres szakkarai lépcsős piramis is részét képezte (lásd *Az örök élet keresése: templomok és sírok* című fejezetet). Ez az ország legkorábbi ismert kőépítménye, mégis a mesterségbeli tudás és forma olyan tökéletességét mutatja, amely felveszi a versenyt Egyiptom valaha is készült legjobb alkotásaival. Ilyen jelentős eredmény csak akkor érhető el, ha az alkotók szilárd kulturális bázisra támaszkodhatnak.

A piramisépítők

A IV. dinasztia (i. e. 2575–2465) a piramisépítők – Sznofru, Hufu (Kheopsz), Hafré (Khephrén) és Menkauré (Mükerinosz) – kora volt. Hatalmas építményeik az egyiptomi állam legtalálóbb szimbólumai: a csúcson a fáraó, alatta pedig, a magasabb szinteken (nagyreszt családjából származó) hivatalnokai, míg a piramis testét a nép tömegei alkotják.

A napisten jelentősége a IV. dinasztia uralkodása alatt megnőtt. A fáraó felvette a *Ré fia* címet, és Hufu utódai gyakran nevükben is használták. Az V. dinasztia (i. e. 2465–2325) csaknem minden fáraója építtetett egy templomot az isten tiszteletére (lásd *Ré fiai: Egyiptom fáraói* című fejezetet).

Az Óbirodalom röviddel a VI. dinasztia bukása (i. e. 2155) után ért véget. Manethón szerint utolsó erőskezű uralkodója, II. Pepi 94 évig uralkodott. A dinasztia utolsó uralkodója egy királynő, a homály fedte Nitokrisz, akinek nevét csak későbbi feljegyzésekből ismerjük. Az Óbirodalom bukásának okai valószínűleg az adminisztráció hatékonyságának csökkenésében kereshetők. A bürokrácia egészen addig folyamatosan növekedett, amíg az állam képtelenné vált hivatalnokait megfelelően fizetni. Ez kétségkívül a hatékonyság csökkenéséhez, illetve korrupcióhoz vezetett, és a rendszer néhány évnyi alacsony Nílus-vízszint miatti gyenge termés hatására összeomlott.

Az első átmeneti korban (i. e. 2135–2040) a bizonytalanság alatt rivális királyságok egész

ÓKORI EGYIPTOM: I. E. 4000–I. SZ. 1

	DINASZTIÁK	URALKODÓK	JELENTŐS ESEMÉNYEK
i. sz. 1	Rómaiak	Augustus Kleopátra	
	Ptolemaidák	I. Ptolemaiosz Makedón Alexandrosz	Manethón Egyiptom története
500	XXX. XXVII.	Perzsa uralom	Hérodotosz Egyiptomban Egy egyiptomi expedíció körülhajózza Afrikát
	XXVI. XXV.	II. Nekó Pianhi	Görög és káriai zsoldosok Egyiptomban Asszír megszállás Kusita uralom
1000	XXI. XX.	I. Sesonk III. Ramszesz	Egyiptom lerohanja Izraelt és Júdát Líbiai dinasztia <i>Venamon története</i>
	XIX.	II. Ramszesz Tutanhamon Ehnaton	A tengeri népek elleni ütközet Egyiptomi–hettita szerződés A kádesi csata Amarna-kor
1500	XVIII.	II. Amenhotep III. Thotmesz Hatsepszut	A birodalom konszolidációja A deir-el-bahari templom
	Hükszosz uralom Második átmeneti kor	Kamósze Szekenenré Apóphisz	Függetlenségi háborúk Théba alatti újraegyesítés Hükszosz-uralom Egyiptomban
2000	XII.	III. Amenemhat I. Szeszósztisz I. Amenemhat III. Mentuhotep	<i>Szinuhe története</i> Théba alatti újraegyesítés
	XI. Első átmeneti kor		
	VI.	II. Pepi Unasz	Az Óbirodalom összeomlása Piramisszövegek
2500	V.		Ré kultuszának elterjedése, Naptemplomok építése
	IV.	Hufu	Gízai piramisok
	III.	Dzsószer	Kőépítészet: a szakkarai lépcsős piramis
	II.		
3000	I.	Aha (Ménész?) Skorpió király Narmer Nagada III. Protodinasztikus kultúrák Nagada II. Nagada I. Predinasztikus kultúrák	Egyiptom egyesítése Narmer-paletta
3500			
4000			
i. e.			

▷ Hatsepszutot deir-el-bahari templomában hagyományos formában, egyiptomi fáraóként ábrázolták. Itt, Felső- és Alsó-Egyiptom kettős koronájával a fején, Oszirisz, a halottak istene alakjában jelenik meg.

△ I. Szeszósztisz faszobra. Egy pár egyik darabja, amelyen Alsó-Egyiptom vörös, illetve (itt) Felső-Egyiptom fehér koronájával ábrázolják.

JUERGEN LIEPE, BERLIN

▽ Jahmesznek, a XVIII. dinasztia megalapítójának itt látható díszbaltáját befolyásos anyja, Ahhotep királynő sírjában találták.

JUERGEN LIEPE, BERLIN

sora harcolt a főhatalomért. Felső-Egyiptom-ban végül Théba győzedelmeskedett, míg Alsó-Egyiptom a hérakleopolisziak kezére került. Az újraegyesítési mozgalom délről indult, és a thébaiaknak a XI. dinasztia (i. e. 2134–1991) egyik fáraója, II. Nebhepetré Mentuhotep vezetése alatt sikerült elfoglalniuk az északi területeket is.

Az első átmeneti kor idején a régi királyi székhelyektől elvágott déli területeken a művészetek és tudományok hanyatlásnak indultak. Csak akkor érték el fokozatosan a régi szintet, amikor a thébaiak szakértőket hoztak északról.

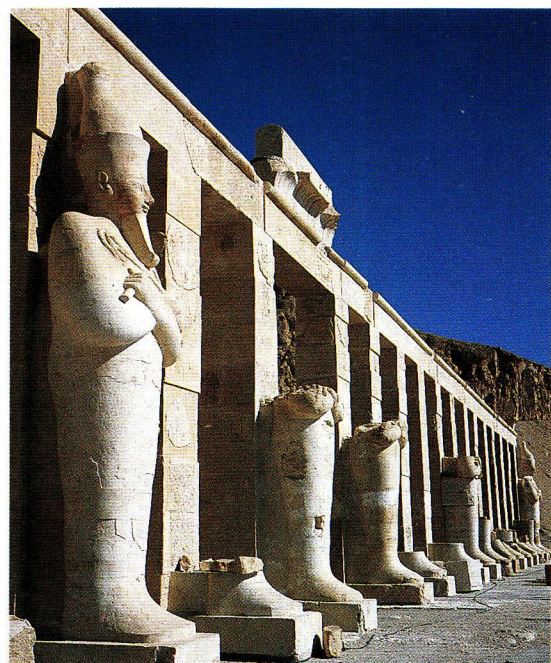
II. Mentuhotep egy csodálatos halotti templomot és királyi sírt építtetett magának a nyugat-thébai Deir-el-Bahariban. Ez az együttes inspirálta később Hatshepszut templomának építését. Úgy tűnik, hogy a dinasztia utolsó fáraója, IV. Mentuhotep nem volt törvényes trónörökös, mivel a későbbi királylisták nem említik.

A hűbéri korszak

Egyiptom következő fáraója, I. Amenemhat (i. e. 1991–1962) valószínűleg a XI. dinasztia utolsó fáraójának vezírje (fő minisztere) lehetett. A *Neferti jóslata* című, a IV. dinasztia, Sznofru korába helyezett szövege szándékosan tartalmaz egy próféciát, mely szerint a zűrzavar után „egy núbiai nő fia”, akit Ameninek neveznek, lesz a fáraó és rendet teremt az országban.

A Középbirodalom (i. e. 2040–1650) Egyiptom történetének klasszikus korszaka. A XII. dinasztia uralkodói déli eredetük ellenére északra, Egyiptom természetes központjába, a Nílus-delta feje és a hosszú, keskeny Nílus-völgy találkozásába helyezték át a fővárost. A Középbirodalom volt az a korszak, amikor az új állam szolgálatába állították a tollat. A *Neferti jóslata* egyértelműen egy ilyen propagandairat volt. A híres *Szinuhe története* is ebből a korszakból származik. Más szövegeket kifejezetten iskolai használatra fogalmaztak, hogy a fiatalokat megnyerjék az első átmeneti kor után szükségszerűen újjászervezett közigazgatás számára, és hűségre neveljék őket az új dinasztia iránt.

A Középbirodalmat Egyiptom „feudális korszakának” is nevezik, mivel a tartományi helytartók hatalma erősen megnövekedett. Néhányuk még az egyes eseményeket is hivatalba lépése éveivel datálta, és olyan hatalmas sírokat építtettek maguknak, mint a Beni-Haszanban láthatók. A régi királyi temetkezési gyakorlat egyes elemeit, például a völgytemplomok építését is átvették. Az egyik nomarkhosz vagy tartományi helytartó, az el-bersei Dzsehutihotep büszkén jegyzi fel, hogy egy igazi, királyi méretű szobrot készíttetett magáról: több mint 6 m magas volt. Sírjának falfestményein még a szobor szállítását is megörökítették. A nomarkhoszok hatalmát csak az energikus III. Szeszósztisznak (i. e. 1878–1841) sikerült visszaszorítania.

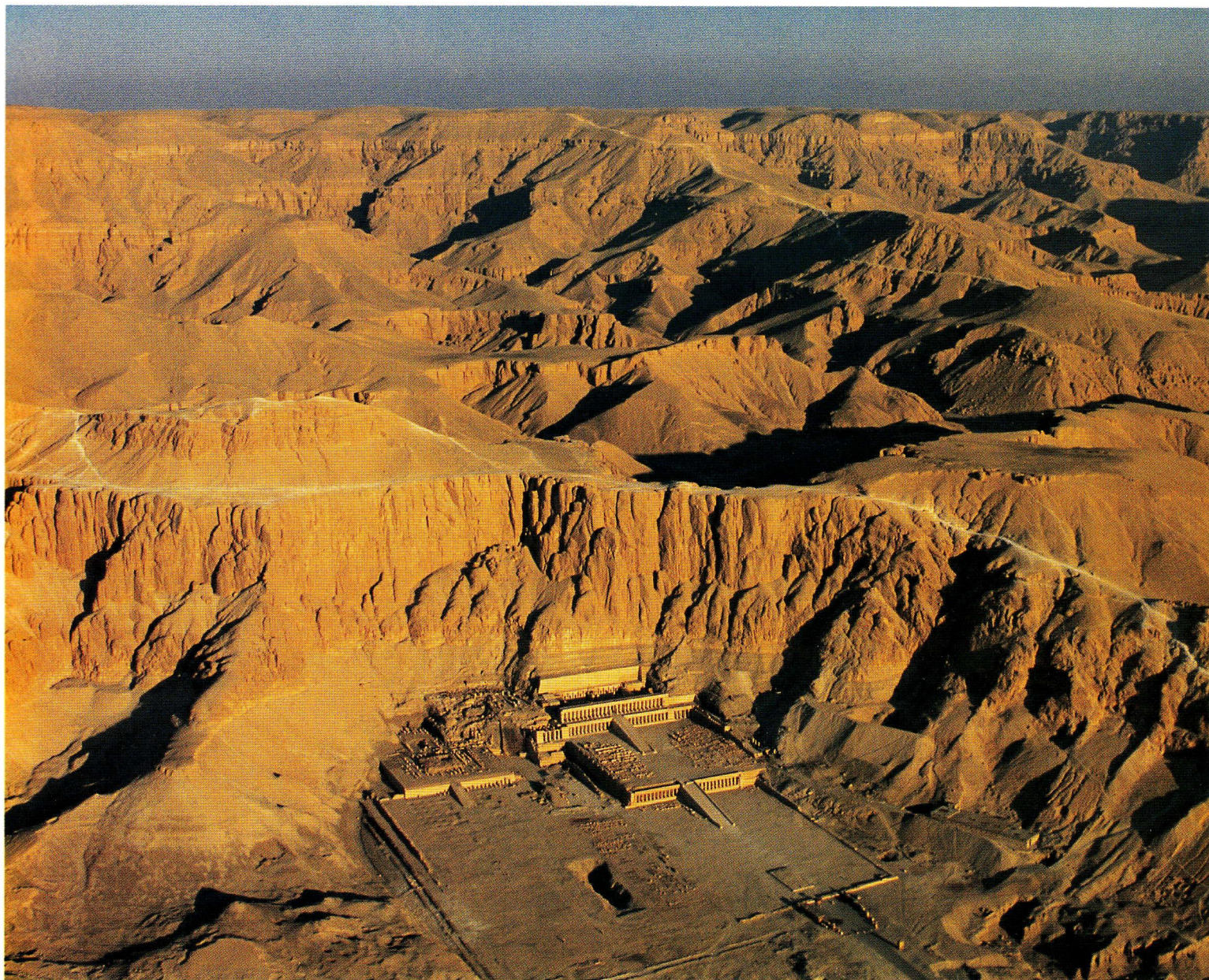
PICTUREPOINT LTD

A XII. dinasztia utolsó uralkodója a VI. dinasztiához hasonlóan egy nő, Szobeknoferu volt. A XIII. dinasztia a VI. dinasztiához hasonló képet festett: az uralkodók gyors egymásutánban követték egymást, a központi hatalom ismételt hanyatlása pedig a második átmeneti periódus (i. e. 1650–1540) előjátékának bizonyult. A delta keleti részén az ázsiai eredetű hükszosz csoportok, akiket az egyiptomiak az „idegen országok uralkodóinak” neveztek, kihasználták a helyzetet, elfoglalták a területet és felállították saját királyságukat. Bár befolyásuk csaknem egész Egyiptomra kiterjedt, lehetővé tették az egyiptomi fáraóknak, hogy egyfajta feudális függés képét fenntartva kapcsolatban maradjanak helyi hercegségeikkel.

Az újraegyesítési törekvések ismét Thébából és délről indultak útjukra. II. Szekenenré Ta-aa és fia, Kamosze a XVII. dinasztia két utolsó fáraója (körülbelül i. e. 1650–1551) függetlenségi harcot indított Apóphisz, az utolsó hükszosz uralkodó ellen. Kamosze Karnakban egy pár, katonai hőstetteiről megemlékező sztélét állíttatott fel. Rövid ideig uralkodott, így a hükszoszok kiűzése öccsére és utódjára, Jahmeszre (Ahmesz) maradt.

Az Újbirodalom harcós étosza

Jahmesz egy új dinasztia, a XVIII. dinasztia (i. e. 1540–1295) mellett egy új kor, az Újbirodalom korának (i. e. 1540–1070) alapjait is lerakta. A korszakot bevezető hadi események elősegítették egy új, harcias egyiptomi világkép kialakulását és egy új, jól szervezett állandó hadsereg felállítását. A hadászatban hükszosz hatásra több újítást is bevezettek, például a ló vontatta szekér használatát, ami harci bázisként szolgált és az erős, összetett íjat. Az Óbiroda-

GUIDO ALBERTO ROSSI/THE IMAGE BANK

Szinuhe története egy I. Amenemhat halálakor Egyiptomból elmenekült, de I. Szeszosztrisz által visszatérésre biztatott hivatalnok valószínűleg költött életrajza.

Elértem az uralkodó falait, amelyeket az ázsiaiak távoztatására, a sivatagi utazók ellenőrzésére építettek. Attól félve, hogy a falon szolgálatot teljesítő őrség észrevesz, elbújtam egy bokorban. Éjszaka útrakeltem. Hajnalra elértem Petent. Kemver szigeten megpihentem. Szomjúság vett erőt rajtam: szám kicserepesedett, torkom kiszáradt. „Ez a halál zamaia” mondtam. Önbizalmam visszatért, és amikor tehénbőgést hallottam, összeszedtem magam. Ázsiaiakat láttam. Volt közöttük egy Egyiptomban is megfordult felderítő, aki felismert engem.

Részlet a Szinuhe története című szövegből, Boyo G. Ockinga fordítása alapján.

lom hadseregeit szükség esetén állították fel. Az első átmeneti kor óta a helytartók vagy a fáraó hivatásos katonák kis csapatait tartották fegyverben, mely alakulatokat háború idején sorozással egészítettek ki. Az Újbírodalom korában már egy nagy, gyalogságból és harcikocsizókból álló állandó sereg állt készenlétben.

Az Újbírodalom csaknem minden fáraója csatába vezette seregeit, és nagy hangsúlyt fektetett személyes bátorságára. Leghíresebbjük kétségkívül a gyakran Egyiptom Napóleonjának nevezett III. Thotmesz volt. Számtalan hadjárata eredményeként egy egyiptomi birodalmat hozott létre Nyugat-Ázsiában. Fia, II. Amenhotep remek sportember és katona hírében állt. Egyik feliratában apja, III. Thotmesz szájába adott idézetben foglalja össze életfelfogását: „Még a katonáskodásra alkalmas kort sem érte el, és nézd, máris hátat fordított a hús örömeinek és az erő választotta!”

△ Hatsepszut halotti templomát (az előtérben) elődje, II. Mentuhotep halotti templomától délre építtette fel. Nyugat-Théba sziklafalai festői hátteret biztosítottak az együttesnek. A Mentuhotep templomának teraszán álló, ma már romos építmény valaha egy piramist is magába foglalhatott.

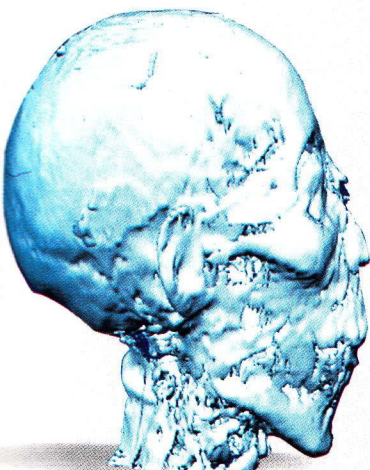
A HALÁL RÉGÉSZETE

CORINNE DUHIG

Az ókori egyiptomiak számos módszerrel kísérleteztek, hogy biztosítsák a halál utáni életet. Közülük talán a mumifikálás a legismertebb, amelynek célja a testnek, a lélek örök otthonának megőrzése.

▷ Ez a Gízában előkerült koponya (i. e. VI. század körül) egy súlyos koponyasérülésből felépült emberé.
G. J. OWEN / DUCKWORTH COLLECTION, CAMBRIDGE

▽ Tjentyemutengebtju papnő bandázskba csavart fejének háromdimenziós rekonstrukcióját röntgenszelet-felvételek számítógépes feldolgozásával készítették. A felvételekből kiderült, hogy agyát eltávolították, és a koponyaüregét lenvászonral töltötték ki. I. e. 900 körül halt meg.
ST THOMAS' HOSPITAL (MEDICAL PHYSICS), LONDON

Az egyiptomi sírok feltárása, illetve kirablása során rengeteg emberi maradványt hoztak napvilágra. Ezek jelentős része nagyon rossz állapotban megmaradt, ismeretlen eredetű, sőt, esetleg még fel sem ismert darabokból áll. Más részük viszont a világ múzeumainak gyűjteményeibe került, így értékes kutatási anyagot biztosít.

A vizsgálati módszerek csaknem az összes emberi szövetmintát azonosítani tudják. Különleges esetekben tudományos halottszemlélt tartanak, de a múmiák bandázsaikból való kiterjesztésének kora már lejárt, és elsősorban a maradandó károsodást nem okozó módszerek kerültek előtérbe. A hagyományos radiológia régóta ismert és alkalmazott módszer, de újabban hajlékony endoszkópokat is bejuttatnak a test belsejébe, CAT-letapogatás segítségével pedig háromdimenziós képeket készítenek a testről.

Az emberi paleopatológia (az ókori betegségek vizsgálata) XIX. századi úttörője Marc Armand Ruffer volt. A húgyhólyag megbetegedését, vérvizelést okozó bilharziaférgeseket talált a múmiákban, elmeszesedett artériákat vizsgált, és tőle származik a gerinctuberkulózis klasszikus leírása és bemutatása. Napjainkra a hisztológia, a szerológia, valamint az elektronmikroszkópia módszereivel feltárták az ókori egyiptomiak betegségeit, közöttük parazitákkal történt fertőzéseket, degeneratív ízületi gyulladást, kopott és tályos

fogakat. A sebek – talán a száraz klíma és a lakosság alapvetően jó egészségi állapota miatt – jól gyógyultak. Úgy tűnik, hogy a szifilisz ismeretlen volt. A tuberkulózis már a predinasztikus időktől kezdve jelen volt, a leprát azonban csak két, egy késői núbiai temetőből előkerült halottról ismerjük.

A vizsgálatok az emberi öröklés és tapasztalat számos aspektusát is megvilágítják. A királyi múmiák röntgenezéséből ismerjük a XVIII. dinasztia számos fáraójának koponya- és arcfelépítését, ami lehetővé tette a XXI. dinasztia papjai által végzett azonosítások felülbírálatát.

A DNS-vizsgálatok rokoni kapcsolatokra is fényt deríthetnek: megállapították például Tutanhamonnak feltételezett nagyanyjához, Tije királynéhoz való genetikai hasonlatosságát. A szélesebb körű, modern mérési és statisztikai módszereket alkalmazó kutatások kísérletet tesznek az ókori Nílus-völgy genetikai változatosságának leírására és magyarázatára. Továbbra is komoly akadémiai vita folyik a népesség összetételéről, valamint a vándorlásokról és a keveredésről az egyiptomi történelemben játszott szerepéről.

◁ Tjentyemutengebtju papnő koporsója és múmiája a CAT-letapogatás előtt.

Hatsepszut királynőt (i. e. 1479–1457) elsősorban békebeli tetteiről, karnaki obeliszkjeiről, Deir-el-Bahariban álló halotti templomáról, illetve Punt országba indított expedíciójáról ismerjük. Ennek ellenére ő is megőrizte a harcos hagyományt és ellenségeit kegyetlenül eltaposó szfinxként ábrázoltatta magát. Az élvhajász keleti uralkodó mintaképét megtestesítő III. Amenhotep is tisztelettel adózott a harcos ideáknak. Emlékszkarabeuszai vadbika- és oroszlánvadászat közben ábrázolják, egyik felirata pedig megemlékezik Núbiába vezetett hadjáratáról is. Fia, a híres Ehnaton, akit sokáig pacifista fáraóként idealizáltak, ebből a szempontból valószínűleg erősen hagyománytisztelő volt. Ő is állíttatott núbiai hadjáratáról megemlékező feliratokat, amelyekben harcos fáraónak festi le magát.

Bár a harcos tradíció domináns maradt, az újbirodalmi Egyiptomot mégsem nevezhetjük katonáállamnak. Ebben a korszakban ért anyagi prosperitása és birodalmi hatalma csúcsára. Virágzott a művészet és az építészet. Hatsepszut uralkodása idején a művészetben, az építészetben és a királyfeliratok nyelvében a középbiradalmi mintát fogadták el. Az Újbirodalom művészete III. Amenhotep (i. e. 1391–1353) idején érte el kidolgozottságának és kifinomultságának ma is csodálat csúcsát. Mindez megfigyelhető olyan sírok domborművein, mint Ramosze és Heruef thébai sírja, vagy a luxori Amon-templom korábbi részeinek domborművei. A thébai Királyok Völgyében a XVIII. dinasztia második uralkodója, I. Amenhotep alapította a királyi temetőt, ahova több mint 500 évig temetkeztek az uralkodók.

ROBERT HARDING PICTURE LIBRARY

△ III. Amenhotep egykor hatalmas halotti templomából mára már csak ez a két monumentális szobor maradt, melyeket az ókori görög utazók tévesen, legendás hősük, Memnón szobrainak véltek. A szobrok a templom bejáratát keretezték.

◁ Ez a II. Ramszesz abüdoszi templomában látható relief a Kádesnél a hettiták ellen vezetett egyiptomi hadsereg részét alkotó gyalogságot és harciskocsizókat ábrázolja. A hadsereg négy hadosztályát istenekről nevezték el: Amon, Ré, Szt és Ptah. Az ötödik hadosztály, a Na'arin újoncokból állt. Azzal, hogy időben érkeztek Kádes alá, sikerült az egyiptomiak teljes vereségét megakadályozniuk.

△ A Tutankhamon sírjából előkerült 401 *usébt*i (munkás)-szobrocska egyike. Az ő feladatuk volt, hogy a túlvilágon a fáraó számára bizonyos munkákat elvégezzenek. Fején a nemesz-fejdísz, homlokán diadém a keselyű- és a kobraisstennel. Jobb kezében az egyik királyi jelvényt, a légycsapót tartja.

SCALA

◁ Ehnaton felesége, Nefertiti királyné befejezetlen kvarcit portréja. A Thotmesz szobrász el-amarnai műhelyében előkerült darab a késő Amarna művészet kiváló példája.

STAATLICHE MUSEEN, AEGYPTISCHES MUSEUM, BERLIN / ERICH LESSING / MAGNUM

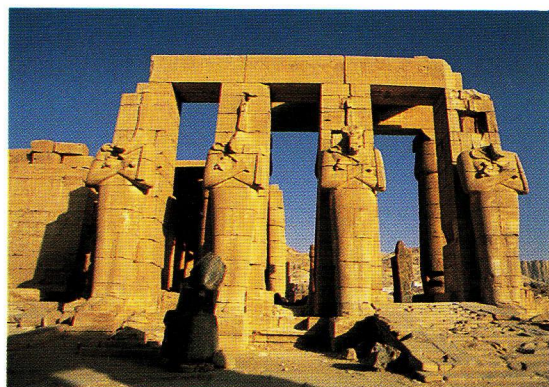
Az Újbirodalom idején élt az egyiptomi történelem talán egyik legtalányosabb fáraója, IV. Amenhotep, jobban ismert nevén Ehnaton, III. Amenhotep és egyik mellékfelesége, Teje gyermeke. Ehnaton (i. e. 1353–1338) kísérletet tett egy valóban monoteista vallás bevezetésére Egyiptomban. A régi isteneket, különösen Amont, kíméletlenül megsemmisítették. A fáraó szolgálói olyan alapos munkát végeztek Amon emlékének kitörlésekor, hogy a magas obeliszek tetejére felmászva az istennek még a földről nem is látható ábrázolásait és neveit is kivésték. Ha egy műemléken Amon nevét kivésték, az bizonyíték arra, hogy a tárgy korábbi, mint Ehnaton új fővárosa, el-Amarna megalapítása.

Ehnaton reformjai természetesen kudarcba fulladtak. Új vallása túlságosan is más világba való volt ahhoz, hogy megfeleljen a hétköznapi emberek igényeinek. Legnagyobb hiányossága valószínűleg a temetkezési gyakorlatban rejtett, ahol semmit sem tudott szembeállítani a gazdag, hagyományos szertartásokkal.

Ehnaton két utódja, Szemenhkaré (i. e. 1338–1336) és Tutankhamon (i. e. 1336–1327) rövid ideig uralkodott. A régi vallást helyreállító, és

csodálatos sírmellékleteivel a véletlen folytán érintetlenül maradt sírjáról híressé vált Tutankhamon korai, körülbelül 18 éves korában bekövetkezett halálával a XVIII. dinasztia kihalt. A következő korszakban a hadsereg kapartotta kezébe az ország ellenőrzését. Tutankhamon közvetlen utódai, Ai és Horemheb is katonai parancsnokok voltak, és katonatiszt volt a XIX. dinasztia (i. e. 1295–1188) megalapítója, Parmesszu tábornok is, aki I. Ramszesz néven került a trónra.

A katonafáraóknak sikerült Egyiptom visszaszorulását megállítani Szíriában, és a birodalom helyzetét megszilárdítani a hettitákkal szemben. A leghíresebb Ramesszida fáraó kétségkívül II. Ramszesz (i. e. 1279–1213), akinek emlékműveivel az Egyiptomba utazó lépten-nyomon találkozhat. Egyetlen korábbi fáraó sem hagyott ilyen sok templomot és egyéb műalkotást maga után. Uralkodásának ötödik évében, az Orontész menti Kádesnél a hettitákkal vívott csatából a fáraó épphogy megmenekült. A teljes vereséget csak az utolsó percben megérkező erősítésnek köszönhetően kerülte el. A hettiták és egyipto-

ALAN CHOISNET/THE IMAGE BANK

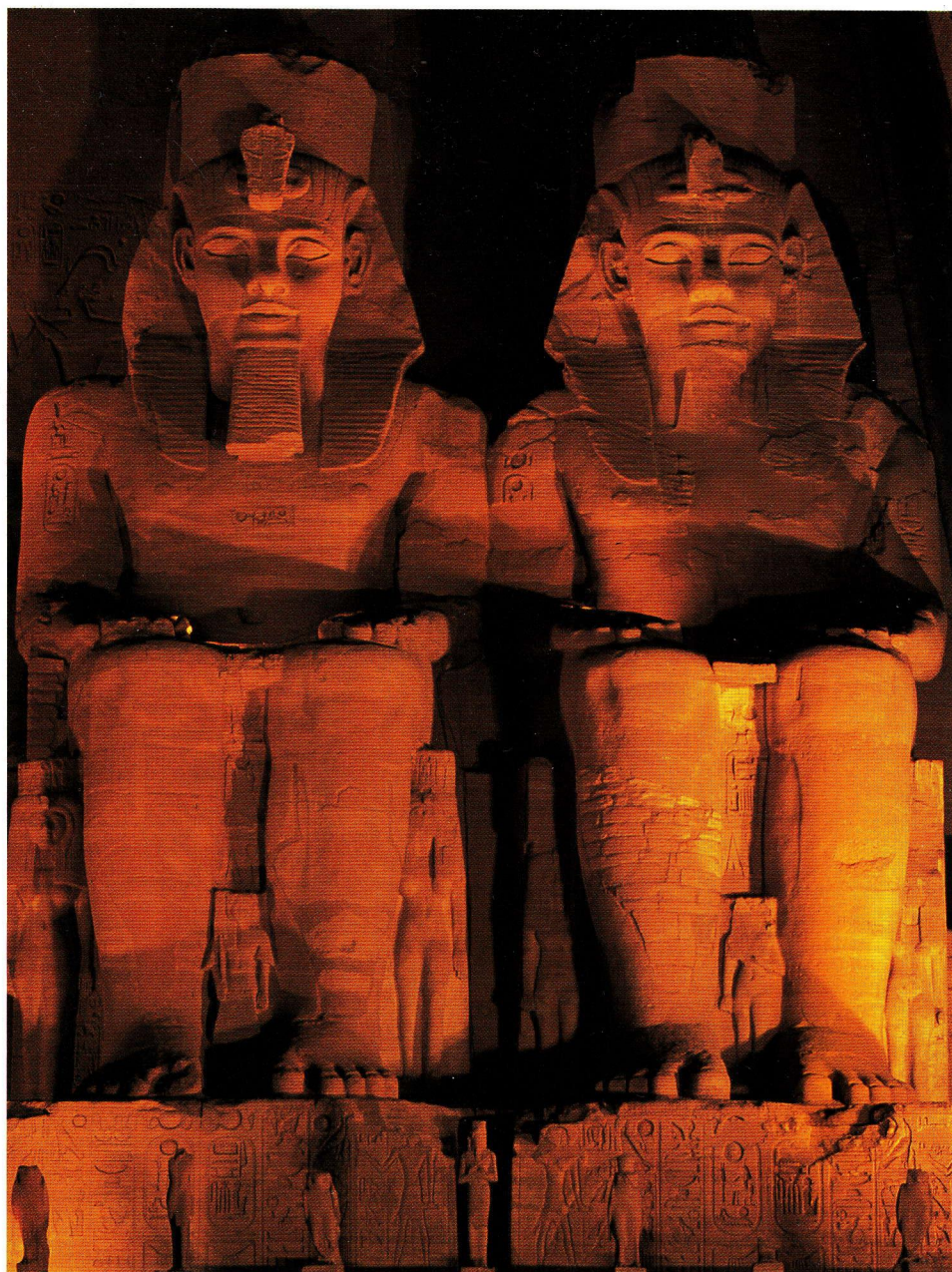
△ A Ramesszeum második udvara. II. Ramszesz Thébában álló halotti templomát, amelyet trónneve után Uszermatrének neveztek, a klasszikus ókorban Ozümandiász sírjaként ismerték. Egy, a romokról készült festmény inspirálta Percy Bysshe Shelley Ozymandias című költeményét.

miak ezután berendezkedtek Szíriában, végül pedig szövetségre is léptek egymással, amelyet Ramszesznek egy egyiptomi nevén Maat-Hór-Neterurének nevezett hettita hercegnővel kötött házasságával pecsételtek meg. Ramszesz uralkodásának további 45 évében Egyiptom utolsó hosszabb békés és virágzó korszakát élte.

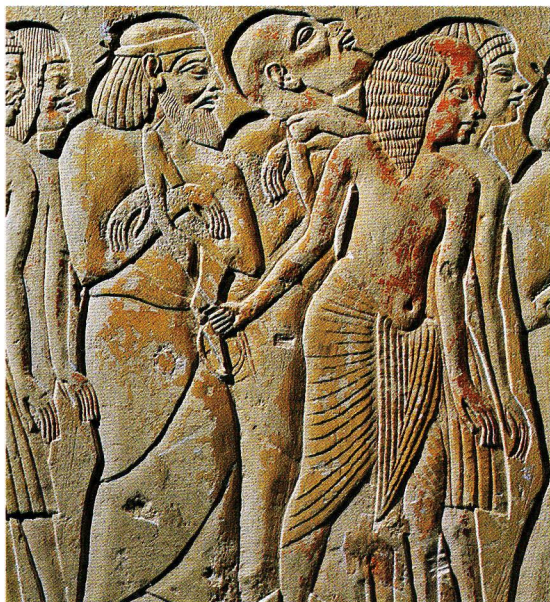
Az utolsó erőskezű ramesszida fáraó III. Ramszesz, a XX. dinasztia (i. e. 1186–1070) második uralkodója volt. I. e. 1180-ban feltartóztatta a líbiaiak, három évvel később pedig a Kis-Ázsia nyugati partjairól és az égei szigetvilágból származó tengeri népek koalíciójának támadását. Haditetteinek leírásai medinet-habui nagy halotti templomának, a legjobb állapotban megőrződött nyugat-thébai építménynek falain maradtak ránk.

Birodalomépítés Nyugat-Ázsiában

Az Újbirodalom korában megváltozott Egyiptom viszonya északi, ázsiai szomszédsaihoz. Kereskedelmi kapcsolatok már a predinasztikus időkben is léteztek. A Szináj-félsziget nyugati területei híres réz- és türkizlelőhelyeket rejtettek, amelyeket az egyiptomiak – ha kellett a fegyverek erejével is – intenzíven kiaknáztak. A korai időkben Büblosz tengerparti (ma Libanonban fekvő) városa is Egyiptom fontos kereskedelmi partnere volt. Toboztermő fáját, az úgynevezett libanoni cédrust már az I. dinasztia korabeli sírok építésénél is felhasználták. A Bübloszba vezető tengeri utat már az Óbirodalom idején is jól ismerték. A tengerjáró hajó szinonimájaként ekkor jelenik meg először a Büblosz-hajó kifejezés. Egyiptom középbirodalmi kapcsolatai Levántéval és Kanaánnal ma még vitattak. *Szinuhe története*, amely a területen rendszeresen átutazó királyi követekről szól, valamint számos régészeti lelet világossá teszi, hogy e kapcsolatok szorosak voltak. Bár valószínűtlennek tűnik, hogy a területen akármilyen ál-

G. COLLIVA/THE IMAGE BANK

landó egyiptomi jelenléttel számolhatunk, az egyiptomiak mégsem idegenkedtek attól, hogy erővel is érvényesítsék akarataikat. A bányász- és kereskedő expedíciókhoz rendszerint katonák is csatlakoztak. Egyiptom azonban egészében véve mégis a kereskedelemtől függött.

Az Újbirodalom idején a helyzet gyökeresen megváltozott. Néhány katonafáraó – különösen III. Thotmesz – energikussága következtében Egyiptomnak sikerült egy Szíriára és Palesztinára kiterjedő és három tartományra osztott ázsiai birodalmat kiépítenie. A birodalmi ellenőrzés laza volt. Minden tartománynak egyiptomi kormányzója volt és kisebb katonai egységek állomásoztak a különböző helyi központokban. Gyakorlatilag a helyi uralkodók kormányoztak, akik – mindaddig, amíg hűségesek maradtak Egyiptomhoz, és rendszeresen fizették az adót – szabad kezet kaptak.

△ A képen II. Ramszesz Núbiában, Abu-Szimbelnél álló sziklatemplomának bejáratát őrző négy monumentális ülő szobor közül kettő. Abu-Szimbel azon számos, Núbiában épült egyiptomi templom egyike, amely nemcsak vallási, hanem gazdasági központ is volt.

◁ Horemheb tábornok (később fáraó) szakkarai sírja egyik domborművének részlete. Fabilincsbe vert ázsiai foglyokat láthatunk, amint egyiptomi katonák Tutanhamon fáraó elé vezetik őket.

AZ ÖRÖK ÉLET KERESÉSE: TEMPLOMOK ÉS SÍROK

BOYO G. OCKINGA

Az ókori Egyiptomot leginkább lenyűgöző hatása monumentális művészetéről és építészetéről ismerjük. Ezek az alkotások az egyiptomiak életszeretéről és örökkévalóság utáni vágyáról tanúskodnak. Kapcsolatukról a legrégibb ránk maradt monumentális építmények segítségével tudhatunk meg többet. Ezek között vannak az Abüdoszban a korai dinasztikus korban a királyok, családjaik és kíséretük számára épített vályogtéglá masztabák és más sírépítmények, valamint Szakkarában épített kenotáfiumaik. A korai templomok és szentélyek kisebbek voltak és gyakran könnyen bomló anyagokból, például nádból és gyékényből épültek. A korai sírok díszítetlenek, de később falaikon megjelentek a feliratok és a domborművek. Kezdetben egyszerű sztélét emeltek az áldozóhelyen, majd a sírokba kápolnákat állítottak, falaikon áldozati jelene-tek láthatók, illetve a halott kedvenc időtöltéseit ábrázolták. Érdekes részletességgel jelenítették meg a túlvilági élethez szükséges dolgok előállítását is.

A legkorábbi kőépítmény, Dzsószer fáraó (III. dinasztia, i. e. 2624–2605) jellegzetes szakkarai lépcsős piramisa is egy síregyüttes része volt. Magába foglalta a fáraó sírját, kenotáfiumát és Szed-ünnepe épületeit. Az együttest híres építész, a későbbi korokban a bölcsök sorába került és az orvosok patrónusának tartott Imhotep építette, akit a görögök Aszklépioszsal azonosítottak.

Dzsószer lépcsős piramisa két fontos szimbólumot ötvözt: az egyik az a vizekből kiemelkedő óshegy, amelyen a teremtő istenség véghezvitte a teremtést; a másik, a piramidális forma pedig az egyiptomi teremtő istenségek legnagyobbika, a héliopoliszi Ré napisten szimbóluma. A IV. dinasztia korától a piramis forma dominált a sírépítésben. De nem mindegyik piramis volt olyan masszív, tömör kőépítmény, mint Hufu, Hafre vagy Menkauré gízai piramisai. A hivatalnokok sírjaitól eltérően a fáraók piramisai Unasz (i. e. 2355–2325), az V. dinasztia utolsó fáraójának koráig díszítetlenek maradtak. Az

Óbirodalom későbbi fáraói életüknek a halál utáni folytatását biztosító szövegekkel írták tele sírkamráik falait.

A kő végül a templom- és sírépítésben is széles körben elterjedt, de az élők házai továbbra is könnyen bomló anyagokból, például vályogból és fából készültek, hiszen az örökkévalóságnak emelt templomokkal és sírokkal szemben a házakra csak „rövid ideig” volt szükség.

Az Újbirodalom templomai

Miközben a halotti kultuszok háttérbe szorultak és az építmények is pusztulásnak indultak, az istenek kultuszai tovább éltek. A halotti kultuszok egyre inkább a templomszervezetekhez és az istenek templomaiban felállított sztélékhez és szobrokhoz kapcsolódtak. Közember csak úgy juthatott hozzá, ha az uralkodó megajándékozta vele. Az uralkodók voltak felelősek a templomok építéséért és kultuszaik fenntartásáért, ami lehetőséget teremtett számukra, hogy emlékműveket építtessenek maguknak és elnyerjék az istenek jóindulatát. Ennek eredménye az Újbirodalom korában az építési aktivitás robbanásszerű megnövekedése volt. A régi vályogtéglá templomokat kőből átépítették és kibővítették. A munkálatok eredménye többek között Amon templomának napjainkig is látható monumentális együttese. A tömör vályogfallal körülvelt komplexum számos kápolnával, termével, pülonjával és udvarával összesen egy 500 × 500 m-es területet foglalt el.

A növényformák az egyiptomi építészet minden korszakának jellegzetes díszítőmotívumai. A kőoszlopok gyakran ábrázoltak olyan növényi részeket, mint a papirusz szára és virágkoronája. Ezek az elemek legkésőbb az Újbirodalom korától – amikor a kozmoszt jelképező

△ Amenhotep, Hapu fiának, III. Amenhotep befolyásos hivatalnokának szobra, melyen írónként ábrázolták, ölében papirusztekercset tart, bal válláról egy írónoki paletta (ecsettel és tintatartóval) lóg le. A szobor a karnaki Amon-templomban állt. A látogatóknak szóló felirata ajánlja, hogy áldozatbemutatásért cserébe közvetítőként lép fel az istenek és a látogatók között.

SCALA

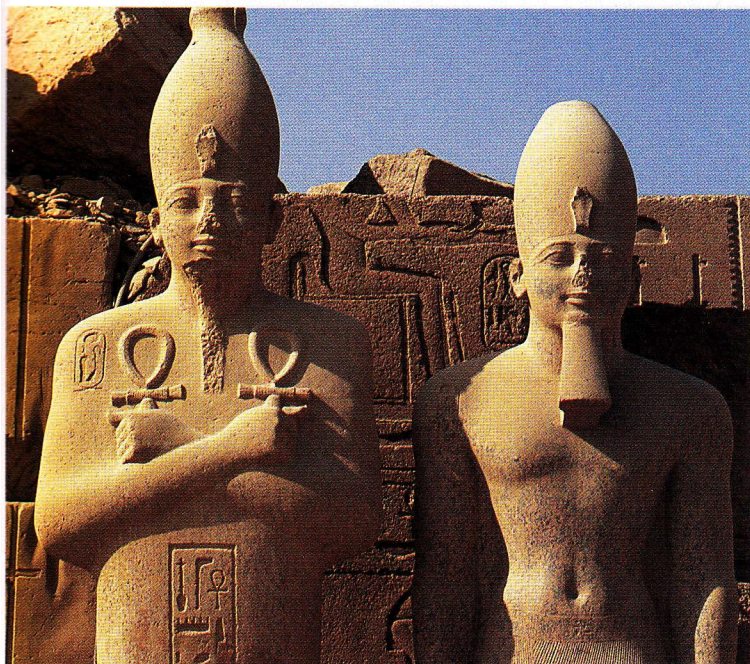

△ A sírokat nemcsak a halott mindennapi életéhez szükséges tárgyak képeivel díszítették, de használati tárgyak modelljeit, esetleg magukat a tárgyakat is a sírba helyezték. Ez az alabástrom- és színes üvegtégelyekkel megrakott illatszeres ládika a XVIII. dinasztia korabeli Merité, Hai feleségéé volt, és a házaspár deir-el-medinei sírjából került elő.

PICTUREPOINT LTD

templomok vallási-szimbolikus jelentősége megnőtt – különleges jelentőségre tettek szert. A padló – amelyet a szövegek szerint ezüsttel borítottak – a vizet jelképezte, amelyből a papirusznövények, azaz oszlopok kinőttek. A kékre festett, csillagokkal, madarakkal díszített mennyezet az égboltot jelképezte. A legfelső szentély, ahol az istenség szobra állt, azt az első hegyet jelképezte, amelyen a teremtő istenség véghezvitte a teremtést.

Az Újbirodalom idején a templomoknak az uralkodó halhatatlanságát biztosító szerepe megnövekedett, és a királysír és a halotti templom kettévált. Korábban a királyi halotti templom a piramissírhoz kapcsolódott, ekkor azonban a fáraók sírjai már a thébai Királyok Völgyében épültek. A piramis szimbólum

◁ III. Thotmesz két szobra, amelyet később II. Ramszesz eltulajdonított, a karnaki hetedik pülón előtt áll. Az i. e. II. század után már olyan sok volt a szobor, hogy körülbelül 800 darabot eltávolítottak, és a hetedik pülón előtti udvaron temettek el.

A halotti templomok oda épültek, ahol mindenki láthatta őket: a megművelt területek peremére. E templomok valójában Amon szentélyei voltak, amelyek magukba fogadták a halott – de szintén istenként tisztelt – fáraó kultuszát is. A nagy templomokhoz hasonlóan ezekben a templomokban is azzal biztosították az uralkodó halhatatlanságát, hogy tetteit írott és képi formában is megőrkítették.

A templomépítő uralkodó hagyománya egészen a görög-római korig (i. e. 332–395) továbbért. Különösen a Ptolemaidáknak voltak nagy templomépítő programjaik. A király még mindig mindenütt jelen van, de már csak az állandó vallási jelekben, a templomi szertartások végzése közben szerepel. Már nem találunk az újbirodalmi fáraók kiterjedt domborműveire hasonló ábrázolásokat, amelyeken az uralkodó történelmi helyzetben, a kaotikus, a világmindenséget fenyegető erők szimbólumaival, vagyis Egyiptom ellenségeivel harcol. A görög-római kor állandó alaprajz szerint épült templomaiból eltűnik a néhány régi templomra jellemző individualitás is.

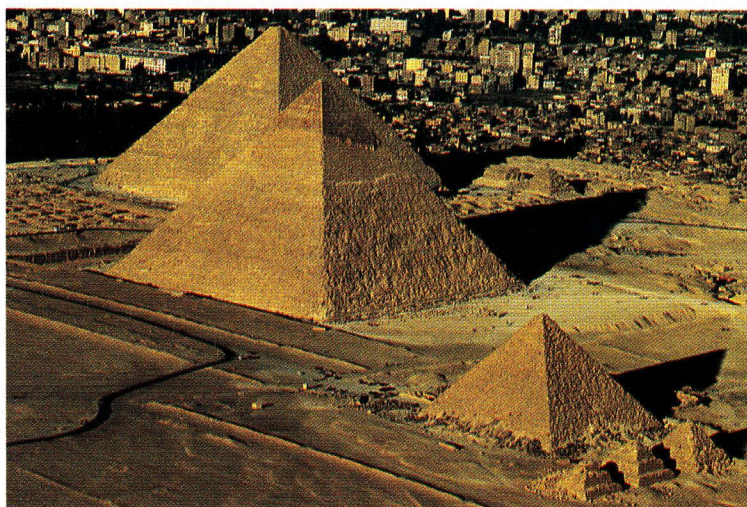
megőrizte jelentőségét. A közemberek sírkápolnáit is egy kis piramissal koronázták meg. Talán nem véletlen, hogy a Királyok Völgyét körülvevő hegyek legmagasabb csúcsainak – bizonyos pontokról nézve – piramis alakjuk van. Elképzelhető, hogy a környéket uraló sziklacsúcs ihlette a XVIII. dinasztia első fáraóit, hogy örök nyugvóhelyül ezt a lenyűgöző környezetet válasszák.

Ekkor már a királysírokat is díszítették, de nem a mindennapi élet jeleneteivel. A falakat különféle, a túlvilágot leíró könyvek szövegrészleteivel illetve illusztrációival – értékes túlvilági útikalauzokkal – borították. Az ábrázolások központi témája a napisten túlvilági, éjszakai utazása volt. A királysír a túlvilág jelképe volt, ahol a halott uralkodó egyesült a napistennel, és osztozott halhatatlanságában.

Tutanhamon arany sírja

Bár a királysírok a nyugati hegyek egy jól őrzött és elzárt völgyében voltak, mégis már az ókorban többször kirabolták őket. A leghíresebb kivétel a fiatal fáraó, Tutanhamon sírja volt. Ezt az érintetlen sírt 1922-ben Howard Carter és Lord Carnarvon tárta fel. A szenzációs felfedezés szalagcímekekkel töl-

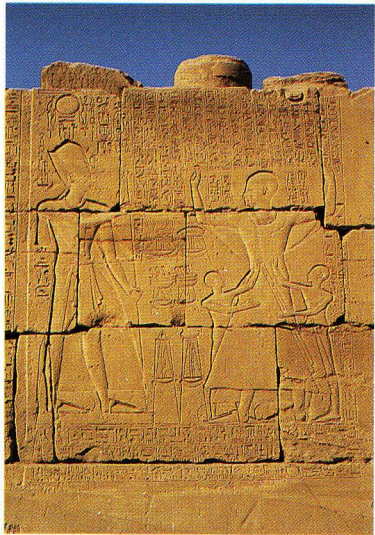
tötte meg a világ lapjait, mindenkinek megragadta a képzeletét, sőt, még a kor ruha-, bútórész és építészeti divatjára is hatással volt. Tutanhamon váratlanul, sírja elkészülte előtt halt meg, így testét egy kisebb, másnak szánt sírba temették. A sírt csordultig töltötték a fáraó életében használt tárgyakkal – ruhákkal, ékszerekkel, fegyverekkel és kocsikkal –, valamint a túlvilági élethez nélkülözhetetlennek vélt eszközökkel. Sok tárgy tömör aranyból készült. A sírba tett arany mennyisége a korabeli Egyiptom gazdagságát jelképezte, ahol Tusratta, Mitanni királya szavai szerint annyi volt az arany, mint a por a földön.

△ Tutanhamon domborított és polírozott tömör aranyból készült halotti maszkja, féldrágakő- illetve azt utánzó üvegpaszta berakással. Súlya 11 kg. Eredetileg a fáraó múmiájának fejét és vállát borította.

EGYPTIAN MUSEUM, KAIRO / PICTUREPOINT LTD

◁ Gíza három, Hufu, Hafré és Menkauré által építtetett piramisa. Ahogy házaik is a királyi palota köré épültek, az udvari hivatalnokok sírjaikat is a fáraó sírja köré építteték, amint Hufu piramisa körül világosan kivehető (a kép felső részén).

△ A karnaki hetedik és nyolcadik pülönt összekötő keleti fal külső oldalán Amon főpapja látható IX. Ramszesz szobra előtt. Alakja ugyanakkora, mint a fáraóé, ami arra utal, hogy Amon főpapjainak hatalma a késő ramesszida uralkodóké rovására megnövekedett.

Egyiptom kevésbé fejlett déli területeket érintő Núbia-politikája a régi folytatása volt. Az aranyban, rézben, féldrágakövekben valamint építkezésekhez és szobrokhoz használt kövekben bővelkedő Núbia, amely mindemellett a trópusi Afrika egzotikus árucikkeinek – köztük az elefántcsontnak, az ébenfának, a tömjénnek, szolgáknak és állatoknak – a Mediterráneumhoz való kijutását lehetővé tevő folyosót is jelentette. Mindez nagy fontossággal bírt Egyiptom számára. Míg a késői predinasztikus időkben úgy tűnik, hogy a Núbiával fennálló, kereskedelmen alapuló kapcsolatok barátságosak voltak, egyesítése (i. e. 3050) után röviddel Egyiptom úgy döntött, hogy kiiktatja a núbiai közvetítőt, és saját jelenlétével biztosítja érdekeit. Hadjáratokat vezettek Núbiába. A IV. dinasztia kora óta (körülbelül i. e. 2500) egy egyiptomi település állt Buhen közelében, a második kataraktától kicsit északra. A VI. dinasztia idején egy új kultúra jelent meg Núbiában, és Egyiptom elvesztette a közvetlen ellenőrzést.

A Középbírodalom idején egy sor nagy erőfeszítéssel biztosították Egyiptom jelenlétét, amelyek egészen a második katarakta alatti Szemnáig ellenőrizték a Nílust. A núbiai ellenőrzés a második átmeneti kor idején ismét megszakadt. Ekkor Kus független királysága egészen Elefantiné szigetéig ellenőrzése alá vonta a déli területeket, és kereskedelmi illetve diplomáciai kapcsolatokat tartott fenn az északi hükszosz uralkodókkal. A hükszoszok kiverése után Egyiptom ismét visszaszerezte Núbiát, és befolyási övezetét egészen a negyedik kataraktáig kiterjesztve, a birodalmi ellenőrzés hosszú korszakát nyitotta meg. Núbia közvetlen irányítása a mindenkori fáraó egyik fia, a kusi alkirály kezében volt. Az ország ásványkincseit teljes mértékben kiaknázták. Számos újbirodalmi hivatalnok sírjában megjelenik a núbiai adó ábrázolása, amely hű képet fest a területről Egyiptomba érkező nyersanyagok gazdagságáról és változatosságáról.

A hanyatlás évei

A III. Ramszesz i. e. 1153-as meggyilkolásával kezdődő kort fokozatos hanyatlás jellemzi. A feljegyzések a magas hivatalokban eluralkodó korrupcióról tudósítanak, és a bírósági perek jegyzőkönyveiből ismert híres sírrablások is ebben a korban játszódtak le. A fáraók az ország északi részén székelték, míg délen Amon temploma főpapjainak hatalma fokozatosan megnövekedett. Egy karnaki dombormű azt ábrázolja, amint IX. Ramszesz megjutalmazza Amenhotep főpapot. Nemcsak az a kirívó eset, hogy egy főpapot ábrázolnak egy templomi domborművön, de az is, hogy alakja ugyanakkora, mint a fáraóé. A Honszu-templom a változás másik tanúja. A templom építését Herihór főpap fejezte be, aki uralkodóként ábrázoltatja magát. A folyamat végül elvezetett a XXI. dinasztiától (i. e. 1070–

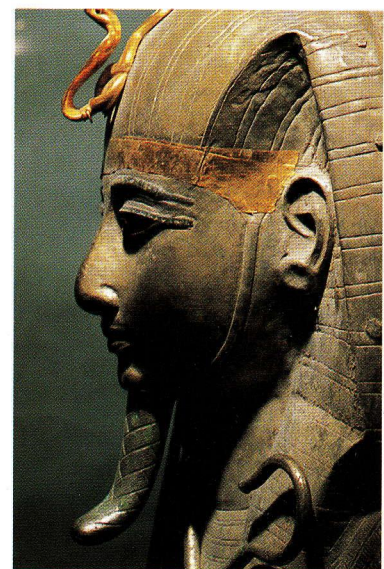
945) többé-kevésbé független Amon-teokrácia thébai létrejöttéhez. A dinasztiát XI. Ramszesz halála után egy ramesszida hercegnő férje, Szmenész alapította Taniszban.

A XXI. dinasztiával kezdődik az általánosan harmadik átmeneti kornak (i. e. 1070–712) nevezett periódus, amelyet, mivel az első és második átmeneti korból ismert káosz nem ismétlődött meg, helyesebb lenne posztbirodalmi kornak nevezni. A XXI. dinasztia fáraóit a XXII. dinasztia (i. e. 945–722) bubasztiszi fáraói váltották fel, akik a deltában letelepedett líbiai zsoldosok leszármazottai voltak. A dinasztia alapítója az az I. Sesonk fáraó, aki – ahogy azt az Ószövetség (1Kir 14:25 skk.) is megemlíti – i. e. 926-ban hadjáratot vezetett Palesztinába és kirabolta a jeruzsálemi templomot. A XXIII. és

△ A XXI. dinasztia korabeli fáraó, Amenemope sírjából előkerült pektorálé (melldísz) az uralkodót ábrázolja, amint áldozatot mutat be a túlvilág istenének, Oszirisznek. A dinasztia többi fáraójához hasonlóan, biztonsági okokból Amenemope sírja is a taniszi Amon-templomegyüttes falain belül épült.

ANCIENT ART & ARCHITECTURE COLLECTION

EGYPTIAN MUSEUM, KAIRO / E. T. ARCHIVE / AUSTRALIAN PICTURE LIBRARY

△ A XXI. dinasztiai I. Pszuszennész fáraó ezüstkoporsójának fejrészét aranyberakás díszíti. Az Óbirodalom idején az ezüst értékesebb volt, mint az arany, de az Újbirodalom korára az arany már kétszer annyit ért, mint az ezüst. Az egyiptomi mitológia azt tartotta, hogy az istenek húsa aranyból, csontjaik pedig ezüsből voltak. Így általánosabb volt, hogy az arcmaszkokat aranyból készítették.

◁ A karnaki templom első udvarából a hűposztul csarnokba vezető átjáró. A bejárat két oldalát a csarnok építését befejező II. Ramszesz szobrai keretezik. Az előtérben látható hatalmas oszlop egyike a XXV. dinasztia núbiai fáraója, Taharka által épített kolonnád 10 oszlopának.

G. COLLIVA/THE IMAGE BANK

XXIV. dinasztiák kisebb líbiai dinasztiák voltak, amelyek különböző időszakokban a XXII. dinasztiával párhuzamosan léteztek.

Egyiptom történetében a XXV. etióp, pontosabban kusi dinasztia (i. e. 712–664) nyitott új korszakot. Fáraói Nubiából, az anyaországtól függetlenségét visszanyert régi gyarmati területtől származtak. A dinasztia második fáraója, Pianhi meghódította Egyiptom egész területét, és ezzel ismét egyesítette a királyságot.

I. e. 671-ben az asszírok hét évre megszállták Egyiptomot, de a XXVI. (szaiszi) dinasztiának (i. e. 664–525) sikerült visszazereznie a függetlenséget. Ez egyfajta reneszánsz időszak volt, melynek során kísérletek történtek az „aranykorhoz”, a „kezdetekhez” való visszatérésre. A szaisziak számára ez az aranykor az Óbiroda-

lom kora volt. Művészetükben, vallási szövegeikben és hivatali címeikben is e korszak hagyományait elevenítették fel. A szaiszi művészek olyan tökélytel másolták a korai domborműveket, hogy később sokat, tévesen, eredeti óbirodalmi alkotásnak tartottak.

A szaiszi dinasztia bukásával és az i. e. 525-ös perzsa invázióval Egyiptom – egy i. e. 404–343 közötti rövid időszaktól eltekintve – örökre elvesztette függetlenségét. A perzsa uralom második korszakának Nagy Sándor i. e. 332-es egyiptomi hódítása vetett véget. A rómaiak i. e. 30-tól voltak Egyiptom urai, míg végül 642-ben az ország arab kézre került. A következő egyiptomi, aki az országban hatalomra került, a Mehmet Ali dinasztiájának utolsó sarját, az albán származású Faruk királyt 1952-ben elűző Nasszer volt.

RÉ FIAI: EGYIPTOM FÁRAÓI

BOYO G. OCKINGA

A királyság intézménye létfontosságú volt az ókori Egyiptom civilizációja számára, és bár néhányszor kudarcot vallott, sohasem váltották fel más kormányzati formával. Azt nem tudjuk, hogy hogyan alakult ki a predinasztikus korban, de minden bizonnyal egy kis csoport vezetőjének szerepéből nőtt ki, akit nagyrészt testi ereje és képességei révén választottak meg. (Mind a négy általunk ismert uralkodónő férfi szerepben uralkodott.) E szokás nyomait a fáraó első 30 uralkodással töltött éve utáni Szedünnp eseményeiben találhatjuk meg. Ezen az ünnepségen a történeti korban az istenek rituálisan megújították a fáraó erejét. A szertartás valószínűleg a király erejének ősi, szertartásos ellenőrzéséből eredt.

A nép védelmezője

Az uralkodó feladata volt, hogy népét megvédje a veszedelmektől, különösen az ellenséges támadástól. Az ellenségre lesújtó király alakja a korai dinasztikus kortól a görög-római korig klasszikus ikonográfiai motívum maradt. Azt, hogy a király fizikai alkalmasságának a XX. dinasztia korában is milyen fontosságot tulajdonítottak, jól bizonyítják a III. Ramszesz medinet-habui templomának külső falán látható domborművek, melyeken a fáraó Egyiptomot fenyegető ellenség (emberek és állatok) felett diadalmaskodik.

A fáraót a hagyomány szerint főfeleségének legidősebb fia követte a trónon. Ha a főfeleség nem szült fiút, akkor az egyik mellékfeleség fiát választották trónörökösnek. Ilyenkor, ha a főfeleségnek lánya volt, a trónörökös feleségül vehette féltestvérét. A nagyhatalmi politika és az intrikák kétségkívül fontos szerepet játszottak a fáraó kiválasztásában. Annak ellenére, hogy alig van lehetőségünk a le-

zajlott történelmi eseményekbe való betekintésre, ismerünk dokumentált palotaforradalmakat, amelyek egyike például III. Ramszesz i. e. 1153-as meggyilkolásához vezetett.

Bár emberi szereplők és cselekedetek is közrejátszottak a fáraó személyének kiválasztásában, a végső döntés az isteneké volt. A királyság szoros kapcsolatban állt ugyanis a divinitással, és az egyiptomi királylisták az egykor a földön uralkodó isteneket is felsorolták. A királyság koncepciója azonban nem maradt változatlan az évezredek során. A fáraó a kortól függően kisebb vagy nagyobb mértékben osztozott az istenek szentségében. Kezdetben a sólyomisten, Hórusz földi megtestesülésének tekintették, a IV. dinasztia korától viszont a „Ré fia” elnevezés veszi át a helyét, ami azt jelentette, hogy már inkább a napisten fiának, semmint földi inkarnációjának tartották.

Ezzel kezdődött a fáraó istenséghez viszonyított helyzetének fokozatos romlása. A Középbirodalom idején nem jelennek meg új címek, és a királyfeliratok is világossá teszik, hogy a

fáraót szent apja fiának tartották. Az Óbirodalom idején a fáraó önállóan gyakorolta apja hatalmát a földön; a Középbirodalom idején azonban kínosan hangsúlyozza, hogy tettei összhangban vannak apja parancsaival. A változást a királyi szobrok is tükrözik. III. Szeszósztrisz uralkodása alatt a király szobrai elvesztették az Óbirodalom korára jellemző nyugodt, magabiztos arckifejezést, és már a királyra nehezedő teher és felelősség súlyát tükrözték. A Középbirodalom végétől a fáraó helyzetében bekövetkezett változás már új titulussal is kifejezésre jutott. A fáraó ekkor a „napisten képe” volt, ami azt jelentette, hogy az uralkodó már csak az istenség földi helytartója.

Az eretnek fáraó, Ehnaton ugyan kísérletet tett arra, hogy az uralkodói divinitást a középbirodalmi koncepció szintjére emelje vissza, de reformja nem élte túl uralkodását. A királynak, mint az istenség képe, földi helytartójának koncepciója még az Egyiptomot a Perzsa Birodalom részeként uraló I. Dareiosz (i. e. 522–486) uralkodása idején is ismert. Egy, az elámi Szú-

△ III. Szeszósztrisz fekete-gránit szobra. A korszak királyi szobrására jellemző nagy fülek, valamint a gondterhelt arckifejezés valószínűleg annak jegyében készült, hogy a fáraó mindent hall, és tudatában van a tisztségével járó nagy felelősségnek.

BRITISH MUSEUM

◁ Festett láda Tutanh-amon sírjából. A hat – a láda tetején és oldalain lévő – jelenet témája ugyanaz: a fáraó, a *maat* (rend) fenntartója győzelmet arat a káosz erői felett, legyenek azok emberek (itt núbiaiak) vagy állatok (gazellák). Szembetűnő a kontraszt a rendezett egyiptomi sorok és a kaotikus ellenség között.

PIERRE TETQUEL / EXPLORER / AUSCAPE

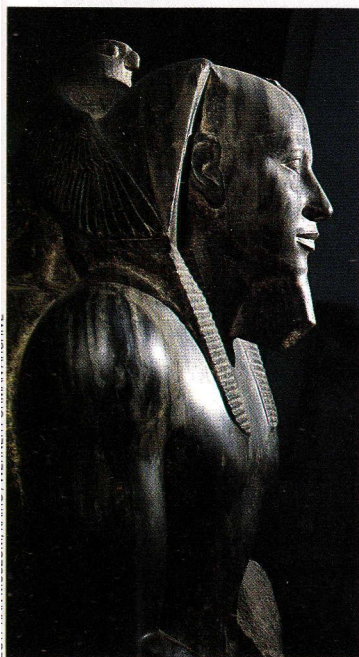

◁ Abu-szimbeli templomának falán II. Ramszeszt egy, a prehisztorikus időkre visszanyúló pózban láthatjuk, amint baltájával északi ellenségeire sújt le. A fáraó mögött a király *ka* lelke, annak az életerőnek a jele, amely megkoronázásakor a szent hatalommal együtt eltöltötte.

zában talált, de Egyiptomban készült királysobrán olvasható felirat szerint a király „Amon ivadéka, Ré élő képmása, akit (Ré) azért ültetett a trónra, hogy befejezze azt a munkát, amit ő a földön megkezdett”. Ebben az esetben a királyt a napisten ültette a trónra, és a napisten választottjának státusa a királyi hatalom legitimizálásának alapja. Hatsepszut egyik felirata szerint a hükszosz uralkodók nem voltak legitimek, mert ők „Ré nélkül uralkodtak”.

A fáraó szent kötelessége és nem joga-koncepció a Középbiródalom óta számos szövegben megfogalmazódott. Világosan láthatjuk, hogy a királyság hivatalos vallási megfogalmazása nem a tömegek alávetettségének biztosítására szolgáló üres propaganda volt. Ez a magyarázat azonban nehézkes, mert mai, szkeptikus és cinikus vallásmegfigyelésünket vetíti vissza egy olyan társadalomra, amely kezdetektől fogva hitt a szentségben és az isteneknek az emberi ügyekbe való beavatkozásában.

PICTUREPOINT LTD

◁ Hafré (Khephrén) gízai piramisának völgytemplomából előkerült szobrán látható nyugodt arckifejezés jól illusztrálja az óbirodalmi királyság magabiztos, isteni jellegét. Hórusz sólyomisten – földi megtestesülése a fáraó – védőn tárja szét szárnyát az uralkodó mögött.

▷ A medinet-habui templom külső falának többi reliefséhez hasonlóan, amelyeken III. Ramszesz Egyiptom ellenségeit veri le, ez a látványos harci kocsis vadbíkadászatot ábrázoló dombormű is a fáraó győzelmét szimbolizálja a káosz erői felett.

BOYO G. OCKINGA

Egyiptom öröksége

Valószínűleg számos, az Újbirodalom vége felé megjelenő fejlemény is hozzájárult Egyiptom hanyatlásához. A források utalnak a széles körű korrupcióra, a hivatali visszaélésekre, amely a redistribúciós rendszer hibáival együtt gazdasági nehézségekhez vezetett. A belső biztonság gyenge volt, az ország pedig ki volt szolgáltatva a fosztogató líbiaiak betöréseinek, akik délen egészen Thébáig jutottak. A korai Újbirodalom „harcos étosza” már a múlté, és úgy tűnik, hogy vele együtt az önvédelem reflexe is kihalt. Zsoldosokat már a Ramesszida-kor elején is felvettek a hadseregbe, de számuk a III. Ramszeszt követő gyengekezű uralkodók alatt nőtt meg

▽ Egyiptom kultúrája – mint ez az asszír fővárosban Kalhuban (Nimrud) előkerült i. e. VIII. századi föníciai elefántcsont faragvány is jelzi – messze az ország határain túl is éreztette hatását. A faragványon egy fáraói fejdísz és a kettős koronát viselő szárnyas szfinx látható.

BRITISH MUSEUM / E. T. ARCHIVE / AUSTRALIAN PICTURE LIBRARY

igazán. A zsoldosok nagyobb részét kitevő líbiaiak végül megalapították saját dinasztiájukat, a XXII. dinasztiát.

Ma, amikor Tutanhamon nevét mindenki ismeri, nehéz elképzelni, hogy volt olyan időszak, amikor az emberek mindössze annyit tudtak az ókori Egyiptomról, amit a Bibliában olvastak. Egyiptom emlékének elhomályosodása a nyugati tudatban az ország korai, i. sz. II. és III. századi krisztianizálódásával kezdődött és Alexandria 642-ben történt arab kézre jutásával hosszú évszázadokra megmaradt. Az ókori Egyiptom nyelvének utolsó elemei a keresztény Egyiptom kopt nyelvében éltek tovább, de mivel ezt a nyelvet a görög ábécén alapuló betűírással írták, a hieroglif írás ismerete elveszett.

A XV. és XVI. században, a reneszánsz korban, amikor a tudósok szerettek volna visszanyúlni az ókori bölcsességhez, Egyiptomot és a legendás Hermész Trismegisztoszt (az egyiptomi Thot istent) tartották a tudomány kútfőjének. Ez a gondolat jutott kifejezésre a sienai katedrális padlómozaikján, amelyen azt látjuk, amint az istenség megajándékozza Egyiptomot az írás és törvénykezés művészetével. A római Piazza della Minerván Giovanni Bernini tervei alapján 1667-ben felállított obeliszk az egyiptomiak bölcsességébe vetett hitet szimbolizálja: a bölcsesség az obeliszk, amit az erőt szimbolizáló elefánt tart.

A tudományos kutatás csak a XVIII. században készítette az embereket az ókori Egyiptom újrafelfedezésére. Az ókori feliratokat és szövegeket csak azután tudták ismét olvasni, hogy a XIX. század első negyedében Jean-François Champollionnak sikerült megfejtenie a hieroglif írást. Bár az ókori Egyiptom ezen időszak előtt alig gyakorolt közvetlen hatást a nyugati kultúrára, közvetett befolyása – mivel átítatta a nyugati kultúra ősenek számító görög-római és judeo-keresztény kultúrákat – sokkal nagyobb, mint hinnénk. Így például a Példabeszédek 22:17–24 közötti szakasza az egyiptomi *Amenemope* tanításának párhuzama. Olyan munkák, mint Plutarkhosz *Iszisz és Oszirisz* című művének egyiptomi gondolatvilága – a szabadkőművességen keresztül – egészen Schikanedernek Mozart *Varázsfuvolájához* írt librettójáig eljutottak.

▷ Szemben Ezen az i. e. 180-ra datálható lenvásznon mímialeplen a halottat láthatjuk a balzsamozás sakálfejű istene, Anúbisz és a túlvilág ura, Oszirisz között, akik fogadják a másvilágon. A jelenet jól mutatja a korabeli egyiptomi és a hellenisztikus kultúra szimbiózisát. Anúbiszt az egyiptomi művészet hagyományai szerint, oldalra fordított fejjel ábrázolták. Oszirisz ikonográfiája kevésbé konvencionális. Fején hagyományos koronájának adaptációja, arcát az egyiptomi művészeti hagyománytól eltérő módon, szemből és ünnepi szakállal nélkül ábrázolták. A római tógát viselő halottat a görög-római művészeti konvenciók szerint mintázták.

AEGYPTISCHES MUSEUM, BERLIN / ERICH LESSING / MAGNUM

EGYIPTOM ÖRÖKSÉGÉNEK JÖVŐJE

BARRY KEMP

Világszerte óriási visszhangot váltott ki, amikor a nagy szfinx vállának egy darabja 1988-ban le-
tört. Az esemény a múlt titokzatos bölcsességének
egykori szimbólumát sérülékenysége szimbólumává
változtatta, ami az Egyiptom régészeti örökségére vá-
ró kétes jövőnek csak a legszembetűnőbb aspektusa.

Az Egyiptomról a XVIII. század végén, XIX. század elején készült első részletes európai leírások gazdag régészeti tájkép fennmaradásáról tanúskodnak. Ezek között voltak még álló műemlékek – nagyrészt Felső-Egyiptom templomai és sírjai – valamint dombok, amelyek egykoron a Nílus-völgyben és a deltában álló települések maradványait takarták. A legutóbbi két évszázad azonban a csodálatos tájkép olyan méretű pusztulását eredményezte, amit alig tudunk elhinni. Senki sem tett kísérletet a pusztulás méretének felmérésére, de a 80százalékos becslés nem állhat távol a valóságtól.

A modern világ három aspektusa nagyban meghatározza Egyiptom sorsát: a gazdasági modernizáció, a népességnövekedés és az ókori Egyiptom által elbűvölt külvilág. A gazdasági modernizáció a XIX. század elején kezdődött és hamarosan érzékenyen érintette a régészeti lelőhelyeket. Számos kisebb rom vált építőkővé, de a legnagyobb pusztítást az okozta, amikor az ókori településhalmokon országsszerte hozzáláttak a mezőgazdasági termeléshez. 1858-ban létrehoztak egy kormányzati műemlékvédelmi hivatalt (Service des Antiquités), de hatásköre sokáig csak a műtárgyak és műemlékek védelmére korlátozódott. Ugyanekkor az egyiptomi régiségek iránti kereslet el-
ásott kincsek felkutatására ösztönözte a helyi lakosságot. Számos feltűnő műemlék – köztük három obeliszk – került hivatalos hozzájárulással Európába és Észak-Amerikába, de elveszté-

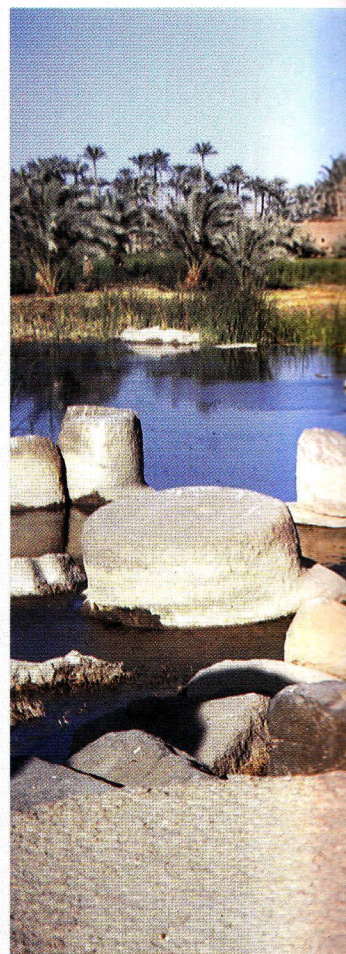
süket össze sem lehet hasonlítani a lelőhelyek módszeres és sokszor hivatalos jóváhagyással történt kirablásával.

A régiségek lopása és exportja, annak ellenére, hogy nincs teljesen elfojtva, ma már nem botrányos, mivel alig maradt lopnivaló. A megrongált régészeti tájkép elleni támadás azonban tovább folytatódik. Városok, gyárak és termőföldek terjeszkednek a becslések szerint az elkövetkező 20 év alatt megkét-szereződő népesség eltartásához nélkülözhetetlen gyors gazdasági növekedés és modernizáció eredményeként. A Nílus vizeinek teljes szabályozása az asszuáni duzzasztógát 1971-es befejezését követően az utolsó lépcsőfok volt. Óriási mértékben megnövelte a mezőgazdasági területnyeréshez rendelkezésre álló víz mennyiségét, és megállíthatatlanul folytatja a régészeti leletekben gazdag sivatagszélek bekebelezését. A talajvíz állandóan magasabb szinten áll, mint a múltban, és ezzel hátráltatja a régészeti feltárásokat, valamint megnöveli a talaj sókoncentrációját, aminek komoly pusztító hatása van.

A régészek is szerepet játszanak az ókori lelőhelyek pusztulásában, mivel az üledékrétegek lehordása után szabadba került

építményeket gyakran hagyják hátra pusztulásnak kitéve. Ez különösen a napon szárított vályogtéglára – az ókori Egyiptom legelterjedtebb építőanyagára – érvényes. Számos kevésbé látványos, de nagyon fontos lelőhelyen (köztük Ehnaton rövid életű fővárosában, el-Amarnában, valamint az I. dinasztia abüdoszi és szakkarai udvari temetőiben) csaknem kizárólag vályogtéglából építmények maradtak ránk. A maradványok állagának megőrzése azonban nemcsak széles körű és gondos munkát, hanem állandó karbantartást is igényel. A modern módszerek is csupán késleltetik, de megakadályozni nem tudják a pusztulást.

Némely, a turisták által tömegesen látogatott lelőhely különleges problémákkal kerül szembe. Mivel a nyilvánosság szeme előtt vannak, védeni kell őket a leplezetlen pusztítástól. Némely műemlékegyüttes védelme olyan jelentős, hogy látogatók ezreit tudja fogadni anélkül, hogy károsodna. A karnaki és luxori

▷ Nefertari királynő sírkamrájában látható festmény részlete. A képen a lehullott vakolat helye és a fal felületén kikristályosodott só jól látható. A festményt azóta a Getty Conservation Institute és az Egyptian Antiquities Organization munkatársai megtisztították és konzerválták.

△ Ptah temploma Memphiszben, a XIX. dinasztia korából. Padlózata a talajvíz szintje alatt fekszik, a kövek felszínén pedig egyre nagyobb mennyiségű só kristályosodik ki.

▷ Hermopoliszban (el-Asmúnein) álló mészkőtemplom a XIX. dinasztia korából. Szomorú látvány, ahogy ezt az épületet is pusztítja a kövek felszínén kikristályosodó só.

templomok, valamint a gízai piramisok fennsíkjá azok a körzetek, ahol eredményes óvintézkedéseket vezettek be. Számos sír azonban, köztük a Királyok Völgyének királysírai is túl kicsik ahhoz, hogy komoly pusztulás nélkül fogadhasák a látogatók áradatát. A festett falakat állandóan megérintik, nekiktámaszkodnak, a nedvességtartalom – Tutanhamon sírjában például naponta akár 9 liternyi párárt is kilélegezhetnek a látogatók – tönkreteszi a sírt és a falfestményeket évezredek folyamán is megőrző, száraz klímát. Ezért azonnali javaslat született a leg-

látogatottabb sírok másolatainak elkészítésére. Ez alatt az idő alatt Tutanhamon sírja és sok más híres sír zárva marad.

Egyiptom ókori öröksége minden aspektusát felölelő, átfogó törvényi szabályozással rendelkezik, és az Egyptian Antiquities Organization a betartatással megbízott hivatalos szervezettel is rendelkezik. Minden régész, legyen egyiptomi vagy külföldi, a hivatal ellenőrzése mellett dolgozik, és minden lelet az országban marad. Mivel a turizmus Egyiptom egyik legfontosabb bevételi forrása, a nagyobb műemlékek védelme poli-

itikai kérdés. Ezért valószínű, hogy a legfontosabb műemlékeket olyan módszerekkel fogják óvni, amelyek biztosítják, hogy még hosszú ideig a csodálat tárgyai lehessenek. Eljőhet azonban az az idő, amikor ezek lesznek az egyedüli megmaradt műemlékek. Jövőbeli tudásunk igazi kincsésbányái ezért a nagy központoktól távolabb eső, kevésbé látványos régészeti lelőhelyek. Már ezek is komoly veszélyben vannak, és az élővilág veszélyeztetett fajaitól eltérően nem lehet őket újra szaporítani.

◁ A képen el-Amarna városa, a Nílus, a megművelt területek valamint a sivatag peremén az ókori városfalak maradványai láthatók. A Nílus vizével öntözött termőföldek fokozatosan felfalják az ókori sivatagi romokat.

DÉL-ÁZSIA CIVILIZÁCIÓI

I . E . 3 0 0 0 – I . S Z . 5 0 0

A királyságok kialakulása az indiai szubkontinensen

IAN C. GLOVER ÉS HIMANSHU PRABHA RAY

Az indiai szubkontinens nagy földrajzi és ökológiai változatossága – sivatagok és magas hegyek, az Indus és a Gangesz termékeny síkságai, fennsíkok és erdőségek – járult hozzá a világnak ezt a részét annyira jellegzetessé tévő regionális és kulturális eltérések kialakulásához.

Amikor Mohendzsó-dáró és Harappá romjait az 1920-as években feltárták, úgy gondolták, hogy a mezopotámiai bronzkori városi civilizációk távoli kiterjesztései voltak. Ekkor még semmilyen bizonyíték nem állt rendelkezésre az indiai szubkontinens neolitikumának és rézkorának falusi, illetve kisvárosi életéről. Ma már tudjuk, hogy Dél-Ázsia ezen első városainak kialakulása 4000 éves helyi kulturális fejlődés eredménye volt. Keveset köszönhetnek a mezopotámiai civilizációnak, és mind szerkezeti felépítésükben, mind szervezeti alapelveikben eltértek attól. Az Indus-völgyi civilizáció összeomlása és később új etnikai csoportok betelepülése észak felől, megnyitotta az utat egy sor mesésen gazdag királyság kialakulása előtt. Művészetük, építészetük és vallásuk teremtette meg az Indiára jellemző pompa alapját.

△ Egy táblajáték (egyfajta sakktábla), amely Harappá ásatásai során került felszínre. Hasonló játék cserépből, téglából vagy kőből összerakott példányaira bukkantak a Harappákultúra más lelőhelyein is, egy sor különböző bábuval együtt, melyek közül néhánynak állatfeje volt.

ROBERT HARDING PICTURE LIBRARY

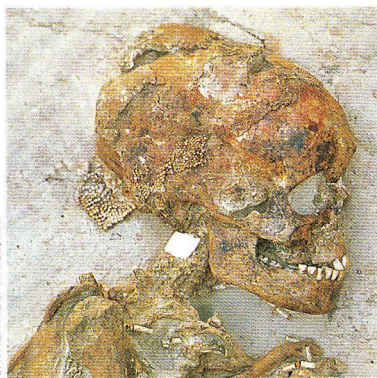
◁ A Szihagiri-freskók a gyakran klasszikus realizmussal jellemzett Srí Lanka-i festőiskola legkorábbi példái. Ezeknek a „mennyei hölgyeknek” a szépségét és eleganciáját az i. sz. VI. és XIII. század közötti látogatók falfirkái is elismerik.

▷ Az Iráni-felföld hegyeinek lábainál, a mai Afganisztán területén voltak Dél-Ázsia első falutelepülései. Később ezekből a településekből alakultak ki az Indus-völgy civilizációi.

▽ Ez a koponya egy, a Kacsi-síkságon fekvő Mehrgarhban feltárt sírból származik. A lakott területeken belül nagy, az akeraikus neolitikum korára datálható temetőket fedeztek fel. Néhány sírban bitumennel bevont kosarakat és vörös okker darabokat is találtak.

THE MACQUITY COLLECTION

CATHERINE JARRIGE/MAI

▽ Helyi és importált kövekből, kagylóhéjból és csontból készült ékszerek is előfordultak a Mehrgarhban feltárt sírok mellékletei között. A gyöngyök finom kidolgozása kő mikrofúrók és csontfúrók használatára utal.

AZ INDUS CIVILIZÁCIÓ: I. E. 6000–I. E. 2400

Az Indus-völgy civilizációinak megértéséhez vizsgálunk kell azokat a korai településeket, amelyekből kialakultak. Dél-Ázsia első települései az Iráni-felföld hegyeinek lábainál, az Indus mellékfolyóinak nyugati peremterületein jöttek létre. Közülük a Kacsi-síkságon fekvő Mehrgarh volt a legelső és a legjobban kutatott település. Itt a Bolan folyó 9 m mélyen vágott bele az MR3-nak elnevezett település rétegeibe. Az i. e. 6000 előtt alapított és i. e. 2000 körül lakott Mehrgarh kisméretű, négyszögletes, több szobás házak együtteseként indult. Az előkerült kőszerszámok és a vályog-

téglaiban megmaradt gabonamagvak bizonyítják, hogy a lakosok életfenntartásának alapja a mezőgazdaság volt. A korai rétegekben a vadállatok maradványainak aránya sokkal magasabb, mint a házasított állatoké, később azonban a házasított juhok, kecskék és szarvasmarhák válnak dominánssá.

Mehrgarh lakossága csontból, kagylóhéjból, helyi kövekből, importált türkizből készült gyöngyösről, néha pedig egy-egy kecskegida-val együtt temette el halottait. A türkiz- és kagylóhéj ékszerek arra utalnak, hogy a település része volt az Arab-tenger partvidékétől Belső-Ázsia peremterületeig nyúló kereskedelmi cserehálózatnak. Ezt a fázist *akeramikus* (kerámia nélküli) *neolitikumnak* nevezzük, mivel sem kerámia, sem fémeszköz nem fordul elő a nagy számú kovakő késből, nyílhegyből, csontárból és csiszolt kőbaltából álló leletegyüttesben. A lakosságnak azonban ismernie kellett a réz értékét, mivel a sírmellékletek közül előkerült egy helyi rézből készült rézgyöngy is. Dél-Ázsia legkorábbi ismert emberábrázolásai az itt előkerült, égetetlen agyagból készült és a nyugat-iráni idolkhoz hasonló szobrocskák.

Számos, Mehrgarhhoz hasonló, pár száz lakosú falutelepülést fedeztek már fel a fennsík peremvidéke mentén, valamint azoknak a folyóknak a vízben gazdag völgyeiben, amelyek a tavaszi hóolvadás után az Indus vizét táplálják. Legtöbb ilyen lelőhely azonban mélyen a későbbi kultúrrétegek alatt fekszik, így csak korlátozott ásatásokra nyílik lehetőség.

A következő 2000 év folyamán kisméretű neolitikus és rézkori települések virágoztak az indoiráni határvidéken. Az emberek juhok, kecskét és púpos zebut tartottak, árpát, búzát, gyapotot és valószínűleg datolyapálmát termesztettek. I. e. 4000 körül a települések az Indus-völgy síkságain is megjelentek. Ha a nagy

CATHERINE JARRIGE/MAI

△ A Bolan-folyó kilenc méter mély természetes metszetet vágott Mehrgarh legkorábbi falutelepülésének akeramikus rétegeibe.

folyó partjai közelében korábbi, akeramikus neolitikus települések is léteztek, azok ma mélyen a nyári áradások üledékrétegei alatt fekszenek. Néhány lelőhelyet, például Amrit, ahol az élet i. e. 3000 után már az Indus-civilizáció részeként folytatódott, valószínűleg olyan bevándorlók alapítottak, akik a peremterületekről a nagyobb mezőgazdasági termésátlagokat ígérő, de egyben a váratlan árvizek veszélyének is kitett termékeny síkságokra költöztek. A kerámia számos helyi stílusban készült, és bár a kovaeszközök is használatban maradtak, az i. e. 3. évezredtől rendszeresen használták a rezt; az egyszerű kések, nyíl- és lándzsahegyek, sőt még a balták is fémből készültek.

I. e. 3500 körülre néhány falu kisebb várossá fejlődött, amelyeket olykor kő- (például Kót Dídzi) vagy vályogtégla fallal (például Mundigak 4. fázisa) erősítettek meg. Rahman Dheri 22 hektár kiterjedésű nagy települése rácsszerű, utcahálózattal épült, és erős fal vette körül. E több ezer lakosú település három megletelepedési rétegét a kerámiastílusok változásai alapján különítették el. Rahman Dherit legalább ezer évig, körülbelül i. e. 3500 és i. e. 2500 között lakták. Bár egyértelműen egykorú Mohendzsodárával, Harappával és az Indus-civilizáció többi nagy településével, úgy tűnik, a város és a környező területek mégis végig kívül maradtak az „Indus-rendszeren”. Valószínűleg egy másik, a jobban ismert Indus-civilizációval egykorú és azal rivalizáló bronzkori egység fővárosa volt.

DÉL-ÁZSIA CIVILIZÁCIÓI: I. E. 6000–I. SZ. 500

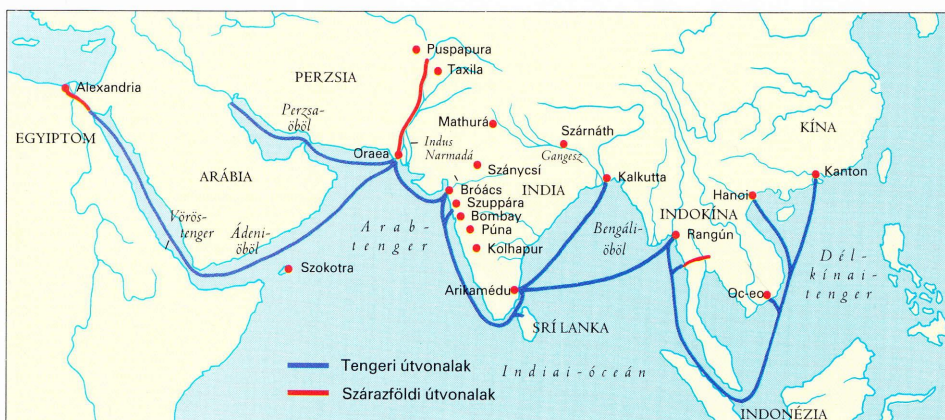
	KULTÚRÁK ÉS CIVILIZÁCIÓK	KULTURÁLIS ÉS POLITIKAI ESEMÉNYEK	IPAR ÉS TECHNOLOGIA
500			Nagyméretű bronz istenszobrok öntése
i. sz. 1	Birodalmi Gupták i. sz. 319–i. sz. 450	A hindu vallás támogatásban részesül Az uralkodó réteg frott nyelve a szanszkrit	Kereskedelem a Mediterráneummal és Délkelet-Ázsiával
200		A buddhizmus uralkodó vallássá válik	Vaskori virágzás délen
500	Maurják i. e. 321–i. e. 185 India első történelmi állama	A Maurja közigazgatási rendszer részletei az <i>Arthasásztrában</i> Új kereskedelmi utak megnyitása A buddhizmus és dzsainizmus kialakulása A ló bevetése a harcban Védikus epikus költészet	Északi fényezett fekete áru Fekete és vörös kerámia Festett szürke áru
1000			Okkerszínű kerámia
1500	Poszt-Harappá kultúrák Nyugat-Indiában és Pakisztánban i. e. 1500–i. e. 200	Iráni közösségek messze északkeletre vándorolnak A társadalmi és politikai ellenőrzés hanyatlása A nagyobb Harappá-települések elnéptelenedése	A réz széles körű használata Halványsárga vagy szürke kerámia A vas bevezetése H temetőáru
2000	Késő Indus-civilizáció i. e. 2000–i. e. 1500		Négyzetes, feliratos pecsétlők és égetett agyagtéglák
2500	Érett Indus-civilizáció Harappá-kultúra i. e. 2400–i. e. 2000	A Harappá-írás kialakulása	Fajansztárgyak és zsírkő pecsétlők Terrakottaszobrocskák Új kerámiastílusok az Indus-völgyben: Kót Dídzi
3000			A rézművesség kezdetei
3500		Kisvárosok kialakulása	
4000		Megtelepedés az Indus-völgy síkságain	A legkorábbi keramikus kultúrák
5000			
6000 i. e.	Az Indus-civilizáció kialakulása i. e. 6000–i. e. 2400		Akeramikus neolitikum

DÉL-ÁZSIA ÓKORI LELŐHELYEI
Dél-Ázsia első városai 4000 évnyi
helyi fejlődés eredményei voltak.

TÉRKÉP: RAY SIM

KORAI KERESKEDELMİ ÚTVONALAK

Bár Délnyugat-Ázsia réz- és korai bronzkori települései sokféle kulturális befolyásról árulkodnak, mégsem szigetelődtek el egymástól. Az elsősorban a nomád pásztornépek bonyolította távolsági kereskedelem összekötötte Közép-Ázsiát az Indus-völgygel, Beludzsisztán és Afganisztán hegyi hágóin keresztül pedig az Arab-tenger partvidékével. A mai állami, etnikai és nyelvi határokon a krónikus polgárháborúk ellenére is lezajló évszakos vándorlások – tavasszal és nyáron a hegyekbe és a fennsíkokra, télen pedig a folyami síkságokra – élő példái annak, hogy ezek az ókori kereskedelmi útvonalak hogyan kötötték össze a régió elzárt közösségeit.

I. e. 3000 után új kerámiastílusok jelennek meg az Indus-völgyben: az Amri délen, a Kót Dídzsiban északon, a Szotkán pedig keleten. Mind-egyiket összekötött háromszögekkel, ék alakú motívumokkal, vonalkázott négyszögekkel és levelekkel, valamint stilizált állatszarkakkal változó erősséggel festett vízszintes vonalak jellemzik. Kót Dídzsiban jellegzetes „halpikkely” motívum vetített előre egy olyan motívumot, amely évszázadokkal később az Indus-kultúra érett korszakát jellemezte. Kót Dídzsiban és Kálíbanban stilizált bivalyfejek előlegezték meg a néhány Indus-pecsétlőn megtalálható *Pasupati*-ikont. Az előkerült férfi és női terrakottaszobrocskák közös hitvilágról és vallási szertartásokról tanúskodnak. Regionális eltéréseik ellenére ezekben a kultúrákban van annyi közös elem, hogy együttesen korai Indus-periódusként csoportosítsuk őket.

A HARAPPÁ-KULTÚRA: I. E. 2400–I. E. 2000

Az úgynevezett korai Indus-periódus eltérő kultúrái i. e. 2400 körül egy jellegzetes új fázisban, az érett Indus-civilizációban, más néven a Harappá-kultúrában olvadtak egybe. Kialakulása teljesen váratlan volt, bár egyes jellegzetességei, például a kerámia néhány állandó formában történő tömeges előállítás, a terrakottaszobrocskák valamint az egyszerű fémeszközök a korai Indus-kultúrák valamelyikében már ismertek voltak. A Harappá-kultúra fontos újdonsága volt az írás megjelenése, ahogyan négyzetes pecsétlőkön, rézlap feliratokon és cse-

△ Egy anyaistennőt ábrázoló terrakottaszobor Mohendzsó-dároból, az i. e. 2300 és 1750 közötti időszakból.

▷ Több mint 2500 ilyen zsírkő pecsétlőt találtak a Harappá-kultúra lelőhelyein. Többségüket vésett állatalak és rövid felirat díszíti. A leggyakrabban ábrázolt állat púp nélküli bika, amelyet korábban unikornisnak (egyszarvúnak) tartottak, mivel oldalról csak egy szarva látszik.

KARACHI MUSEUM / THE MACQUITY COLLECTION

répdarabokon láthatók. Az új jellegzetességek közé tartozott az égetett téglá kiterjedt használata, magánházak és középületek építésénél egyaránt, valamint a gondos építészeti tervezés. Úgy tűnik, hogy számos település két nagyobb egységre oszlott: a magánházak, műhelyek és magánszentélyek alacsonyabban, rendszerint a keleti oldalon fekvő negyedére, valamint egy magasabban fekvő, alkalmanként erősített nyugati körzetre, amely a középületeket foglalta magába.

Miközben a szélesebb értelemben vett Indus-völgyben nem minden lelőhely osztozik a Harappá-kultúra jellegzetességeiben, bizonyítékaink vannak egy indus-völgyi központi közigazgatási rendszer, illetve egy olyan kereskedelmi hálózat léteire, amely a területet Mezopotámiával, Beludzsisztán Makran-partvidékével, valamint

△ A Harappá-lelőhelyekről előkerült ökörfogat modellek hasonlóak azokhoz az ökörfogatokhoz, amelyeket a körzetben még ma is használnak. Az ásatások során feltárt kerékvágatok arra utalnak, hogy a szekerek nyomtávja alig változott.

KARACHI MUSEUM / ROBERT HARDING PICTURE LIBRARY

▽ A Harappá-kultúra lelőhelyeiről előkerült kerámia gyakran díszítetlen, de előfordul, hogy jelentős felületeit vörös alapozás és feketével festett minták díszítik. Ezen a Mohendzsó-dároból előkerült cserépdarabon egy *ibex* (vadkecske) látható.

KARACHI MUSEUM / SCALA

GEORG HELMES

△ Mohendzsó-dáró citadelladombjának légi felvétele. Jobbra a minden bizonnyal rituális fürdésre használt Nagy fürdő látható, balra pedig a magtár romjai.

Omán és Bahrein településeivel is összekötötte. Közel ezer Harappá-lelőhelyet sikerült azonosítani Pakisztán, India és Afganisztán egy közel 1,25 millió négyzetkilométeres körzetében – ez nagyobb, mint akármelyik hasonló ókori kultúra településhálózata. A Harappá-kultúra csak részben terjedt el az Indus-völgy északi részén, és bár gyakorolt némi hatást a Kót Dídzsi- és Rahman Dheri-kultúrákra, utóbbiaknak hosszú ideig sikerült megőrizniük kulturális és valószínűleg politikai függetlenségüket. Néhány Harappá-lelőhely mégis volt a körzetben, köztük maga a valaha a Kót Dídzsi-kultúrához tartozó Harappá, valamint Sortugáj, ahol egy, a Közép-Ázsiától az Arab-tenger partjáig terjedő kereskedelmi utat felügyelő kolóniát hoztak létre.

A Harappá-kultúra keleti irányban rövid idő alatt elterjedt a mai India területén. A Ghaggar ma már kiszáradt medre mentén közel 300 lelőhelyét sikerült azonosítani. Míg forrásvizeit a Jamuná i. e. 2000 körül fel nem szívta, ez a terület vízben bővelkedő, virágzó környék volt,

amelynek egyik lelőhelyét, Kálíbangant csaknem teljes egészében sikerült feltárni. Harappá-lelőhelyekre (például Banváli, Rupar és Rakhigarhi) bukkantak a keleti Pandzsábben, de a kultúra egészen a mai Delhitől keletre fekvő Alamgirpurig és Manpurig elterjedt.

Délen a Harappá lelőhelyek nyugati irányba, a Makran-part mentén a perzsa határ felé terjedtek. Szutkagen Dor erődített lelőhelye a Perzsából felé irányuló partmenti kereskedelem egy átrakóhelye volt. A települések délkeleti irányban a Kács-félszigeten is megjelentek, amely félsziget a Harappá-időkben valószínűleg egy partközeli, délen a Gudzsarát-part mentén Bombayig elnyúló sziget volt. A körzet két nagyobb lelőhelye Lóthal és Dholavira, valamint a Szaurástrában fekvő Ródzsi erődített falutelepülés.

Harappá-építészet

Bár Harappá volt az első feltárt lelőhely, a környező falubeliek által nagyüzemi szinten folytatott téglarablás (házépítéshez, valamint a múlt

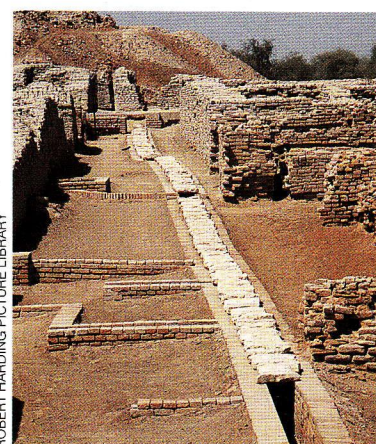

készült mesterséges teraszon álló citadelladombot ma egy későbbi, az i. sz. III. században épült buddhista sztúpa koronázza meg.

A feltárt középületek közül a leglátványosabb a Nagy fürdő volt. Méretei megközelítették a 12×9 métert, és a medence 2,5 méterrel sülyedt a padlószint alá. A medence vízzáró bitumenréteg fölé aprólékos gondnal egymás mellé illesztett, gipszbe ágyazott téglákból épült. Egy közeli forrásból kapott vizet, ami egy álboltozatos csatornán keresztül távozott.

A város alsó, keleti felén egy durván észak–déli és kelet–nyugati tájolású rácsszerkezetű utca- és síkatorhálózat volt. Bár a házak mérete eltérő volt, szobáik egy központi udvar köré csoportosultak. Az udvar egyik oldalán, egy kis szobában rendszerint kút állott, a fürdőszoba és WC szennyvize pedig a falban lévő kifolyón keresztül egy emésztőgödörbe, vagy az utca szintje alatt futó fedett csatornába ömlött. Néhány ház kétszintes volt. Az emeletről téglalapcsők és vízfolyó csövek vezettek le. A vízellátást szolgáló vezetékhálózat, a fényezett téglapadlójú fürdőszobák, illetve a külső csatornák az Indus-civilizáció városainak igen figyelemre méltó jellegzetessége, melyeknek más korai társadalmakban nincs megfelelője.

Bár számos középület állt a citadelladombon, sem Mohendzsó-dáróban, sem Harappában nem bukkantak nagy köztemplom egyértelmű nyomaira. Korábbi ásatások napjainkban elvégzett igen körültekintő elemzése azonban megerősítette, hogy Mohendzsó-dáró alsóvárosának egyik háza fakultusz temploma volt. A szertartási gyakorlatban a tűz és a víz fontos szerepet kap a térségben a történeti korokban kialakuló két nagy vallásban, a védikus hinduizmusban és a zoroasztrianizmusban is.

ROBERT HARDING PICTURE LIBRARY

△ Mohendzsó-dáró egyik utcájának szennyvízcsatornája. Az Indus-civilizáció városainak talán legfontosabb jellegzetességei a vízellátást szolgáló vezetékhálózat, a fényezett téglapadlójú fürdőszobák és a külső szennyvízcsatornák.

▽ A bitumennel szigetelt, fényezett padlótéglákból épült mohendzsó-dárói Nagy fürdőnek, melynek vizét fedett csatorna vezette a városfalakon kívülre, nem ismerjük párhuzamait. Általános nézet, hogy a későbbi indiai vallásokban megtalálható szokáshoz hasonlóan imádkozás előtti tisztálkodásra használták. Számos egyéb Harappá-nagyvárosban találhatunk a szertartási körzetekben tisztálkodásra használt helyeket. Lóthalban például 12 fürdőhely volt a domb legmagasabb részén, Allahdinóban és Dholavirában pedig nagy víztározók álltak a citadella körzetében.

század közepén a Multán-Lahór vasútvonal töltéséhez) elpusztította az épületek nagy részét. Harappá-épületek legjobb állapotban Mohendzsó-dáróban maradtak meg. A legfrissebb kutatások a korábbi ásatások dokumentációjának kiegészítésére és korrekciójára koncentrálnak, valamint konzerválják a korábban feltárt és a Mohendzsó-dáró körüli emelkedő talajvízszint következtében a sókikristályosodástól komoly károkat szenvedett tégláépületeket.

Mohendzsó-dáró legmagasabb része, a nyugati domb 12 méterrel emelkedik a környező síkság fölé. A megtelepedés legkorábbi és legmélyebb rétegeit sohasem sikerült elérni, mivel az eltelt 5000 év alatt az Indus áradásai mintegy 10 méterrel emelték meg a síkság szintjét. A talajvízszint emelkedéséhez a legutóbb épített gátak és csatornák is hozzájárultak. Egyes elképzelések szerint a település kultúrrétegeinek vastagsága a 30 métert is eléri, és a dombot – az időszakos áradások ellen – időnként mesterségesen megmagasították. Az agyagból és agyagtéglából

TETTONI, CASSIO, & ASSOC./PHOTOBANK

△ A Harappá-kultúra ékszerei kétségkívül kiváló mesterségbeli tudásról árulkodnak. A csiszolt és polírozott kövekből (felül), valamint aranyból (alul) készült nyakláncok szerkezete bonyolult. A nyolcas alakú darab minden bizonnyal hajdíszt volt, míg a kerek ékszert pántra erősítve viselhették a homlokon.

Kézműipar

Bár az Indus-civilizációt bronzkori kultúraként emlegetjük, a legtöbb szerszám készítéséhez ötvözetlen rezet használtak, mivel a bronzgyártáshoz nem volt elegendő ón. A szerszámok és fegyverek formája egyszerű, megtervezésükhöz és előállításukhoz nem kellett nagy szakértelem. Akadtak közöttük laposra öntött balták és vésők, kisméretű lándzsahegyek és kések, fűrészek és horgászhozók. A kézműipar ágazatai társaságokba vagy szervezetekbe tömörültek, és bizonyos területek bizonyos iparágakra specializálódtak. A Harappá-féművesek járatosak voltak a kalapált réz- és ezüstedények készítésében. Olyan modern rézművestechnikákat alkalmaztak, mint a szegecselés, az átfedéses és forrasztásos illesztések. Ólomból kis tányérokat és súlyokat, aranyból és ezüsből pedig bonyolult ékszereket készítettek. Az ékszerek azonban csak ritkán maradtak ránk, mivel a harappáiak nem temettek halottaik mellé látványos sírmellékleteket.

Mivel a rézkések ritkák és valószínűleg kevésbé hatékonyak, a harappáiak a gabona aratásá-

hoz és valószínűleg a legtöbb, éles pengéfelületet igénylő munkához továbbra is kovakő pengéket használtak. A kovát a közeli mészkőhegységekben fejtették, és a Harappá-kézművesek állították elő – talán az összes korai kultúra közül – a legszebb pattintott pengéket. Ugyanez a járatosság figyelhető meg az importált achátból és karneolból készített ékszereken is. A gravírozott indus-völgyi gyöngyök szolgáltatják a legjobb bizonyítékot az i. e. 3000 és i. e. 2000 közötti távolsági kereskedelemre.

A fazekas technológia igen fejlett volt, a legtöbb helyen korongolt formákat használtak, ezeket nagy kemencékben égették ki. Nagyméretű tárolóedényeket is készítettek, felületüket pompás, világosvörös alapon feketével festett, párhuzamos, növényi és madármintákkal díszítették. A többi jellegzetes kerámiaforma között szerepelnek a magas, hengeres és lyukacsos szűrők, valamint rejtélyes, háromszög alakú terrakotalapocskák. Ezeket a kutatók felváltva edényalátétként, parittyakövekként vagy tűzhelyszegélyekként magyarázzák.

A többi jellegzetes Harappá-iparág között találjuk a kisméretű ékszerek és szobrocskák gyártásával foglalkozó fajanszművességet valamint egy csanhu-dároi specialitást, apró gyöngyök öntését zsírkő pasztából. A zsírkövet jellegzetes, gyönyörű pecsétlők készítésére is használták, amelyekből az előkerült körülbelül 2500 darab felét Mohendzsó-dáróban találták. Általában 1–3 cm oldalú négyzetek, hátoldalukon, hogy felfüggeszthetők legyenek, kilyukasztott gomb van. A zsírkő blokkokat elfűrészelték és csiszolták, fém- vagy kovakő vésőkkel megfaragták, majd hogy keményebb legyen, hevítették. A pecsétlők felszínén – naturalisztikus állatábrázolás vagy sokkal ritkábban emberek és állatok csoportja, illetve szertartásokon részt vevő alakok felett – minden esetben megjelenik a mindmáig megfejtetlen írás egy-két jele.

△ Ez a Harappá-kultúrához tartozó, i. e. 2300 és 1750 közöttre datálható rézváza az Indus-civilizáció többi eszközehez hasonlóan egyszerű kivitelen készült.

NATIONAL MUSEUM OF INDIA, ÚJDELHI / THE BRIDGEMAN ART LIBRARY

△ Rézből készült Harappá-lándzsahegy, melyet fanyélbe rögzítettek. Bár az Indus-civilizáció bronzkori kultúra volt, a bronzgyártáshoz szükséges ón ritkasága miatt a legtöbb eszköz rézből készült.

NATIONAL MUSEUM OF INDIA, ÚJDELHI / THE BRIDGEMAN ART LIBRARY

A Harappá-írás

A harappáiak nyelve és írásrendszere máig megfejtetlen. Bár 4000 felirat került már elő, legtöbbjük igen rövid, és az ismert 419 jelből maximum 21 jelet tartalmaz. Nincsenek továbbá olyan kétnyelvű feliratok, amelyek lehetővé tették a kutatók számára a közel-keleti ékírás és az egyiptomi hieroglifák megfejtését. Egyes tudósok szerint a Harappá-nyelv a ma leginkább Dél-Indiában megtalálható dravida nyelvek családjába tartozott. Mások szerint egy korai indoeurópai nyelvvel, a szanszkrit elődjével van dolgunk. Azt mindenesetre tudjuk, hogy a pecséteket és az írást is olyan adminisztratív célokra használták, mint a kereskedelmi cikkek báláinak lepecsételése vagy hitelesítés. A feliratok valószínűleg személynevekre és hivatali tisztségekre utalnak.

Amennyiben az írást széles körben használták – márpedig a cserépdarabokon, elefántcsontokon és bronz tárgyakon előforduló feliratok erre utalnak –, akkor valószínűleg valamilyen könnyen bomló anyagra, például vászonra vagy pálmalevelekre írtak vele. Ha ez így van, akkor csak egy komoly archívummal rendelkező és vízzel átitatott lelőhely feltárása teheti lehetővé az írásrendszer megfejtését. Egy indiai régész, R. S. Bisht legutóbbi, a gudzsarati Dholavirában folytatott ásatásain előkerült egy 2,8 m hosszú, 10 cm magas gipszbetűkből álló felirat. A város főkapuja alatt, egy aránylag épen maradt fatáblán találták, és valószínűleg az ókori település neve állt rajta.

Egy osztály nélküli és tiszta társadalom

Viszonylag sokat tudunk a Harappá-emberek életstílusáról, kereskedelméről, kézműiparáról és vallási szimbolikájáról, de gyakorlatilag semmit sem tudunk társadalmi és politikai berendezkedésükről. Egyiptom és Mezopotámia korabeli társadalmaitól eltérően a Harappá-kultúrából hiányoznak a királysírok, a nagy halotti emlékművek, a monumentális művészet, illetve a királyi vagy papi hatalom egyéb szimbólumai. Úgy tűnik tehát, hogy a királyság vagy birodalom hagyományos modellje ebben az esetben nem alkalmazható. Nincs továbbá bizonyítékunk az óvilági birodalmakban rendszerint megtalálható erős katonai befolyásra sem. Úgy tűnik, hogy Harappá, Mohendzsó-dáró vagy Kálibangan és más lelőhelyek „erődítései” inkább a társadalmi vagy funkcionális távolságtartás célját szolgálták és nem a külső ellenségtől védtek a polgárokat. Harappá kapuin például nyoma sincs a katonai célú tervezésnek. Ugyanakkor a települések alaprajzának következetessége, az egységesített méretű téglák használata, a fém- és kovakő szerszámok hasonlósága, a kerámiastílusok, valamint a súlyok és mértékek egységes rendszere megcáfolhatatlan bizonyítékokat szolgáltatnak a javak előállítására és elosztására felelt megvalósított erős adminisztratív ellenőrzésről.

Más társadalmakkal összevetve a távolsági kereskedelem rendszere is számos egyedi sajátosságra vet fényt. Bizonyítékok vannak a nyersanyagok, köztük egzotikus kövek, arany, réz, ón és ezüst importjára, de alig találtak az Indus-kultúrán kívüli területekről származó készterméket vagy presztízstárgyat. A nagyobb és díszesebb házak, az egzotikus luxustárgyak és az átlagosnál gazdagabb temetkezések hiánya mind arra utal, hogy ebben a társadalomban nem létezett egyértelműen vagyonos osztály. Mindezekből a tényezőkből arra következtethetünk, hogy az Indus-civilizáció a konformitásra, az egyéni kiemelkedés tilalmára, a termelés és kereskedelem hatékony megszervezésére, valamint a higiénára és az egészség megővésére – az ókorban példa nélkül álló módon – helyezte a hangsúlyt.

▽ A Harappá-korszakból csak néhány kőszobor maradt ránk, amelyek rendszerint kisméretűek, durva kivitelűek és erősen töredékesek. Kivételnek számít ez a mohendzsó-dárói, mindössze 18 cm magas zsírkő szobor, amely egy szakállas, vállán keresztbe vetett díszes köpenyt, haját leszorító, egykor talán ékszerrel díszített diadémot és hasonló karperecet viselő férfit ábrázol. Ezt az erőteljes, ismeretlen alakot „papkirálynak” nevezik, ami nem több, mint feltételezés.

△ A vasfegyverek és vasszerszámok gyakori leletek a dél-indiai megalitikus sírokban. Felül egy lándzsahegy és egy sarló, alattuk pedig egy vas rögzítópántokkal ellátott csákány vagy kapa látható.

C. M. DIXON / PHOTO RESOURCES

▽ Az erre a cseréptöredékre festett stilizált púpos bika és a pávák jellegzetes motívumai a H temető-kultúrában, amely egybe esett az Indus-civilizáció végével Harappában.

C. M. DIXON / PHOTO RESOURCES

A Harappá-kultúra hanyatlása: i. e. 2000–i. e. 1500

Az Indus-völgy középső részén a Harappá-kultúra – úgy tűnik – váratlan véget ért. E bukás ideje és oka nem teljesen világos és sokat vitatott. Mohendzsó-dáróban az adminisztratív ellenőrzés i. e. 2000 után fellazul, a pecsétek és feliratok eltűnnek, és úgy tűnik, hogy i. e. 1800 körülre a település legnagyobb része elnéptelenedik. Kót Dídzsí, Alláhdino, Kálibangan, Ruppár, Szurkótada, Deszalpur és más Harappá-lelőhelyek is gyakorlatilag lakatlanná válnak ebben a korszakban.

Mohendzsó-dáró számos ásatója feljegyezte, hogy sietve eltemetett vagy éppen még az utcán heverő, lépcsőkről legurult holttestek csoportjaira bukkant. Ezt az egykoron virágzó város utolsó lakói „végső lemeszárlásának” bizonyítékként értelmezték. Természeti események kétségkívül szerepet játszhattak a Harappá-civilizáció bukásában. Számos bizonyítéka van például a földrengések aktivitásának, amelyek tektonikus emelkedést idéztek elő a Makran-part mentén, és drámai változásokat okoztak az Indus folyásirányában is, ami viszont az ókori Szaraszvatí (Ghaggar) folyórendszer kiszáradásához vezetett. Az is lehetséges, hogy az Indus teljesen elhagyta ókori medrét, és így a víztől függő Mohendzsó-dáró elnéptelenedett.

Néhány lelőhelyen, például Csanhu-dárón, az élet tovább folytatódott, bár az építkezések, valamint a nagyon jó minőségű, exportra szánt zsírko és karneolgyöngyök készítésének színvonalára visszaesett. Az érett Harappá-kultúra kerámiájára jellemző viszonylagos uniformitást egy sor helyi kerámiastílus váltotta fel. A késői kort Harappában is újból felhasznált téglából épült gyenge minőségű épületek; illetve egy új, H temetőáruként ismert kerámiastílus jellemzi. A temetkezési szokások is megváltoztak. Az egyszer-

rű, néha téglával kirakott peremű sírok nagy halotti urnákba helyezett csontoknak és sírmelléleteknek adták át a helyüket. A leletek egyértelműen a helyi polgári közigazgatás összeomlására, illetve az Indus-völgy bizonyos részein új etnikai és kulturális csoportok betelepülésére utalnak.

Bár Mohendzsó-dáró jól tervezett, bonyolult csatornarendszerű városi kultúrája teljesen megszűnt, a vallási kultuszok hagyománya és szimbolikája – például a vízzel és tűzzel való megtisztítás, a szarvasmarhák tisztelete, a fakultusz – azonban tovább élt, és végül a brahmanizmusnak, zoroasztrianizmusnak és buddhizmusnak is szerves részévé vált.

A Harappá utáni kultúrák: i. e. 1500–i. e. 200

Az indiai szubkontinens i. e. 1500 utáni eseményeiről alig tudunk valamit. Számos, az előző ezer évben lakott falu és város elnéptelenedett vagy csak ideiglenes épületeknek adott otthont. I. e. 1800 utántól iráni közösségek vándoroltak be a távoli északnyugati völgyeibe. Mivel csaknem minden rájuk vonatkozó információ temetkezéseikből származik, Gandhára-sírkultúrájának nevezték el őket.

Az eddig feltárt legfontosabb Gandhára-lelőhelyek – Katelai, Loebanr, Aligrama és Timagarha – mind a Szvát-völgyben fekszenek. Síraik rendszerint téglalap alakú, száraz falazással kirakott és kőlapokkal lefedett gödrökből állnak. A halottak mellé sima, halványsárga vagy szürke kerámia, erősen stilizált terrakottaszobrocskák, néha bronztűk és vasszerszámok is kerültek. Dél-Ázsiában először, a hamvasztás is megjelent. A halottak hamvait faragott arcokkal díszített urnákba helyezték. Vasszerszámok, két lovas temetkezés, egy Katelaiban előkerült bronz lószobor illetve a Timagarhában talált vas lószerszám arra utal, hogy a Gandhára-emberek annak a vashasználó, nagyrészt pásztorkodó indoeurópai népnek a leszármazottai, akik a Harappá utáni korban nyugatról vándoroltak be Észak-Indiába. Búzát, árpát, rizst és szőlőt termesztettek.

Úgy tűnik, hogy Beludzsisztán völgyeinek települései is elnéptelenedtek. I. e. 1300 körülől talpas serlegék és tálak, valamint festett szürke kerámiák váltották fel a díszes Harappá-árukat, és fegyverek, például rövid kardok és nyéllyukas balták kerülnek elő sok, a pakisztáni Makran-parttól Észak-Afganisztánig megtalálható sírból. Néhány helyen azonban a letelepült életforma az egész korszakon keresztül folytatódott. A Kacsi-síkságon fekvő Pirakban a falut rendezett alaprajz szerint, következetes stílusban, vastag falú, falfülkés házakkal építették újjá. A búza és árpa mellett rizst és cirokot termesztettek, és csodálatos, szövött textíliához hasonló mintázatú, sokszínű kerámiát készítettek.

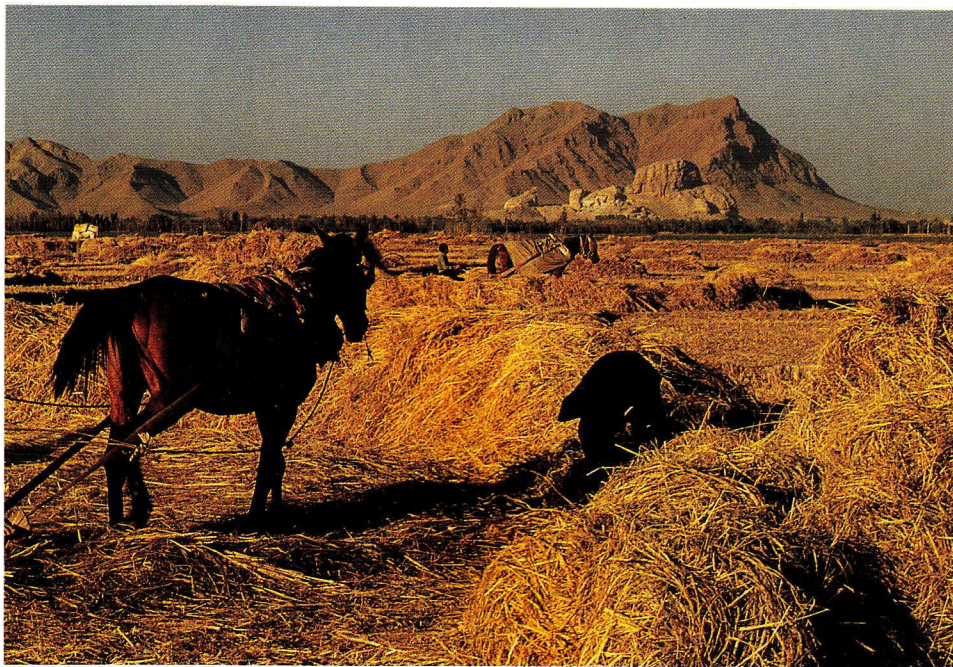
Kerámiahagyományok

Pandzsáb keleti részén, valamint a Jamuná–Gangesz közti Dóáb-körzetben, a mai Delhi környékén fekvő legkorábbi falvakban az érett és késő Harappá-stílus sok elemét használták. A terület déli, rézércben gazdag övezetének kerámiahagyományát – az edények felszínének jellegzetes rozsdavörös festése alapján – „okkerszínű kerámiának” nevezzük. Ez, az egyes esetekben öntötttréz fegyverek és szerszámok depóival együtt előkerülő kerámia, már a faluhalmok legkorábbi rétegeiben is megtalálható. Gyakran vízzel átitatott rétegekben fedezik fel, vagy mozgó vízbe merülés nyomait viseli. Ez alátámasztja azt az ősi indiai hagyományt, mely a Dóábbb lezajlott hatalmas áradásokról szólt és arról, hogy a Jamuná csapdába ejtette az egykor a Szaraszvatí (Ghaggar) folyórendszeren keresztül délnyugati irányba, az Arab-tengerbe ömlő vizeket. Az indiai régészek azonban úgy vélik, hogy e hagyomány kezdetei i. e. 2000 előttre nyúlnak.

I. e. 1200 körül a fekete-vörös kerámiával és a festett szürke áruval új kerámiahagyomány jelenik meg Pandzsábbb és Rádzsaszhánban. A festett szürke kerámia készítői új településeket alapítottak a Gangesz rendszerébe ömlő folyók mentén. Egyértelmű, hogy ezek az új települések a Gandhára-sírkultúra néhány száz évvel korábban, Pakisztán északnyugati hegyeiben megjelent népe keleti irányú vándorlását jelölik. Ők hozták magukkal a vasszerszámok használatát, a lóhátról történő harc gyakorlatát, a presztízsjavak cseréjét, sőt, az áldozás hagyományát is. Ez a korszak a késő védikus epikus költészet kora. Ez a költészet, bár sokkal később foglalták írásba, az indoeurópai törzsek harcait és szövetségeit örökölte meg. A dászakat fokozatosan alávették, a szolgák és munkások sorába taszították. Ők lettek a modern korok „érinthesetlenjeinek” ősei.

A védikus irodalom, bár nehéz közvetlenül a régészeti leletekhez kötni, rengeteg információval szolgál a korról. A vaskovácsok jelentősége a rézművesekével vetekedett; búzát, árpát, kölest és rizst termesztettek; a földeket erdőirtással és mocsarak lecsapolásával tették művelhetővé. A házak egyszerű, kör alakú, gerendaváz, zsúpfedeles, paticsfalú, többosztatú építmények voltak, amelyek nagyon hasonlítanak több mai indiai törzsi nép házaihoz.

Az indiai civilizáció súlypontja fokozatosan kelet felé, a Gangesz-völgybe helyeződött át. I. e. 500 körül a mai Uttar Pradés és Bihár államok körzeteinek termékeny területei már elég gazdagok voltak ahhoz, hogy létrehozzák Észak-India első történelmi államát, az i. e. VI. században a Rádzsgír erődített hegyecsúcsa körül szerveződő Magadh Királyságot. Az ekkor már fazekaskorongon, finom agyagból készített és magas hőmérsékleten égetett szürke festett kerámia luxusáruvá vált. Néha fehérre festették, néha

THE MACQUITY COLLECTION

fémkristályokkal dúsított agyagmázzal vonták be, így égetés után csillogó, fekete felszínük lett. Ez, az „északi fényezett fekete áru” néven ismert kerámia megjelenésében és technikai színvonalában a Mediterráneum fekete alakos görög kerámiájával állt egy szinten.

A kereskedelem és a vallás terjedése

Ez, a kezdetben a bráhmanikus hinduizmus által uralt korszak hívta életre a két nagy reformváltást, a buddhizmust és a dzsainizmust. Ezek akkor terjedtek el, mikor a távolsági kereskedelem fontosabbá vált, mint a mezőgazdaság. Az északi fekete fényezett áru kultúrája a Felső-Gangeszt a Narmadá-völgygel és az Arab-tenger partvidékével összekötő kereskedelmi utak mentén délre húzódott. Az Arab-tenger partvidékének tengeri kereskedelme Egyiptom és a Mediterráneum közösségeivel kötötte össze Indiát. E kereskedelmet elősegítette a sokféle, Észak- és Közép-India királyságaiban vert ezüstérmék formájában megjelenő pénz is. India akkor jelent meg a nyugati történelmi hagyományban, amikor Nagy Sándor i. e. 326-ban az északnyugati hágókon keresztülvezette seregét és az Indus partján megütközött egy indiai király, Pórosz hadseregével. Annak ellenére, hogy győzelmet arattak, a görögök visszavonultak Baktriába, ahol Alexandrosz utódai kereskedelmi, kulturális és diplomáciai kapcsolatokat tartottak fenn a Maurja királyokkal. Tőlük származnak a történelmi indiai civilizáció gazdagságáról és pompás vívmányairól szóló első, részletes, írott beszámolók. Néhány évvel Nagy Sándor hadseregének kivonulása után Csandragupta Maurja Észak-India legnagyobb részét a Maurja Birodalomban egyesítette.

△ A harappáiak Gudzsaráton kívül nem termesztettek rizst. A korszak legfontosabb terménye a búza és az árpa volt. A rizs később, a Gangesz-síkságról terjedt el az indiai szubkontinens északnyugati részén.

△ Ezt a lovast ábrázoló aranypénzt II. Csandragupta (i. sz. 380–415) uralkodása alatt verték. A bráhmanikus hinduizmus a Gupta-dinasztia idején, a buddhizmusnak az indiai szubkontinensen bekövetkezett hanyatlásával erősödött meg ismét Dél-Ázsiában.

C. M. DIXON / PHOTO RESOURCES

Ian C. Glover

A MAURJÁK: I. E. 321–I. E. 185

△ Az Asóka-oszlop a Váránaszí melletti Szárnáthból, ahol Buddha első prédikációját mondta. Az oszlopon Asóka egy ediktuma, amely figyelmeztette a buddhista szerzeteseket, hogy ne húzzanak szét a *szanghán* (szerzetesrenden) belül.

TETTONI, CASSIO, & ASSOC. / PHOTOBANK

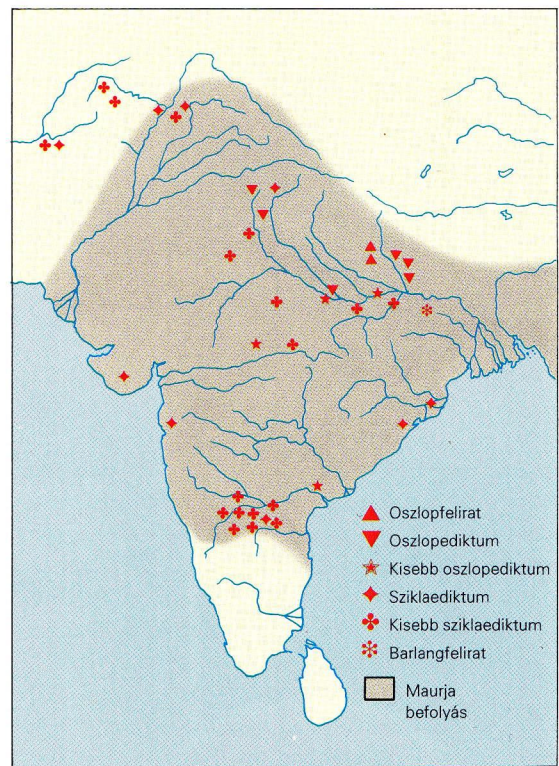
A Maurják i. e. 321-es felemelkedése előtt a Gangesz-síkság köztársaságok és monarchiák területei között oszlott meg. A Maurják voltak az elsők, akik egyesítették Észak-India legnagyobb részét, és megvetették lábukat a Dekkán-félszigeten. Birodalmukat északnyugaton a Szeleukida Birodalom és az indogörög királyságok határolták. Délen olyan vaskori megalitikus közösségek és főnökségek virágoztak, melyekből később a Csólák, a Csérák és a Pándják államai alakultak ki. A leghíresebb Maurja uralkodó Asóka volt, akit a tolerancia és az *abimszá*, vagy erőszakmentesség politikája tett híressé. Elutasította a gyilkolás minden formáját, köztük a háborút és a hódítást is.

Az i. e. III. századra északon a mezőgazdaság vált a gazdaság legfontosabb ágazatává, a földre kivetett adó pedig az állam legfontosabb bevételi forrásává, melyet a kereskedelmi vámok és az iparcikkre kivetett adók egészítettek ki. A közigazgatási rendszer részleteit az *Arthasásztrá*ból, egy korabeli politikai és gazdasági értekezésből ismerjük. A traktátus visszatérő témája, hogy a királynak aktív lépéseket kell tennie az állami bevételek növelésére. Az öntözőcsatorna-hálózat kibővítésével, illetve a túlnépesedett körzetekben élő parasztok új területekre való költöztetésének bátorításával meg kell növelni a művelt területek nagyságát. A földadó és földtulajdon számos formáját említi: az állam földjei; a korona földjei illetve a király alkalmazottai által ellenőrzött földek; parasztok által megművelt magánföldek; közösségek által birtokolt földek (a korábbi köztársaságok jellegzetessége).

Asóka – sziklára vésve, útkeresztvezédekben, falvakban és városokban felállított oszlopokon – birodalma minden szegletében hirdette törvényeit. Ediktumai alapja a *dharma*, vagyis a kegyesség volt, ami azt az egyedülálló elképzelést jelentette, hogy a királynak lépéseket kell tennie alattvalói jólétének elősegítése érdekében.

Bár számos buddhista kolostor és sztúpa építését Asóka nevéhez kötik, ezek legnagyobb részét későbbi uralkodók építtették. A Maurja művészet legszebb darabjai a fényesre csiszolt és szépen faragott oszlopfővel díszített monolit kőoszlopok. A Váránaszí (Benáresz) közelében fekvő Szárnáthban álló Asóka-oszlop négy oroszlános oszlopfője a mai Indiai Köztársaság címerének része.

Az erőszakmentesség politikáját sok kutató az állam katonai erejének hanyatlásával és a birodalom végső felbomlásával hozta összefüggésbe. A legújabb kutatások szerint azonban a jólételembegyűjtés helyi rendszereire támaszkodó birodalmat a bevételek csökkenése destabilizálta.

TÉRKEP: RAY SIM

A MAURJA BEFOLYÁS ÖVEZETE ÉS AZ ASÓKA-FELIRATOK ELTERJEDÉSE

Az Asóka-feliratokat jól látható helyeken – városok kapuinál, keresztutaknál és határállomásoknál – helyezték el. Mielőtt a sziklába vagy oszlopra vésték volna, a hallgatóság előtt szóban is kihirdették.

A Szátaváhanák és a kereskedelmi expanzió

Az új kereskedelmi útvonalak megnyitása a Maurják alatt, továbbá a buddhizmus és dzsainizmus hivatalos támogatása az időszámításunk előtti utolsó két évszázadban a városok és a kereskedelmi hálózat példa nélkül álló expanziójához vezetett. A buddhizmus vált az uralkodó elit, a kis- és nagykereskedők valamint a kézművesek domináns vallásává.

Az indiai szubkontinens északnyugati részének közép-ázsiai nomád törzsek gyakori betöréseivel kellett szembenéznie. Közöttük az elsők az Indus-völgyben levonuló és Nyugat-Indiában megtelepülő szakák voltak. A legsikeresebbek a jüe-csi törzsek lettek, akik Afganisztánban és Észak-India nagy részén is hatalomra kerülve megalapították a Kusán-dinasztiát. A kusánok fővárosa Puspapura, a mai Pakisztánban fekvő Pesavár volt, míg a Delhi közelében fekvő Mathurá másodlagos fővárosi rangot kapott.

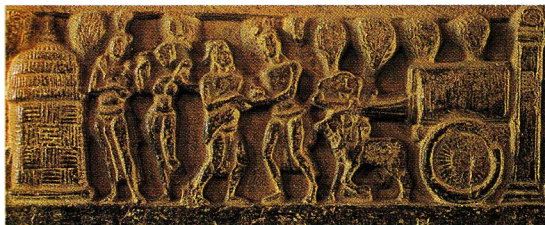
Miközben a legdélibb területeken és néhány elszigetelt északi körzetben továbbra is törzsfőnökök gyakorolták a hatalmat, a Dekkán-félsziget egyik helyi törzsi csoportja megalapította a Szátaváhana-dinasztiát. Létrehoztak egy, a félszigetet átszelő úthálózatot, és a körzetet a tengeri partmenti kereskedelem számára is elérhetővé tették. Partmenti tengeri utak kötötték össze Bróács (Barüga) nyugati parti kikötőjét

△ Egy sziklából kifaragott elefánt a Bhuvanésvara melletti Dhauliban, a Maurja korból. Itt egy Asóka-felirat is előkerült.

▷ Ez az elefántcsont lap, amely a Kabul közelében fekvő Bégram ásatásai során került elő, egy indiai elefántcsont faragványokból, hellenisztikus eredetű üveg- és bronztárgyakból, valamint egy kínai laktárból álló palotakincs része volt, az időszámításunk szerinti első századokból.

MUSÉE GUIMET / RMN

△ Az Andhra Pradésben fekvő Goli buddhista sztúpájából származó domborművön egy, a korai Indiában szállításra használt kocsit láthatunk. Ásatások során hasonló kocsik bronzmodelljei is előkerültek.

HIMANSHU PRABHA RAY

Srí Lanka (Ceylon) településeivel és a Perzsa-öböllel. Az óceánt átszelő kereskedelmi utak másik fontos célja Szuvárnabhúmi, az Alsó-Burmával (Mjanmar) azonosított „aranyország” volt.

A korszak egyik legfontosabb vonása a városi életmód kialakulása és elterjedése. Új településeket terveztek és építettek, és az élet minősége is megjavult. Az erődöket, házakat és nagy víztárolókat kőből és széles körben elterjedt égetett téglából építették. Megnövekedett az igény az ékszerek, elefántcsont faragványok, kelmék, illatszerek, a bor és egyéb luxuscikkek iránt is. Számos új iparág jött létre, és a távolsági kereskedelmi útvonalak szárazföldön és tengeren egyaránt kiterjedtek.

Bróács (Barüga) és Szuppára csupán kettő a számos nyugati parti kikötő közül. Távoli, a szárazföld belsejében lévő központokból búzát, rizst, ruhaneműket és vajat hoztak ezekbe a kikötőkbe, ahonnan a Szokotra szigetén, a Vörös-tenger bejáratánál élő közösségeknek exportálták őket. A Perzsa-öbölbe a hajóépítéshez szükséges fát exportáltak. Alexandriába és Egyiptom többi városába illatszereket, fűszereket, finom gyapjút, kínai selymet, gyöngyöket, drágaköveket és borsot szállítottak. Az indiai közösségek

△ Aranyékszerek egy Madrász közelében előkerült kincsből, amely római érmét is tartalmazott.

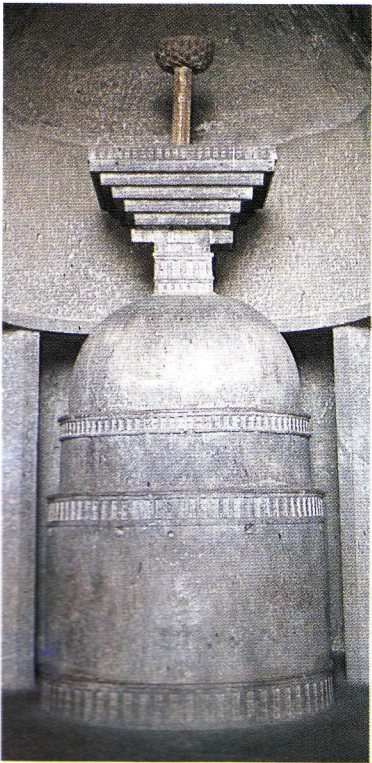
HIMANSHU PRABHA RAY

HIMANSHU PRADHIA RAY

△ Jellegzetes Szátaváhana-terrakotta-figura a Mahárástrában fekvő Terből. A készítéséhez használt kétrészes minta a Szátaváhana-kor jellegzetessége.

HIMANSHU PRADHIA RAY

△ Egy sziklába vágott *csaitja* belseje a Bombay közelében fekvő Bedszában. Az ilyen buddhista építményekhez szükséges pénz utazó kereskedők, kiskereskedők és *javanák* (idegenek) adományából gyűlt össze.

▷ Buddha a Mathurá művészeti iskola stílusában vörös homokkőből faragott szobra. A talapzatán lévő felirat a Kusán 32. éveire datálja, azaz az i. sz. I. évszázadra.

NATIONAL MUSEUM OF INDIA, ÚJDELHI / THE BRIDGEMAN ART LIBRARY

cserébe bort, üveget, tömjént, datolyát, korallt, fémeket és nyereséggel helyi pénzre átváltott római érméket kaptak.

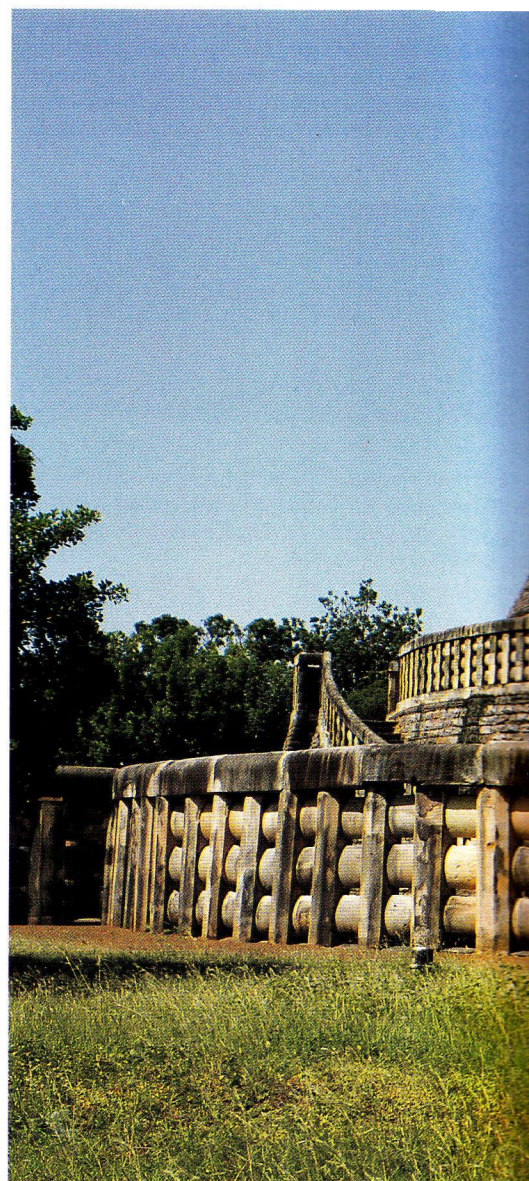
A régészeti és irodalmi bizonyítékok fényt vetnek arra, hogy számos nemzet, köztük az arabok, az egyiptomi görögök és az indiaiak tengerjárói vettek részt ebben a kereskedelmi hálózatban. A Délkelet-Ázsiával folytatott kereskedelem annak ellenére sem ilyen jól dokumentált, hogy indiai eredetű tárgyak gyakran kerülnek elő a térség ásatásaiból. Előfordulnak közöttük gyöngyök, függők, bráhmí feliratokkal (egy ókori indiai írástípus) ellátott karneolpecsétek, elefántcsont faragványok és indiai kerámia is. Néhány cserépen a tulajdonos neve is olvasható, amiből a kerámia származási helyére is következtethetünk. Indiában nagy kereslete volt a Délkelet-Ázsiából vagy az Indonéz-szigetvilágból származó fahéjnak, kassziának, szegfűszegnek, szantálfának és ónnak. Ezeknek az árukak egy részét India kikötőiből a Római Birodalomba szállították tovább.

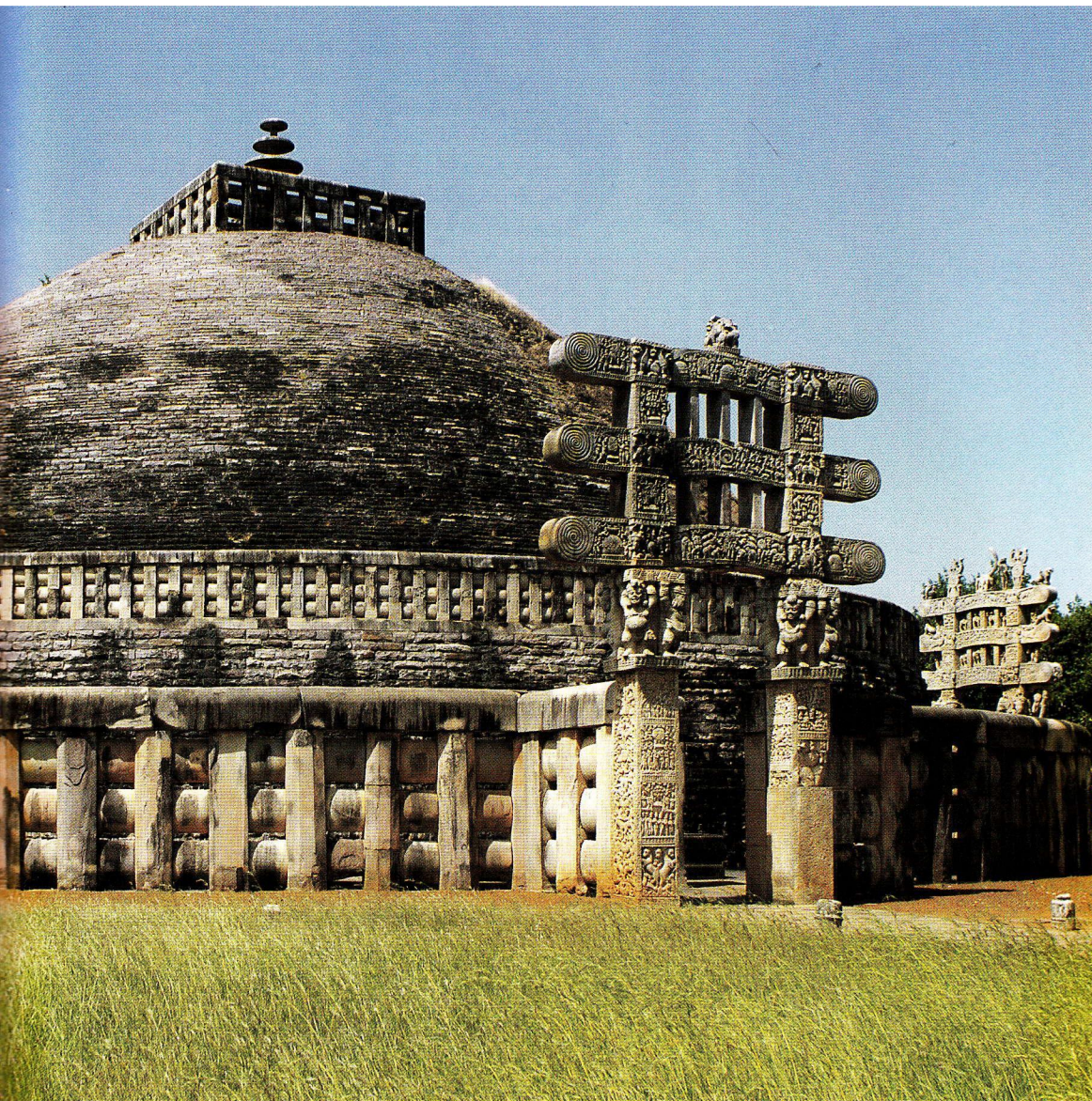
Buddhizmus és kereskedelem

A történészek sokat vitatkoztak azon, hogy vajon a kereskedelmi kapcsolatok az ókorban elősegítették-e a kulturális hatások – különösen India és Délkelet-Ázsia közötti – terjedését. A kereskedelmet a bráhmanikus társadalomban az alacsony kasztba tartozó házalók bonyolították le. Egyesek szerint ezek az emberek aligha lehetnek kulturális értékek közvetítői. A legújabb kutatások azonban rávilágítottak, hogy a Gupta-korszakig a buddhizmus volt az indiai szubkontinens vezető vallása, és aktívan támogatta a kereskedelmi tevékenységet.

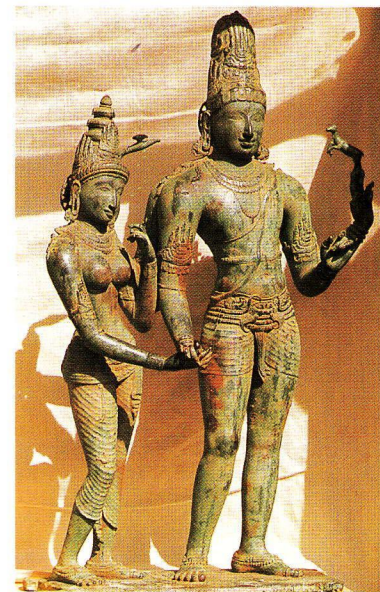
Az írást arra használták, hogy feljegyezzék az uralkodó elit, a kereskedők és a kézművesek adományait a buddhista kolostoroknak, melyek a korszak legfontosabb műemlékei. A kolostorok két részből álltak: a *vihárákból*, vagyis a szerzetesek lakhelyeiből illetve a *csaitjából*, a gyülekezés és imádság helyeiből. Buddha ábrázolása két különböző művészeti iskola elvei szerint fejlődött: az egyik a hellenisztikus művészeti tradíció által befolyásolt északnyugati Gandhára-, a másik pedig a helyi Mathurá-stílus volt.

Néhány buddhista építményt, például Taxila vagy a közép-indiai Szánycsi műemlékeit Buddha életének jeleneteivel, illetve előző életeinek eseményeit ábrázoló képekkel gazdagon díszített kőkorlátokkal vettek körül. Ismerünk ezen kívül sziklába faragott műemlékeket, amelyek közül több mint 800 maradt meg Nyugat-India hegyei között. Ezeknek az alkotásoknak az elkészítését az uralkodó elit, illetve ékszerészek, vaskovácsok, kereskedők és kertészek közül kikerülő tisztelők adományai tették lehetővé. A buddhizmus társadalom iránti toleranciája miatt tett szert ilyen népszerűségre. Bár nem állt szemben a bráhmanikus kasztrendszerrel, a tár-

◁ Szanycsi Asóka által egy dombra épített sztúpája a korszak egyedüli ilyen jellegű műemléke. A téglapítményt később kibővítették és kőkorláttal vették körül, amelyhez az i. e. I. században egy gazdagon faragott kőkaput állítottak.

J.L. NOUVEAU/REUTERS/USCAPE

△ Ez a kivételesen szép fém szobor-együttes, amely Siva isten és Párvatí házasságát ábrázolja, a Csóla-korszakban (i. sz. 900–1300) készült. Ez a korszak a viaszveszejtési bronzöntési eljárás elterjesztéséről is ismert.

▽ Gandhára-stílusú Buddha-fej. A stílus jellegzetessége a hullámos haj és a bajusz.

MUSEO NAZIONALE D'ARTE ORIENTALE, RÓMA / SCALA

sadalmi hierarchia olyan koncepcióját állította előtérbe, amit inkább az erkölcsi értékek és nem a kasztok határoznak meg.

A buddhizmus befolyása azonban nem maradt sokáig töretlen. Erős vetélytársai jelentek meg, a bráhmaizmus különféle szektái, köztük a saiva és a vaisnava hitűek. Hindu istenek, például Siva és Visnu szobraikat egyszerű szentélyekben tisztelték, és a vallás a késői Gupta-dinasztiában állami támogatásra is talált. A bráhmaizmus templom csak az i. sz. VII. és VIII. századtól vált monumentális méretűvé, és lett a társadalom vallási központjává.

Az egyik csoport, amely szeretett volna a buddhista kereskedelmi hálózat részévé válni, a javanák csoportja volt. A javana kifejezés kezdetben az ión görögöket jelölte, később ezt használták minden idegen megjelölésére. Számos javana buddhista nevet vett fel, és a korai tamil források szerint a délebbre élők a kereskedelem mellett más foglalkozást is űztek, néhányan még a királyi paloták őrségébe is beléptek.

△ Szkandának, Siva és Párvatí fiának itt látható kőszobra a Gupta-korszakban készült, amikor az ábrázolások arányai és attribútumai a bráhmanikus hagyomány szerint véglegesedtek.

C. M. DIXON / PHOTO RESOURCES

A BIRODALMI GUPTÁK: I. SZ. 319–I. SZ. 450

A Gupta-korszakot gyakran az indiai történelem aranykorának nevezik. A bráhmanikus társadalmi és vallási értékek és kultúra ez alatt a korszak alatt vált véglegessé. Ez azonban csak Észak-Indiára érvényes. A civilizáció i. e. 800 körül a Dekkán-félszigeten és délen érte el fénypontját. A félsziget a hatalmas északi síkságokkal szemben mezőgazdasági földjeinek szétszórtsága miatt hátrányban volt. A terület termékeny területei feletti ellenőrzésért állandóan rivális csoportok vetélkedtek egymással.

A Gupta-kor kezdetét általánosan I. Csandragupta i. sz. 319-ben vagy 320-ban történt trónra lépésétől számítjuk. A Gupta-kor eredete bizonytalan. A dinasztia egészen az i. sz. V. századig hatalmon maradt, amikor a hunok első betörései veszélybe sodorták az indiai szubkontinens északnyugati részén lévő birtokaikat. Az i. sz. V. század

végére a hunok már Észak-Indiába is betörttek, és a Gupta-uralom széttöredezett hercegségeknek és királyságoknak adta át a helyét.

A bráhmanáknak, a bráhmana kaszt tagjainak juttatott földadományok a Gupta-kor alatt mindennaposak voltak. Ez, a művelés alatt álló területek kiterjesztésére szolgáló módszer egészen a Szátaváhanáig vezethető vissza, akik mind a buddhista kolostoroknak, mind pedig a bráhmanáknak ajándékoztak földeket és falvakat. A Gupta-korszaktól az adományok között már lakott falvak is voltak, amelyekben az uralkodók az irányítás és az adószedés jogáról is lemondtak, ami az autonóm módon kormányzott feudális bráhmana területek megnövekedéséhez vezetett.

A művészetek és az irodalom a Gupta-kor alatt érte el csúcspontját. Matematikai, asztronómiai, jogi, orvosi és filozófiai értekezések láttak napvilágot szanszkritul, az uralkodó elit nyelvén.

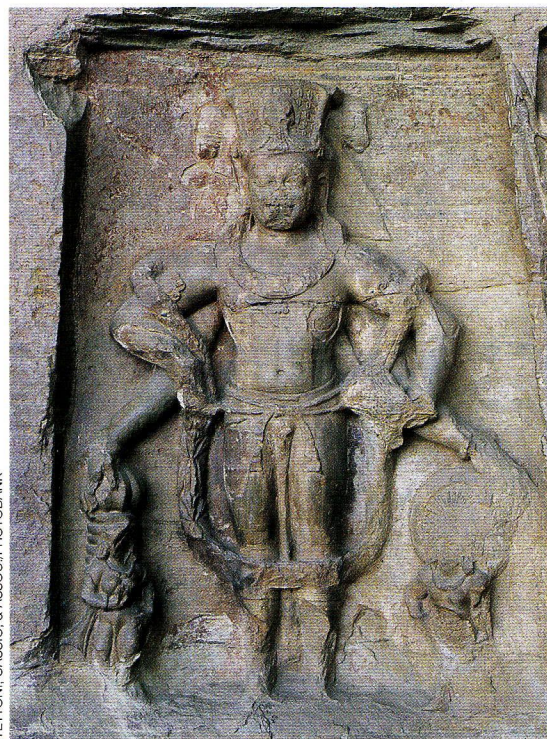
A hinduk között az istenek ábrázolásai váltak a kultusz központjává, és az isteneket ekkor kezdték több karú emberként ábrázolni. A kezekben tartott szimbólumok az isten hatalmának eltérő aspektusait jelölik. A buddhizmus megőrizte jelentőségét, bár fokozatosan veszített a bráhmanizmustól eltérő identitásából. Ez volt az a tényező, amely – Ázsia más részein való töretlen népszerűsége ellenére – végül indiai hanyatlásához vezetett.

Himanshu Prabha Ray

△ Hunok által a Gupta-pénzek mintájára vert ezüstpénz. A Gupta-kor ők érték le az i. sz. V. században.

C. M. DIXON / PHOTO RESOURCES

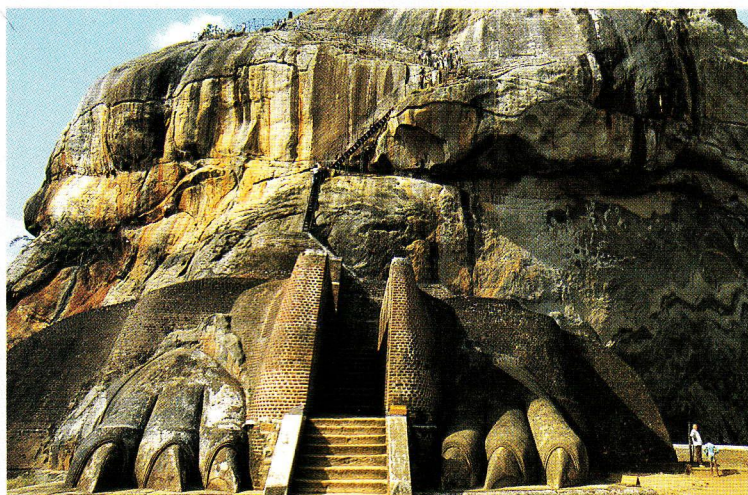

△ Visnu-ábrázolás a Szánycsítól 7 km-re északkeletre fekvő Udajigariból. A Gupta-korszak alatt húsz bráhmanikus barlangot véstek ezekbe az ókori Vidsá városa közelében fekvő homokkő hegységekbe.

SZIHAGIRI PALOTAERŐDJE

HIMANSHU PRABHA RAY

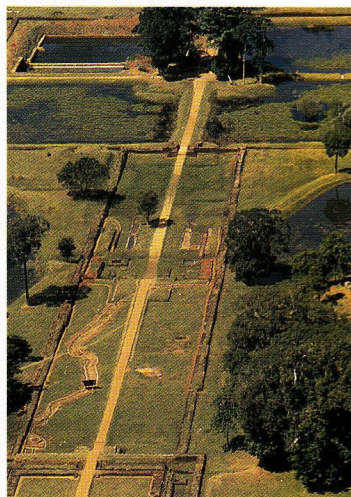
Szihagiri a dél- és délkelet-ázsiai megtervezett, árokkal és fallal körülvett városi központok egyik legkiemelkedőbb példája. I. sz. 477-től mintegy 15 éven keresztül Srí Lanka fővárosa volt. I. Kásjapa, aki istenkirálynak tartotta magát, miután apjától megszerezte a hatalmat, udvarával és hivatalnokaival Anurádhapurából ekkor költözött ide. Szihagiri a sziklafal nyugati oldalán látható festményekről vált híressé, amelyek közül a megmaradt alakok nőket ábrázolnak. Azonosításuk bizonytalan, habár gyakran Kásjapa udvarának hölgyeként vagy *apszarasz*ként, égi szolgálónőkként említik őket.

TETTONI, CASSIO, & ASSOC./PHOTOBANK

C.M. DIXON/PHOTO RESOURCES

C.M. DIXON/PHOTO RESOURCES

△ A kolosszális, szfinxszerű oroslán fából, téglából és habarcsból készült feje, mellkasa és mellső mancsai által szegélyezett oroslánlépcső lenyűgöző hatással volt az ókori látogatókra, akik az úgynevezett „tűkörfalra” írt költeményeikkel dicsőítették az építményt.

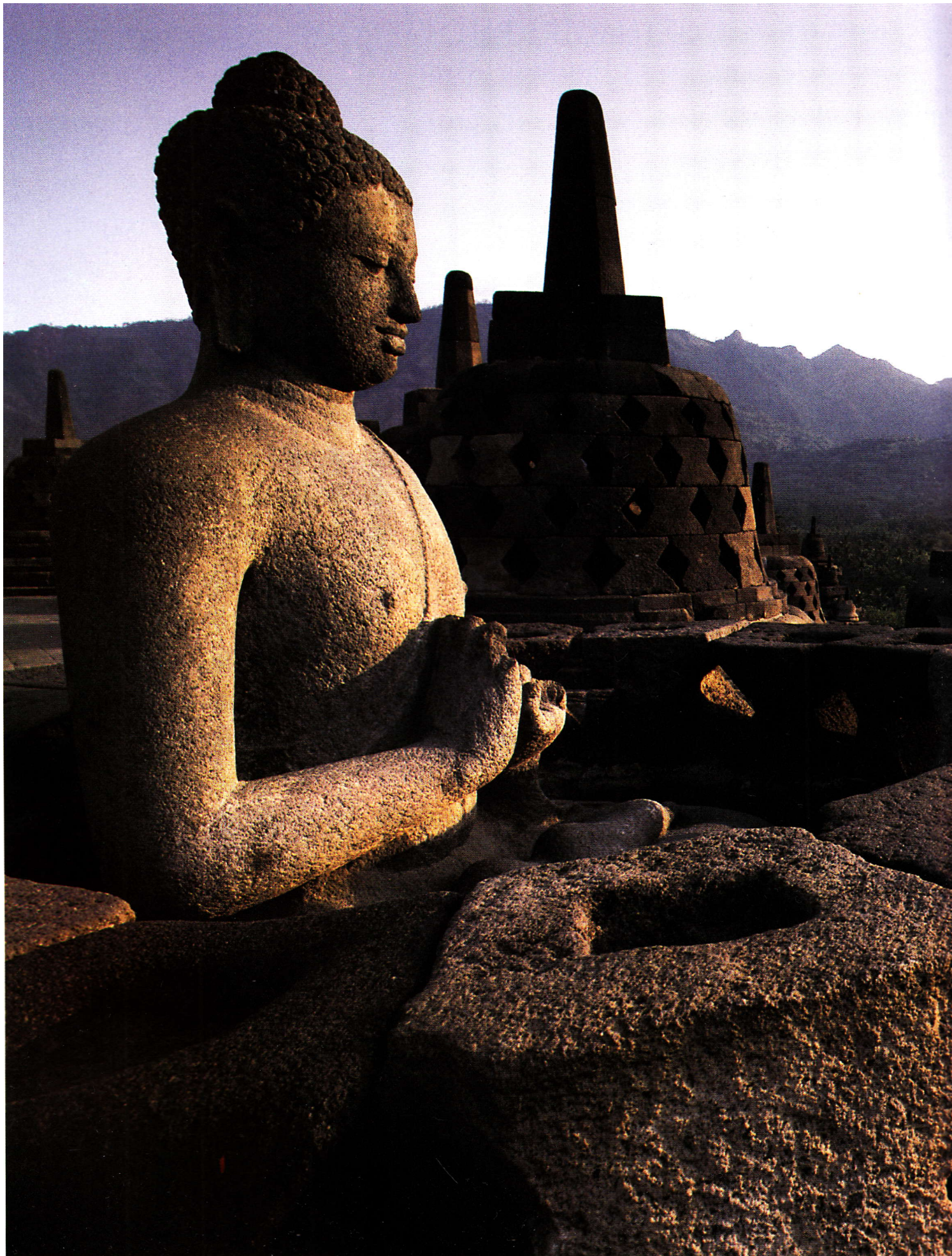
◁ Szihagiri királyi díszkertjei egyedülállóak, mivel ezek az első tájkertek Ázsiában, melyeket bonyolult vízelvezető-rendszerrel láttak el. A víztározók és a vízelvezetők a közeli kőfejtőből származó, a sziklaplató tetejére felvontatott márványlapokból készültek.

△ A szikla tetején az i. sz. V. századi palota kiterjedt, csaknem 3 hektáros maradványai láthatók, míg az alatta lévő síkságon két, földtöltések és árok rendszerével körülvett, erődített körzet is található.

▷ A hatalmas természetes sziklák voltak az ókori építések kedvenc építkezési helyei. Szihagiri erődített, a környező síkság fölé 200 m magasságba emelkedő látványos, természetes sziklaplatóra épített városát azonban egyiküknek sem sikerült felülmúlnia.

ROBERT HARDING PICTURE LIBRARY

DÉLKELET-ÁZSIA CIVILIZÁCIÓI

I . E . 2 0 0 0 – I . S Z . 1 5 0 0

A hagyományok keveredése

IAN C. GLOVER ÉS ELIZABETH H. MOORE

A Délkelet-Ázsia kőkori rizstermesztő közösségeinek korát követő kulturális fejlődést a különösen erős, a világ más területein ismeretlen regionális eltérések jellemzik. A térség az Ázsia más területeiről (elsősorban a nyugatra fekvő Indiából és az északi Kínából) érkező kulturális impulzusok olvasztótégelye lett. A helyi kultúrák asszimilálták ezeket a technológia, a művészet, a vallás, a kereskedelem és a politika terén érezhető hatásokat, és hamarosan városok, majd idővel nemzetek kialakulását tették lehetővé. A terület emellett nagyarányú népmozgások színtere is volt. E – gyakran a hinduizmussal és buddhizmussal is szoros kapcsolatban álló – virágzó kulturális csere és fejlődés eredményei ma is nyilvánvalók Délkelet-Ázsiában.

Az első fémhasználó kultúrák a bronzkor legkorábbi fázisaiban, i. e. 2000 körül alakultak ki, és csaknem bizonyos, hogy helyi fejlődés eredményei voltak. A vasat i. e. 700 körül kezdték használni. Lehet, hogy a vasművesség is helyi eredetű, de valószínűbb, hogy Indiából érkezett a térségbe.

△ Ez a bronz baltafej és öntőmintája az északkelet-thaiföldi Ban Csiang-kultúra egyik sírjából származik, és i. e. 1500 körülre keltezhető.

TETTONI, CASSIO, & ASSOC. / PHOTOBANK

◁ Minden Borobudur tetején álló áttört falú sztúpa egy Buddha-szobrot rejt magában. A Buddhák nyugodt arckifejezése méltóságot tükröz.

DÉLKELET-ÁZSIA CIVILIZÁCIÓI: I. E. 2000–I. SZ. 1800			
	BURMA, THAIFÖLD ÉS ÉSZAK-VIETNAM	DÉL-VIETNAM ÉS KAMBODZSA	INDONÉZIA
1800	A bangkoki buddhista királyság megalapítása		
1600	Burmai–thaiföldi háborúk	A kereszténység bevezetése Vietnamban	Az iszlám felváltja Jáván a hinduizmust és a buddhizmust „A hindu doktrína szerinti vallás” (Bali) kialakulása
1400			
1200	Ajuthaja buddhista királysága (Thaiföld) i. sz. 1300–1700		Bali gyarmatosítása
1000	Pagan királysága (Közép-Burma) i. sz. 1000–1200 A pjuval és a burmaival keveredett mon kultúra Szema (határkő) formájában megjelenő kő Buddhák	Angkor khmer királyai (Kambodzsza) i. sz. 800–1200 Kőtemplomok Tyampa királysága (Dél-Vietnam) i. sz. 600–900 Csenla királysága (Kambodzsza) i. sz. 500–800	Prambanam (Jáva) hindu templomának megépítése Borobudur (Jáva) buddhista templomának megépítése
800			Monumentális építészet (Jáva) i. sz. 700–1300
600	Dváravati mon „királyság” i. sz. 600–1000 Nagyméretű kőcsakra		
400			
200	Az Indiával folytatott kereskedelem megélénkülése	Hindu-buddhista hatások	
i. sz. 1	Pju-kultúra (Burma) i. sz. 100–900 Tibeti-burmai csoport	Funan királysága (Dél-Vietnam) i. sz. 100–500	Indorómai kerámia és üveg felbukkanása Jáván és Balin
500	A késő bronzkortól a vaskori Dong Son-kultúráig i. e. 500–i. sz. 200		A fémművesség terjedése a szárazföld felől
1000	Délkelet-Ázsia-szerte nagyméretű bronz üstdobokat öntenek vasszeszejtéses eljárással. Délkelet-Ázsia bizonyos területein megjelenik a vas. A vasszerszámok „közvetlen” technikával készülnek		
1500	Középső bronzkori Go Mun-kultúra i. e. 1100–500	A vas megjelenése a Sa-Huynh-kultúra késői fázisában i. e. 1000–i. sz. 100	Megalitikus építmények a jávai Ciparinál
2000	Korai bronzkori Dong Dau-kultúra i. e. 1500–1100		
i. e.	Bronzhasználat a késő neolitikus Hung Nguyen-kultúrában i. e. 2300–1500		Ausztronéz nyelvű földművelők expanziója

A BRONZKOR ÉS A VASKOR DÉLKELET-ÁZSIÁBAN: I. E. 2000–I. SZ. 400

Az első, nyugati régészek által Délkelet-Ázsiában felfedezett bronztárgyak a Dél-Kínától egészen Kelet-Indonéziáig megtalálható hatalmas üstdobok voltak. G. E. Rumpf természetkutató 1705-ben részletesen leírt egy, a Bali szigetén fekvő Pejengben előkerült dobot, egy másikat pedig Európába küldött. A XIX. század folyamán és a XX. század elején a kutatók a térségben még sok hasonlót találtak.

A régészek hosszú ideig azt hitték, hogy minden Délkelet-Ázsiában előkerült bronztárgy a

△ Az itt láthatóhoz hasonló Dong Son-dobokat egy német néprajzkutató, Franz Heger 1902-ben négy, ma Heger I–IV. néven ismert nagy csoportra osztotta. Ez a dob a Heger I. típusba tartozik.

RIJKSMUSEUM VOOR VOLKENKUNDE

Dél-Kínában és Vietnamban elterjedt Dong Son-civilizációból származik, amelyről úgy vélték, hogy az egész térségben ezekkel a dobokkal és más rituális bronzedényekkel kereskedett. Az 1960-as évek közepéig elfogadott vélemény volt, hogy a bronzot i. e. 700 és 500 között – valószínűleg a fémműves technikáknak Kínából, sőt Délkelet-Európából való terjedése révén – kezdték el Délkelet-Ázsiában használni. A Dong Sonnál és máshol folytatott vietnami ásatások azonban mára már mindenki számára egyértelműen bebizonyították, hogy a fejlődés a korábbi neolitikus kultúrák óta folyamatos volt.

1966-ban, az északkelet-thaiföldi Non Nok Tha (Fogoly-domb) feltárásai során egy temetőre bukkantak, ahol számos bronzbaltát, ékszer és lándzsahegyet találtak. Ezeknél azonban sokkal fontosabbak voltak azok az öntőminták, tégelyek és öntvényforgácsok, amelyekből világossá vált, hogy ezek az eszközök helyben készültek.

Csaknem a Non Nok Tha ásatásokkal egy időben, a Mekongtól nem messze délre, Non Nok Thától 125 km-re északra Ban Csiang falu lakói egy bronzkori temetőből gazdag sírokat és gyönyörűen festett kerámiaedényeket ástak ki. Thaiföldi régészek 1967 és 1972 között folytatott ásatásai, valamint egy közös thaiföldi–amerikai expedíció 1974–1975-ös munkája nyomán számtalan bronztárgy és kerámia került felszínre, az i. e. 3600 és i. sz. 200 közötti időszakból.

A lelőhelyet a falu lakói rendszeresen fosztogatták, mert könnyen el tudták adni a díszített kerámiát, a bronztárgyakat, illetve a kőből és üvegből készült ékszereket. A thaiföldi és tengrentúli köz- és magángyűjtemények jól jártak, de a leletkörülményekkel senki sem foglalkozott, így a temetkezésre és megtelepülésre utaló bizonyítékok elpusztultak.

A későbbi átértékelések a kronológia revíziójához vezettek. Úgy tűnik, hogy a bronz Non Nok Thában és Ban Csiangban i. e. 2000 körül, a bronz legkorábbi észak-kínai használatával közel egy időben jelent meg. Ma már gyakorlatilag minden régész elveti azt a gondolatot, hogy a fémművesség ismerete kívülről érkezett volna Délkelet-Ázsiába. Sokkal valószínűbb, hogy a fémolvasztás és -öntés módszereit a bőséges és könnyen elérhető réz- és ónlelőhelyek birtokában a helyi népek maguk alakították ki.

Azóta más bronzkori temetőket is sikerült feltárni, például a Ban Csiangtól 25 km-re délre fekvő Ban Na Di temetőjét, vagy a Non Nok Tha közelében Non Pa Kluajt, a közép-thaiföldi Lopburi mellett fekvő Tha Kaet, legutóbb pedig a Thaiföldi (Sziámi)-öböl keleti partján Non Nort. A bronzkori rétegek e lelőhelyek mindegyikén i. e. 2000 és i. e. 800 közé keltezhetők.

Az 1980-as évek közepétől a kutatás súlypontja a Mekongtól kicsit délre fekvő Phu Lon, illetve a közép-thaiföldi Vong Pracsan-völgy körül fekvő ókori bányákra és fémolvasztó helyekre helyeződött át. A bizonyítékok röviddel i. e. 2000 után kezdődő intenzív kitermelésről és fémolvasztásról tanúskodnak. A téglés olvasztás egy szokatlan technikájával bronzöntecseket készítettek és a Khorat-fennsík bronzműveseihez szállítottak.

△ Rézöntecsek a közép-thaiföldi Vong Pracsan-völgyből, a késő bronzkorból illetve a korai vaskorból.

IAN. C. GLOVER

△ Ezt az Indonéziában előkerült dobót békák díszítik. Egyes elképzelések szerint a monszun-esők kezdete előtt a rizsföldeken megjelenő békák előcsalogatására használták.

RIJKSMUSEUM VOOR VOLKENKUNDE

△ Talpas tál a díszített kerámiájáról, bronzairól, kő- és üvegékszereiről híressé vált Ban Csiang lelőhelyről.

TETTONI, CASSIO, & ASSOC. / PHOTOBANK

◁ Bronzkarperec az i. e. 1. évezredből, melyet az északkelet-thaiföldi Ban Csiang térségében tártak fel.

LUCA INVERNIZZI TETTONI / GIRAUDON

DÉLKELET-ÁZSIA ÓKORI LELŐHELYEI

6000 évvel ezelőtt a Fülöp-szigetekre és Indonéziába a dél-kínai partvidékről ausztronéz nyelvet beszélő neolitikus népesség kezdett letelepülni. Ők a mai lakosság ősai. Meghonosították a mezőgazdaságot, és magukba olvasztották vagy felváltották az őslakosságot, amely a mai új-guineai és melanéziai népességhez lehetett hasonló. Körülbelül 4000 évvel ezelőtt a szárazföld letelepedett kultúrái kifejlesztették a bronzművészetet, ami aztán a szigetvilágban is elterjedt.

Bronzkori kereskedelem és csere

A korszak folyamán a réz-ón ötvözeteket (bronzot) széles körben használták az észak-thaiföldi, illetve a Csao Phraja-folyótól keletre eső közép-thaiföldi területeken. Az ország nyugati, északnyugati valamint déli részén, illetve a Maláj-félszigettől Indonéziáig a fém előállítását és használatát csak sokkal később lehetett bizonyítani. A bronzszerszámok előfordulásai a folyók és a partvidékek mentén működő cserehálózatoknak köszönhetők, amelyek másik irányban tengeri kagylókat és ékszereket szállítottak északnyugatra és a Khorat-fennsík falvainak.

A kereskedelem legfontosabb részét kétségkívül a régészeti leletek között fel nem lelhető szerves anyagok alkották, de azért elegendő helyi kőfélékből készült kőbaltát, vágószerszámokhoz használt kovakövet, kagylót, bronzbaltát és ékszert találtak ahhoz, hogy képet alkothassunk a neolitikus cserehálózatokról, melyek i. e. 500 után vasat, féldrágaköveket és üvegékszereket hoztak nyugatról. Később a hinduista és buddhista teológiai és államkonceptió is ezen az úton érkezett a térség szárazföldi területeire.

Észak-vietnami bronzművesség

Észak-Vietnamban, az 1954-es függetlenné válással és a franciákkal, amerikaiakkal és dél-vietnamiakkal vívott háború ellenére, számos kutatás és ásatás zajlott az északi és középső tartományokban. Különös hangsúlyt fektettek a késő bronzkori és korai vaskori (i. e. 700–i. sz. 100) Dong Son-kultúrára. Ebben a vietnamiak annak az ősi szellemnek a kifejezését látják, ami az előttről származott, hogy Vietnam 900 évre a Kínai Birodalom tartományai közé süllyedt.

A vietnami régészek felállították a kultúrák központi, Vörös-folyó völgyére vonatkozó sorozatát. Itt a késő neolit Phung Nguyen-kultúra (i. e. 2300–i. e. 1500) utolsó fázisaiban már használták a bronzot. A korai bronzkori Dong Dau-kultúra idején (i. e. 1500–i. e. 1100) az éllel rendelkező szerszámok és fegyverek körében a bronz már 40 százalékan felváltotta a követ. Ez az arány a középső bronzkori Go Mun-kultúra idején (i. e. 1100–i. e. 500) 60 százalékra növekedett. Már nemcsak a fegyverek, balták és ékszerek, hanem a mezőgazdasági eszközök is bronzból készültek. A késő bronzkori-korai vaskori Dong Son-kultúrában (i. e. 500–i. sz. 200) a bronz aránya a szerszámok és fegyverek között 90 százalékra nőtt, és olyan gazdag sírok is megjelennek, mint például a Viet Kheben feltártak, ahol egy 4,5 m hosszú, üreges fatörzs koporsóban közel száz bronztárgyat, köztük kisméretű dobokat találtak.

A Dong Son-korszakban, néhány kivételen gazdag temetőben – nagy hatalmú főnökök temetkező helyein – rituális és használati tárgyak, köztük dobok, vödör formájú merítőkanalak, zeneszerszámok, csatok és díszes török is meg-

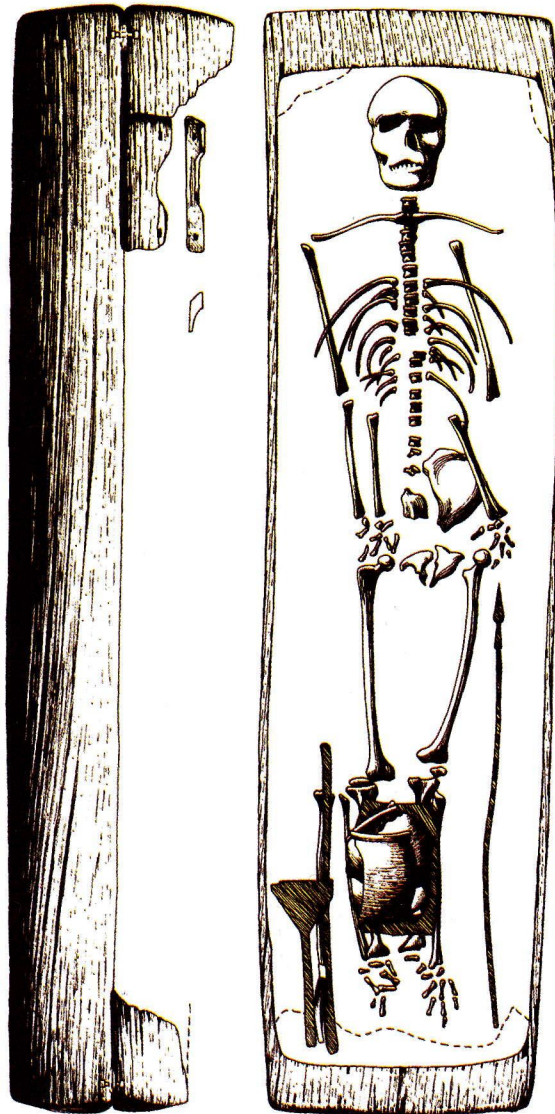
jelennek. A korszak vége felé, i. e. 200 körülől megnövekszik a Han-kori kínai importtárgyak, köztük tükrök, borosedények, pénzérmék és alabárdok (*ko*) száma, sőt még egy olyan pecsétlő is előkerült, amelyet a Han-császárok a birodalmon kívüli, de függő viszonyban álló hercegségek uralkodóinak adtak.

A kínai történeti források (*Su su*) és a vietnami legendák is ekkortól kapcsolódnak össze. A vietnami kutatók a Dong Son-kultúra késői fázisát a Vang Lang/Au Lac állammal, a hagyományok szerint Vietnam első egyesített királyságával azonosítják: királyi dinasztiával, hivatasos hivatalnokréteggel rendelkezett, fővárosa pedig Co Loa volt. Ezt a mai Hanoi északi peremén lévő földtöltésekkel védett, több mint 600 hektáros erődöt a kínaiak az i. sz. I. században hódították meg. Számos Dong Son-lelet, köztük egy hatalmas, 70 kg súlyú bronzdob is előkerült Co Loa környékén, s több mint 100 darab tokos bronzkapát vagy bronz „ekevasat” is találtak. Co Loa azonosítása egy helyi királyság fővárosával ennek ellenére kétséges maradt.

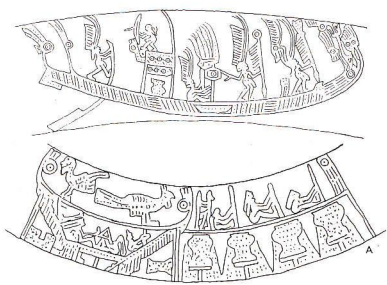
△ Dong Son fegyverek és szerszámok Közép-Vietnamból. Dong Sonban és számos más, a Vörös-folyó és a Ma völgyeiben feltárt lelőhelyen vietnami régészek a korábbi neolitikus kultúrák továbbélését mutatták ki.

IAN C. GLOVER

◁ Ez a Chau Cannál feltárt üreges fatörzs koporsó hasonló ahhoz a Dong Son-periódusra datálható koporsóhoz, amely az észak-vietnami Viet Khe lelőhelyen került elő. A Viet Khe-koporsóban több mint száz bronztárgyat, köztük kis dobokat találtak.

CHARLES HIGHAM

△ A Dong Son-dobokat a mindennapi és a szertartási élet jeleneteivel díszítették. A felső sávban fegyveres harcosokat láthatunk egy hajón, dobbal. Az alsó sáv jelenete az indonéziai Sulawesin élő toraja nép által manapság használt, széles oromtetős házakhoz hasonló ház előtt dobokon játszó embereket ábrázol.

IAN C. GLOVER

A Dong Son-dobok

A Dong Son-kultúra több száz nagy üstdobjáról van tudomásunk. 150-et ismerünk Vietnamból, 50-et Indonéziából, 20-30 darabot Thaiföldről, és számos további példány került elő Dél- és Délnyugat-Kínából, különösen Jünnan, Kuanghszi, Kuejcsou és Kuangtung tartományokból. A dobok a nagyobb tárgyak viaszveszejtéses eljárással történőöntése terén elért nagy technikai tudásról tanúskodnak – a Co Loa-dob elkészítéséhez például 1–7 tonna rézérc megolvasztására, és akár tíz nagy öntőtégely egyidejű használatára lehetett szükség. A dobok oldalán látható jelenetek élethű képet festenek a korszak hétköznapi és szertartási életéről. Fegyveres harcosokat láthatunk csónakokban ugyanolyan dobokkal, mint amiken ábrázolták őket. Megjelennek még a házimunka, például ételkészítés, állatetetés jelenetei, de találkozhatunk zenészek, táncosok és vallási szertartások ábrázolásaival is.

A kutatók vitatkoznak, hogy vajon a dobok vallási szertartásokra, a férfiak harcra hívására, vagy esetleg más világi célokra készültek. A dobok Kínától Burma (Mjanmar) határáig, keleten pedig Kelet-Indonézia szigetvilágáig megtalálhatók, és valószínűtlennek tűnik, hogy minden közösségben ugyanarra a célra használták őket. A legtöbb dob Vietnamban és Dél-Kínában készült, de kereskedelemmel délre és nyugatra is elkerültek, ahol a különböző kultúrák nagy becsben tartották őket. Kelet-Jáván és Balin egy eltérő, magasabb, keskenyebb és egy kiálló tümpa-

nonnal is ellátott dobstílus alakult ki, melyet Rumpf írt le először 1705-ben. Pejeng típus, és a mai napig a Közép-Baliban fekvő Bedulu toronytemplomában található. A valószínűleg az első századokban készített Pejeng típusból alakultak ki a későbbi kisebb *moko* dobok, amelyeket még a XIX. század végén is gyártottak. Kelet-Indonézia egyes népei között ezek a dobok a pénz egy bizonyos formájaként szerepeltek. A korai dobok átalakított – és a szellemvilággal való kommunikációra, esőcsinálásra és samanista szertartásokon használt – változatait Délkelet-Ázsia szárazföldi területein egészen a XX. századig gyártották. Számos hegyi törzs használta a dobokat a kínai Jünnanban, Laoszban, az indonéz Annamite-hegységben, Északkelet-Thaiföldön, Burmában, sőt, még India északkeleti határtartományaiban is. Thaiföldön és Laoszban a turisták kedvéért még ma is gyártják őket.

A Dong Son-dobok legkésőbb az i. e. VII. században jelentek meg. Készítésük központja valószínűleg Jünnan-tartomány nyugati hegyvidéke. A legkorábbi ismert példányt Vancsipában, egy i. e. 600 körülre datálható hatalmas favázas sírban találták. Taponában a hatalmas „doboknak”, ha valóban azok voltak, főzőüsthöz hasonlóan domború az alja.

Különböző formájú és méretű bronzdobokat még az i. e. I. században, Tien királyságának látványos királyi regáliái között is találhatunk. Tien királysága egy több nemzetiségű, a jünนานi Tien-tó (ma Kunming-tó) körül létrejött királyság volt, amely körülbelül i. e. 115-ig kívül tudott maradni a Han Birodalmon. Sicsajsan, az egykor a tó szigetét alkotó dombon elhelyezkedő királyi temető szolgált talán egész Délkelet-Ázsia legmeglepőbb leleteivel. Az itt talált dobok egy része világosan Dong Son-típusú, míg mások jellegzetes jünนานi jegyeket viselnek. Más dobokat rengeteg kauri-kagyló tárolására használtak. Levehető tetejük volt, amelyeket háborúk, szertartások, zenei előadások, emberáldozat és kígyótisztelt szokatlan jeleneteivel díszítettek. Ezek mellett megjelennek rajtuk a mindennapi élet képei is.

A bronzkor Vietnamban és Kambodzsában

Vietnam és Kambodzsza Dong Son-körzettől délre fekvő területeinek késői őskoráról alig tudunk valamit. Ennek ellenére számos helyi, eltérő stílusú balta, tör és ékszer alapján megkülönböztetett bronzkori kultúrát ismerünk.

A Sa-Huynh-kultúra késő prehisztorikus fémkori kultúra volt Annam ősi királysága központi partvidékén. 1909-ben közel 200 edényes temetkezést tártak fel Sa-Huynhban. Azóta körülbelül 50 lelőhelyen több hasonló temetőt találtak. A talaj magas savtartalma folytán az edényekben már ritkák a csontok, de gyakoriak a bekarcolt kerámia-, üveg- és karneolgyöngyök, bronzékszerek, valamint vasszerszámok és fegy-

▽ Dong Son-stílusú dob Thaiföldről. Miközben néhány kínai kutató úgy véli, hogy ezek a dobok Dél-Kínában használt bronzedényekből alakultak ki, a vietnami tudósok meggyőződése, hogy a dobok először a Vörös-folyó völgyében jelentek meg, és onnan terjedtek északnyugati irányban Kínába.

TETTONI, CASSIO, & ASSOC. / PHOTOBANK

MICHAEL FREEMAN

verek. Több mint 100, mitikus kétfejű szörnyet ábrázoló jade fülbevalót ismerünk Vietnamból, de találtak itt Thaiföldről, a Fülöp-szigetektől valamint Tajvanról származó példányokat is, ami a Sa-Huynh-kultúra népének széles körű kereskedelmi kapcsolatairól tanúskodik.

A Sa-Huynh-kultúra korai fázisa, Long Thanh kevéssel i. e. 1000 elé datálható. A korszak lelőhelyein talált urnák tojás alakúak, kőszerszámokat és ékszereket tartalmaznak, de fémeket nem találtak bennük. A bronzeszközök csak a közvetlenül i. e. 1000 után kezdődő Bin Chau fázisban jelennek meg, a vas pedig csak az ezt követő Sa-Huynh fázisban, i. e. 500 körül. A bronz ilyen késői közép-vietnami megjelenésének oka talán a rézlelőhelyektől való nagy távolság lehet. Nyugat-Thaiföldön a vas már viszonylag korán felváltotta a bronzot. I. e. 500 körülől Vietnam központi partvidéke az ausztronéz nyelven beszélő tyam nép kezére került, akik átvették az indiai politikai és vallási kultúra egyes elemeit. A legutóbbi vietnami kutatások bebizonyították, hogy a Sa-Huynh nép nyelvi és kulturális leszármazottai. A korszakban számos, a nyugattal kialakult korai kapcsolat is kimutatható. A leletek között gyakoriak az indiai üveg- és féldrágákó gyöngyök, és úgy tűnik, hogy már igen korán használták a vasat.

Kambodzsában régóta ismerjük a Mekong Tonle Szapba folyó ága menti Szomrong Szen, illetve az északkeleti Mlu Prej környékén fekvő gazdag bronzkori lelőhelyeket. Bár az őskori kambodzsai kultúrák valószínűleg kapcsolódtak a thaiföldi és vietnami kultúrákhoz, a nagy khmer városok és templomok megjelenése előtti korok történései és kronológiája homályos.

△ Mitikus kétfejű szörnyet ábrázoló jade és üveg fülbevaló a Sa-Huynh-kultúrából.

IAN C. GLOVER

◁ Ezt a díszített tyam tetőcserépvéget a közép-vietnami Tra Kieu melletti Bui Chau-dombon tárták fel.

IAN C. GLOVER

△ Vas lándzsahegy a nyugat-thaiföldi Ban Don Ta Phetből, az i. e. IV. századból.

IAN C. GLOVER

△ Karneoloroszlán a jelentős síregyüttesekben bővelkedő Ban Don Ta Phetből.

IAN C. GLOVER

A vas megjelenése és kereskedelem Indiával

Délkelet-Ázsia területein i. e. 700 és 500 között jelenik meg a vas. Legkorábbi bizonyítékai a közép-thaiföldi Vong Pracsan-völgy rézbányáinak és rézolvasztó helyeinek, különösen Nil Khamhaeng körzetéből ismertek, ahol a fémművesek vasszerszámokkal és vas karperecekkal ellátott sírjait i. e. 700 körülre datálták. I. e. 500 körül a vas megjelenik Közép- és Északkelet-Thaiföldön és Közép-Vietnam Sa-Huynh lelőhelyein is. Az i. e. IV. század elejére a thaiföldi központi síkságok nyugati peremén fekvő Ban Don Ta Phet lelőhelyen a szűrő- és vágófegyverek és szerszámok között a vas teljesen felváltotta a bronzot.

Valaha úgy tartották, hogy a vasgyártás technikáját Kínából vették át Délkelet-Ázsiában. A Han Birodalom feljegyzései azonban világossá teszik, hogy a vasat kevésbé ismerték akkoriban, és exportját különösen a „déli barbárok” irányába tiltották. A legújabb régészeti kutatások bebizonyították, hogy a vasat Délkelet-Ázsiában ugyanolyan korán kezdték el használni, mint Észak- és Közép-Kínában, de itt az úgynevezett „direkt” feldolgozást alkalmazták. A kínai vasművességet ezzel szemben az öntöttvasból történő „indirekt” feldolgozás jellemezte, amit Thaiföldön a kínai kovácsok XVIII. századi megjelenéséig nem vettek át.

A régészek hajlanak arra, hogy a vasművesség kialakulását a vasban gazdag rézérc használatából eredő helyi folyamatnak tekintsék. Nil Khamhaeng rézolvasztó helyén való korai megjelenése is alátámasztja ezt a nézetet. Másrészt viszont egyre több bizonyíték áll rendelkezésre az Indiával való, üveg-, achát- és karneolgyöngyök – köztük gravírozott gyöngyök – i. e. 500 körülől megjelenő kereskedelmére is. Mivel tudjuk, hogy a vasművesség i. e. 1000 és 700 között egész Indiában elterjedt, valószínű, hogy délkelet-ázsiai megjelenése e kereskedelem érdeme.

Ez idő tájt számos indonéziai lelőhelyről ismerjük az Indiával való cserekereskedelem bizonyítékait. Indiai üveg- és féldrágakő gyöngyöket Szumátra és Jáva cisztrasírjaiban is találtak (lásd a *Délkelet-Ázsia megalitjai* című fejezetet). Valószínű, hogy még e sírok formáján is dél-indiai hatás érezhető. Balin különösen az i. sz. I. századra datálható Gilimanuk lelőhely gazdag üvegben és féldrágakőben. Sembiranban, e Bali északi partvidékén újonnan felfedezett kereskedelmi kikötőben az indorómai metszett illetve perforált áru cserepei is előfordulnak. Ezt az i. e. II. és i. sz. I. század között használt kerámiastílust jól ismerjük India keleti államai lelőhelyeiről. Az egyik sembirani cserépdarabon az indiai kharostí-írás jelei olvashatók.

Ban Don Ta Phet Nyugat-Thaiföldön

A Ban Don Ta Phet vaskori lelőhelyén 1975 és 1985 között folytatott ásatásokból származnak az „indianizáció” legkiválóbb bizonyítékai. Közel 100, i. e. 390 és i. e. 360 közé datálható temetkezést ástak itt ki. A sírok, amelyekben csak néhány csontmaradványt találtak, bővelkedtek agyagedényekben, vasszerszámokban és fegyverekben, magas óntartalmú bronzból készült edényekben és ékszerekben. Mindezek mellett több mint 3000 üveggyöngy, 500 achát-, karneol-, jade- és hegyikristály gyöngy is előkerült, ezek között 50, Észak- és Északnyugat-India korai buddhista lelőhelyeiről jól ismert típusú graví-

◁ Karneol és achát nyakláncok a nyugat-thaiföldi Ban Don Ta Phetből. I. e. 500 körülől az Indiával folytatott kereskedelem meglétére bőséges bizonyítékaink vannak, üveg-, achát- és karneolgyöngyök formájában.

Sikeréhez elengedhetetlen volt a városok nagy gazdagságának, hírnevének és hatalmának ismerete. Ahogy a kereszt és hal szimbólumok megjelenése a késő római Britannia ékszerein, falfestményein és mozaikjain annak régészeti bizonyítékai, hogy a kereszténységet már 400 évvel azelőtt széles körben ismerték és elfogadták, mielőtt Augustinus evangelizációs misszióra indult volna Britanniába, úgy a délkelet-ázsiai új régészeti adatok is megerősíteni látszanak, hogy a térség népei már jóval a hivatalos indianizáció előtt ismerték az indiai vallási elképzeléseket.

Ian C. Glover

◁ Ezek a bronzcsészek és karperecek a nyugat-thaiföldi Ban Don Ta Phetből származnak az i. e. IV. századból. A szerszámokat és fegyvereket már vasból készítették, de aranyhoz hasonló színük miatt nagyra értékelték a magas öntartalmú bronzot.

TETTONI, CASSIO, & ASSOC. / PHOTOBANK

▽ Brahmá itt látható domborműve, a közép-burmai Paganból egyedülálló. A Nanpaja-templom e reliefjén három arccal ábrázolták. A hindu vallás és a mahajana buddhizmus jegyei keverednek a túlsúlyban lévő théraváda buddhizmus emlékeivel.

rozott gyöngy is volt. Bár a kerámia alacsony hőfokon égetett, helyben gyártott áru volt, és a szerszámok is teljesen eltérnek a korabeli indiai lelőhelyekről ismert formáktól, a bronz-, valamint az üveg- és féldrágakő ékszerek nagy hasonlóságot mutatnak indiai megfelelőikkel, és nemcsak a kereskedelemre, hanem az indiai buddhizmus térnyerésére is bizonyítékot szolgáltatnak. Néhány bronzedény aljában feliratos körökkel körülvett kónikus dudor figyelhető meg. Ez a szimbólum jól ismert indiai buddhista városok, például az orisszai Sziszulpalgarh kerámiájáról, a Nílgi-ri-dombság és a dél-indiai Kójambattúr ritka, magas öntartalmú bronzedényeiről illetve a Taxila korai sztúpájában talált csodálatosan faragott és polírozott gránitedényeiről. Ban Don Ta Phet kora bizonyítja, hogy el kell vetnünk azt a korábbi elképzelést, mely szerint a hindu és buddhista tanok és szimbolizmus csak az i. sz. II–III. századtól hatott Délkelet-Ázsiára.

A hinduizmus és buddhizmus megjelenése Délkelet-Ázsiában

I. sz. 500 körül Délkelet-Ázsia legnagyobb része – Közép-Indonéziától Vietnam Sa-Huynh-kultúrájáig – a kelet- és dél-indiai hinduista és buddhista civilizációk hatása alá került. A dél-ázsiai történeti tradíció szerint, mint azt a Srí Lanka-i *Mahávamsza* feljegyzi, az i. e. III. század végén, vagy az i. e. II. század elején Asóka Maurja császár három misszionáriust – Szont, Uttarát és Gavatmptit – küldött, hogy terjesszék a buddhizmust a délkelet-ázsiai *Szuvarnabhumi* területén. Ettől kezdve Délkelet-Ázsia indianizációja folyamatos volt, de a hivatalos vallási áttérés a kapcsolattartás és kereskedelem hagyományos útján történt.

TETTONI, CASSIO, & ASSOC. / PHOTOBANK

▷ Ezen a borobuduri (Jáva, Indonézia) domborműrészleten egy az i. sz. IX. században használatban lévő hajó látható. A megjelenített történet az *avadanák*-ból, hősi mesékből származik, és Hiru expedícióját ábrázolja, melynek célja új város alapítása.

△ Buddhának ez az 1,5 m magas Angkor előtti szobra valószínűleg az i. sz. VI–VII. századra datálható. A szobor ikonográfiája a Gupta India művészetének erős hatásáról árulkodik, de a kezek szimmetriája és a köpeny elülső hajtása a thaiföldi Dvárvatí művészetével is rokonítja. Bár Angkor elsősorban hindu város volt, buddhista szekták is működtek itt. Ez különösen az Angkor előtti korszakra (az i. sz. IX. század előttre), illetve VII. Dzsajavarman uralkodásának (XII. század vége) idejére érvényes. A buddhizmus e második virágkora a mahájána irányzathoz köthető, míg az első, Angkor előtti buddhista korszak théraváda volt.

TETTONI, CASSIO, & ASSOC. / PHOTOBANK

A HINDU ÉS BUDDHISTA ÁLLAMOK KIALAKULÁSA DÉLKELET-ÁZSIÁBAN

A hindu és buddhista államok kialakulása során idegen és helyi stílusok keveredése alakította át Délkelet-Ázsia művészetét. Bár az időszámításunk első tizenkét évszázadában az indiai vallások szolgáltatták az ikonográfiát, a helyi építészet és szobrászat mégis egyedülálló. Az indiai kultúra hatására alakult ki az állam és a királyság koncepciója, az írás és a jogrendszer is.

A stílusok keveredése

A Kínával való kapcsolat jelentette a Délkelet-Ázsiát ért másik nagy hatást. A terület fekvéséből ered a hagyományos Indokína név is. Észak-Vietnamot a kínai Han-dinasztia hódította meg i. sz. III-ban, ami 900 éves kínai uralom kezdetét jelentette. A kínai udvarba indított adóvivő küldöttségekről évszázadokon át hallunk, de ahogy az indiai szakkifejezések használata is bizonyítja, a délkelet-ázsiai kultúrába inkább az indiai eszmények asszimilálódtak. A kambodzsai Angkorban olvasható khmer királyok i. sz. 800 és 1200 közé datálható feliratai például átvették a „védelmező” jelentésű *varman* szuffixumot. Az ehhez hasonló első átvételek azonban lényegesen korábbiak: egy, a vietnami Vo-Canhban található tyam felirat például i. sz. 300 körülre datálható, míg más vietnami feliratok az i. sz. IV. század végén keletkeztek.

Vallás és kereskedelem

Az indiai kultúra jelenlétének bizonyítékai ellenére sem tudjuk, hogy mi módon érkezett Délkelet-Ázsiába. A régészeti adatok a kereskedelem szerepére is rámutatnak. Az i. sz. I. századra már a nyugati, különösen a római igények serkentették az indiai kereskedelmet. Az Indiából Délkelet-Ázsia kikötőibe tartó hajók kihasználták az évszakos monszunszeleket, azonban a szélirány fordulására várva gyakran hónapokat kellett a kikötőkben vesztegelniük. Legalább 18 hónap telt el az elindulás és a visszaérkezés között, így a kereskedők valószínűleg helyben is kötöttek házasságokat. Mások a szárazföldi útvonalakat részesítették előnyben.

A tudósok mellett érvelnek, hogy a buddhista kolostorok és közösségek megjelenése Délkelet-Ázsiában indiai buddhisták misszionáriusi tevékenységének eredménye volt. Az itteni hinduizmus és buddhizmus jellegzetessége a békés egymás mellett élésen kívül e vallásoknak a térségben már létező őskultuszokkal való összefonódása.

Az állam és királyság indiai koncepciójának délkelet-ázsiai megjelenése a vallási személyek

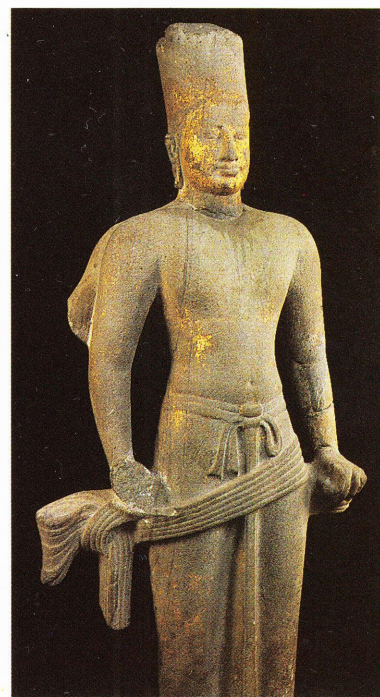

TETTONI, CASSIO, & ASSOC. / PHOTOBANK

kezében összpontosuló hatalom nagyságára utal. A helyi uralkodók gyakran hívtak meg magas tisztségek betöltésére hindukat vagy buddhistákat udvaraikba, ahol a királyság indiai alapelvei legitimálták az uralkodó helyzetét.

Angkor királyságának hindu korszakaiban a királyság lényegét egy szanszkrit szóval, a *dévarádzsával* fejezték ki, jelentése: „isten, aki király”. Ezzel az uralkodót tulajdonképpen Visnu vagy Siva hindu isten inkarnációjává szentelték. Az ezeknek és más isteneknek állított szobrokon és templomokon megjelenítették a királyt és kifejezték hatalmát. A *dévarádzsza* harmóniát teremtett az alvilági káosz és az istenek királysága közötti földi, emberi világban.

A buddhista állam ideális uralkodója a *csakravartin* volt. A *csakra* (szanszkrit „korong” vagy „kerék”), melyet első beszédekora Buddha mozgásba hozott, de ugyanúgy lehet Visnu hindu isten illetve a nap szimbóluma is.

TETTONI, CASSIO, & ASSOC./PHOTOBANK

△ Visnu 1,7 m magas kőszobra a dél-thaiföldi Szurat Thaniból. Ehhez némileg hasonló szobrok kerültek elő északon is, például Ajuthaja közelében. A szobrok kora bizonytalan.

▽ Ez a *dharmacsakra* vagy „törvénykerék” a közép-thaiföldi Pracsinburi közelében került elő. Az ország északi részén talált hasonló kerek a Dváravati stílusú szobrászat széles körű elterjedéséről tanúskodnak.

TETTONI, CASSIO, & ASSOC. / PHOTOBANK

Délkelet-Ázsia korai történelme: Dváravati mon „királysága”

Dváravati mon „királysága”, a sok kis államocska egyike i. sz. 600 és 1000 között Északkelet-Thaiföldön. Kultúráját nagy, 1-2 m átmérőjű kőcsakrák jellemzik. A hagyomány szerint Asóka indiai uralkodótól származik a csakrák magas oszlopok tetejére állítása, ami valószínűleg Thaiföldön is szokás volt.

A thaiföldi csakrákon található egy központi csaplyuk, amelyből néhány kutató arra következtet, hogy faragott domborműveket – *panaszpati*-kat – illesztettek a lyukba. A *panaszpati* mitikus, a Dváravati-koron kívül ismeretlen teremtmény. Teste a fő hindu istenek állataiból – Siva bikájának, Nandinak a testéből, Visnu Garuda-madarának csőréből és Brahma *hamsz*ájának vagy lúdjának szárnyaiból – alkották. A rajta lovagló Buddha a buddhizmus hinduizmus felett aratott győzelmét szimbolizálja.

△ Ez a 37 cm magas *panaszpati* az i. sz. VIII. és IX. század közé datálható.

TETTONI, CASSIO, & ASSOC. / PHOTOBANK

△ Bár a *vitarka*, Buddha kezének „tanító mudrája” (szimbolikus gesztusa) Indiából is ismert, a Dváravati-stílus dupla *vitarkája* egyedülálló.

TETTONI, CASSIO, & ASSOC. / PHOTOBANK

▷ *Szemben* A Dváravati-stukkóművesség könnyed stílusa jól megfigyelhető ezen a Csula Pathom Csediből származó reliefen, amelyet az i. sz. VII. és IX. század közé kelteznek.

A hinduizmusnak és buddhizmusnak a *panasz-patiban* való összevegyítése az indiai vallások délkelet-ázsiai asszimilációját jellemzi. Beikthano i. sz. I–V. században virágzó közép-burmai buddhista város neve azt jelenti, hogy „Visnu-város”. A mára Mjanmarnak átkeresztelt Burmában a lelkekben való hit szorosan összefonódik Buddha tiszteletével.

Az ebből a korból származó írásos információink ritkák, és elsősorban felállított kőlapokon vagy oszlopokon olvasható rövid feliratokból, kínai évkönyvekben szereplő utalásokból és pénzérmék felirataiból állnak. Magát a Dváravati nevet is ilyen érmék feliratai erősítették meg. Egy i. sz. VII. századi kínai utazó megemlíti egy Burmától keletre és Kambodzsától nyugatra fekvő királyságot, amelynek neve „To-lo-po-ti”, ez szanszkritül „Dváravati”-ként hangzik. Ez a név két későbbi thaiföldi buddhista királyság hivatalos nevében szerepel: az egyik Ajuthaja (i. sz. 1300–1700), a másik pedig Bangkok, a mai főváros, amit a XVIII. század végén alapítottak, miután a burmaiak kirabolták Ajuthaját. A név végső megerősítését 1963-ban nyerte el, amikor két, az i. sz. VII. századi indiai Pallava-dinasztia idejére datálható, indiai jelekből álló szanszkrit feliratú ezüstpénzt ástak ki Nakhon Pathomnál. A felirat a következő volt: „Dváravati királyának érdemdús munkája.”

A kultúra lelőhelyeinek számos felirata azonban a szanszkrit helyett mon nyelven íródott, ennek alapján úgy tartják, hogy Dváravati lakói a monok voltak. A mon nép i. sz. 500 táján Burmától Kambodzsán és északkeleten Laoszon keresztül a Thaiföldi-öböl keleti partvidékéig települt meg.

A történeti feljegyzések alapján Dváravati városállamokból állhatott. A városok közül sokat földtöltés és egy vagy több árok vett körül. Alaprajzuk különbözik, és egyik város sem hasonlít a másikra, alakjuknak sincs szembetűnő vallási jelentősége. Az előkerült kőből, terrakottából és stukkóból készült Buddha-ábrázolások azonban feltűnően hasonlóak.

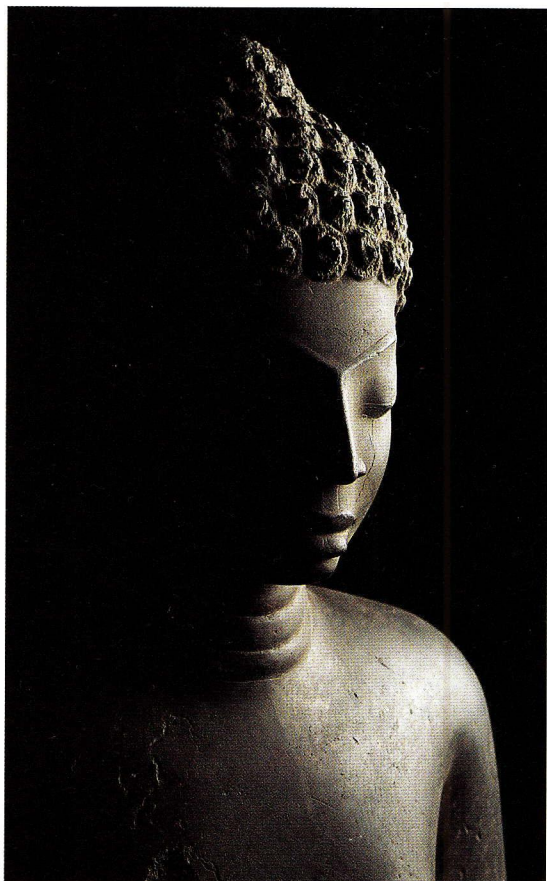
A kőből készült Buddhák *szemák* (határkövek) alakját mutatják. Ezek az i. sz. 800 és 900 közé datálható alkotások Thaiföldön csak az északkeleti országrészben találhatók meg. A kőlapok akár 2 m magasak is lehetnek, és Buddha életéből, valamint a *dzsátakák*ból, Buddha előző életeinek meséiből vett jelenetek domborművei díszítik őket. Legnagyobb gyűjteményük Muang Fa Daetből származik. A Thaiföld középső területeiről származó dombormű lapok az i. sz. VII. és IX. század közé datálhatók.

A mon kultúra a buddhista Burmában

Az i. sz. X. és XII. század között fennálló közép-burmai Pagan királysága a mon kultúrát a pju és burmai kultúrákkal ötvözte. A mon anyaország 500 km-re délre feküdt Pagantól. Sok itteni ko-

rai mon várost, például Thatont és Pegut több mint ezer évig lakták. Keltezésüket és kutatásukat megnehezíti, hogy ezek a korai szent helyek ma is felszentelt helyeknek számítanak. Bizonyítható kapcsolatok léteztek Thaton és a thaiföldi mon települések között. Egy thaiföldi krónika szerint a XI. században mon emberek menekültek Thatonba a városukban, Lamphunban kitört kolera elől. A hagyomány szerint Thatonban ők honosították meg a hinduizmust felváltó buddhizmust. Ma is számos, e korra datálható *szema* található a thatoni Kaljáni Szima pagodában. Az északkelet-thaiföldi *szemák*hoz hasonlóan ezeken a köveken is Buddha előző életeiből vett jelenetek láthatók.

A mon örökség Thatonból ért el az Iravádi folyása középső területén Paganba. Itt található a buddhista művészet legszebb alkotásai. A thérváda (az idősek vagy bölcsek útja) buddhizmus szent nyelvén, a páln Pagan neve *Arimaddanapura* volt, ami azt jelenti, hogy „az ellenség szétzúzóinak városa”. A szerzetesek *Tattadeszának*, „kiszáradt országnak” nevezték. A régióban közel 5000 sztúpa és templom maradványa található egy 40 négyzetkilométeres területen. A falvak füzéréből álló Pagan megalapítását a hagyomány

△ Az itt látható Buddha vonásai, a lesütött szemek, a vastag ajkak, a göndör, nagy hajtincsek és az összeérő szemöldök mind a Dváravati-szobrok jellegzetességei közé tartoznak. Ez az 1,5 m magas mészszobor ma Thaiföldön a Bangkoki Nemzeti Múzeumban látható.

TETTONI, CASSIO, & ASSOC. / PHOTOBANK

△ A közép-burmai Paganban álló Dhammajangji erőteljes temploma az i. sz. XII. században épült. Az építmény vízszintes és függőleges elemei közötti összhangot felső teraszainak méltóságteljes lépcsői teremtik meg.

egy pju királynak, Thamudritnak tulajdonítja. A mai, árokkal és fallal körülvett várost később, i. sz. 849-ben alapították. A királyság 1287-ig állt fenn, amikor a mongol seregek kirabolták.

1057-ben Anuvrahta, Pagan királya – azzal a céllal, hogy felkutassa a Pagan vallásának megtisztításához szükséges szent iratokat, amelyekről azt tartották, hogy az arik, a kígyókat tisztelő mahájána buddhisták kezében vannak – lerohanta Thatont. Thaton kijáratot biztosított a tengerhez, ami létfontosságú volt a Srí Lanka-i théraváda buddhista közösségekkel fennálló kereskedelem szempontjából. Anuvrahta a théraváda buddhizmus szent irataival megrakva tért haza Paganba.

A pagani templomokon ábrázolt *dzsátaka* mesék nagy része – általában mázas terrakottából készült – dombormű. Hasonlóak a Dváravati monok fali domborműveivel. Mindegyik jelenet alatt egy mondat azonosítja Buddha fent ábrázolt életét. A korai templomokban ezek a mondatok ó-mon nyelven íródtak, ami egyesek szerint az egyetlen, Paganban valójában a mon kultúrához köthető elem. Más szakértők az egy-szintes, belül gyengén megvilágított templomokat is a monok örökségének vélik.

A királyságokra és művészeti stílusokra ragasztott etnikai és nyelvi címkék a szakemberek

számára nagyon megnehezítik Pagan művészeti elemeinek meghatározását. Ilyen probléma merül fel Dváravattal kapcsolatban is, ahol a hasonlóan faragott Buddha-ábrázolások széles körű elterjedése következtében, a művészeti hódítás alapján feltételeztek egy buddhista királyságot. A zavart tovább növeli, hogy azokat az elemeket, amelyeket Thaiföldön monnak tartanak, Burmában pjunak nevezik.

Pju kultúra Burmában

A három legnagyobb pju városi központ, Beikthano (Visnu-város), Sríkséta (a Prome melletti Thajekittaja) és Halin (Svebo közelében) az i. sz. I. századtól a IX. századig virágzott. A pju nép ugyanabból a tibeto-burmai csoportból származott, mint a burmai. Számos pju város már régen elnéptelenedett, és így megőrzött néhányat számunkra a legkorábbi buddhista emlékek közül.

Beikthano buddhista romjai között, két kupolaszerű építmény szomszédságában egy téglakolostor is található. Az épület 35 × 12,5 méteres talapzaton áll; nyolc kis celláját a korabeli dél-indiai kolostorokhoz hasonló elrendezésben építették. Sríkséta maradványai sokkal összetettebbek. Vannak közöttük „gumós” kupolák és olyan templomok, amelyeket a pagani épüle-

▷ *Szemben* A közép-burmai Paganban álló Mjinkaba Kubjauk-gji-templom i. sz. XII. századra datálható falfestményének részlete. Egy Bódhiszattva (megmentő) oltalmazó alakja védi a templom bejáratát. A festmény stílusa teljesen eltér a templom belsejében látható dzsátaka falfestményektől.

tek prototípusainak tartanak. A Sríkséttra falain kívül álló Bavbavggi-pagoda téglakupolájának magassága eléri a 45 métert.

Sríkséttra falait a hagyomány szerint Szakra, a *dévák* (istenek) ura mérte ki egy kötéllel, amelyet egy kígyó (*nága*) húzott. Bár megvilágosodása után a *nága* oltalmazta Buddhát, a buddhista Burma későbbi ikonográfiájában ritkán ábrázolják. Ennek egyik oka az lehet, hogy a XI. században Anuvrahta kizárta Pagan buddhista szimbolizmusából az ari szekta *nágatiszteletét*.

Sríkséttra leletei elsősorban a buddhizmus théraváda ágához tartoznak, de számos mahájána szobor, sőt Visnu-ábrázolás is előkerült. A hindu és buddhista stílusok keveredése Paganban is továbbélt, ami különösen a falfestményeken nyilvánvaló. A kőbe vésett feliratok arról tudósítanak, hogy királyi hívők palotákat ajánlottak fel vallási célokra. A királyi és vallási szféra kombinációja a történeti Gautama Buddha életére, az i. e. VI. századra nyúlik vissza. A királyi családba született Gautama megházasodott, de később lemondott a hercegi életmódról. Ezt a jövődő inkarnációt, a leendő Buddhát láthatjuk Paganban az 1090-ben épült Ánanda-templom ábrázolásainak sorozatán, amint öt-, hét-, illetve kilencemeletes tetejű pavilonok előtt ül.

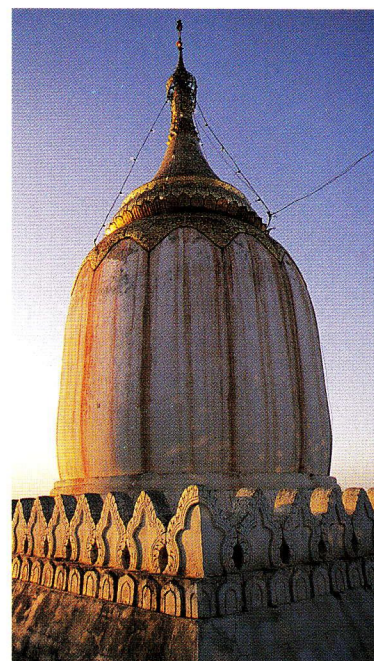
A burmai *pjattthat*

A szanszkrit *prasada* nyomán a többszintes tetőt Burmában *pjattthat*nak nevezik. A szó eredetileg mindenfajta tágas palotaépület jelölésére szolgált. Hindu kontextusban *prasadát* a kambo-

dzsai Angkor égre törő tornyainak alakjában láthatunk, míg Burmában az egyházi és királyi épületek több szintű tetőszerkezetét jelölte. A *pjattthat*okat eredetileg fából építették, és ez a hagyomány Burmában évszázadokon át folytatódott. Kecses, fából készült *pjattthat*ok koronázzák Mandalaj XIX. századi palotájának bejáratait is. Mandalaj volt a brit gyarmati uralom kezdete (1885) előtti utolsó burmai királyi főváros.

Fa *pjattthat*okat már régóta nem használnak. Számos téglából épült példája látható viszont Pagan építészetében. A XI. századi Ánandától a későbbi építményekig, mint amilyen a Thatbjinnju, beugrásokkal tagolt tetők ékesítik a város templomait. Egy másik tetőváltozat koronázza az Anuvrahta király által a théraváda buddhizmus szent iratainak befogadására épített könyvtárat, a Pitakat-taikot. A későbbi buddhista királyok restaurációinak köszönhetően ez az építészeti forma folyamatos alkalmazásának újabb példája. A *pjattthat* többszintes tetői végül díszes ablakgerendákként is megjelennek, mint ahogy Mjinkaba Kubjauk-gji XII. századi épületén is látható.

A kevert egyházi és királyi építészet újabb példái kerülhetnek rövidesen napvilágra Kjanzittha király (i. sz. 1084–1113) palotájának feltételezett helyén ma is folyó ásatásokból. Egy, a városkapu közelében talált felirat a palotát *pancsa-prasadának*, „ötrészes pavilonnak” nevezi, ez valószínűleg egy négy saroképítménnyel ellátott központi épületre utal. A nagy *prasadát* valaha minden bizonnyal fa *pjattthat* koronázta.

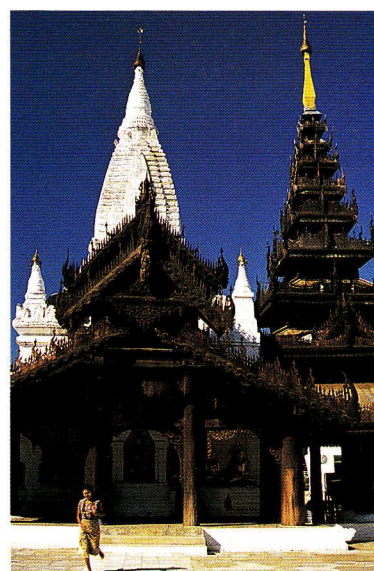

TEITONI, CASSIO, & ASSOC./PHOTOBANK

△ A pagani Buhpaja-templomot már számos esetben, legutóbb egy 1975-ös földrengés után építették újjá. Bár a jelenlegi építmény új, általános formája az i. sz. IX. század körülre datálható.

TEITONI, CASSIO, & ASSOC./PHOTOBANK

JENNY MILLS

△ A pagani Szevigon-sztúpa négy oldalán négy „illatszeres kamra”, *gandhakuti* található. A háttérben a torony vagy *sikhara* látható. Az előtérben lévő pihenőház teraszos teteje a burmai *pjattthat*okat jellemző csodálatos faművéség szép példája.

▷ A kambodzsai Angkor Vat
i. sz. XII. századi temploma a közeli
Phnom Bakheng-domb tetejéről nézve.

Kulturális hatások Angkorban

Pagan és Angkor sok közös építészeti eleme – köztük a többszintes tetők – ismeretes. Bár valaha kétségtől fellelmeztek, Angkor minden ráuk maradt tetőszerkezete kőből készült, és főleg hindu templomokat koronáz. Ezeket a toronytetőket itt – szintén a szanszkrit *prasada* szó nyomán – *prasatnak* nevezik.

Angkort i. sz. 802-ben alapították a Nagy Tótól, a Tonle Szaptól északra, amikor egy hindu pap „győzedelmes védelmezővé” szentelte a helyi uralkodót, II. Dzsajavarman királyt, aki Angkor első *dévarádzsája* lett („isten, aki király”). Már ekkor is létezett egy település Angkor helyén, és a környék ideális volt a birodalom gazdaságát megalapozó rizstermesztéshez.

Angkor előtt már más királyságok is léteztek a régióban, és a mon Dváravatí kulturális téren minden bizonnyal hatással volt rájuk. A khmer művészetben azonban nem sikerült mon elemeket elkülöníteni. Számos, ugyanabban a műhelyben öntött bronzszobor közül az egyiket mon Dváravatí-stílusban készült théraváda darabnak tartják, egy másiktól úgy vélik, hogy korai angkori khmer stílusban készült mahájána szobor. A szobrok az északkelet-thaiföldi Buri Ramból származnak, ami a feliratok tanúsága szerint egy a IX. század körül fennálló, Srí Canasa néven ismert buddhista királyság lehetett.

Adóvivő követségek Kínába

A kínaiak által felsorolt délkelet-ázsiai adóvivő követségek számos, az i. sz. első 1000 évben fennálló dél-vietnami, kambodzsai és északkelet-thaiföldi kis királyságra utalnak. Ezek közül az egyik, Funan, a mai Dél-Vietnamban, a Thaiföldi-öböl keleti partján feküdt. Egy másik, Csenla, Észak-Kambodzsai és Északkelet-Thai-

▽ Angkor Vat temploma körül
a hatalmas vizesárok a szent templom-
hegyet körülvevő óceánt szimbolizálja.
A távolban, a 200 m széles árkon túl
a szentély öt csúcsa látható.

MICHAEL FREEMAN

föld területén volt. Néhány kutató szerint a Funan név a khmer „hegy” szó kínai átírása, eszerint a khmer királyok a „hegy királyai” voltak. Úgy tűnik, hogy Funan, az i. sz. első négy évszázadra tehető virágkora közvetlenül megelőzte Csenla i. sz. 500 és 800 közé tehető virágkorát.

A korszakban Kína minden délkelet-ázsiai királyságból kapott adót. Különösen a VII. és VIII. század táján folyt jelentős kínai kereskedelem az Indiába vezető út mentén. Ennek számos bizonyítéka került elő a vietnami Oc-ao ásatásai során, jórészt kisméretű, könnyen szállítható tárgyak, indiai és római érmék, ékszerek, pecsételők.

Csenla szárazföldi állam, Angkor közvetlen elődje volt. Angkor gazdasági hatalmának alapjait is kétségtől ekkor fektették le. Északkelet-Thaiföld és Észak-Kambodzsai szabálytalan alaprajzú, árkokkal körülvett települései példázák a föld- és vízgazdálkodási technikákat.

Angkor történetének szempontjából a vietnami Tyampa (Csempa) is fontos szerepet játszott. A közép-vietnami Mi Son templomegyüttesének romjai i. sz. 600 és 900 közé datálhatók, és Dong Duangban is áll egy nagy tyambuddhista együttes, Quang-nam. Az északi területek X. századi vietnami visszavétele után a tyam népek fővárosukat a Vijayától délre fekvő Binh Dinh tartományba helyezték át.

ELIZABETH H. MOORE

△ A pagani Mjinkaba Kubjauk-gji-templom domborműves ablaka egy teraszos *pjatthat*-tetőt ábrázol.

A khmer templom: Angkor Vat

Angkor művészete és építészete a régió összes akkori királyságának kultúráját ötvözi. Néhány i. sz. 802-nél korábbra datálható preangkori maradványt is találtak a lelőhelyen, de Angkor templomának prototípusát I. Ísánavarman csen-lai király VII. századi fővárosában, Szambor Prej Kukban láthatjuk. A kőtemplomok többszintes toronytetőkkel koronázott egyszerű cellák voltak. A belső tér csak a papnak és az istenszobornak adott helyet.

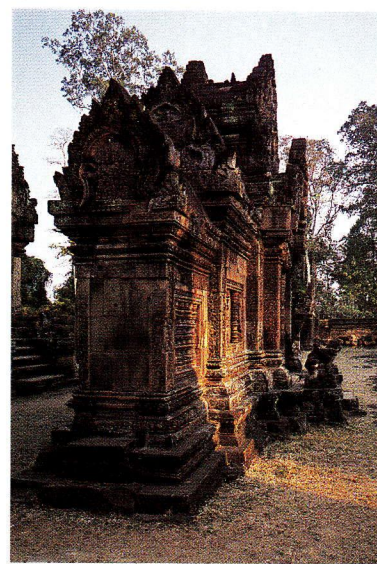
Bár Angkor khmer templomai egyre bonyolultabbakká váltak, a szűk belső tér megmaradt. A IX. és XIII. század között inkább az együttes kozmológiai aspektusa fejlődött. A fallal körülvett templomkörzet a kozmoszt, a templom a Meru-hegyet, az istenek lakhelyének öt csúcsát, a fal és a környező árok pedig a világ tengelyét körülvevő hat koncentrikus föld- illetve hét óceángyűrűt szimbolizálta.

Ezek az elemek II. Szúrjavarman király (i. sz. 1113–1150) építkezései nyomán nyertek kifejezést. Bár a legtöbb khmer hindu templomot Sívának ajánlották, a király mégis Visnut választotta. A legtöbb khmer templom keletre néz, de Angkor nyugat felé tájolva épült. A valószínűleg a király sírjának szánt templomot csak Szúrjavarman halála után fejezték be. Az Angkor Vat falain

látható domborművek ábrázolásai az óra járásával ellentétes irányba mutatnak, amit azzal magyaráznak, hogy a templom sírnak épült.

Építészeti szempontból Angkor Vatot tartják a legharmonikusabb khmer templomnak. A khmerek nem fejlesztették ki a boltozást, ami Paganban lehetővé tette a burmaiak számára, hogy égre törő templomokat építsenek. Ennek következtében a khmerek nem tudtak nagy tereket lefedni, mégis többszintes, tetőkkel ellátott kápolnákat akartak, így tornyaikat a Meru-hegy központi csúcsát övező galériákkal vették körül. A kőtetőket úgy faragták, hogy tetőcserepeket mintázzanak. A templom három terasza lépcsőzetesen emelkedik: az első 3,2 m, a második 6,4 m, a harmadik pedig 12,8 m magas. Ezeket a függőleges egységeket a masszív kerítőfal egyensúlyozza. Az árok 4 km hosszú. Az egyébként óriási méretek ellenére a központi cella mindössze 4,6 × 4,7 m. A templom nagysága nem belső terében, hanem abban rejlik, hogy egy mikrokozmoszban újratereztette az univerzumot.

A hindu kozmológia és építészet keveredett a korábbi khmer hitvilággal. A helyi ősök és természetistenek könnyen helyet kaptak az új panteonban. A templomok kétségkívül tovább erősítették a királyi hatalmat, de a nép szemében régi hitük kifejezését jelentették.

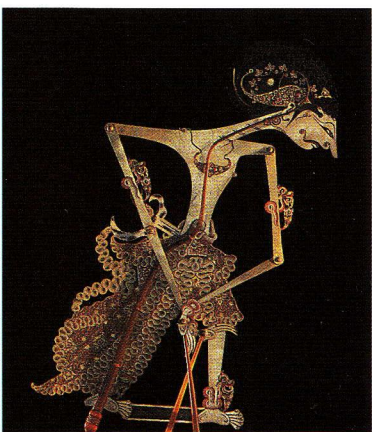

MICHAEL FREEMAN

△ A kambodzsai Banteaj Srei remekművű temploma az i. sz. X. században épült. Kis mérete és sötét rózsaszín homokkőből készült aprólékos faragványai a khmer művészet egyedülálló példái.

△ Az i. sz. IX. században épült jávai Borobudur alaprajzát legjobban a levegőből lehet áttekinteni: a talapzatot vagy „rejtett lábat”, a négyzetes teraszokat illetve a felső kerek, de nem szabályos kör alakú teraszokat.

△ A közép-jávai *vajang*- vagy árnyék-bábokat széles körben használták és a mai napig népszerűek. Bár maguk a bábok szépen díszítettek, az előadás során egy mögöttük elhelyezett fényforrás árnyékukat vetíti egy vászonra: a közönség az árnyjátékot látja.

▷ A jávai Prambanam, a helybeliek által Lara Djonghgrang néven ismert hindu templom egyik lépcsőzetes tornya.

Jáva és Bali

A hinduizmus és buddhizmus Indonéziában való megjelenésének ideje és módja bizonytalan. A monumentális építészet központja a VII. századtól a XIII. századig Jáva volt. A szárazföldi építészethez hasonlóan ez az építészet is az indiai elemek sajátos adaptációját jelentette. A legkorábbi építmények az elszigetelt, vulkanikus Djieng-fennsíkon állnak. Az itt található, Siva hindu istennek ajánlott kis szentélyeket az indonéz *csandí*-nak nevezi. Ez a szó szélesebb értelemben minden indianizáló, többszintes toronytetővel ellátott kőépítményt jelöl.

Jáva legnagyobb buddhista és hindu emlékei – Borobudur és Prambanam – a Djieng-fennsíktól keletre, a sziget tengelyét alkotó hegylánc lábainál található. A mahajána buddhista Sailéndradinasztia mesterműve, Borobudur a IX. századra datálható. A templom 1970-es és 1980-as évekbeli rekonstrukciója során számos, a fejlődésére vonatkozó adat került napvilágra. A templom eredetileg egy, az angkorihoz hasonló lépcsős piramis lehetett. Az építése idején bekövetkezett politikai változások azonban Délkelet-Ázsia legbonyolultabb építészeti együttesévé avatták (lásd a *Borobudur magyarázatai: hegy, sztúpa vagy mandala?* című fejezetet).

Borobudur közelében fekszik a helybeliek által Lara Djonghgrang néven ismert Prambanam. Inkább hindu, mint buddhista, és Borobudurnál később, i. sz. 900 körül fejezték be. Központi, Sívának ajánlott tornya több mint 40 m magas. Brahmának és Visnunak ajánlott építmények szegélyezik. E központi csoportot több mint 200 kisméretű *csandí* veszi körül.

Jáva legfontosabb későbbi műemlékei a sziget keleti végében találhatók. Egyikük mérete sem vetekszik azonban Borobudur vagy Prambanam arányaival. A szobrászatban és építészetben végbement fejlődést jól tükrözi a Jáva keleti partjai közelében fekvő Bali szigetének mai művészete. A közép-jávai szobrok elnyúltakká és kígyózókká váltak, és a népszerű *vajang* bábfigurák mintájára inkább a szilletteket, mint a tömeget hangsúlyozzák. A másik jelentős változás, hogy a templomok talapzatai és tetői megnövekedtek, és kidolgozásuk kifinomultabbá vált.

A XVI. századra az iszlám felváltotta Jáván a hinduizmust és a buddhizmust, és végül Bali kivételével egész Indonézia vallásává vált. Egyes elképzelések szerint Bali kapcsolatokat tartott fenn a VIII–X. század központi jávai királyságaival, de miután az udvar a X. században Kelet-Jávára költözött, ezek a kapcsolatok fellazultak. A XVI. században Balit gyarmatosították. Amikor Jáva muszlimmá vált, a jávai nemesek valószínűleg Balira menekültek, ahol az eredeti őskultusz és a hinduizmus keveredése létrehozta az *Agama Hindu Dharmát*, „a hindu doktrína vallását”. Bali sajátos vallása ma is él.

A bali építészet legfontosabb szimbóluma a többszintes toronytető vagy *meru*. A szintek száma más területekhez hasonlóan változó. A templomok legnagyobbika a nagy „anyatemplom”, a bali orientációs rendszer központját alkotó Agung-hegy lankáin álló Besakih volt. A még a legkisebb szentélyeken is megtalálható többszintes *meru* élő bizonyítéka a Délkelet-Ázsia távoli országaiban lezajlott vallási keveredés 2000 éves folyamatának.

Elizabeth H. Moore

DÉLKELET-ÁZSIA MEGALITIKUS EMLÉKEI

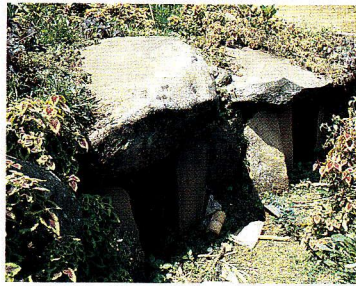
IAN C. GLOVER

A megalitok a világ különböző területein, egymással kapcsolatban nem álló, őskori népek által emelt hatalmas, megdolgozatlan kövekből készült építmények. Európa atlanti-óceáni partvidékére, a Földközi-tenger medencéjére, Észak-Afrikára, az Indiai-félszigetre, Indonéziára, Melanéziára, Koreára, Japánra és Dél-Amerika egyes területeire jellemzők.

Kezdetben úgy vélték, hogy egyetlen „megalitikus nép” építette őket, akik – fémérc lelőhelyek után kutatva – a világ számos részén elterjesztették építészeti szokásaikat. Ezt a magyarázatot már elvetették, bár a szomszédos körzetekben fekvő megalitok néha történetileg is kapcsolódnak egymáshoz. Az Indiai-félsziget hatalmas vaskori kőkörei például kulturális kapcsolatban állnak Szumátra, Jáva és Indonézia megalitjaival.

Megalitok délkelet-Ázsia szigetvilágában elsősorban Dél-Közép-Szumátrán, Jáván, a Kis-Szunda-szigeteken, a borneói Sarawak és Sabah területén, Sulawesi (Celebesz) középső fennsíkjaiban, valamint a dél-fülöp-szigeteki Mindanaón találhatók. A szárazföldön a Maláj-félszigeten, a vietnami Annamit-hegységben és a közép-laoszi Dzsarsz-síkságtól északra fordulnak elő. Thaiföldről és Burmából csak egy-két megalitikus építményről tudunk.

Egyetlen délkelet-ázsiai megalitot sem datálhatunk egyértelműen a vaskor előttre, bár egyes elképzelések szerint a jávai Cipari megalitikus építményei i. e. 1000 körül épültek. Az i. e. 700 körül megjelenő nagyméretű dél-indiai megalitikus sírok a délkelet-ázsiai megalitikus és sírépítészeti hagyomány legnyilvánvalóbb forrásai. Ez különösen Szumátrára és Jávára érvényes, ahol nemcsak az alaprajz, de a szerkezet sok részlete is megegyezik.

△ Megalitikus cisztasírok a szumátrai Pasemah-fennsíkról.

PETER BELLWOOD / AUSTRALIAN NATIONAL UNIVERSITY

BELINDA SYME

▽ Ezek a hatalmas kőedények a laoszi Xieng Huang tartományból, Ban Xieng Di lelőhelyről származnak, a Dzsarsz-síkságon fekvő Ban Ang lelőhely közeléből.

▷ A késő megalitikus hagyomány példája, ez a faragott kő az indonéziai Szumátra nyugati partjainál fekvő Nias-szigeteken Botohosi falu asszonyainak állít emléket.

VÉRONIQUE DAUGE / UNESCO, KAMBODZSA

A legtöbb és legtöbbször megalittal Szumátrán és Jáván találkozhatunk. A Maláj-félszigeten a magukban és csoportokban álló menhirek (állókövek) valamint a cisztasírok (kőlapokból épített sírok) a leggyakoribbak. Borneón a dolmenek (zárokővel ellátott állókövek), menhirek és cisztasírok dominálnak. Sulawesi középső területein kőszobrok és kőkörök mellett olyan hatalmas kőurnákat fedeztek fel, amelyek megdöbbentő hasonlóságot mutatnak a laoszi Dzsarsz-síkság megalitjaival. A Kis-Szunda-szigeteken különösen a kőrácsok, asztalok, szobrok és dolmenek terjedtek el.

Bár egyetlen építmény korát sem lehetett minden kétséget kizáróan meghatározni, a megalitok közelében feltárt eszközök arra utalnak, hogy egy részük az elmúlt öt évszázad folyamán épülhetett. Vasszerszámok, fél-drágakövek és üveggyöngyök kerültek elő például Jáva és Szumátra cisztasírjaiból. Üveg-, vas-, bronz-, ritkábban aranytárgyakat találtak Jáva és Bali kőszarkofágjaiban. Sisakos – némely esetben elefántháton ülő és Dong Son-stílusú dobokat tartó – harcosok faragványaira bukkantak a dél-szumátrai Airpurah melletti Batu Gajahon (Elefántsziklán). Ezek a leletek a széles körű kulturális kapcsolatok bi-

▷ Indonéziában, Közép-Sulawesi (Celebesz) hegyei között nagy, rejtélyes kősztelék állnak a rizsföldek szélén, néha a lent látható hatalmas laoszi kőedények kíséretében. A régészek úgy vélik, hogy ezek a sztelék a keresztény kor első századaira keltezhetők. Ez a példány a Bada-völgy 14 megalitikus szobrának egyike.

W. MARSHALL/UNIVERSITÄT BERN

zonyítékai: az üveg- és kőékszerek Indiához, a bronzdobok Észak-Vietnamhoz és Dél-Kínához köthetők.

A tudósok megújult érdeklődést mutatnak az ősi megalit lelőhelyek feltárása és a mai megalit hagyomány dokumentálása iránt. Legutóbbi leleteik közül külön említést érdemel egy sor, a dél-szumátrai cisztasírokban feltárt gyönyörű falfestmény. A tigrist, bivalyt és Dong Son-stílusú dobokat cipelő embereket ábrázoló 1990-ben feltárt festmények szorosan kapcsolódnak egy Dél-Szumátráról 1932-ben napvilágot látott tanulmányban említett falfestményekhez.

BOROBUDUR: HEGY, SZTÚPA VAGY MANDALA?

ELIZABETH H. MOORE

Borobudur egy Jáva szigetén méltóságteljesen a Kedu-síkság fölé emelkedő egyedülálló buddhista templom. Úgy vélik, hogy i. sz. 835 és 860 között a titokzatos Sailendra-dinasztia építtette. A síkság kedvezett a megtelepedésnek, így minden bizonnyal elegendő munkaerő állt rendelkezésre a több mint egymillió kőtömb kifaragásához és ideszállításához.

Borobudur alapjait 160 domborműnek kifaragott kőpanel díszíti. A panelek egyenként 2 m szélesek és több mint fél méter magasak. Jeleneteik buddhista etikai szövegekből merítenek. Az építkezés bizonyos fázisában a műemléket az összeomlás veszélye fenyegette. Ezért az alapfalat egy minden oldalon 113 méter széles terrasszal támasztották meg, ami eltakarta a reliefszeket. Ma csak néhány, külön célra kibontott dombormű tekinthető meg.

Az alapokon öt, ballusztrádos galéria formájú négyzetes terasz emelkedik. Ezek a formák világot jelenítik meg a vágyak világa felett. Minden szint belső és külső falait a megvilágosodás útját ábrázoló gyönyörűen faragott dombormű lapok díszítik.

Az első galéria átmérője 360 m, a felette lévő galériák mérete fokozatosan csökken. A dombormű panelek 1–2 m szélesek és 0,5–1 m magasak.

A négyzetes teraszok tetején három kerek terasz foglal helyet. 72, áttört rácsozatnak megfaragott, 3,5–3,75 m magas sztúpa áll itt. Az első két kör sztúpáinak perforációi gyémánt alakúak, ezekről azt tartják, hogy a változás és a mozgás kifejezői.

▷ Borobudur széles alsó terasza a vágyak földi világát ábrázolja. A négyzetes teraszok domborművei a formák világát jelenítik meg. Számos Buddha-szobortól eltekintve egyetlen dombormű sem látható az alaknélküliség világát jelképező felső, kerek teraszokon.

Az utolsó teraszon a perforáció négyzetessé válik, és a nyugalmat szimbolizálja. Minden sztúpa egy Buddhát rejt magában, amik csak akkor láthatók, ha feljutunk az építmény tetejére. Távolból a sztúpák tömörnek tűnnek.

A templomot egy 16 m átmérőjű sztúpa koronázza, ebben egy befejezetlen Buddha-szobor látható. Befejezetlenségében néhány kutató alaknélküliségének szimbólumát véli felfedezni.

TETTONI CASSIO, & ASSOC./PHOTOBANK

GEORG GERSTER

Azt tartják, hogy Borobudur számos célt szolgált: a beavatottság doktrínájának vizualizációja; egy mandala, a világmindenséget szimbolizáló és meditációra használt forma, vagy a szent és elrendezett világnak, a rituális tevékenység központjának megjelenítése.

A mandala építések elemeinek tökéletes elhelyezése van szükség. A Borobudurral általánosan azonosított forma a – gyakran a tibeti és nepáli tantrikus buddhizmussal kapcsolatba hozott – Gyémántvilág mandala volt. E bizonytalan azonosítás alapjául elsősorban a kisebb sztúpák elrendezése és a Bódhiszattva (buddhista megmentő) gesztusai szolgáltak.

Sokkal meggyőzőbb az a megközelítés, amely szerint Borobudur szimbolikus sztúpa vagy hegy volt. Sztúpaként vizsgálva Borobudur a helyi hagyomány továbbélését jelképezi. A sztúpák eredetileg faoszlopokkal koronázott, földből

◁ Buddha szobrai Borobudur mind a négy oldalán ugyanazt a szimbolikus gesztust, a *mudrát* mutatják. A legfelső szint Buddháival együtt az öt mennyei Buddhát ábrázolják. Eredetileg ezek a szobrok is a felső teraszon illetve a jobb oldali képen láthatóhoz hasonló fülkékben ültek.

▷ Buddha szobra az egyik középső terasról. A fülke ívének közepén a *Kálá* vagy *Kirtimukha* („a dicsőség arca”) néven ismert mitikus démon oroszlánarca látható. Félelmetes arckifejezése minden gonoszt távol tart.

összehordott dombok voltak. Buddha hamvait is nyolc, életben fontos szerepet játszó helyen emelt sztúpa alatt temették el. Ennek következtében a sztúpa jelentése minden ereklýeket tartalmazó építményre kiterjedt. Hasonlóképpen elfogadható magyarázat az is, amely Borobudurt szimbolikus hegynek tartja. A hegy, mint szent hely a délkelet-ázsiai vallásos építészetben mindenhol megtalálható. Lehetett a hinduizmus vagy buddhizmus kifejezése, de alkalmazhatták a helyi kultusz tárgyainak tiszteletére is. Borobudurt felépítése egy természetes dombon illetve a környezetbe való illeszkedése is ezt látszik megerősíteni.

Bár egészét valószínűleg sohasem fogjuk megérteni, valamilyen képet mégis alkothatunk, ha a templomot magát is doktrínának tartjuk: a hegy, a mandala és a sztúpa elemeit ötvözi, belőlük áll össze Borobudur.

DAVID NICHOLAS GREEN/THE PHOTO LIBRARY, SYDNEY

TETTONI, CASSIO, & ASSOC./PHOTOBANK

TETTONI, CASSIO, & ASSOC./PHOTOBANK

△ A bal oldali panel részletén három, bonyolult frizurát viselő udvaroncot láthatunk. Borobudur domborműveinek részletgazdagsága az i. sz. IX. századi Jáva szokásainak kivételes forrása. A lágy, naturalisztikus faragási stílus Borobudur jellegzetessége. Az arcok kerekdedek, a szemek lesütve, az ajkakon halvány mosoly látható.

◁ A borobuduri dombormű panelek többsége a *Gandhavijúhából*, Szudhána, a fiatal herceg útkereséséről szóló epikus költeményből vett jeleneteket ábrázol. Ezen a panelen a herceg a királyi napernyő alatt látható. Környezetéből bonyolult fejdísz is kiemel.

KÍNA DINASZTIÁI

I . E . 2 0 0 0 – I . S Z . 2 2 0

A korai államoktól a nemzet kialakulásáig

CHO-YUN HSU

A kínai legendák a Hszia-dinasztiát tartják a legelsőnek császári dinasztiáik hosszú sorában. Az ókorban a Hszia-, a Sang- és a Csou-dinasztiát nevezték a Három Dinasztiának, és ezeket tartották a történelem későbbi korszakaiból ismert kínai kultúra kútforrásainak.

A modern régészettudomány a Hszia-periódust a késő neolitikum és a korai bronzkor váltásának idejére, az i. e. 3. évezred végére helyezi. A Hsziát a Sárga-folyó középső folyásának számos neolitikus kultúrája közül a mai napig egyetleneggyel sem sikerült kizárólagosan azonosítani. Ennek ellenére, mivel az ókori források oly gyakran és következetesen említik a Hszia korszakot, általánosan elfogadottá vált, hogy a hszia nép a Sárga-folyó középső és alsó folyása mentén, elsősorban az északi parton élt. Ez a terület része annak a hatalmas síkságnak és fennsíknak, amelyet vastag, a szél és a víz által lerakott termékeny löszréteg borít. A síkságnak ezen a széles sávján a neolitikumi emberek földműves falvakban éltek. A több száz feltárt lelőhelyen rengeteg kerámiát, kőszerszámot, házmaradványt és sírt találtak.

△ Ezt a Honan tartománybeli Erli't'ou lelőhelyen feltárt bronz borosedényt (csüe) az i. e. 2. évezred első felében a Sárga-folyó medencéjében öntötték. Ilyen edényeket használtak a gazdag családok az ősök tiszteletére bemutatott szertartások során, majd valamelyik családtag sírjába temették.

METROPOLITAN MUSEUM OF ART

◁ Gabonaföldek; háttérben a Csola-hegység Szecsuan tartomány nyugati részén. A Sárga-folyó által feltöltött síkságtól nyugatra fekvő Szecsuan-medencében számos késő neolitikus kultúra létezett.

△ A Sárga-folyó itt az észak-kínai Ninghszia régió egy erősen erodált, sivatagos területén kanyarog.

▽ Rituális bronzbárd (*jüe*) a középső Sang korszakból. A Hupej tartománybeli Panlungcs'engben, a dinasztikus fővárostól messze délre találták. Ilyen bárdokat használtak a temetési szertartások során a lefejezésekre.

METROPOLITAN MUSEUM OF ART

A Hszia-kultúra, melyet régészetileg Honan tartományban az Erli't'ou-kultúra fémjelez, csak egy azok közül a késő neolitikus kultúrák közül, amelyek elterjedtek a Sárga-folyó áradmányos síkságán. Sok más kultúra virágzott a folyó által feltöltött termékeny síkságon túl, a keleti tengerparti övezetben, délen a Jangce- és a Han-folyók völgyeiben valamint a nyugati Szecsuan-medencében. Neolitikus kultúrák éltek a még távolabb fekvő Mandzsúriában – az északi sztyeppövezet alatt fekvő hegyvidéken –, valamint a hatalmas déli és délnyugati hegyvidéki területeken is.

Ezek a kultúrák bizonyos vonásaikban meg egyeztek a síkvidékiekkel, és fejlődésük üteme sem tért el jelentősen. Így feltehető, hogy falvaik csoportjai Kína számos körzetében már ekkor államokká szerveződtek. Az ilyen szervezettség hagyományon alapuló és régészeti bizonyítékait a Sárga-folyó középső és alsó völgyei adják. A rendelkezésre álló információkból arra következtethetünk, hogy valószínűleg a Hszia hozta létre az első kínai államot.

Az első állam létrejötte a Hszia alatt

A hagyomány szerint a Hszia előtti vezetők, az ókori „királyi udvar bölcs királyai” voltak a vezető hatalom, őket – érdemeik figyelembevételével – elődjeik választották ki a trón utódlására. Ha egy királyt a trónra ültettek, elődje önként lemondott. Bár történnek elszórt utalások e „bölcs királyok” közötti hatalmi viszályokra, részletes információk hiányában nem tudunk e hatalmi rendszer pontos természetére következtetni. Ennek ellenére az a vélemény alakult ki, hogy törzsek vagy „nemzetek” laza szövetsége volt, amit az ilyen, egyik személyről a másikra, az egyik résztvevő csoport vezetőjéről a másik csoport vezetőjére szálló hatalom egyesített.

A legendákból tudjuk, hogy ezt a módszert a hszia nép változtatta meg. Egy Jü nevű hős volt az, aki egy áradás után visszaterelte a Sárga-folyót a medrébe, és ezért megválasztották Sun „bölcs király” utódjául. Jünek ezután sikerült számos „államból” egy szilárdabb szövetséget létrehoznia. A legenda szerint nem kevesebb, mint 800 nemes vett részt a Jü által összehívott

gyűléseken. Hatalma olyan kétségbevonhatatlan volt, hogy az urak egy részét le is válthatta (és le is váltotta), a legrenitensebbeket alkalomadtán ki is végeztethette. Halála után az általa kijelölt utód nem tudta megszerezni az urak támogatását, ezért a nép Jü fiát ültette a trónra. Így jött létre az első dinasztia, amelynek uralkodóháza számos generáción keresztül apáról fiúra örököltette a hatalmat.

A hagyomány szerint a Hszia-dinasztia uralkodása idején a résztvevő csoportok laza föderációja szilárd és intézményesített hatalmú állammá fejlődött. A Hszia területek pontos kiterjedése azonban máig bizonytalan. A későbbi, hagyományos kínai történetírás a Hszia államot egy hatalmas, egyesített Kínai Birodalommá nagyította, és úgy hivatkozott a Hsziára, mintha az egész mai Észak-Kína ura lett volna. A mai történeti kutatás és régészet ezzel szemben egy sokkal szerényebb méretű, a mai Dél-Sanhszi és Nyugat-Honan tartományok területén szerveződött államot feltételez.

A Hszia hatalom virágkora a feltételezések szerint az i. e. 3. évezred végétől az i. e. 2. évez-

red közepéig tartott. A régészek Honan tartomány Erlit'ou-kultúrához tartozó lelőhelyein bronzszerszámokat és egyéb bronztárgyakat hoztak a napvilágra. Bár a szerszámok és egyéb tárgyak nagy része még csontból és kagylóból készült, a bronzkori kultúra kialakulásának kezdete tagadhatatlan. Az Erlit'ou-kultúra lelőhelyeiről nagyméretű, emelt alapzatra épült házak is előkerültek, és számos település egy részét fal vette körül. Ez arra utal, hogy középületekkel rendelkező központok voltak, ami alátámasztja az állam létezésére vonatkozó feltételezést.

**Kulturális fejlődés a Sang korszakban:
i. e. 1600–i. e. 1100**

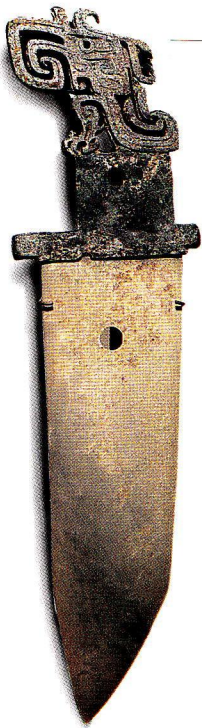
A Hszia-szövetség ókori „államainak” részét alkotó Sang eredetileg a Hsziaától keletre, a Sárga folyó által feltöltött síkság alsó területein feküdt. A neolitikus falvak sűrű, nagy területen történő elterjedése arra utal, hogy a körzetben már a késő neolitikum idején sokan éltek. A Sang valószínűleg nem sokkal a Hszia után alapította államát, és míg a Hszia ki nem terjesztette rá a hatalmát, a keleti síkság vezető ereje lehetett.

▽ Jólőcsont a Sang-dinasztia korából. Ökör- és juhcsontokat használtak az ősök szellemeivel való kapcsolat-teremtésre. Miután írásban feltették a kérdést a szellemeknek, egy izzó fémrudat helyeztek a csont-
ra, ami ettől megrepedezett. A rituális vezető ezután az istenek válaszá-
ként „elolvasta” ezeket a jeleket.

BRITISH MUSEUM /
THE BRIDGEMAN
ART LIBRARY

Dinasztikus Kína: i. e. 2500–i. sz. 200			
	ÁLLAM ÉS TÁRSADALOM	SZELLEMI ÉLET	KULTÚRA ÉS TECHNOLÓGIA
200	Három királyság	Taoista vallás A buddhizmus terjedése	A tudományok fejlődése
i. sz. 1	Dél fejlődése Idegen törzsek betörése	A birodalmi akadémia megalapítása A konfucianizmus megkérdőjelezése A buddhizmus megjelenése	A papír feltalálása
200	Keleti Han		
	Nyugati Han		
	Egyesített birodalom	A konfucianizmus ortodoxsá válik	Polgári vizsgák Selyemút
	Kína konszolidációja Cs'in egyesítés		
250			A nagy fal megépítése
	Bürokratikus kormányzat		Az országúthálózat kiépítése
	Uralkodói despotizmus		
500	A Harcoló államok kora Az államok újraszervezése	A nagy gondolkodó iskolák kialakulása	Gyors társadalmi változások: elüzletiesedés és városiasodás; a szabad magán földbérlet kialakulása; fém pénzek megjelenése
800	Keleti Csou		
	A Tavasz és őszi korszaka		
	Többállamos rendszer	Konfucianizmus Az égi megbízatás koncepciója	Technológiai fejlődés a mezőgazdaságban, az öntözésben és a kézműiparban A vas használata
1000	Feudalizmus		
	Nyugati Csou		
1500	A teljesen kialakult állam Sang		A fémművesség kialakulása Jóslócsont feliratok Az írásrendszer megjelenése
2000	Hszia		Bronzkori kultúra A harci kocsi megjelenése
	Az állam kialakulása		
i. e. 2500			Késő neolitikus kultúrák

◁ 1974-ben a Hupej tartomány-beli Panlungcs'engben feltárt, jade-ból és bronzból készült alabárd (ko) az i. e. 2. évezred közepéről. Ez volt a bronzkor legjellegzetesebb fegyvere. E példány pengéjét egyetlen darab jade-ból faragták, ezért túl nagy illetve törékeny ahhoz, hogy használják. Valószínűleg sírmellékletnek készült.

RONALD SHERIDAN / ANCIENT ART & ARCHITECTURE COLLECTION

Az 1920-as évek óta a régészek számos Sang várost – köztük Anjangot, a fővárost –, illetve több száz kisebb települést és temetőt tártak fel. A Sang városok gyakran az áradmányos síkság folyóvölgyeiben helyezkedtek el. A Sang-kori régészeti leletek bőségének – különösen néhány nagyon fontos, Anjangból előkerült írott forrásnak – köszönhetően sokkal több információ van a Sang kultúráról, mint a Hsziáról. Ezek az írott források nemcsak több, a Sang hétköznapiakra vonatkozó információt tartalmaznak, mint a hagyományos történeti források, de sok, a Sang történelemről szóló legendát is megerősítenek.

Nagy történelmi jelentőséggel bír egy fejlett írásrendszer megjelenése az i. e. XVII. század folyamán. A jóslócsont feliratoknak nevezett Sang feljegyzések jövőbeli eseményekre vonatkozó, teknőspáncélra és állatcsontokra írt előrejelzéseiből állnak. Az írásrendszer a mai kínai írás prototípusa volt. Alapelemei az ideogram-mák (nem egyes hangzókat, hanem tárgyakat vagy fogalmakat jelölő írásjelek) csoportjaiból álló karakterek és fonetikus kiegészítőik voltak. A Sang szövegek közel 5000 karaktert tartalmaznak, ezek nagy részét át lehet írni mai formájára, és meg lehet fejteni. A Sang szövegek mondatainak felépítése a klasszikus kínaira hasonlít, és kicsit eltér a mai mondatszerkezettől.

A jóslócsont feliratok a Sang uralkodó réteg mindennapi életére, így a szertartásokra, rituáléokra, hadviselésre, közigazgatásra, időjárásra, betegségekre és gyógyításra, vadászatra, illetve a minden 10 napban elvégzett rutinjóslatokra vonatkozó információk széles körét tartalmazzák. Példaként egy jóslócsonton szereplő kérdés: „Tiszta lesz-e az idő a következő napon?” A válasz: „Ma este esni fog, de holnapra kiderül.”

A Sang-dinasztia hatalomátvétele

A Sang-dinasztia az i. e. 2. évezredben vette át a Hszia-dinasztiától a Sárga-folyó által feltöltött síkság vezető hatalmának szerepét. Úgy tűnik, hogy a Sang uralom magterülete a mai Honan tartomány keleti részére és Hupej tartomány délnyugati területeire terjedt ki. Az i. e. XV. századig a Sang fővárost ismeretlen okok folytán négy alkalommal helyezték át más helyre. Úgy tűnik, hogy végül két évszázadon keresztül Anjang maradt a királyi székhely. Még akkor is kétségkívül Anjang volt a Sang események központja, amikor politikai vagy katonai szempontból már nem volt jelentősége, pusztán az ünnepek és szertartások színhelyévé vált.

A Sang államszervezet még Hszia modelljénél is bonyolultabbnak tűnik. A Sang uralkodóház a Ce családnevet kapta, és egy felemelt kezű gyermekre hasonlító jelet használt emblémájaként. A Ce családfának számos ága volt, ezek mindegyike az elsődleges uralkodócsalád címeremléképének egy módosított változatát használta. Így a Sang uralkodó osztály minden tagja annak a hierarchikusan rendeződő rokonsági hálózat tagjának tartotta magát, amely közös ősökkel és így közös identitással bírt. A nem Ce nép a Ce csoportok alávetettje, sőt, talán még szolgája is lehetett. A Ce-n kívül voltak még kevésbé fontos, más családnevet viselő nemzetségek is, ezek némelyike valószínűleg szövetségek, házasságok vagy hódítás révén kapcsolódott a Ce nemzetséghez. A Sang állam így a különféle nemzetségek hálózatának elemeiből szerveződött. E társadalmi szervezetre az egy domináns törzsből és néhány kevésbé jelentős csoportból álló főnökségi társadalom jegyei jellemzők.

A korai Sang történelem egyáltalán nem nevezhető világosnak. Az államot anjangi megtelepedésük után is a társadalmi kötelékek egyfajta hierarchiája irányította. A király és udvara a Sang Nagy Városában (Anjang) székelte, miközben a Ce nemzetség többi – hadvezérek, hercegek vagy éppen királynők által vezetett – ága a Sang Királyság területén szétszórva élt. Ahogy a Sang kitolta a hatalma alatt álló területek határait, más – *hou*-államok („örgrófságok”) néven ismert – alárendelt csoportokat alakítottak ki a Sang nép körül. Ezeknek a csoportoknak rendelkezésre kellett állniuk, ha a Sang-dinasztia katonai segítséget kért a *hou*-területeken túl élő ellenséges csoportok ellen indítandó hadjáratokhoz. Egyes ellenséges államok olykor a Sang vazallusává váltak, míg mások tovább folytatták a Sang terjeszkedéssel szembeni ellenállást. Néhány csoport minden bizonnyal a két lehetőség között ingadozott. A Sang periodikus erődemonstrációkkal tartotta fenn hatalmát. Befolyási övezete nyugaton egészen a mai Sanhszi tartományig, keleten a Pohaj-öböl és az északi sztyeppövezet és a mai Kína határa közötti átmeneti zónáig terjedt.

A Sang királyi hatalom fokozatosan erős monarchiává fejlődött. I. e. 1200 körül, az utolsó Sang király már a legfelsőbb isten emberi párjának tartotta magát. A királyoknak már különféle feladatokat ellátó osztályokból álló kormányzatuk volt, így a *hou*-államok is a királyi udvarból kiküldött helytartók által irányított tartományokká váltak.

A Sang társadalmi szervezet

A Sang állam jelentős, harci kocsizó íjászokból és a hozzájuk csatlakozó alabárdos gyalogságból álló hadsereggel védte magát. A gyalogságot a hercegek vagy királyi helytartók irányította tartományokból, ezresével vagy ötezresével toborozták. Úgy tűnik, hogy ezek a katonák egyben a Sang földműves népesség gerincét alkotó parasztok voltak. A társadalmi ranglétra alján a szolgák álltak, akik valószínűleg olyan törzsek-ből származó hadifoglyok voltak, akiket a Sang csak „pásztorok sokaságának” vagy „lótenyésztők sokaságának” nevezett.

A királysírok elrendezése kiválóan illusztrálja a különböző csoportok helyzetét. A központi sírkamrában, a királyi koporsó körül nyugodtak

△ Sang-kori rituális bronz borosedény (*jue*) az i. e. XV–XIV. századból, Anhui tartományából.

▽ Ezt az Anjang-periódusra (i. e. 1300–1100 körül) keltezhető szögletes bronz borosedényt (*fang lei*) a Sang arisztokrácia számára öntötték. Minden oldalt egy Sang klánt szimbolizáló állati maszkkal (*taotie*) díszítettek.

METROPOLITAN MUSEUM OF ART

METROPOLITAN MUSEUM OF ART

△ Rituális bronzedény (*ting*) az Anjang-periódusból. Ezt, a korszakra nagyon jellemző edényt, áldozati hús tárolására használták.

azok a férfiak és nők, akik a túlvilágon királyi kísérek lesznek. Egy hosszú rámpa lépcsői mentén féltérde ereszkedett, teljes fegyverzetet viselő harcosok sorakoztak. Minden királysír keményre döngölt földalapra épült, ide lefejezett testek százait temették. Valószínűleg a mauzóleum építéséhez kirendelt szolgák voltak. A teljes sírkörzetet sírgödrök sora vette körül, amelyek mindegyikébe 10 katonát és egy tiszthelyettest temettek. E sírgödrökbe számos harci kocsit és lovat is eltemettek. A Sang királyok tehát minden kétséget kizáróan alattvalóik élete és halála felett is rendelkeztek.

A Sang államvallás

A Sang-dinasztia hite a samanizmus volt. A *vu*-k, akik látnokok, gyógyító emberek és varázslók voltak – valamint társaik, a jövő eseményeit előrejelző jósok médiumként közvetítettek a természetfeletti és az emberi világ között. Minde mellett mint írnokok és hivatalsszolgák, szertartási táncosok, zenészek, sőt, magas rangú hiva-

talnokok is szolgáltak. Őket nevezhetjük az értelmiség előhírnökeinek is, mivel ismerték az írás és a számadáskészítés tudományát, levéltárosok és történetírók is voltak. A sámánok világa bővelkedett mindenféle szellemekben, és a Sang államvallás nagyrészt abból állt, hogy ételáldozatot és szórakozást biztosított az uralkodóház elhunyt férfi- és női őseinek, valamint a hegyek, a vizek, a folyók, a szelek és a csillagok isteneinek. Mivel a szertartások és rituálék fontos szerepet játszottak a Sang mindennapi életében, a fővárosban, Anjangban feltárt régészeti leletek is inkább erre és nem az adminisztratív szférára vetnek fényt.

Az anyagi kultúra

A Sang anyagi kultúra kifinomultsága lenyűgöző. A neolitikus kerámiakészítés hosszú hagyománya megfelelő alap volt a kemencében égetett Sang kerámia gyártásának kifejlődéséhez. Ugyanezek voltak a Sang bronzművesség kialakulásának alapjai is. A nyugat-ázsiai bronzkori kultúrák legkevesebb ezer évvel megelőzik a Sang bronzkori kultúráját, így logikusnak tűnik az a feltevés, mely szerint az ókori Kína népei Észak- és Közép-Ázsia kiterjedt transzázsiai sztyeppövezetei felől ismerték meg a bronzöt-

△ Fu Hao *fang ting*-nek nevezett rituális bronzedénye egy Anjang-kori sírből. Fu Hao, a sír halottja Anjang harmadik királyának felesége volt. Neve belül, az edény alján olvasható.

METROPOLITAN MUSEUM OF ART

▷ Bronzbárd (*jüe*) a Sang korszak végéről. Ezt a fegyvertípust temetési szertartásokon lefejezésre használták.

ART RESOURCE

vözet készítésének technikáját. Később az ókori kínai bronzművéség technológiája is itt alakult ki. A szép Sang bronzedények rituális darabok, amelyek a Sang állam hatalmát szimbolizálják. A különböző Sang lelőhelyeken előkerült nagy mennyiségű bronzfegyver, -szerszám és egyéb bronztárgy arra utal, hogy a Sang állam nagy gazdagságot teremtett és ellenőrzött.

Úgy tűnik, hogy a Sang kulturális hatás a politikai befolyásnál sokkal nagyobb területekre – délen egészen Kuanghszi és Kuangtung tartományokig – terjedt ki. Sang stílusú kerámia és bronztárgyak kerültek elő távol északon, Nyugat-Mandzsúriában is.

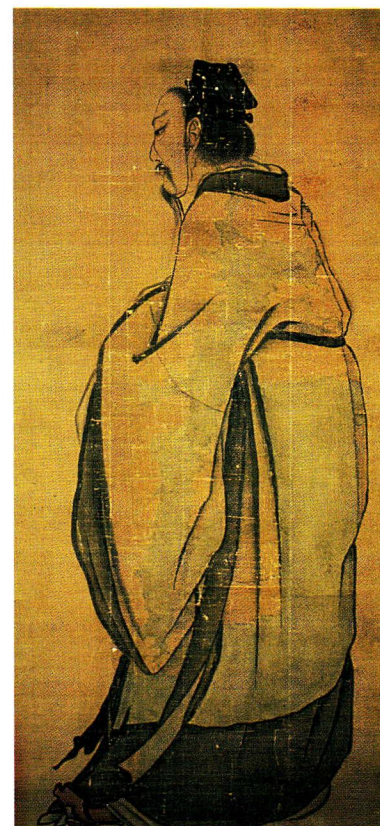
A Sang állam Észak-Kínában olyan kulturális alapokat és politikai tapasztalatot hagyott a Csou-dinasztiára, amely lehetővé tette egy hatékony állam szervezetének megszilárdítását.

A Csou korszak: i. e. 1100–i. e. 220

A Csou a Sang érdekszféra egyik vazallus állama volt, bár a Csou nép etnikailag és kulturális téren is a Hsziához kapcsolódott. Valaha a mai Sanhszi tartomány, a Hszia őshazája délnyugati részén élhettek. Valószínű, hogy a Csou nép vándorlása során – mielőtt a mai Sanhszi tartomány Csing-Vej folyójának völgyében végleg megtelepedett volna – az északi sztyeppék népeivel is érintkezésbe került. Új otthonukban szoros kapcsolatba kerültek a tőlük nyugatra élő Csiang néppel.

A Csou a Csing-Vej folyó völgyéből fokozatosan keleti irányba, a Sárga-folyó által feltöltött síkság felé terjeszkedett és kapcsolatba került a Sanggal. Viszonyuk barátság és háború között váltakozott. A Sang volt az erősebb hatalom, így a Csou is fennakadt vazallus államainak hálójában. A Sang uralom utolsó 50 évében azonban a Csounak sikerült kisebb államokból kiépítenie egy a Sangot délről és nyugatról félkörbe fogó koalíciót. Az utolsó Sang királyok eközben távoli országok ellen vívott költséges háborúkkal és expedíciókkal merítették ki erőforrásaikat. Hadseregeik harci morálja már nem volt a régi, így egy Mu-jenél vívott ütközetben vereséget szenvedtek a teljes katonai erejét felsorakoztató Csoutól. A kisebb szomszédos államoknak tehát sikerült megsemmisíteniük az ókori Kína leghatalmasabb államát. A Sang vazallus államait megöröklő Csou az államközi kapcsolatok új rendszerét építette ki. A Csou uralkodóház hercegei és közeli szövetségeseik – elsősorban a Csiang vezetői – helyőrségi államokat hoztak létre a keleti síkságon. Sang területen Csengcsou néven egy keleti fővárost is alapítottak. A munkaerőhiány azonban a Sang néppel való együttműködésre kényszerítette a Csout. Ennek következtében egy Sang herceg tovább uralkodhatott az egykori Sang állam egy része felett, a behó-

doló Sang csapatokat pedig a Csou seregekkel együtt a helyőrségi államok védelmére rendelték. A Csou feudális rendszert a Csou-Csiang feudális családok, a Sang vezető családok és az újonnan meghódított területek helyi vezetői közötti házassági kapcsolatokkal erősítették meg. Hasonlóképpen a Csou gyermekeket is hatalmas Csou nemzetségi leszármazási rendszert alkotó rokonsági kötelékek fűzték egymáshoz.

△ Vu, a szeretett király, a nyugati Csou-dinasztia megalapítójának képmása. Fejfedője államférfiként, köntöse viszont tudósként határozza meg. Ez a kettősség arra a nagy megbecsülésre utal, amely a XIX. század elején, a portré megfestésekor a király emlékét körülvette.

▽ Rituális borosedény bronzból készült fedője a nyugati Csou-dinasztia korai korszakából (i. e. XI–X. század). A fedő tetején egy *taotie* vagy állatmaszk látható, amelyet itt a már legyőzött, de még mindig nagyra becsült Sang nép tiszteletére készítettek.

C. M. DIXON

◁ Rituális bronzedény (*ju*) az anjangi királysírból. Az ilyen típusú boroskancsók a Sang-dinasztia késői éveiben jelentek meg, és i. e. 900 körül már el is tűntek. Ezt a darabot – magas karcsú formája alapján – i. e. 1100 körül készíthették.

GIRAUDON / ART RESOURCE

Rokonsági kötelékek és vallás

A Csounak így sikerült rokonsági és feudális kötelékeken alapuló és a Sárga-folyó egész síkságát behálózó kettős rendszert létrehozni, ami sokkal erősebb politikai blokkot alkotott, mint a Sang állam valaha. A rendszer működését az a Csou elfogulatlanság és politikai éleslátás biztosította, amely képessé tette az államot a hatalomnak nem Csou vezetőkkal, sőt még korábbi ellenségekkel való megosztására is. A helyőrségi államok vazallus államokká váltak. Egy ilyen államban gyakran három etnikai és kulturális csoport is együtt élt: a Csou nemesség, a Sang elit és a Csou által leigázott helyi lakosság vezetői. Ebben a rendszerben mindhárom csoportot szoros házassági és rokonsági kötelékek fűzték egymáshoz. A Csou király, mint a Csou rokonsági rendszer pátriárkája és a feudális piramis ura kulcsfontosságú pozíciót töltött be.

Az ősök és számos természeti erő tiszteletén alapuló Csou államvallásban az ég ura volt a legfőbb istenség. A Csou uralkodók úgy vélték, hogy az „ég alatti világ” feletti uralomra az égből kapták a felhatalmazást. A Sang vezetők azért vesztették el a megbízatást, mert nem éltek tisztességes életet és nem viselkedtek erkölcsösen. Ez volt az első eset a kínai történelemben, amikor úgy vélték, hogy egy legfelsőbb istenség kifejezetten erkölcsi szempontok alapján mond ítéletet az emberi kormányzásról. A morális istenség Csou koncepciója tehát szakított a törzsi istenség gondolatával. Ez olyan áttörést jelentett, amit az univerzális erkölcsi értéktrend koncepciójának kialakulása követett. Eközben a különböző csoportok együttélése a Csou feudális hálózatban segített létrehozni a kínai nemzet létrejöttének alapjául szolgáló közös identitástudatot.

A Csou-dinasztia hanyatlása

Az első három király uralkodása idején további feudalizáció szilárdította meg a Csou rendszert, és az állam folytatta az expanziót a Jangce-völgy irányába. A sztyeppövezet mentén élő északi szomszédaiikkal való összecsapásaik azonban már korántsem voltak ilyen sikeresek. A Csou királyság közvetlenül ki volt téve az északi és északnyugati törzsek nyomásának, és végül már nem tudta megakadályozni a nem Csou népek többnyire békés bevándorlását. Ezek a népek számos generáción keresztül folytatták a betelepülést a Csou királyság magterületeire. A Csou államot nemcsak az északi törzsek elleni katonai hadjáratokon elszenvedett vereségek gyöngítették, de a keleti vazallus államokból toborzott nagy véderő fenntartásának költségei is terheltek. A királyság tartalékainak felemésztésében szerepet játszott az is, hogy a királyi rokonoknak új vazallus államok létrehozására állandóan újabb földeket kellett szétosztani. Az utolsó Csou királyt i. e. 773-ban egy Csou lázadókiből és a királyság magterületén élő nem Csou tör-

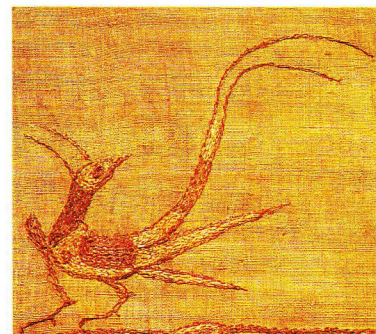
zsekből szerveződő koalíció ölte meg. Az úgynevezett Csou korszak azonban még i. e. 220-ig tartott.

A Csou trónörökös Csengcsouba, a keleti fővárosba menekült, ahol új királyi udvart alapított. Az úgynevezett keleti Csou már nem volt képes az eredeti Csou rendszer összetartására. A vazallus államok Csou népei – akik az eltelt évszázadok alatt már itt kapott földjeikhez honosodtak – saját, partikuláris érdekeiket tartották szem előtt. Ettől kezdve már csak névleg fogadták el a keleti Csou királyi státusát, miközben egy új, több államból álló rendszer kimunkálásán fáradoztak. Azokat az évszázadokat, amelyekben ez az átmenet lejátszódott, egy, a keleti Csou korai korszakáról szóló krónika alapján a „Tavaszi és őszi korszakának” (i. e. 772–476), második felét pedig a „Harcoló államok” korának (i. e. 475–220) nevezzük. Ez a két korszak együttesen alkotja a keleti Csou periódust.

A Tavasz és őszi korszaka

A Tavasz és őszi korszaka során a Sárga-folyó által feltöltött síkság keleti részén lévő korábbi vazallusállamok a fennmaradásért harcoltak. Egy-egy államnak gyakran sikerült hatalmát a többi fölé is kiterjesztenie. Az ürügy mindig az volt, hogy a keleti Csou államoknak szövetséget kell létrehozniuk, hogy szembeszállhassanak a nem Csou népek fenyegetésével. A nem Csou népek közül a korai Tavasz és őszi korszaka folyamán a Jangce-völgyben kialakult Cs’u déli állama volt a legjelentősebb. Az államok közötti főhatalomért vívott háborúk először a Sárga-folyó által feltöltött síkság középső részén robbantak ki. Mire a szomszédos államok – amelyeknek terjeszkedés szempontjából több környező földterület állt rendelkezésére – beavatkoztak a viszályba, a központi államok már ki is merítették egymás gazdasági és katonai erőforrásait. A versengő államok száma négy-öt nagyobbra és vagy egy tucat kisebb államra csökkent. A legfontosabb államok az északi és központi területeket magába foglaló Csin, a keleti parti Cs’i, a déli, a Jangce-völgyben lévő Cs’u, és a nyugaton, a korábbi nyugati Csou területeken kialakult Cs’in voltak. A kulturális kapcsolatok elhomályosították a Csou és nem Csou elemek közötti különbségeket. A Cs’u és a Cs’in a Csou Kína részévé vált, míg a Csin és a Cs’i északon és keleten nagy számú nem Csou elemet olvasztott magába.

◁ Szemben Cs’i Hou rituális bronz-edénye (jü) a keleti Csou korszakból (i. e. VI. század). A nagy élelmiszer-tároló edény belső oldalán felirat olvasható, amelyből megtudjuk, hogy Cs’i és a királyi Csou klán közötti házassági szerződés megkötése alkalmából készült.

HERMITAGE MUSEUM, LENINGRAD/C.M. DIXON

△ Egy i. e. VI–V. századi hímmzett selyemlepel főnixmadarat ábrázoló részlete.

▽ Ez a Cs’in-dinasztia korabeli, sarkán ülő nőt ábrázoló terrakottaszobor a Cs’in Első Császárné mauzóleuma külső fala mellől származik.

NATIONAL MUSEUM, PEKING / ERIC LESSING / ART RESOURCE

A CS'IN BIRODALOM ELSŐ CSÁSZÁRÁNAK SÍRJA

KATHERYN M. LINDUFF

Kína első császára és a rövid életű Cs'in-dinasztia megalapítója, Cs'in Si-Huang-ti (i. e. 259–210) császári sírja a Sanhszi tartományban lévő Hszian városától 35 kilométerre keletre fekszik. A sír építése 36 évig tartott és annak a nagyvonalú építkezési programnak a része volt, ami a császár uralkodását jellemezte.

Si-Huang-ti császár egyedülálló tehetségű és eredményekben igen gazdag uralkodó volt. Katonai hódításait részben a hadművészet legújabb vívmányai – így a harci kocsik, lovas katonák, hosszú lándzsák és kardok – mesteri alkalmazásának köszönhette. Felszámolta a feudális rendszert, és kialakította a központi autokratikus kormányzás olyan formáját, amely lényegében az utolsó kínai dinasztia XX. századi bukásáig fennmaradt. Egységes törvényeket léptetett életbe. Egységesítette a fizetőeszközöket, a súlyokat és mértékeket, az írott nyelvet, a szekerek és kocsik tengelyhosszát. Háromsávós, 15 m széles, a fővárosból szerteágazó országutak hatalmas hálózatát építtette ki. Egyetlen, 3000 km hosszú „nagy fallá” kötötte össze a korábbi északi államok által a betörő törzsek távol tartására épített különálló falakat.

Számos csodálatos palotát is építtetett saját dicsőségére. Bár a mauzóleum egészének feltárása még hátravan, írott forrásokból tudjuk, hogy föld alatti együttesnek épült; a sírkamra mennyezete az égbolt modellje, padlója pedig a birodalom térképe.

1974 márciusában az első – mint később kiderült terrakottaharcosokból és -lovakból származó – töredékekről megállapították, hogy a Cs'in-dinasztia korára datálhatók. Az ásatások során három hatalmas gödört, benne pedig életnagyságú agyagkatonák és -lovak ezreit tárták fel. 1980 decemberében

METROPOLITAN MUSEUM OF ART

◁ Festett terrakottaharcos a Cs'in-dinasztiabeli Első Császár Sanhszi tartománybeli Lint'ungnál található síregyütteséből, i. e. 210 tájáról. A katona a császárt halála után védő sereg része volt.

▽ Festett terrakotta kocsihajtó a Cs'in Első Császár síregyütteséből. Ezt az életnagyságú álló alakot 6000 társával, lovaikkal és harci kocsijaikkal egy, a császár sírjától keletre fekvő gödörben találták.

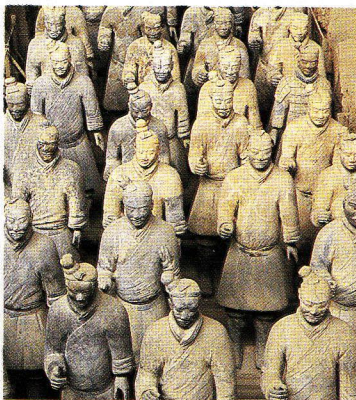
METROPOLITAN MUSEUM OF ART

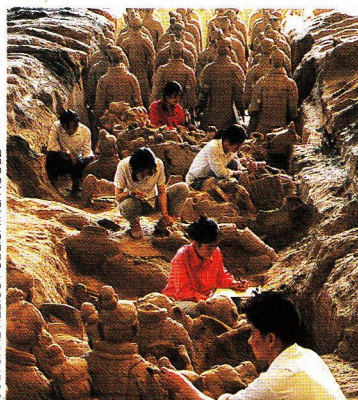
egy pár, bronzból készült négylovas kocsit és hajtóját fedezték fel a lelőhelyen.

A hatalmas föld alatti terrakottahadsereg az Első Császár uralkodása alatt a fővárostól keletre állomásozó császári gárdát ábrázolja. A leletegyüttes azt a katonai hatalmat és szellemet idézi, amely biztosította Cs'in uralmát az egyesített Kína felett. Az agyagszobrok sírba temetése az emberek és állatok feláldozásának szokását váltotta fel.

A terrakottaharcosok ruházata, arckifejezése, hajviselete, fejdíszje, páncélzata, fegyverzete és harci kocsija is nagyon változatos. A katonák realiztikus megjelenítése festői képet nyújt az i. e. III. század császári életéről.

△ A Sanhszi tartománybeli Lint'ungnál folytatott ásatások során a császár sírja körül életnagyságú terrakottakatonák sorait tárták fel.

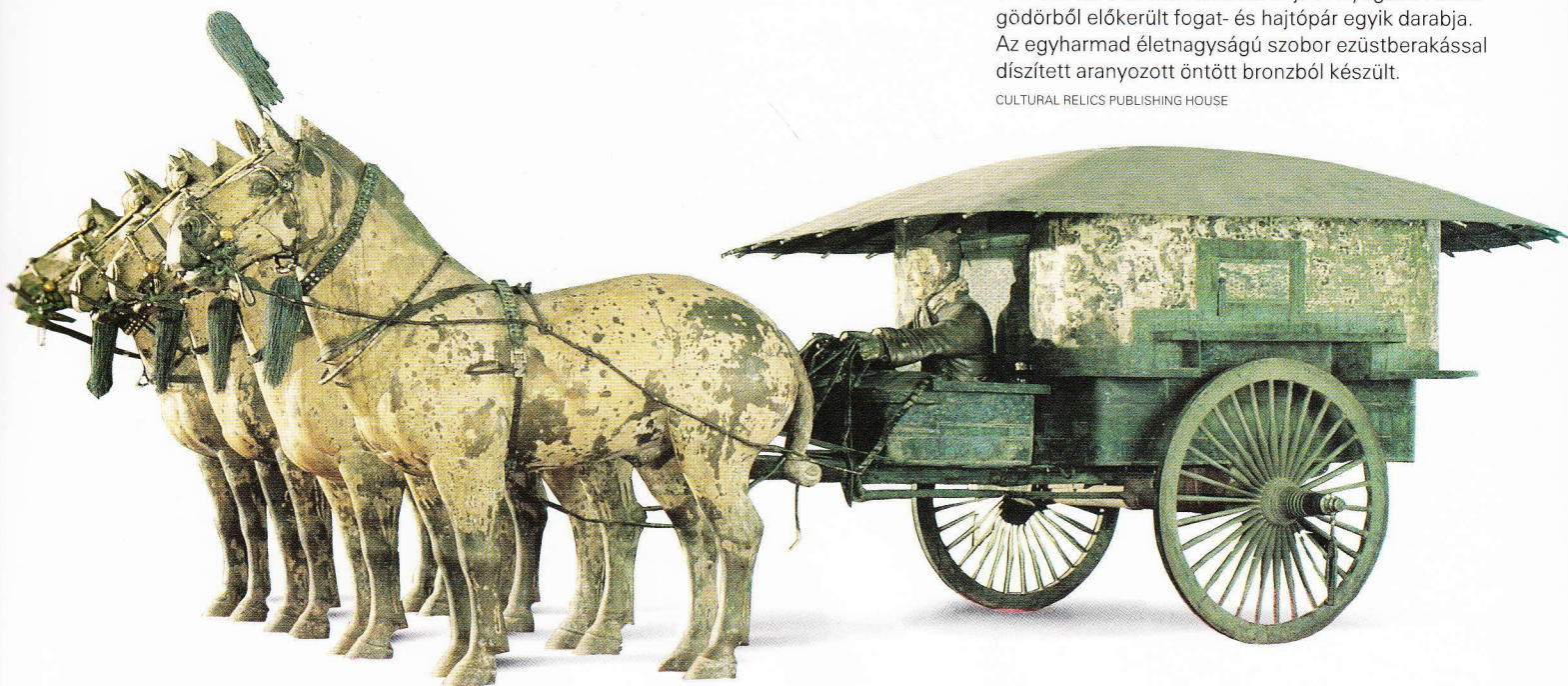
△ Az Első Császár sírjának egyik ásatási gödre i. e. 210 táján készült terrakottakatonák ezreit rejtette magában.

JOHN LEE STOCK HOUSE

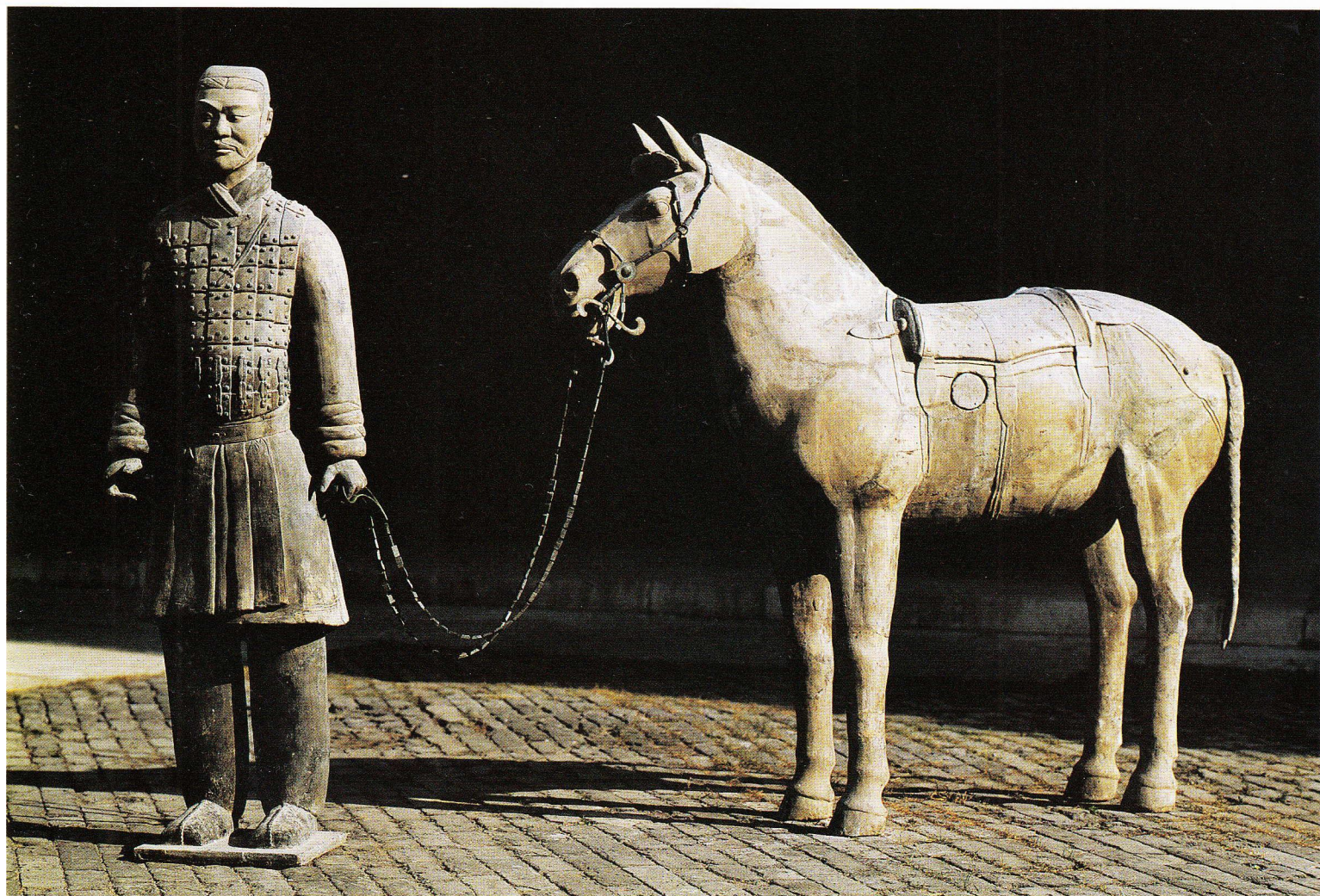
CULTURAL RELICS PUBLISHING HOUSE

▽ 1980-ban, az Első Császár sírjától nyugatra feltárt gödörből előkerült fogat- és hajtópár egyik darabja. Az egyharmad életnagyságú szobor ezüstberakással díszített aranyozott öntött bronzból készült.

CULTURAL RELICS PUBLISHING HOUSE

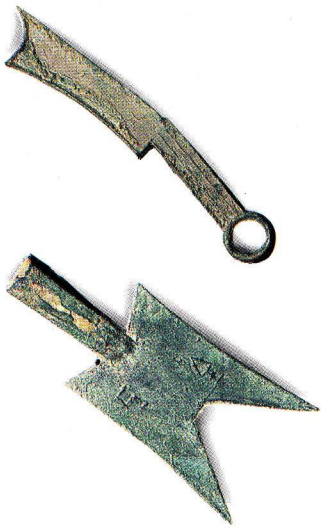

▽ Életnagyságú terrakotalovas és -ló a Cs'in Első Császár sírjából. Minden alakot külön mintáztak meg. A szobrokat és lovakat befestették és fémfegyverekkel, illetve lószerszámmal látták el.

△ Ez a XIX. század eleji fametszet Konfuciusz (Kung Fu-ce) és tanítványai életéből vett jeleneteket ábrázol.

△ A Harcoló államok korára datálható bronzpénzek. A kés alakú pénz (fent) a Cs'í államból, a kapa alakú az észak-kínai Csao államból származik. Ebben az időben az államok egymástól függetlenül fejlődtek és saját pénzt vertek.

C. M. DIXON

A Harcoló államok kora

Az új rend kialakításáért folytatott harc második szakasza a Harcoló államok korszakában zajlott. A Csin három államra esett szét, míg a többi nagyobb állam vezetői hatalmát megdöntötték, és új uralkodók vették át a helyüket. Ezen államok még a látszólagos tiszteletet sem adták meg a Csou királyi udvar maradványainak és a fontosabb Harcoló államok uralkodóházainak mindegyike magát tekintette a címzetes királynak. A nagyobb államok száma ekkorra már megnőtt, és legalább hét, szövetségeket és ellenszövetségeket létrehozó állam vívta véget nem érő háborúit. Végül az i. e. III. században a Cs'in, a hét állam közül a legkevésbé gazdag és legkevésbé civilizált, körülbelül 50 év (három király uralkodása) alatt legyőzte a hat másik államot. A Cs'in uralkodó i. e. 222-ben császárrá koronáztatta magát.

Bár a Tavasz és őszi korszakát, illetve a Harcoló államok korát az állandó háborúskodás jellemezte, Kína az élet minden területén változásokon ment keresztül. A Csou feudális rendszer fokozatosan megsemmisült. Az erőforrások hatékonyabb mozgósítása érdekében a Cs'in államok és a korábbi vazallus államok monarchikus államokká alakultak át, amelyeket polgári kormányzati bürokrácia és hivatásos katonákból álló hadsereg szolgált. Az arisztokrácia szerepét azok a hivatalnokok vették át, akik a korábbi uralkodó réteg tagjaiból kitaníttatott értelmiség soraiból kerültek ki. Ezek az értelmiségiek –

akik között ott volt Konfuciusz (Kung Fu-ce), Menciusz (Meng-ce), Lao-ce, Mo-ce, Csuang-ce és Hszün-ce – nemcsak tanítottak, hanem a gondolkodás olyan iskoláit is létrehozták, amelyek újrafogalmazták a kínai kultúra alaptételeit. A legfontosabb a humanizmusra nevelő konfucianizmus és az individualizmust hirdető taoizmus volt. A politikai és társadalmi viták mindennaposak voltak az értelmiségiek körében és mindvégig központi szerepet játszottak a kínai civilizáció fejlődésében.

E két korszakban egyre több szerszám, eszköz és fegyver készült vasból bronz helyett. Technológiai fejlődés ment végbe a mezőgazdaság és az ipar területén is. Az elüzletiesedés és városiasodás irányába mutató folyamat már a Tavasz és őszi korszakában is megfigyelhető, de igazi csúcspontját – talán a különböző régiók közötti kommunikáció, eszmeáramlás és kereskedelem intenzívebbé válása következtében – a Harcoló államok korában érte el. E változások eredményeként alakult ki a szabad magán földbérlet és a pénzgazdálkodás.

A keleti Csou korszakot drámai változások jellemezték. Ez elsősorban politikai bizonytalanságban, a feudális rendszer tagjait és a közembereket is érintő társadalmi változásokban, illetve gazdasági forradalomban jutott kifejezésre. Ezek a változások rövid idő alatt és párhuzamosan, a korszak körülbelül 500 éve alatt egyre gyorsuló ütemben zajlottak le.

Az ókori birodalom felemelkedése:**i. e. 221–i. sz. 220**

Kína egyesítése Cs'in vezetés alatt császári dinasztiák hosszú sorának kezdetét jelentette. A keleti Csou több államos rendszere a múlté lett, és egyetlen, egy kultúra által összetartott birodalom virágzott 2000 éven át. Kína a nyugati nyelvekben ismert nevét a Cs'in-dinasztiáról kapta.

A Cs'in első császára energikus vezetése alatt a Harcoló államok korának összes állama a császári udvarból küldött helytartó vezette tartománynyá vált. Rajta kívül minden tartományban volt egy katonai parancsnok és egy, a hivatalnokokat ellenőrző császári felügyelő is. A törvényeket és írásrendszereket egységesítették, az értelmiségnek pedig megtiltották, hogy kritizálja a politikát, vagy elméleti kérdésekkel foglalkozzon. A történelem első ismert könyvégetése során elégették a régi iratokat, a konzervatív gondolkodókat pedig üldözték. Csak a gyakorlatban hasznos tárgyakat, például mezőgazdaságtant, kertészetet és gyógyászatot taníthatták szakértők. A közszolgálathoz szükséges képesítéssel és ismeretekkel a helyi bürokrácia látta el a diákokat.

A nagy fal megépítése

Hogy Kínát megvédje az idegenek betöréseitől, az Első Császár, Si Huang-ti elrendelte, hogy a Harcoló államok korában az egyes államok építette védműveket egyetlen nagy fallá kössék össze. A falak és erődök sorát 500 ezer katona védte. Nagy seregeket vontak össze a déli hegyvidékes területekre vezető utak és csatornák mentén is. Emellett, hogy a birodalmi hadsereget könnyebben mozgassák, országutak hálózatát építették ki, ezek Kína minden részét összekötötték egymással és a mai Sanhszi tartományban lévő fővárossal, Hszienjanggal. Az Első Császár a főváros közelében egy császári mauzóleumot is építtetett magának. A hagyomány szerint 700 ezer besorozott munkás dolgozott, hogy felépítse a terrakottakatonák védte, kincsekkel megtöltött dombot (lásd *A Cs'in Birodalom Első Császárának sírja* című fejezetet). Ezekhez a költ-

◁ Lao-ce, a taoizmus nagy tiszteletben álló megalapítójának jade-szobra; bivalyháton ülve ábrázolja a mestert.

ANCIENT ART & ARCHITECTURE COLLECTION

séges beruházásokhoz rengeteg munkaerőre volt szükség, és az egész ország a fizetés nélküli robotmunka súlyos terheit nyögte.

I. e. 210-ben meghalt az Első Császár. Birodalomszerte lázadások robbantak ki, és öt éves harc után a Cs'in állam megbukott. Liu Pang, egy, a Cs'in ellen parasztfelkelőket vezető közember Han néven egy új, 400 évig hatalmon lévő dinasztiát alapított.

A Han Birodalom: i. e. 206–i. sz. 220

A Han-dinasztia átvette a Cs'intől a kormányzati rendszer alapjait, bár a tartományokban szétszórt vazallus államok felállításával részben restaurálta a feudális rendszert. Miután a vazallus államok némelyikében lázadás robbant ki, a Han uralkodó elrendelte, hogy valamennyi ilyen államot kijelölt hivatalnokok vezessék. Ezzel a rendelettel Kína ismét egységes birodalommal vált, amit egyetlen uralkodó irányított.

A Han korszak elején a Cs'in despotizmus reakciójaként a birodalomban általánosan a gazdasági be nem avatkozás politikája érvényesült. A termelékenység rövid idő alatt a régi szintre emelkedett, a lakosság száma növekedésnek indult, és Kína a példa nélküli virágzás korszakába lépett. A korai Han sírok leletei arról tanúskodnak, hogy még a kisebb nemeseket is lenyűgözően gazdag kincsekkel temették el (lásd a *T'aj úrnő sírja* című fejezetet).

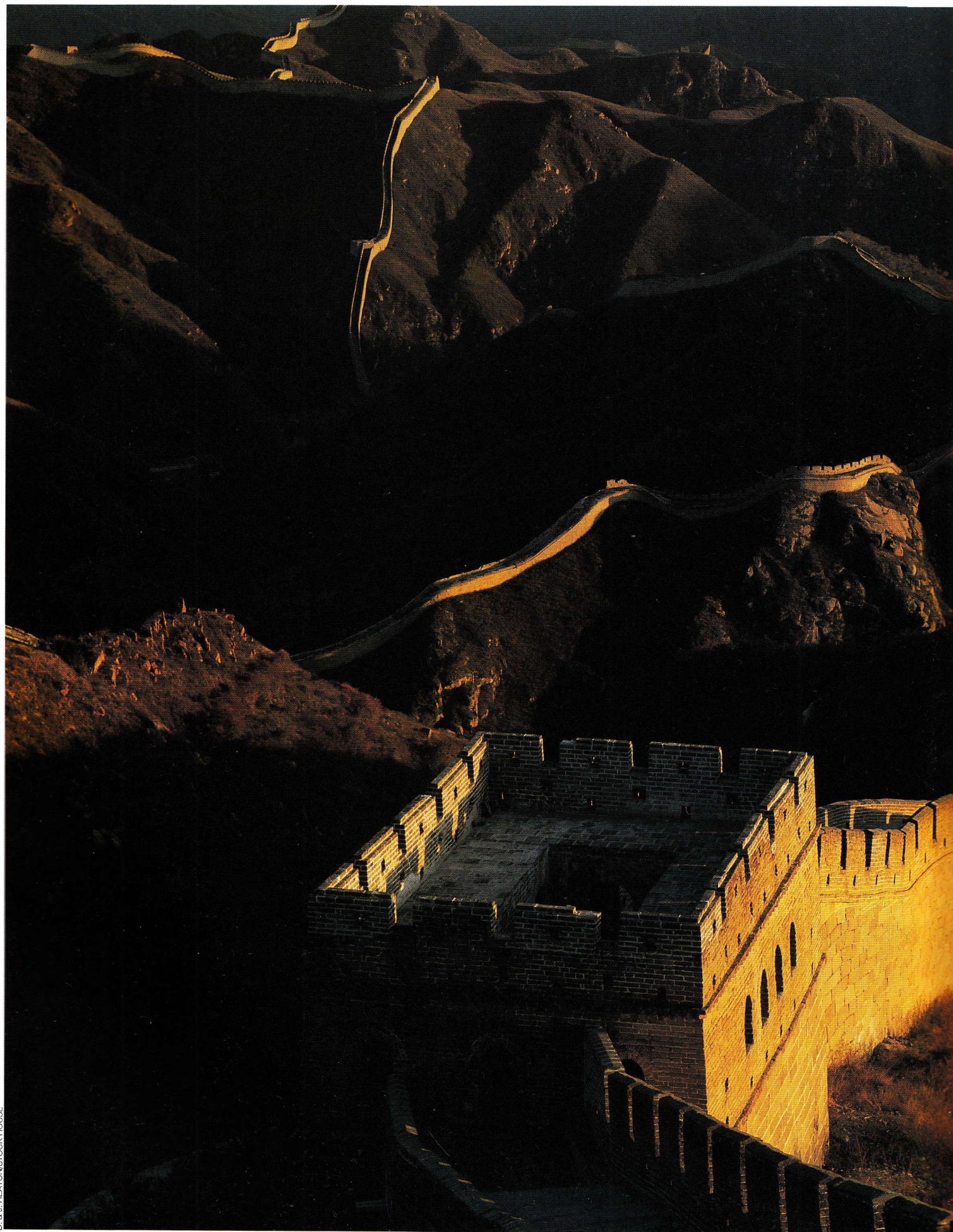
A Cs'in kormányzat felső szintjeit hivatásos bürokratákból álló hatékony polgári közszolgálati rendszer alkotta, de nem volt lehetőség a tehetség kiválasztására, valamint az állam és társadalom közötti információcserére. Az i. e. II. századtól azután a Han fokozatosan életbe léptet-

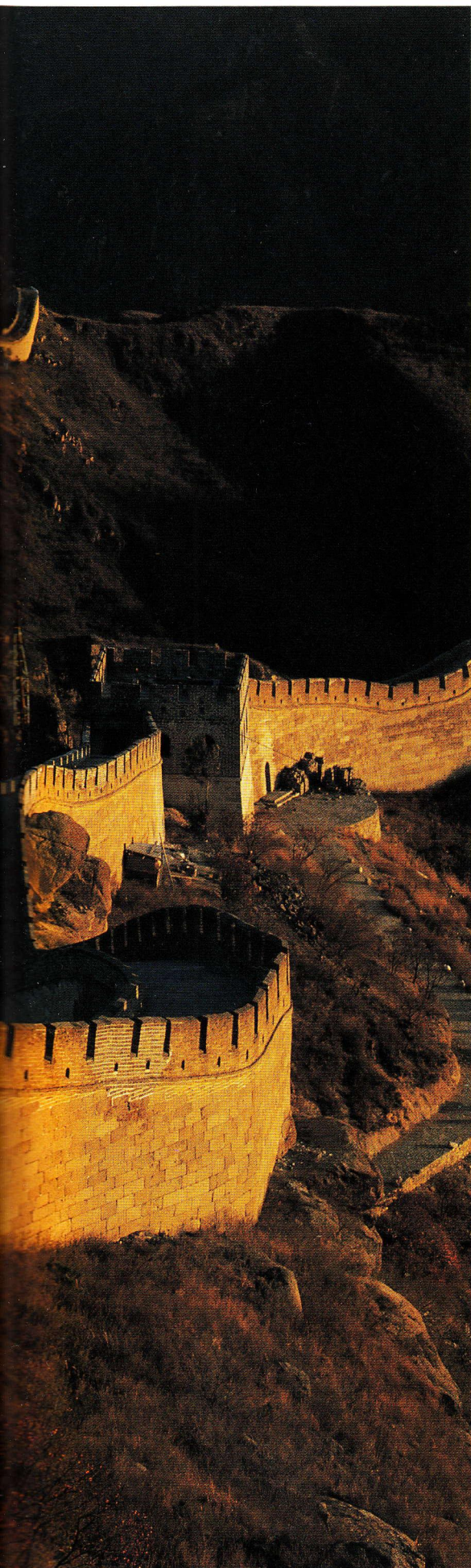
▽ Rituális jade-tárgyak. Felülről lefelé: halfüggő, az égi világot szimbolizáló pi vagy gyűrűkorong, kardhüvelykoptató, valamint egy pár, a halhatatlanságot szimbolizáló függő.

ART RESOURCE

◁ Juhakol kerámiamodelle a keleti Han-dinasztia uralma végéről. Gyakran temettek a földtulajdonosok mellé festett kerámiamodelleket, hogy a halottak a túlvilágon is gazdagságot biztosítsanak.

tett rendszere szerint a helyi széles néprétegek közül toboroztak értelmiségieket a kormányhivatalokba. Az újoncok feladata rendszerint az volt, hogy jelentsék a kormánynak a helyi állapotokat, és elmagyarázzák a kormány politikáját honfitársaiknak.

Eközben a konfucianizmus ortodoxsá vált. Mivel a birodalmi akadémián ezt az egyetlen tárgyat tanították, a konfuciánus ideológia jellemezte a Han bürokrácia gondolkodását. A konfucianizmus azonban nem vallás, és az egyház és állam szétválasztása sem létezett. A konfucianizmus a humanizmusra, a meritokráciára (érdemek szerinti előmenetelre), az egyén társadalmi felelősségére és a kollektív biztonságra – különösen a rokonsági csoportok közötti szolidaritásra – helyezett hangsúlyt; megszilárdította az állam és a társadalom közötti kapcsolatot és kontrollt jelentett a monarchia túlkapásaival szemben.

▽ Kerámiaedény a keleti Han-dinasztia idejéből. A fazekasipar nagy fejlődésen ment keresztül a Han korszakban és rendkívül sokszínűvé vált. Ez a darab egy protoporcelán, és előrevetíti a későbbi, finom, vékony falú porcelánokat gyártó fazekasok technikai tudását.

SOTHEBY'S LONDON / THE BRIDGEMAN ART LIBRARY

▽ A nyugati Han-dinasztia korából származó aranyozott bronzlámpa, amelyet Tou Van hercegnőnek a Hopej tartománybeli Mancs'engben feltárt sírjában találtak.

METROPOLITAN MUSEUM OF ART

◁ A nagy fal részlete Paotölingnél. A fal hosszú szakaszai az i. e. III. században, a Cs'in Első Császára uralkodása idején épültek. A császár a falat Kína határainak kijelölésére és a nomádok távol tartására építtette.

T'AJ ÚRNŐ SÍRJA

KATHERYN M. LINDUFF

C's'angsától, a Jangce kö-zépső völgyének egyik városától 4 km-re ke-letre fekszik egy domb: Mavang-tuj. A régészeti feltárások 1972-ben kezdődtek, amikor egy kór-ház építése közben a szomszédos földeken ókori romokra bukkantak. A gondosan megvizsgált maradványokról kiderült, hogy egy ókori sírhalom részei. A halomból a régészek a Kínai Népköztársaság utóbbi éveinek leglátványosabb leletei közé sorolható együttest hoztak a felszínre.

A régészek a Mavangtujban először felnyitott és ma I. Han-sír néven ismert sírkamrában egy nemes hölgy jó állapotban megmaradt maradványaira bukkantak. Az úrhölgy valamikor az i. e. II. század közepe után, a nyugati Han uralom (i. e. 206–i. sz. 8) idején halt meg. A test maradványain kívül a sír több mint 1000 tárgyat, köztük egy nagyméretű, színes jelenetekkel festett halotti selyemzászlót, ruhákat, élelmiszereket, nagy mennyiségű, eredeti csillogó színeiben pompázó lakkárut, 4 páratlanul díszített koporsót és több mint 100 fa sírfigurát tartalmazott. A hölgy azonosítása még kétséges, de valószínűleg a Hszin vagy Hszincsiou néven ismert Li Cangnak, T'aj első őrgrofjának felesége volt. Sze-ma Cs'ien a Han-dinasztia híres történetírója Li Cang halálát i. e. 186-ra helyezi. Mivel T'aj úrnő sírja ennél későbbi, valamikor i. e. 150 körül kellett meghalnia. A halomban még két másik sírt, férje (2. sír) és fia (3. sír) sírját is sikerült feltárni. Ezeket a sírokat is a család nemesi rangjához illő sírmellékletekkel látták el.

A sír szerkezete

Az I. sír egy észak–déli irányban 20 m hosszú, kelet–nyugati irányban pedig 17,5 m széles téglalap alakú gödörben épült.

△ A mavangtují 1. sírban feltárt halotti zászló, azaz *fejji* részlete, amelyen a halhatatlank birodalma látható. A zászló a Kínából ismert legkorábbi színes selyemfestmény. Bonyolult mintázata máig jó állapotban maradt fent.

▽ Két festett és lakkozott fakoporsó a mavangtují 1. sírból, ahol négy koporsó feküdt szorosan egymásba illesztve T'aj úrnő, a régió utolsó Cs'u kormányzója, Li Cang feleségének sírjában.

CULTURAL RELICS PUBLISHING HOUSE

A takaró domb tetejétől a sírgödör aljáig 20 m mély volt. A régészek négy lépcsőfokot vágtak a földbe, hogy megközelítsék a kriptát. A sírkamrába egy ferde fal mentén jutottak le. A sírt észak felé tájolták, és belül is úgy rendezték be, hogy a halott feje észak felé nézzen.

A kriptában lévő sírkamrát nagyméretű ciprusfa pallókból ácsolták, ezek némelyike 5 m hosszú és 1500 kg súlyú. A kamra a gerendahornyolás és -csapozás technikájával készült. A sírkamra belsejében négy szorosan egymásba illesztett koporsó fe-

küdt. A sírkamra és a kriptá külső fala közötti négy részre osztott térben halmozták fel a sírmellékletek legnagyobb részét.

A nagy, északi, selyemkelmével burkolt rész – némely esetben teljes ünnepi díszbe öltöztetett – számtalan faszobor mellett étkezésre szolgáló tálat rejtett. Amikor felnyitották, az északi részben higany és különféle szerves savak vegyületeiből álló folyadékot találtak. E keverék szerepe a mai napig nem világos.

A nyugati részben élelmiszereket, sokfajta gyógynövényt, ruhákat, selyem- és pamuttekerc-

seket tartalmazó fonott bambuszdobozokat és kosarakat, valamint zeneszerszámokat találtak. A zeneszerszámok között volt egy 25 húros citerafajta (szö), egy két sorba elhelyezett 22 sípos, szájjal fújható orgona (jü), valamint 12 hangsíp (jü lü), ezek mindegyikén az ókori kínai zene leírására szolgáló egy-egy hangjegy szerepelt.

A keleti részben további szobrocskákat valamint a sír tartalmának bambuszlapokra írt leltárát találták.

A déli részt lakkedények töltötték meg, de az északi kamra is használati tárgyak egész sorát, köztük evőpálcikákat és tálat, valamint további szobrocskákat rejtett. Néhány használati tárgy a korábbi periódusok hivatalos rituális edényeinek öntött bronz másolata volt, ezeket valaha az ősök vagy a nagy tetteket véghezvivő hivatalnokok emlékének szentelték. Ven császár (i. e. 179–156) rendelete szerint a sír nem tartalmazott nemesfémeket, jade-t és ékszereket.

A sírkamrát kívülről 1,4–1,5 m vastag faszénréteggel vetették körül. A faszén és a kriptá fala közötti részt finom fehér agyag legalább 1 m vastag réteggel töltötték fel. A sír tárgyai azért maradhettek fenn ilyen fantasztikusan jó állapotban, mert e két réteg távol tartotta a nedvességet és az oxigént. A sírkamra faszénnel és fehér agyaggal való körbevetelének gyakorlata a helyi Cs'u-kultúrához köthető. A Han-dinasztia uralma idején Kína más területein eltérő módon készültek a sírok. Mavangtuj sírjai világosan bizonyítják, hogy a Cs'u állam erős kulturális hagyománya politikai függetlenségének i. e. 223-as elvesztése után is továbbéltek. A nyugati Han-dinasztia uralkodásának korai korszaka egyértelműen olyan periódus volt, amikor a különböző területeken

olyan kérdésekben, mint a temetkezési előírások gyakorlata, a hagyomány eltérő volt.

Lebegő öltözet

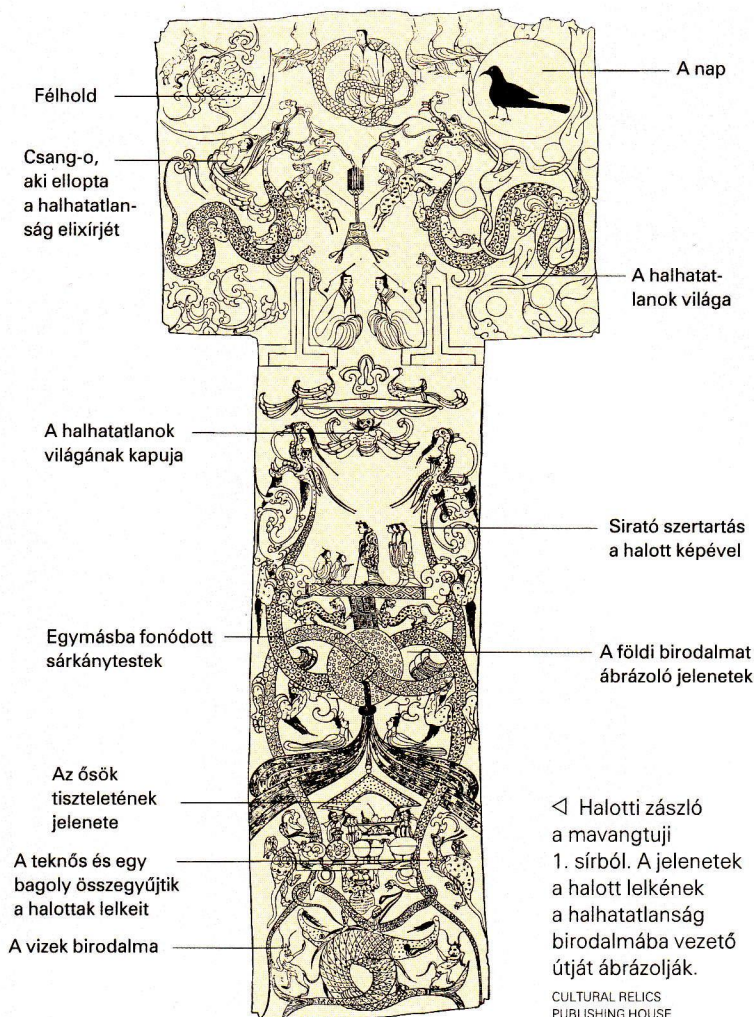
Az 1. sírban talált selyemzászlót (a 3. sírból is előkerült egy hasonló) a leltár a „lebegő öltözet” (*fejji*) névvel illeti. A sírban való elhelyezése a Han korszak klaszszikus irodalmi forrásai szerint megfelel a temetési szertartáson kiállított és a temetési menetben vitt temetési zászlók (*ming-csing*) előírt helyének.

Az 1. sír zászlaját egy vörös alapra határozott, erős színekkel festett, mai napig jó állapotban fennmaradt bonyolult minta díszítette. A T alakú zászló keresztirésze alig rövidebb mint 1 m, magassága 2 m, alja szélessége pedig 48 cm. Alsó négy sarkán rojtok lógtak.

Számos tudós szakember tett már kísérletet arra, hogy a *fejji*-n ábrázolt jelenetek ikonográfiáját megfejtse. Általános közöttük az egyetértés abban, hogy a jelenetek a halott lelkének a halhatatlanság világába vezetését ábrázolják. A Han-dinasztia uralkodása idején központi kérdés volt a halhatatlanságra való törekvés. Ez a temetési zászló az első fellelt példa, ami képi megfogalmazásban és szó szerint ábrázolja a lelkek útját.

A zászló mintája három részre osztható. Alsó része a föld alatti világot ábrázolja, a középső és egyben legnagyobb része az emberek földi lakhelyét, míg a legfelső rész a halhatatlanok világát, benne a holdat és a napot. A festmény megértésének vezérfonala a Cs'u irodalom egy *Cs'ucsi* avagy *A dél dalai* néven ismert eredeti alkotása lehet, ebből megtudjuk, hogy a halál után a lelkek útja a világmindenség négy égtája felé, valamint felfelé és lefelé vezet. A zászló ezt az utazást követi nyomon.

A zászló alsó részén az alvilág, a vízi teremtmények és sötétség földfelszín alatti világa látható, ahol a lelkek átesnek az első metamorfózison. Ezt a helyet nevezik a taoisták kozmikus anyaméhnek, ahol a női teremtés *jin*

szimbólumaival megjelenített lélek lakozik. Ez az örök sötétség világa, melynek legmélyebb rétegeit víz borítja.

A vízivilág felett a földön lejátszódó két jelenet látható. Mindkét jelenet gyászszertartásokon részt vevő halandókat ábrázol. Az alsó jelenet bal oldalán egy sámán, előtte pedig kísérek ülnek az ősök tiszteletére bemutatott áldozatokhoz használt rituális edények mögött. Számos fából készült lakkozott *hu* és *ting* edény (a Sang- és Csou-dinasztiák idején bronzból öntött edények másolatai) került elő a sír oldalkamráiból. A sámán feladata volt, hogy kapcsolatot teremtsen az alvilágban járó lélekkel. A felső jelenet egy másik gyászszertartást, a lélek hazatérését ábrázolja. A közép oldalnézeten látható nagy alakról úgy vélik, hogy az elhunyt, aki éppen a túlvilágra való átkelés közben látható. Ez a két földi jelenet a halál utáni ri-

tuális szertartásokat ábrázolja. Fent és lent a halott a halhatatlanság felé halad.

A zászló felső részén lévő vízszintes ábrák a halhatatlanok világát tárják elénk, mitológikus jelenetekkel. A kapuőrök és a harang (hangjáról azt tartják, hogy „behatol a túlvilágra”) még az ég és a föld között álló átmeneti alakok. A bal felső sarokban a holdsarló, a varangy (a hold növekedésének szimbóluma) illetve a mezei nyúl (a telihold szimbóluma) látható. A hold alatti nőalak Csang-o lehet, aki ellopta a halhatatlanság elixírjét Hou Jitól, az íjásztól, majd a holdra menekült. Ekkor a hold elkezdett fogyni. Amikor az elixír visszakérül Hou Jihez, a hold növekedni kezd. A középén lévő alak Fu Hszi, egy ősi isten, akit a legendás uralkodók sorában elsőként tartottak számon. Ő volt a nép őse, és minden, az égbolt alatt található dolog lényegének szimbóluma. Belőle

alakult ki a *jin* és a *jang*, a nap és a hold, valamint az ég és a föld.

A lélek útja a halállal kezdődik. Ekkor a lélek szétválik, az egyik fele leszáll az alvilágba, míg a másik a földön marad. A földi világ szertartásai segítségével a lélek ismét egyesül, majd visszatér az emberiség ősehez és a halhatatlansághoz. A zászló három részét a világmindenség szerkezetének megfelelően rendezték el. A lélek halál utáni útja a Han-korban már elterjedt őstisztelet természetében is benne rejlő születést, életet és újjászületést követi.

A Cs'u kultúra

T'aj úrnő sírja a Cs'u kulturális hagyomány része. A Cs'u nép eredetileg a nagy északi Sárgafolyó medencéjéről délnyugatra élt, de a történelmi korban a Jangce-völgy középső részére, a mai Hunan és Hupej tartományokra is kiterjesztette hatalmát. A i. e. III. században a Cs'u volt a hatalmi harcok egyik legnagyobb és legerősebb résztvevője. A Cs'ut i. e. 223-ban a Cs'in tábornokai hódították meg és pusztították el, akiknek végül i. e. 221-ben sikerült Kínát egyesíteniük. A Cs'in bukása után a Cs'u ismét erős és aktív, saját identitású csoporttá vált. Helyi, Mavangtujnál is megfigyelhető temetkezési szokásaik újjáéledése büszkeségük és nemzeti örökségük jelképe.

A nyugati Han korszak egyike volt a kínai történelem nagy korszakainak. A Cs'in bukása után több mint egy évszázadig tartott, amíg Kínát ismét egyesítették. Mavangtuj Cs'angsa királyságban található temetkezései is azt bizonyítják, hogy az i. e. II. század első felében a Han uralom követelményrendszere nem ütközött a Cs'u kulturális hagyománnyal. A helyzet csak Vu császár (i. e. 140–87) uralkodása idején változott meg, de ezek a sírok már nem tükrözik a későbbi eseményeket. Mavangtuj sírjai a Cs'u nép összetett és igen magas színvonalon megvalósított kézműipari tudásának állítanak emlékművet.

△ A Han-dinasztia egyik császára klasszikus szövegeket fordító tudósok társaságában. A Han-dinasztia megalapításakor a klasszikus szövegeket az udvari tudósoknak emlékezetből újra le kellett írniuk, mivel az eredeti szövegek a Cs'in-dinasztia kora alatt megsemmisültek.

Kereskedelmi hálózatok és technológiai fejlődés

A Han korszak idején az intenzív földművelés és a háziipar termékeinek elosztására az egész országra kiterjedő kereskedelmi hálózatot hoztak létre. A háziipar, amely felszívta a földművelő, de évszakonként feleslegessé váló munkaerőt, ruházati cikkeket, iparcikkeket és bútorkat állított elő. A hálózat fokozatosan alakult ki, ahogy a népességnövekedés nyomására létszükségletté vált az intenzív földművelés, ami néhány tudós szerint teret nyitott a technológiai fejlődésnek. A kereskedelmi hálózat megerősítette az egyesített birodalom stabilitását, és a konfucianus ideológia, valamint a császári bürokrácia segítségével elősegítette a kínai önálló gazdasági rendszer kialakulását. Ennek a rendszernek köszönhetően Kína a következő 2000 évben csaknem végig egységes maradt.

A Han területek jelentősen túlterjedtek a Sárga-folyó és a Jangce síkságain, és elérték a déli hegyvidéket és tengerparti övezetet. A korszak legjelentősebb eseménye a közép-ázsiai és mon-

góliai sztyeppövezet hsziungnuk nomád birodalmával való összecsapás volt. Ismételt vereségek után a Han-dinasztiának végül sikerült a hsziungnuk egyes elemeit kiszorítania, és Kelet-Ázsia feletti hegemoniáját megalapoznia. A közép-ázsiai népekkel való kapcsolatfelvétel eredményeként létrejött a selyemkereskedelem útvonala, ami egyben számos nép területén áthaladó kommunikációs csatornát is jelentett Kína és Európa között (lásd *A Selyemút* című fejezetet).

A Han korszakban számos területen mutatkozott technológiai fejlődés. A Han kori kínaiak voltak a világon az elsők, akik papírt gyártottak, vízerővel hajtott gépeket szerkesztettek, és kialakították az acélgyártáshoz szükséges fémművesség technológiáját. Emellett matematikai, asztronómiai és vegyészeti tudományágaik is a legfejlettebbek voltak a világon. A taoizmus és más gondolkodási iskolák is megjelentek a konfucianizmus mellett. A rendkívül kifinomult filozófiai rendszer kétezer évre meghatározta a kínai gondolkodást.

△ *Fang ting* néven ismert zománcberakásos rituális edény. A hagyományok iránti tisztelet jeleként ez a régi stílus új életre kelt a Han-dinasztia idején.

C. M. DIXON

▷ *Hu* néven ismert festett kerámia-edények, a keleti Han-dinasztia kori temetkezésekből. Ezt az edénytípust gyakran agyagból, és nem drága bronzból készítették.

THE IMAGE BANK

A Han Birodalom összeomlása

A Han-dinasztia uralmát csak rövid időre szakította meg Vang Mang uralma (i. sz. 8–23), a Han császári család egyik tagjának ugyanis sikerült restaurálnia a Han uralmat. Az ekkor hatalmon lévő dinasztia később Hannak (vagy keleti Hannak), míg a Vang Mang uralkodásával véget ért Han uralmat korai Hannak (vagy nyugati Hannak) nevezzük. I. sz. 170 körülre a külső háborúk, az udvarban lezajlott hatalmi harcok és parasztfelkelések az összeomlás szélére sodorták a Han-dinasztiát. I. sz. 189-ben zsoldosok rabolták ki a Han fővárost, Cs'ang-ant, a Han Birodalmat pedig a helyi hadurak csatározásai szaggatták szét. Bár az utolsó Han császár egészen i. sz. 220-ig uralkodott a hadurak között megosztott birodalom felett, a Han uralom gyakorlatilag már i. sz. 189-ben véget ért.

A Han korszak alatt Kína négy évszázadon át szilárd, virágzó állam volt, a kínaiak pedig megteremtették nemzeti identitásukat. Ezzel magyarázható, hogy a mandarint beszélő kínaiak – a lakosság 85%-a, köztük Tajvan, Hongkong és Hajnan kínai lakossága – a mai napig han népeknek nevezik magukat.

△ Halászat Kujlinban, Kuanghszi tartományban. Jellemzőes dél-kínai tájkép a híres mészkoácsúcsokkal.

◁ Bronzszobor: ló és lovasa a keleti Han-dinasztia korából. Ez a darab része egy öntöttbronz sorozatnak, amely egy, a Kanszu-tartománybeli Lingt'ajban feltárt sírból származik. A lovakat ekkoriban rendkívül nagy becsben tartották – a császár nemcsak parádélovait, de nyergét is külföldről hozatta.

GIRAUDON / ART RESOURCE

A SELYEMÚT

HÅKAN WAHLQUIST

Régészeti leletek és írott források bizonyítják, hogy az „Óvilág” különböző területeit már a legkorábbi idők óta fogva utak kötötték össze, amelyek a kapcsolattartás eszközeivé váltak. A kapcsolatok jelenthettek háborút, kereskedelmet és kulturális expanziót. Az első érintkezés a szomszédos népek között jött létre, de később a távolabbi népek is kapcsolatba kerültek. A görög történetíróktól, köztük az

i. e. V. században élt Hérodotosztól tudjuk, hogy kiterjedt úthálózatok indultak keletre. A Han-dinasztia (i. e. 206–i. sz. 220) hivatalos feljegyzéseit készítő kínai történetíróktól pedig a kínaiak nyugati irányú expanziójáról értesülünk. A kereskedelmi hálózatok lehetővé tették, hogy olyan egymástól távol eső politikai és kulturális központok, mint Kína és Róma kapcsolatba kerüljenek.

Amikor a helyi rendszerek összekapcsolódtak, kialakult az a távolsági kereskedelmi útvonal, amit a német földrajztudós von Richthofen a múlt században – a selyemnek a kereskedelmi tranzakciókban betöltött kulcs szerepe miatt – *Selyemútnak* nevezett el. A Selyemút nem egyetlen út, hanem utak hálózata volt, ami – az összekötött területeken az évszázadok alatt bekövetkezett politikai és gazdasági változások miatt – kiterjedésében és szerkezetében időről időre változott. Bizonyos vonalak egyes korokban fontos szerephez jutottak, más korokban a kereskedelmi forgalom alternatív útvonalakra terelődött.

Tengeri út

India és Arábia fontos közvetítő szerepet játszott a kialakuló távolsági tengeri kereskedelemben. India és Kína – részben Burma útján, de inkább kis hajókkal Délkelet-Ázsiát megkerülve – az időszámításunk előtti évszázadok során már kereskedelmi kapcsolatban álltak. Az árucikket Indiából arab kereskedőhajók a Vörös-tengerre vagy a Perzsa-öbölbe, majd onnan szárazföldi úton a Földközi-tengerhez szállították. Az áru innen az európai piacokra jutott.

A tengeri hajózás tudományának fejlődésével és nagyobb hajók építésével megnövekedett a tengeri utak jelentősége. A Római Birodalom széthullása és a Közép- illetve Dél-Ázsiát fenyegető arab expanziós törek-

△ A Földközi-tengert Kínával összekötő szárazföldi útvonalak magas hegyeket és kiterjedt sivatagokat szeltek át Ázsia belsejében. A képen egy utazásra és szállításra általánosan használt baktriai tevékből álló karavánt láthatunk a Pamír-hegységben.

▽ Mára már csak romok maradtak a Selyemút északi ága mentén fekvő Bezsklik egykor virágzó településéből. A város a Turfáni-mélyedéstől keletre fekvő, kolostorairól és falfestményeiről híres nagy buddhista központ volt.

vések miatt a hagyományos karavánutakat egyre nehezebben lehetett használni. A kereskedelem így még inkább a tengeri utakra helyeződött át. A karavánutakat a tengeri utak azonban csak az i. sz. XV. század végén váltották fel, amikor a portugál felfedezők Afrikát a tengeren megkerülték, így közvetlen kapcsolatot teremtettek Európa, illetve Dél- és Kelet-Ázsia között. Ekkorra a régi, 1500 éven keresztül használt szárazföldi Selyemút elvesztette vezető szerepét. Amikor a Ming-dinasztia i. sz. 1368-ban hatalomra került, Kína a relatív elszigeteltség korszakába lépett. A Nyugat-Ázsiában lezajlott politikai változások is jelentősen hátráltatták az áthaladó kereskedelmet.

Utak Ázsián keresztül

A nyugatiak korai keleti irányú expedíciói közül kétségkívül Nagy Sándor i. e. 334-ben indított ázsiai hadjárata volt a legfontosabb. Ez a gigantikus vállalkozás az európai kultúrát és befolyást mélyen a kontinens belsejéig juttatta el. Néhány évszázaddal később azonban a kínaiak kezdtek komoly nyugati expanzióba. A nyugati nomád ellenfeleik miatt aggódó Han császárok a mai Kanszu-tartomány területét meghódítva, a nagy fal meghosszabbításával szilárdították meg birodalmuk határait. I. sz. 139 után a Han politika is új elemmel bővült. A kínaiak megbízottakat küldtek messze a

birodalom határain túl fekvő potenciális ellenségek és szövetségesek országaiba. A Han fővárosba is érkeztek adót vagy kereskedelmi árucikkeket hozó küldöttségek.

Cs'ang-an (a mai Hszian), az ősi Han főváros volt a Selyemút keleti végállomása. Az út innen Lancesou érintésével nyugatra, a Lop- és Takla-Makán sivatagok pereme irányába indult. A Selyemút Tunhuangnál és Anhszinál számos útvonalra oszlott. Egy út a sivatagoktól északra, egy másik pedig délre indult. Egy harmadik útvonal a Lop-sivatagon át nyugatnak tartott. Érintette a Lop-nór-tavat, Loulan városát, ahonnan vagy az északi, vagy a déli útvonalhoz csatlakozott.

A Takla-Makán-sivatag nyugati peremén, Kasgárnál a két út ismét összefutott, de azonnal szét is vált. Az egyik vonal délre, az Indus-völgy irányába indult, a másik az Altaj-hegységen át Nyugat-Turkesztánba, majd Iránba vitt. Meshednél ismét egyesült az Afganisztánból Kelet-Iránon keresztül vezető sivatagi úttal. A karavánok ezután áthaladhattak Mezopotámián és érinthették Bagdadot. Bagdad után az út szétvált, és délre Alexandria, nyugatra a Földközi-tenger, északra pedig Törökország és Bizánc felé haladt tovább. A Selyemút nyugati nyúlványai végül elérték Európa nagyobb városait is.

Utazók és árucikkek

Az utazók között voltak rómaiak, görögök és szlávok, arabok, irániak, türkök, mongolok, kínaiak és indiaiak; katonák és rablók; emigránsok és menekültek; kereskedők, misszionáriusok és szerzetesek; tisztviselők, kézművesek és tudósok.

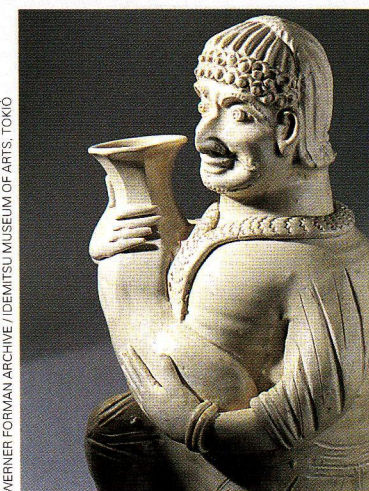
A Selyemút mentén az emberek eszméket, tudást, mesterségeket ugyanúgy szállítottak, mint kézműipari termékeket és kereskedelmi árucikkeket. Az út mentén politikai ideológiák, vallások, gyártási technikák, művészeti irányzatok, divatok és anyagi javak is terjedtek. A budd-

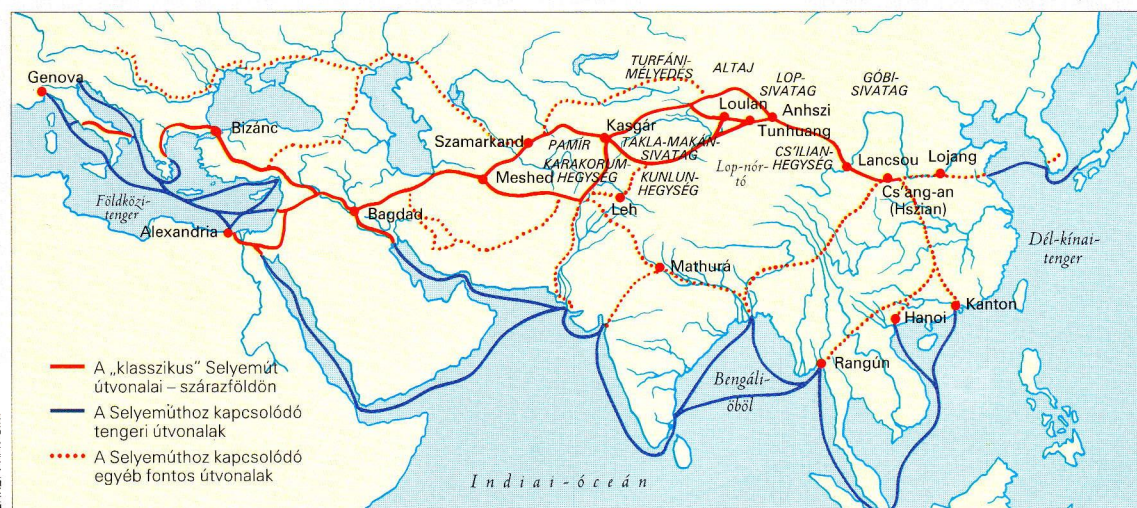
ROLAND & SABRINA MICHAUD/THE JOHN HILLELSON AGENCY

◁ Tunhuang oázisa legendás barlangjairól vált híressé. Ezeket egykor olyan buddhista szerzetesek és zarándokok lakták, mint az ezen a falfestményen egy tigrissel ábrázolt alak.

▽ A T'ang-dinasztia (i. sz. 618–907) korából nagyon jó állapotban megmaradt, csodálatosan festett és zománczott szobrocskák kerültek elő egész Kínában. Segítségükkel is bizonyítható, hogy az idegen kereskedők – mint ez a jellegzetesen nem kínai, hanem talán nyugat-ázsiai alak – gyakoriak voltak a korabeli Kína piacain.

WERNER FORNAR ARCHIVE / DEMITSU MUSEUM OF ARTS, TOKIO

TÉRKEP: RAY SIM

hizmus Indiából került Közép-Ázsiába. Itt Kínához, Koreához, Japánhoz és Mongóliához hasonlóan az ősi kínai filozófiákkal, a konfucianizmussal és taoizmussal szembekerülve vagy velük harmóniában, nagy befolyásra tett szert. Az i. sz. VII. század közepén felemelkedő iszlám Arábiából Kelet-Turkesztán irányába terjedt, és erős gyökereket vert az út mentén.

A kínaiaknak elsősorban lovakra volt szükségük. Később, amikor a Selyemút egészen Rómaig vezetett, más árucikkek: arany, ezüst és pénzermék, üvegáru, textilfélek, bronzedények, bor és papirusz is érkezett. Nyugati irányba selyem és más luxuscikkek: bőrök és szőrmék, háziszolgák, ékszerek, elefántcsont, gyöngyök, teknőspáncélok és lakkáru áramlott. Az euró-

A SELYEMÚT

A Selyemút karavánutak kontinenst átszelő hálózatából, valamint a Sárga-tengert az Indiai-óceánnal és a Földközi-tengerrel összekötő tengeri utak hálózatából állt.

paiak megkedveltek egy sor új fűszert és festékfélét: a borsot, a fahéjat, a kardamomot, a gyömbért, a szegfűszeget, az indigót és a kokcsinellát.

A FÖLDKÖZI-TENGERI CIVILIZÁCIÓK, FELEMELKEDÉSE

I. E. 3 2 0 0 – I. E. 8 0 0

Hadurak, palotakultúrák és Európa első államai

PETER WARREN, J. G. MACQUEEN ÉS RICHARD J. HARRISON

Az i. e. 2. évezred folyamán a Mediterráneum keleti medencéjében kialakultak Európa első civilizációi. A korszakot szembetűnő stabilitás jellemzi. A középső bronzkor gazdag társadalmi rövid idő alatt jellegzetes palotakultúrákká alakultak át. Az első ilyen a minószi kultúra volt Krétán, amit a görög szárazföld műkenéi kultúrája követett. Ezek a fontos kulturális központok összetett bürokratikus rendszereket működtettek és fontos kereskedelmi kapcsolatokat alakítottak ki a Közép-Mediterráneummal, sőt, időnként az Alpoktól északra fekvő területekkel és Kelet-Európával is. Itt alakultak ki Európa első államai és itt fejlesztették ki Európa első írásrendszereit, a lineáris A és lineáris B írásokat.

Ugyanez idő tájt a hettiták (egy indoeurópai nyelvet beszélő népcsoport) erős királyságot alapítottak Anatóliában (ma Törökország), s ez rövidesen minden irányban terjeszkedni kezdett. A hettiták voltak az első, akik kidolgozták a vasolvasztás technikáját, és létrejött a világ első vaskori kultúrája. Kréta, a görög szárazföld és Anatólia társadalmával szemben az Ibériai-félsziget helyi bronzhasználó kultúrái sohasem váltak igazi civilizációkká.

△ Votív terrakottaszobrocska az i. e. 2000 és i. e. 1700 közötti időszakból, a kréti Palaikasztró melletti Petszofa hegyecsúcs szentélyéből.

RONALD SHERIDAN / ANCIENT ART & ARCHITECTURE COLLECTION

◁ Egy i. e. 1600 tájára datálható falfestmény részlete a thérai Akrotiriben álló Nyugati Házból. A képen a „hajók freskójának” vége látható. A közelgő flotta kikötőjében valószínűleg különféle társadalmi rangú férfiak és nők figyelik a hajókat.

KORAI ÉGEI CIVILIZÁCIÓK

△ Két vízimadarat tartó istennőt ábrázoló domborított aranyfüggő. Az i. e. 1600-as évekből származó krétai darab egyaránt mutat krétai és egyiptomi jellegzetességet.

BRITISH MUSEUM / C. M. DIXON / PHOTO RESOURCES

▽ Ezeket az i. e. 1300-as évekből származó ciprusi edényeket a törökországi Kasnál (Ulu Burun) egy bronzkori hajóroncsban találták.

Az Égeikum több, mint 50 ezer éves emberi fejlődés színtere volt. Egyik csúcspontját i. e. 3000 és i. e. 1000 között, Kréta, a Kükládok és a görög szárazföld kifinomult és látványos kultúráiban érte el. A régió más térségekkel összehasonlítva kicsi: az északi égei partvidéktől a déli Krétáig mindössze 600 km hosszú, a nyugati Ión-szigetektől a keleti Rodoszig pedig 700 km széles. Nyugati irányban az Ión- és Adriai-tengerről lehetett kijutni a Közép-Mediterráneumba, míg az északi kapcsolatok az Axiosz és Vardar folyókon valamint a Makedóniai-síkságon keresztül váltak lehetővé. Bár a Rodope-hegység északkeleten határt vont, az anatóliai partvidék (a mai Törökország) kulcsfontosságú hidat jelentett az Anatóliai-fennsík és civilizációi, valamint az égei szigetek közösségei között. Krétától keletre Ciprus és Levante, délre pedig Egyiptom feküdt.

Az Égeikum az éles ellentétek hazája: az egyik oldalon Északnyugat-Görögország és Albánia távoli hegyvidékei és meredek, erdőkkel borított völgyei, melyeket Kelet-Görögország termékeny, északon a Balkán hegyi folyói által öntözött síkságai követnek. Ott van azután a szigetvilág: Görögország nyugati partjai mentén, az Égei-tenger északi részén, az Égei-tenger középső részén (Kükládok), a déli területeken (Kréta) és az anatóliai partvidék mentén (Leszbosz, Khiosz, Szamosz, Kósz és Rodosz).

Az egész térségben bőséggel álltak rendelkezésre a természeti erőforrások. Fa, mész és homok az építkezésekhez, agyag, termékeny, kiváló termőföldek, legelők, ehető növények és fűszernövények mindenfelé. A magasabb civilizáció kialakulásához elengedhetetlen nyersanyagok helyi koncentrációja elősegítette az összetett cserehálózatok kialakulását. A Kükládok néhány szigete és Dél-Attika réz-, ezüst- és ólomlelőhelyekkel bírt. Aranyat Sziphnoszon és az Észak-Égeikumban bányásztak. Számos szigeten volt finom, fehér márvány. Vörös márvány és porfir (*lapis lacedaemonius*) azonban csak a Dél-Peloponnészoszon fordult elő. A szerszámok készítésére használt fekete obszidián Méloszról származott. A mozsarakhoz vulkáni sziklát Méloszon, Thérán és Aiginán találtak. Az ón, az elefántcsont és más egzotikus árucikkek, az üveg, a féldrágakövek, az alabástrom, a hegyikristály, a ritka fafajták és a réz az Égeikumtól keletre és délre fekvő térségekből származott. Érdekes módon a nagyobb civilizációs központok – Kréta, Mükéné és Thébai – termékeny földön kívül nem bővelkedtek más természeti erőforrásokban. Trójához és az Északkelet-Égeikumban fekvő Poliokhnihoz hasonlóan azonban földrajzi fekvésük kiemelkedő jelentőséggel bírt, és exportcikkeik népszerűsége biztosította a hiányzó nyersanyagokat.

Az Égeikum múltjának felfedezése

A korai égei társadalomra és civilizációra vonatkozó tudásunk a csaknem egy évszázada folyó régészeti ásatások és kutatások eredményeiből származik. Heinrich Schliemann 1876-ban feltárta Mükéné harcosok kincseivel megrakott aknasírait, majd a következő években kiást Trója maradványait is. A XIX. század végén sírokat tártak fel Mükénében és Vafióban, a Kükládokon pedig egész temetőket. 1896 és 1899 között egy Méloszon dolgozó brit expedíció Phü-lakopinál ásott ki egy nagyobb települést. Ezt a felfedezések leggazdagabb krétai korszaka követte, amikor Arthur Evans – Duncan Mackenzie segítségével – 1900 márciusában hozzálátott a knósszoszi palota feltáráshoz. A krétai lelőhelyeket amerikai, olasz és brit expedíciók kutatták, és a nagy krétai tudós és régész, Sztephanosz Xanthudidisz is számos, i. e. 2000 előttre keltezhető kollektív temetkezést tárt fel.

Annak ellenére, hogy az 1920-as és 1930-as években is értékes leletek kerültek napvilágra, a legjelentősebb felfedezésekre mégiscsak a II. világháború után került sor. Ezek közül is talán a legfontosabb, hogy 1952-ben Michael Ventris megfejtette a mükénéi lineáris B írást, ami a minószi lineáris A írásból a görög nyelv korai formájának leírására alakult ki. Ez nagyban hozzájárult a mükénéi gazdaság és az állam szerkezetének megértéséhez. Időközben feltárták Thesszália és Makedónia neolitikus *telljeit* (településhalmait), Pülosz és Phaisztosz palotáit, Akrotiri városát Thérán (az Égeikum Pompejiének is nevezik), valamint Dél-Törökországban, Kas partjainál (Ulu Burun) egy, az i. e. 1300-as évekből származó hajóroncsot is.

Az új, természettudományos régészeti módszerek és hatékony technikák lehetővé tették, hogy az egyes tárgyak – elsősorban a kerámia – eredetét meghatározhassák. A nagy felbontó képességű mikroszkópok felfedték a technológia és a fémtárgyak szerkezetének elemeit. A talaj fajlagos ellenállására épülő technikák (elektromágneses berendezés, ami feltárja a föld alatti építmények vízszintes alaprajzát), az ultrahangos radar (a föld alatt lévő maradványok függőleges profilját is kimutatja), illetve a digitalizált számítógépes térképszerkesztési rendszerek átalakították a lelőhelyek és környezetük régészeti felmérését. A paleobotanika az ókori környezet megértésének teljesen új szintjeit tette elérhetővé. Az archeozoológia meghatározta a vad és a házasított állatok körét. A radiokarbon (szénizotópos) kormeghatározás lehetővé tette az i. e. 2000 előtti égei társadalmak időrendjének és abszolút korának meghatározását. Arról megoszlanak a vélemények, hogy e módszert milyen pontossággal lehet egyes események hiteles dátumának meghatározására felhasználni.

Az égei civilizáció kezdetei

Az égei társadalom, gazdaság és kultúra fejlődési fázisok során alakult ki. Az alapelv, mely szerint történeti folyamatok egy időben, de különböző szinteken és sebességgel működnek, hasznos lehet a korai Égeikum társadalmi, gazdasági, technológiai, politikai és szellemi fejlődésének megértésében. Az eltérő szintek között szerepel az ember viszonyának hosszú távú, szinte érzékelhetetlen alkalmazkodása környezetéhez, különböző csoportok története, amely az idő függvényében stabil államok kialakulásában és fenntartásában mérhető, illetve hirtelen bekövetkezett események, például államok váratlan összeomlása és a természeti katasztrófák hatása. Ezek az egyidejű, párhuzamos szintek természetesen állandó kölcsönhatásban állnak egymással.

A Kephallénia ión szigetén előkerült, 50 ezer évvel ezelőttre keltezhető középső paleolit kőszerszámok bizonyítják, hogy legalább 20 kilométeres, partvonalak közötti tengeri utakat már

ez idő tájt is tettek. A közeli Épeiroszban, a görög szárazföldi barlangásatások világossá tették, hogy a körzetben olyan kis csoportok éltek, amelyek az évszakoknak megfelelően, jól ismert szárazföldi útvonalakon vándoroltak. A Klithinél feltárt maradványokból (17 ezer–10 ezer évvel ezelőttig) arra következtethetünk, hogy ezek a csoportok sokfajta állatra vadásztak. Vörös okkert Thasszoszon bányásztak.

A paleolitikum utolsó fázisaiban, a mezolitikumban és korai neolitikumban is folytatódó mélyreható változások kezdődtek. Az argoliszi partvidéken fekvő Frankthiba már 12 ezer évvel ezelőtt jelentős távolságról, Mélosz szigetéről tengeren szállították az obszidiánt. A szárazföldi és tengeri távolságok leküzdése – a paleolitikumi emberek úttörő eredménye – lehetett a háttere az első neolitikus közösségek, i. e. 7000 és i. e. 6000 között, valószínűleg Anatóliából eredő bevándorlásának. Települések alakultak ki Makedónia és Thesszália síkságain és folyói mentén. Legbámulatraméltóbb tettük azonban Kréta benépesítése volt, amelyhez igen hosszú, Dél-Anatóliából Knósszoszba vezető tengeri utat kellett megtenniük.

E korszakban a görög szárazföldön, majd kicsit lassabb ütemben Krétán is áttértek a földművelésre, házasították a juhot, a kecskét, a szarvasmarhát és a sertést. Az Égeikumban kialakultak a kereskedelmi cserehálózatok is: méloszi obszidiánt találtak számos lelőhelyen, de Észak-Görögországban kerámiával is kereskedtek. I. e. 4000 után kis mennyiségben már réz-, ezüst- és aranytárgyak is megjelentek.

I. e. 3000 körül újabb lényeges gazdasági és társadalmi változások mentek végbe. Kisméretű, tervezett alaprajzú városok jelentek meg az Északkelet-Égeikumban és Északnyugat-Anató-

△ Ezen a théri Akrotiriből származó, i. e. 1500-as években készült freskórészleten egy folyóktól és hegyektől körülölelt tengerparti várost láthatunk. A hegyekben oroszlán szarvasokat üldöz. A magaslatokon álló férfiak és nők az induló hajókat nézik.

△ Fehér márványból készült, összefonó karú kora kükládikus szoborcscxa Naxoszból, i. e. 2500 körülől.

NATIONAL MUSEUM, ATHÉN / SCALA

△ Kora kükládikus, serpenyő alakú kerámia Szüroszról. Ezen az i. e. 2500 és 2200 közé datálható darabon egy hosszúhajót látunk evezőkkel.

NATIONAL MUSEUM, ATHÉN / C. M. DIXON / PHOTO RESOURCES

▽ Festett fríz részlete a thérai Akrotiri Nyugati Ház 5. szobájának északi faláról. Az i. e. 1530 körülre tehető jelenet a tenger felől érkező támadást és vízbe fúló védőket láthatunk.

NATIONAL ARCHAEOLOGICAL MUSEUM, ATHÉN / THE BRIDGEMAN ART LIBRARY

liában Besik Tepében, Trójában, Poliokhniban és Thermiben. Az aranyékszerek és fémedények gazdagsága pedig a társadalmi tagozódás első bizonyítéka. Thesszáliában Pefkakia virágzó tengerparti központtá vált, kapcsolatai voltak az észak-égy területtel. Ezzel szemben a Thesszália és Makedónia belső területein fekvő települések késő neolitikus virágzásuk után hanyatlásnak indultak. Délebbre haladva Boiótia és Euboia szűz területein nagy települések jöttek létre. I. e. 2500-ra egy erődtített település az argoliszi partvidéken, Lerna, közigazgatási központtá vált. Az egyik épületben talált pecsétnyomatok szervezett raktározási rendszerre utalnak.

Eközben a szigetvilágban, a Kükládok földművelő és tengerparti falvai önálló fejlődésük csúcsára értek. Finom fehér márványból készített karcsú szobrocskák és edényeik, illetve réz- és bronzeszközeik, valamint ezüstékszereik választéka egyedülálló volt. A nyugatra fekvő Ión-szigetek egyikén, Leukasz szigetén egyértelmű kükládikus kapcsolatokra utaló tárgyakat hoztak felszínre, és az ólommodellekről és kerámiákon talált ábrákról ismert szigeti hosszúhajók bizonyítják, hogy a kor hajósai hosszabb tengeri utakra is jártak. Ugyanezt bizonyítja a Hüdra

szigetének partjai mentén, Dhokosznál előkerült kerámiával teli hajóroncs is. A közeli, szárazföldi Attika anyagi kultúrája is nagyon hasonlított a Kükládok kultúrájához.

Az alapos lernai vizsgálatok kimutatták, hogy a kor alapvető élelmiszerei között akkor és tönkebúza, árpa, zab, rozs, nagy szemű bab, lencse, borsó, bükköny, füge, szőlő és szeder termése szerepelt. Ez az étrend valószínűleg az egész Égeikumot jellemezte, bár az olajbogyó hiánya meglepő. Róka, mezei nyúl, vaddisznó, szarvas és őz, vad szarvasmarha, borz, nyest, vidra és farkas, valamint háziasított szarvasmarha, juh, kecske, sertés, kutya és szamár voltak a helyi állatok.

Krétán a települések között vannak kis mezőgazdasági falvak, mint Mürtosz (Furnu Korifi) és a Kükládokkal és Délnyugat-Ázsiával is kapcsolatban álló tengerparti települések, mint Mokhlosz. Knósszosz nagyobb városa is növekedésnek indult.

A görög szárazföld és a Kükládok közösségeinek fejlődése az i. e. 3. évezred végén – valószínűleg nyugat-anatóliai bevándorlások hatására – megszakadt. Az új csoportok hatása számos lelőhelyen, a thesszáli Pefkakiától a szüroszi Kasztriig mindenütt megjelenő építészetükben, korongolt kerámiájukban és fémművességükben megfigyelhető.

Ezzel éles ellentétben erős kulturális kontinuitásnak keretei között Kréta tovább fejlődött. E keretek közül emelkedtek ki az első monumentális építmények vagy paloták. Az építészet monumentális felfogása valószínűleg Nyugat-Ázsiából az import ónnal és rézzel érkezett. Az építészet ilyen formája minden bizonnyal egybeesett az uralkodó elit kialakulásával.

Korai állami társadalom Krétán: i. e. 2000–i. e. 1500

Ez a korszak a (legendás Minósz királyról elnevezett) minósz palotacivilizáció nagy korszaka, melynek adminisztrációja már a krétai hieroglif és lineáris A (szótagokat, számokat és szimbólumokat is jelölő jelekből álló) írásokkal írt feljegyzésekre támaszkodott. Községi épületekkel, raktárakkal és jól működő üzemekkel rendelkező nagyobb regionális központok álltak a kisebb városokból, nagy vidéki birtokokból, tanyákból és kikötőkből álló településhálózat élén, melyekhez hegytetőkön és barlangokban működő szentélyek is tartoztak. A szárazfölddel, a Kükládokkal (északon egészen Szamothrakéig), Nyugat-Anatóliával, Ciprussal, Levantéval és Egyiptommal fennálló kereskedelmi kapcsolatok igen magas szintet értek el.

Bizonyos, hogy a minósz uralkodók felügyeletet gyakoroltak az értékes nyersanyagok – fémek, féldrágakövek és elefántcsont – importja felett, az importált javak megoszlása azonban legalábbis részben független kereskedők működését tételezi fel.

Mivel nincsenek írott forrásaink, csak a feltárt lelőhelyek alapján ismerhetjük meg némileg a kor minőszi társadalmát. A legnagyobb központ a 75 hektárra becsült és 9000–12 000 lakossal rendelkező Knósszosz volt. A többi kisvárosnak csak pár száz főnyi lakossága volt. Tekintettel a kis népességre és a viszonylag alacsony és ezért rövid egyéni alkotóperiódust lehetővé tevő átlagéletkorra (35 év a férfiaknál, 28 év a nőknél), a minőszi palotaegyüttesek még figyelemre méltóbbak.

A minőszi társadalom szerkezete továbbra is ismeretlen maradt, és csak néhány információ áll rendelkezésünkre. A kollektív temetkezések és a paloták előtti korszak méhsejtszerű településalaprajzai közösségi társadalmi rendszerre utalnak. Az elhatárolt lakóterek kiscsaládok vagy kiterjedt nagycsaládok meglétére utalhatnak. A gazdasági prosperitás a társadalmi különbségek kialakulását vonta maga után. Egyes elképzelések szerint nagy hatalmú családok lakták az első, i. e. 1900–1800 körül épült monumentális épületeket. A rövidebb később megjelenő specializált műhelyek, mint a Malliában feltárt műhely, valószínűleg családi alapon működtek. Az új palotavárosok házainak mérete arra utal, hogy körülbelül 10 ember befogadására alkalmas családi lakhelyek voltak. A paloták nagy központi udvar köré csoportosuló funkcionális egységekből álltak, terveik egységes hossz mértékrendszer felhasználásával készültek. Ez az alaprajzi elrendezés bonyolult szervezetet és adminisztrációt feltételez, de hogy ki hozta a döntéseket, azt nem tudjuk. Egyedüli uralkodó létezése tűnik a legvalószínűbbnek. A minőszi Krétán legalább akkora esélye van egy uralkodónak, mint egy uralkodónak. Az ikonográfiából arra következtethetünk, hogy Knósszosz trónján nő ült – papnői, uralkodói vagy mindkét minőségben. A nők kétségkívül fontos szerepet kaptak a vallásban.

A minőszi gazdaság alapja a szakosított mezőgazdasági termelés volt. Az alapvető termények és termékek között találkozhatunk különféle búza- és árpafajtákkal, talán rozssal, hüvelyesekkel, olívaolajjal, borral, fügével, mézzel, ehető növényekkel, fűszerekkel, marha-, disznó-, birka- és szarvashússal, hallal, valószínűleg vadhússal, tejjal és sajttal.

A technológiai fejlődés megdőbentő. Az építészeti szerkezetek két legszebb példája a knósszoszi palota keleti szárnyának öt emelet magas nagylépcsője, illetve Kommosz kikötőjének 35 m hosszú épületei voltak (lásd a *Knósszosz minőszi palotája* című fejezetet). Kézműipari termékek készültek csillogó kövekből, importált petytyes obszidiánból és hegyikristályból, elefántcsontból, fajanszból, aranyból, ezüsből és terrakottából (közte csodálatosan festett, néha mindössze tojáshéj falvastagságú edények sokasága). A bronzművesség gyakran alkalmazta a különféle fémek hevítés és préselés útján törté-

nő összeolvasztását. A falakat a természetes környezet szépségeit mutató színpompás festményekkel díszítették. A kézműipari termékek egy részét vallási szertartásokon használták vagy a szentélyekben áldozati ajándéknak ajánlották fel, más részüket exportálták.

A szertartások között szerepeltek állat-, esetként emberáldozatok, valamint étel- és növényáldozatok. Miniatur ember- és állatszobrocskákat is ajánlottak az isteneknek. A szentélyekben az isteni és emberi világ kapcsolatba került egymással. Az istenség figyelmének felkeltésére, megjelenésének elősegítésére zenét, táncot, könyörgéseket, kultuszköveknél és -fáknál eksztatikus szertartásokat mutattak be. A vallási élet feladata a termékenység elősegítése, az egész környezet – köztük az emberek és állatok – megújítása, illetve a betegségek és természeti csapások elhárítása volt. Nem tudjuk, hogy sok istenséget vagy egyetlen istent tiszteltek-e.

Az i. e. 1500-as évek végén, fejlődésük csúcspontján váratlan pusztítás vetett véget a minőszi központok virágzásának. A legtöbb feltárt település és birtokközpont tűzvész nyomait mutatja. A 110 km-re északra fekvő Théra vulkánjának kitörése túl korán történt ahhoz, hogy a minőszi katasztrófa oka lehessen. Mivel a minőszi társadalom a belső feszültségek semmilyen jelét sem mutatta, a vita ma két lehetséges változat között folyik: az egyik szerint a görög szárazföld műkenéi harcosainak inváziója, a másik változat szerint – mivel Kréta az afrikai és égei tektonikus lemezek határán fekszik – súlyos földrengés pusztította el a minőszi civilizációt.

A műkenéi civilizáció kialakulása

Bizonyítható, hogy az égei térség több évszázadnyi békéje után i. e. 1600 táján katonai vezetőréteg kezdett kialakulni. A műkenéi aknasírokban kerámia, Krétáról származó egzotikus tárgyak és körülbelül 200, részben aranyból készült fém edény mellett nagy mennyiségű kard is napvilágra került. A máshol – így az attikai Eleuszisban, Dendraban (Midea), Lernában és Vafióban, valamint a messzéniai Periszterióban – meglévő, már régés-régen kirabolt sírok is a gazdagság és társadalmi differenciálódás megnövekedésére utalnak. Egy vagy több ilyen, harcosok vezetése alatt álló közösség volt az, amely az i. e. 1400-as évek végén meghódította Knósszoszt, vagy betöltötte a természeti katasztrófa után keletkezett űrt. Ez az égei civilizáció történetének egyik kulcsfontosságú momentuma, mivel a kevésbé kifinomult, de erős és fogékony műkenéiek hamar átvették az évszázadokkal korábban minősziak által létrehozott civilizáció szerkezetét és központosított igazgatási rendszerét. A műkenéiek kevesebb mint száz évig uralkodtak Knósszoszból Kréta felett. Ekkor (valószínűleg nem később, mint 1350 körül) a főváros elpusztult, és palotaközpontként végleg meg-

△ Arany-, ezüst- és rézberakással díszített bronztőr a műkenéi IV. aknasírból. Az i. e. 1500 körülről származó pengén oroszánvadászat látható.

RONALD SHERIDAN / ANCIENT ART & ARCHITECTURE COLLECTION

szűnt. Ettől kezdve azonban a paloták a görög szárazföldön – így Mükénében, Püloszban, Tirünszben, Thébaiban és csaknem teljesen biztosan Athénban – is megjelentek. E paloták alapja a régi megaron vagy hosszúház elrendezés volt, ami egy, az előtérbe és a főterembe vezető előcsarnokot is magába foglalt. A kisebb szobákba és udvarokba hosszú oldalfolyosókon lehetett bejutni. A mükénéiek komoly eredményeket értek el a hidraulikai építészetben: gátat építettek Tirünsznél, vízvezetéket Pülosz ellátására, valamint csatornák és alagutak segítségével lecsapolták a Kopaisz-tavat, hogy a Glát körülvevő területet termőföldre alakítsák.

Pülosz, Mükéné, Thébai és Tirünsz a négy nagy palotaegyüttes, egy-egy állam központja és egy-egy központosított, szigorúan ellenőrzött gazdaság főhadiszállása volt. Ezt a korabeli, elsősorban kincstári kérdésekkel, azon belül is a természetbeni adózással foglalkozó lineáris B táblák fordításaiból tudjuk. A nyersanyagokat és fejadagokat szétosztották, a kiszámolt adókvótákat pedig késztermékben szedték be. Néhány tábla szolgál eladásáról tudósít. Egyes magánszemélyek földbirtokokat kaptak. Néhány másik tábla kizárólag hadfelszereléssel, köztük páncélokkel és fegyverekkel foglalkozik. A termékeket igen részletesen jegyezték fel, a bonyolult bera-

▽ Mükéné látképe, Északkelet Peloponnészosz. A központi épület a palota. A legtöbb épület az i. e. 1300–1200-as években készült.

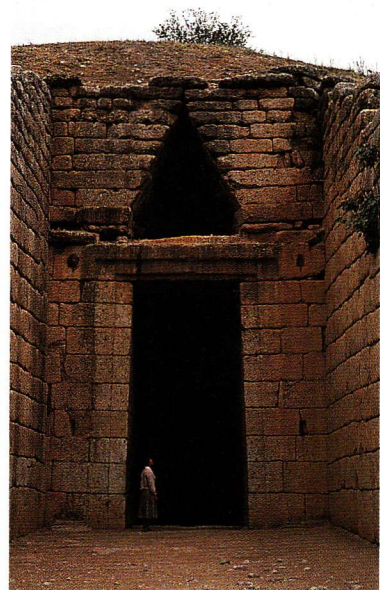
kásos bútoroktól és textíliáktól kezdve a kocsi-alkatrészekig, illatosított olajokig és fűszerekig, a termelők vagy a termékek sorrendjében.

Ahogy ilyen szigorúan ellenőrzött gazdaság esetében várható, a társadalom erősen rétegzett volt. Élén a király (*vanax*) állt. A király után nagyjából a következő társadalmi hierarchia érvényesült: *lavagetasz* (a király után második), *equetai* (követők), *telesztai* (nagybirtokosok), városok vagy körzetek kormányzói vagy alkormányzói, az iparcsoportok vezetői, vallási méltóságok, kézművesek, végül pedig a pásztorok és munkások (egy részük szolga lehetett, de ebbe a csoportba tartoztak a palota textilmunkásnői

is). Földművesekről és kereskedőkről nem halunk, pedig az előbbi csoportnak kellett alkotnia a társadalom legnagyobb részét.

A paloták mellett számos település és több tucat temető is előkerült, melyek tholosz (álkupolás) és kamrasírokat is tartalmaztak. A palotavárosok feltárásai során feliratos táblák, falfestmények, edények, elefántcsont faragványok, kő- és fémtárgyak (köztük több színű, berakásos fegyverek és tálak), továbbá ékszerek tízezrei kerültek napvilágra. Mükéné fontos kultikus központ is volt. Tirünsz és a Kükládokon fekvő Filakopi szentélyeinek használata i. e. 1200 után is folytatódott. A szentélyek fekvéséből arra következtethetünk, hogy feladatuk a fallal körülkerített város isteni védelmének biztosítása volt.

Míg a gazdasági, társadalmi és politikai kérdésekről rendelkezésre álló információink legnagyobb része a lineáris B táblákból származik, ezek a táblák egyáltalán nem említik a kereskedelmet. A kereskedelem helyzete a mükénéi gazdaságban rendkívül vitatott. Bár a gazdaság alapja lényegében a mezőgazdaság volt, a régészeti leletanyag világossá teszi, hogy a kereskedelem (vagy inkább a csere számos formája) igenis létezett, de valószínűleg csak a társadalom felső rétegeit érintette. A kereskedelmi árucikkek között szerepelt a szép mükénéi kerámia és az illatosított olaj is, amely megtöltötte a Dél-Itáliában, Szicílián, Szardínián, Spanyolországban és több mint száz, szíriai és egyiptomi lelőhelyen előkerült edényeket. A Dél-Törökország partjai mentén Kasnál (Ulu Burun) elsüllyedt hajó rakománya 357 rézöntecsből, ónból, elefántcsontból, kobaltkék üvegöntecsekből, fűszerekből, ébenfából és több mint száz amforából állt, amelyekben közel 1 tonnányi, illatszer és füstölő előállítására alkalmas terebintus (pisztácia)-

△ „Átreusz kincsházának”, egy az i. e. 1300-as években állított mükénéi tholoszsírnak a bejárata. A háromszög alakú részt és a bejárat környezetét színes márványból készült faragott kőlapok és oszlopok díszítették.

▽ Ezek a tárgyak a törökországi Kas (Ulu Burun) partjainál talált bronzkori, az i. e. 1300-as évekre datálható hajóroncsból származnak. A több mint száz amforán kívül a rakomány aranyfüggőket, domborított díszítésű aranykorongokat és bronzeszközöket is tartalmazott.

A FÖLDKÖZI-TENGER CIVILIZÁCIÓINAK FEJLŐDÉSE			
	ANATÓLIA	ÉGEIKUM	NYUGAT-MEDITERRÁNEUM
1000	Hattusas pusztulása A kádesi csata	A mükénéi világ pusztulása Mükénéi paloták Knósszosz pusztulása A lineáris B írás kialakulása	
1500	Suppiluliumas uralma Babilónt elfoglalják a hettiták A Hettita Királyság megalapítása	Pusztulás Krétán A thérai vulkán kitörése Mükénéi aknasírok A lineáris A írás kialakulása Minószi kereskedelem Egyiptommal, Közel-Kelettel és Anatóliával	Atlanti késő bronzkor: kapcsolatok Britanniával és Franciaországgal Bronzkori expanzió Közép-Spanyolországban
2000	Asszír kereskedőtelepek A Trója II. és Alaca kincsleletek	Kréta paloták Anatóliai migráció a Kükládok szigeteire és a görög szárazföldre	Önálló sírok és citadellák Fuente Alamónál és El Oficiónál Korai bronzkor
2500	A fémművesség fejlődése	Lerna: kora helládikus adminisztratív központ Kréta kerek sírok Kükládikus márványszobrocskák	Los Millares és Almizaraque megépítése Harangedényes kerámia Kollektív sírok és erődített települések
3000 i. e.	Trója első városa	Korai bronzkor	Rézkor

gyanta volt. Szinte biztos, hogy az i. e. 1400-as években egy ilyen rakomány csak egy mükénéi palotaközpont felé indulhatott.

A paloták kora utáni Krétán, az i. e. 1300–1200-as évek folyamán az északi parton Khania, a déli parton pedig Kommosz, nyugat-ázsiai és itáliai kapcsolatokkal rendelkező kikötővárosai virágoztak.

A mükénéi civilizáció legfeljebb 200 évig maradt fenn. Az i. e. 1200-as évek folyamán néhány uralkodó hatalmas védőfalat építtetett citadellája köré. A vízutánpótlás biztosítására a falak alatt átjárókat vágtak. E védelmi építészet leg-szebb példája Athén, Gla, Dendra, Mükéné és Tirünsz. Erős fal épült a korinthoszi Iszthmoszon keresztül, de Pülosz és Menelaion körül nem. Ez az erős építési tevékenység kétségtelenül a szomszédok támadásától való félelemre utal. A citadellák i. e. 1250 és 1200 között pusztul-tak el. A magyarázatok eltérők: egyesek úgy vé-lik, hogy a megművelhető földek és az élelmi-szer-utánpótlás csökkenésével belső problémák lettek úrrá az egyes államokon; mások az ál-lamok közötti ellenségeskedést helyezik előtér-be. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a leg-újabb ásatások egymástól függetlenül arra utal-nak, hogy Mükénét, Menelaiont és Tirünszt is földrengés pusztította el.

△ Mükénéi páncél a peloponnészoszi Dendrából. Az i. e. 1300-as évekből származó restaurált bronzpáncél és a vaddisznóagyardból készült sisak egyedülálló.

NAUPLION MUSEUM / C. M. DIXON / PHOTO RESOURCES

Diszkontinuitás, túlélés, kontinuitás

A i. e. 1200 körül kiteljesedő pusztulás magával ragadta a központosított gazdaságokat, a politikailag erős királyságokat és a bonyolult társadalmi berendezkedést. A cserekereskedelem rendszerének, amennyiben a paloták urai ellenőrizték, szintén gyökeresen meg kellett változnia. Az írás eltűnt. I. e. 1200 után jelentős bevándorlás indult a kevésbé sűrűn lakott területekre, főleg Északnyugat-Peloponnészoszra, az Ión-szigetekre, Nyugat-Görögországba, Kelet-Attikába, Euboiára és a Kükládokra. A mükénéi aktivitás újjáéledt Krétán, de a lakosság a természetesen védett helyekre költözött. Mükénéi közösségek költöztek a dél-anatóliai Tarszoszba, Ciprusra és a nyugat-anatóliai partvidékekre is. A thesszáliai partvidéken fekvő Iolkosz elkerülte a pusztulást és a hagyomány szerint Athén is.

A legutóbbi időkig úgy vélték, hogy az Északkelet-Peloponnészosz és Boiótia területeiről való elvándorlás e területeket komolyan elnéptelénítette. A mükénéi, de különösen a tirünszi felfedezések azonban rávilágítottak, hogy ezek a települések lakottak maradtak, és Tirünsz az i. e. 1100-as években is nagy város volt. Kutatója, a nemrég elhunyt Klaus Kilian azt is felvette, hogy a majdani görög polisz eredete is ez

idő tájt keresendő. A térségben mindenképpen a politikai szerveződés formáinak megújulására volt szükség. A későbbi görög források arra utalnak, hogy a közösségeket királyok (*baszileisz*) vezették (a cím már a mükénéi időkben is létezett, de viszonylag jelentéktelen volt).

A legújabb ásatások bebizonyították, hogy a letelepedés az i. e. 1100-as években Knósszosz síkságán és a szinte elérhetetlen hegyi településeken is folytatódott. A hegyi és barlangszentélyek tovább működtek. Ezek voltak azok a helyek, ahol a bronzkor vallási öröksége tovább élt és töretlenül fejlődött.

Mivel a mükénéi paloták táblái már számos későbbi görög isten és istennő nevét felsorolják, valószínű, hogy a hitélet a görög szárazföldön is folyamatos maradt. A görög nyelv is tovább élt. A földhasználat ugyanolyan volt, mint korábban évezredekkel keresztül, bár ellenőrzésének és szervezetének a politikai szervezetekkel együtt gyökeresen meg kellett változnia. A nagyrészt i. e. 700 körül befejezett homéroszi költemények ugyan a vaskor új társadalmi rendjét tükrözik, valószínűleg még ennél is jelentősebb forrásai a letűnt mükénéi bronzkornak.

Peter Warren

AZ ÉGEI RÉGIÓ

Európa első civilizációja az i. e. 2. évezred folyamán alakult ki a Kelet-Mediterráneumban. A térkép a szövegben említett legfontosabb földrajzi helyeket jelöli.

TÉRKÉP: RAY SIM

⚓ Hajóroncs

KNÓSSZOSZ MINÓSZI PALOTÁJA

GRAHAM JOYNER

Knósszosz palotája fontos társadalmi, gazdasági, adminisztratív és vallási központ volt. Az eredeti, i. e. 1900 körülre datálható épület több, különböző funkciójú és egy központi udvar köré csoportosuló komplexumnak készült. Az i. e. 1700 körüli földrengés után többszintes, folyosókkal és lépcsőházakkal összekötött, fényaknákkal megvilágított együttesé építették újjá. Bonyolult vízvezeték-rendszere és csatornahálózata volt, falait a kor időtöltéseit ábrázoló freskók díszítették. A számtalan díszterem és néhány szentély mellett raktárak, műhelyek és lakószárnyak is helyet kaptak benne. A mükénéiek által i. e. 1450 körül elfoglalt palotát i. e. 1375-ben tűzvész pusztította el.

◁ Ez az i. e. 1400 körülre datálható freskótöredék egy legalább két nagy nőt és számos kisebb férfi-alakot ábrázoló frízhez tartozik. A hosszú ruhát viselő férfiak szét nyitható ülőkéken ülnek és csészéket adnak kézről kézre. A nyaka hátsó részén látható hurok arra utal, hogy a „La Parisienne” néven ismert nőalak istennő vagy papnő lehetett. A fríz valószínűleg egy, a freskó előkerülési helyével, a palota nyugati szárnyával kapcsolatba hozható szertartást ábrázolt.

ALEX STARKEY / CAMERA PRESS / AUSTRAL INTERNATIONAL

▽ Az udvar keleti oldalán, a nagy lépcső melletti akna fényt bocsátott be és a lakószárny bejárata volt. A bal oldali folyosó egy nagy terembe vezet, a jobb oldalon pedig a lakószobák álltak. A kivitelezés színvonalát mutatják a finoman faragott kövek, a festett ciprusgerendák és oszlopok, valamint a pajzsfreskókkal díszített falak.

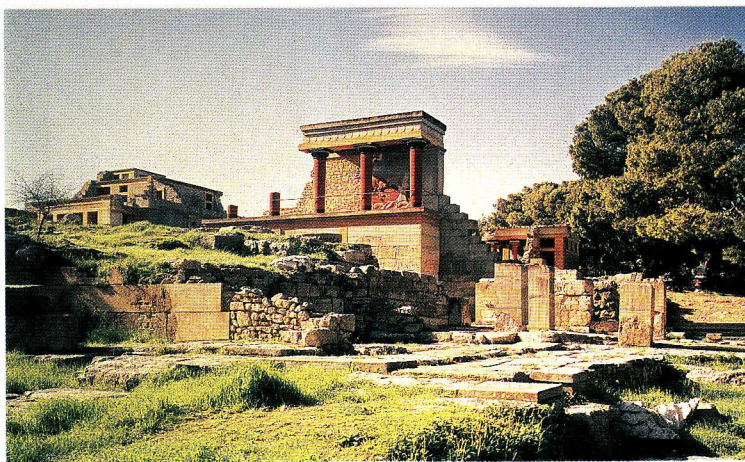

◁ Az úgynevezett nagylépcső melletti mellékhelyiségek alapján azonosították a palota lakószármányát. Volt közöttük fényaknára néző „nap-pali”, fürdőszoba kézzel üríthető agyagkádval és vízbőlítéses vécé is.

△ A raktártermek feltárasakor az élelmiszer tárolására használt edényeket a helyükön találták. Ezeket az esetenként akár 2 m magas, kézzel formált edényeket számtalan füffel díszítették.

▷ Egy férfi éppen egy bika hátán ugrik keresztül, miközben egy nő kinyújtott karokkal áll mögötte. Ez az i. e. 1450 körüli fríz az udvar keleti oldalának egyik nyilvános terméből származik. A bikaugrás az udvarban megszokott időtöltés lehetett, amit a közönség biztonságos erkélyekről és ablakokból figyelhetett. Azt még ma sem tudjuk, hogy vajon szertartás vagy sport volt-e.

◁ Az északi oszlopcsarnok, a palota északi bejáratának romjai. Az udvarra fedetlen rámpa vezet. Fölötte a Sir Arthur Evans által restaurált galériákat domborműves freskók díszítették. Ez a bejárat eltér a nagy déli főbejáratától, hosszú kanyargós folyosóit több száz nagyméretű alak felvonulását ábrázoló freskó díszítette.

A HETTITÁK: ERŐS ÉS GYAKORLATI NÉP

▷ A hattusasi alsóváros templom-körzetének látképe. A főépületben (központi udvara világosan látható) Arinna napistennőnek és Hatti viharistennek ajánlott szentélyek voltak. Az épületet hosszú raktártermek sora veszi körül.

△ A hattusasi Királykapu őrzője. Az alak rövid szoknyát, fül- és tarkóvédős sisakot visel. Fegyverzete rövid, görbe kard és díszes harci balta.

▷ A Királykapu Hattusas városfalában. A jellegzetes csúcsos formájú dupla kaput erős tornyok szegélyezték. Védője a belső kapufélfára faragott fegyveres istenalak (lásd fent) is.

Csak kevés, a mai Közép-Törökország száraz sztyeppvidékén megforduló látogatónak jut eszébe, hogy ez a terület valaha az ókor egyik nagyhatalmának központja volt. Az Ankarától 160 km-re keletre fekvő mai Bogazkale (korábban Bogazköy) falva mellett feltárt lenyűgöző maradványok Hattusas romjai. Ez a város volt i. e. 1650 és 1180 között a hettiták fővárosa. Ebben a korban a hettita nép hatalma és befolyása vetekedett Babilón, AsszírIA és Egyiptom királyságainak hatalmával.

Drámai hatású emlékek

Hattusas királyi palotája egy sziklagerinc északra néző lejtőjéből kiemelkedő hatalmas sziklacsúcsra épült, ennek északi és keleti oldala csaknem függőlegesen szaladt mélyen alá a folyómederbe. A lejtő aljában a nyugatra és északnyugatra fekvő sík terület volt az „Alsóváros”, a nagytáplom helye. Délen kiterjedt – számos kisebb csúcson álló kis „erődöt”, egy 90×60 méteres mesterséges tavat és nem kevesebb, mint 31 táplomot körbefogó – városfal futott fel a gerincire. Számos kaput védőalakok lenyűgöző domborművei őriznek. A városfal által körülvett teljes terület meghaladja a 160 hektárt.

A Hattusastól nem mesze, északkeletre, Yazilikayánál egy másik drámai hatású hettita emléket találhatunk. Itt, az idő és időjárás alakította

sziklacsúcsba vájt két természetes sziklafülke falait díszítették több mint 60 alak domborművével. A nagyobb fulke alakjai istenek és istennők. A belső oldalon a menetek összeérnek és a főistenek szembetalálkoznak. Ha a jelenetet a női felvonulás mögöl nézzük, észrevehetjük a hettita király alakját. Ugyanezt a királyalakot láthatjuk a kisebb sziklafülkében, védőistenének ölelésében. A király alakja előtt hatalmas, 3 méteres sziklába faragott kard látható, markolatgombja egy isten fejét, markolata pedig oroszlánok testét formázza. A kard pengéje a sziklába mélyed. A szemközti falon 12, sarlós kardját feje fölé emelő és fenyegető alakzatban vonuló harcos isten fríze látható. Alakjuk a nagyobb fulke férfi felvonulásának végén is feltűnik.

Bogazkalétól körülbelül 35 km-re északra, Alaca Hüyük lelőhelyén a hettita építészet és szobrászat újabb emlékeivel találkozhatunk. Itt

egy kicsi, de jól erődített település kapuját két nagy szfinx kőbe vésett alakja védte. A kaput szegélyező két torony falait áldozati szertartás és vadászat domborműves jeleneivel díszítették.

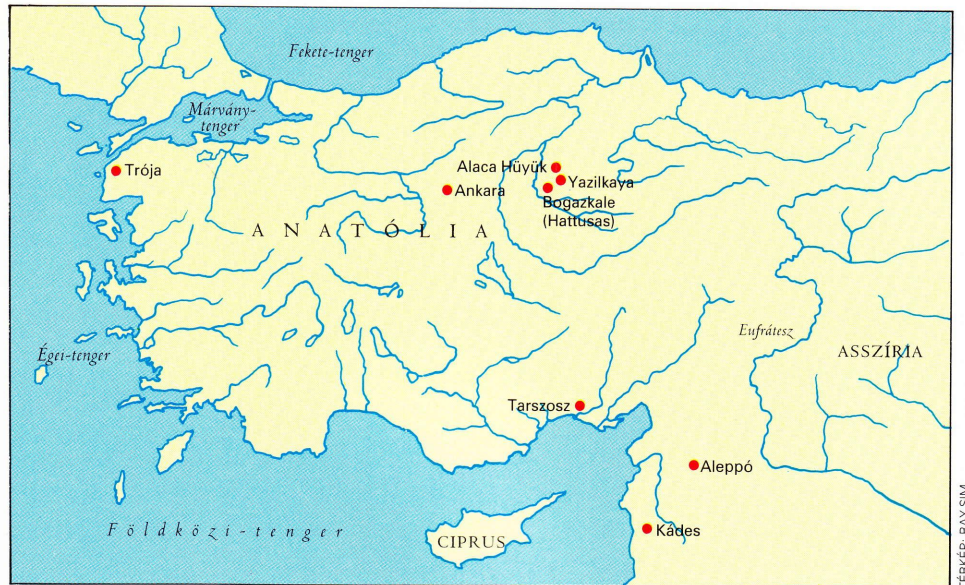
Kik voltak a hettiták, akik ezeket a lenyűgöző emlékeket hátrahagyták? Fővárosukban szerencsénkre sok írott dokumentum került elő, melyek lehetővé teszik, hogy rekonstruáljuk történelmüket, és felbecsüljük eredményeiket. A hettiták i. e. 1650 körül jelentek meg a politika színpadán, amikor első uralkodójuk, I. Hattusilis elhatározta, hogy újjáépíti a száz évvel korábban egy helyi konfliktusban elpusztult Hattusast. A várost támaszpontnak szánva, ahonnan kiindulva növelheti területeit, a király végül hatalma alá hajtotta Közép-Anatóliát, kijutott a Földközi-tenger partjára, és átjárót nyitott Észak-Szíriába, az ókori Közép-Kelet kereskedelmi útvonalainak legfontosabb csomópontjába. I. e. 1600 körül már a térség vezető hatalma, Aleppó is hettita kézre került, és i. e. 1595-ben a hettita sereg az Eufrátesz mentén messze délre vonulva elfoglalták Babilónt és ezzel a Hammurapi-dinasztia uralkodása is dicstelen véget ért.

Katonai erejük és ambícióik bizonyításával a hettiták nemzetközi nagyhatalom rangjára emelkedtek. Az ilyen ambíciókat azonban nem lehet könnyen féken tartani, így hamar kiderült, hogy az új anatóliai erő tovább terjeszkedett, mint ahogy erejéből futotta. A meghódított területekről a kényszerű és gyors visszavonulást államcsínyek sora követte, amely az új hatalmat rövid idő alatt korábbi provinciális státusába süllyesztette. Az i. e. 1500 körül, majd 1450 körül bekövetkezett részleges újjáéledés ugyan sokat ígért, de végül kevés eredménnyel járt.

A hettita hatalom virágkora

Suppiluliumasnak, a fiatal és ambiciózus királynak csak i. e. 1380-ban sikerült a Közép-Anatólia feletti hettita hatalmat újra megszilárdítani. Ismét meghódította Észak-Szíriát, és ezzel tartósan hettita ellenőrzés alá vonta az Eufrátesz és a Földközi-tenger partvidéke közötti kulcsfontosságú területeket. A Hettita Birodalom nemzetközi jelentőségének végső megerősítése akkor történt, amikor i. e. 1352-ben Tutanhamon egyiptomi fáraó özvegye könyörgő levelet írt Suppiluliumasnak, amelyben arra kérte, mentse meg az özvegy királynő hatalmát azzal, hogy egyik fiát elküldi neki férjül és Egyiptom fáraójául. A király azonban bizonytalankodott, ami elegendő idő volt az özvegy ellenségeinek arra, hogy helyzetüket megszilárdítsák. Amikor végül elküldte egyik fiát Egyiptomba, a herceget meggyilkolták. A hettita nép az ókori világ vezető hatalma volt, és egy sor erőskezű és tehetséges uralkodója gondoskodott arról, hogy ezt a hatalmat ne veszítse el könnyen.

II. Mursilis (i. e. 1340–1306) nyugatra fordította a figyelmét, és sikeresen kiterjesztette

a hettita hatalmat az Égei-tenger partvidékéig. Utódjának, Muwatallinak (i. e. 1306–1282) Egyiptom megújuló fenyegetésével kellett szembenéznie, ám amikor i. e. 1286-ban a két hatalom Kádes észak-szíriai városa mellett megütközött, az egyiptomi előrenyomulást sikerült megállítani. Így a kulcsfontosságú terület továbbra is szilárd hettita uralom alatt maradt. AsszírIA ugyan – kihasználva a hettita–egyiptomi ellenségeskedést – határait kiterjesztette az Eufráteszig, még hettita területekre is betört, mégsem tudta a hettita hatalmat megingatni. Sőt, ez az állandó keleti fenyegetés szövetségbe tömörítette a hettitákat és az egyiptomiakat. Az elkövetkező 75 évben, III. Hattusilis, IV. Tudhalijas és II. Suppiluliumas uralkodása alatt a hettiták kulcsszerepet játszottak a nemzetközi erőegyensúly fenntartásában, és stabil időszak következett a bizonytalan korban.

Hatalma csúcsán a hettita államot hűbéri rendben uralták. A társadalmi piramis csúcsán a király állt, akit hűségsköt tett és földadományjal jutalmazott „bárók” támogattak (vagy sok-

KISÁSZIAI HETTITA LELŐHELYEK
Hattusas, a Közép-Anatóliában fekvő hettita főváros tekintélyes hatalmú feudális állam központja volt.

▽ Szoknyába öltözött és sarlós kardját csapásra készen tartó 12 harcos isten alakja a kisebb yazılıkayai sziklafülkéből. A dombormű a feltartóztatlan előrenyomulás érzetét kelti.

△ Egy hattita isten kis aranszoborcskája. Az ehhez hasonló tárgyak feltehetően személyi tulajdonban voltak, és ugyanolyan védő funkciójuk volt, mint például a Király-kapu nagy domborművének.

RONALD SHERIDAN / ANCIENT ART & ARCHITECTURE COLLECTION

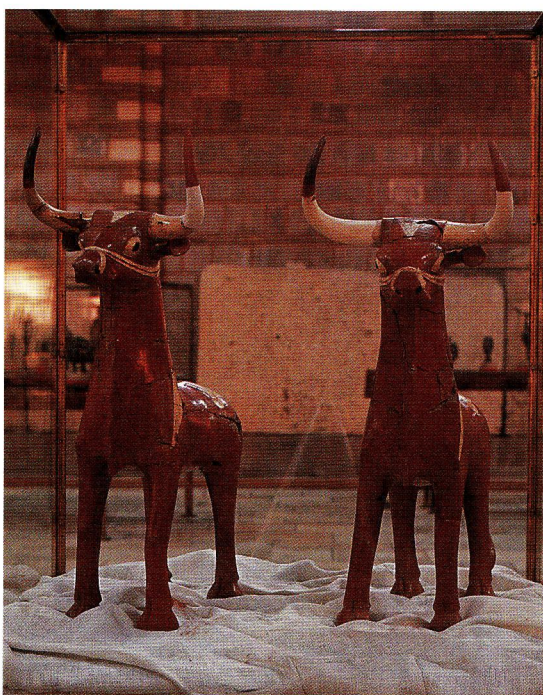
szor nem támogattak). A piramis középső részén a szabad polgárok álltak, akiknek legnagyobb része a földeken vagy a kézműiparban dolgozott. A piramis alját tulajdonosaikhoz tartozó szolgák, valamint a meghódított területekről idehurcolt és az állam tulajdonában lévő rétegek alkották.

A gazdaság alapja a mezőgazdaság, de a kereskedelem és az ipar is fontos szerepet játszott. A fegyverekhez és szerszámokhoz nélkülözhetetlen bronz létfontosságú volt, így a fémlelőhelyek és az azokhoz vezető utak ellenőrzése a birodalmi politika rendkívül fontos részét alkotta.

A helyi vallás elsősorban a népnek a természet erőihez való viszonyával foglalkozott. A birodalom kora alatt nagy nehezen sikerült a számos helyi istenséget egy állami pantheonba szervezni. A pantheon élén Arinna napistennő állt (aki úgy tűnik, hogy címe ellenére inkább „anyaistenő” típusú istenség lehetett) és Hatti viharistenne. A király vallási feladatai olyan fontosak voltak az állam jóléte szempontjából, hogy gyakran még a hadjáratokból is vissza kellett térnie a szertartásokra.

I. e. 1200 körül a helyzet romlani kezdett. Asszíria egyre agresszívabb lett és a hattita területeken a király egyre nehezebben tudta féken tartani engedetlen vazallusait. I. e. 1235-ben egy rivális trónkövetelőnek még a hattita fővárost is sikerült időlegesen elfoglalnia. A rossz gabona-termékek néhány területen éhínséghez és egyre fokozódó társadalmi bizonytalansághoz vezettek. Más körülmények között a Hettita Királyság valószínűleg túlélte volna ezt a krízist. Ám a távoli nyugaton, az Égeikumban, sőt talán a Balkánon is olyan helyzet alakult ki, amellyel a hattiták már nem tudtak megbirkózni.

▷ Két, Hattusasban feltárt rituális agyagedény. Ezek a körülbelül 1 m magas edények Hatti viharistenének szent bikáit ábrázolják. A bikák hátán lévő csőszzerű nyílásba folyadékot lehetett tölteni, ami, ha az edényt előre billentették, a bikák orrlukain folyt ki.

ARKEOLÓGI MŰZELERI, ANKARA

Felfordulás és hanyatlás

Az eseményeket lehetetlen pontosan rekonstruálni. A kor a társadalmi és politikai felfordulás kora volt, ami teljes közösségek elűzéséhez és Anatólia, Szíria és Palesztína partvidékén egészen Egyiptomig tartó kényszerű vándorlásához vezetett. Arra nincs bizonyítékunk, hogy ez a vándorlás közvetlenül érintette volna Hattusast, de az világos, hogy a meggyengült birodalom nyugati és déli területeire nehezedő nyomás teljes összeomláshoz vezetett. Rövid idő alatt a Hettita Birodalomnak még az emléke is feledésbe merült.

A hattita érdeklődés és befolyás közép-anatóliai hazájukon kívüli legfontosabb területe Észak-Szíria volt, ahol sok fontos kereskedelmi út összefutott. Ebben a körzetben nemcsak a Közép-Kelet vezető hatalmaival, de a mükénéi görögökkel is kapcsolatba kellett kerülniük, akiknek jelenlétét a számos tengerparti lelőhelyen feltárt nagy mennyiségű mükénéi kerámia kétségbevonhatatlanul bizonyítja. Valószínű, hogy a kapcsolatfelvétel a hattita hatalom messze nyugatra való kiterjedésekor az égei partvidéken keresztül is megtörtént. Érdekes módon alig van nyoma a kapcsolatfelvételnek, ha mükénéi tárgyak közép-anatóliai illetve hattita tárgyak mükénéi régészeti lelőhelyeken való jelenlétét vizsgáljuk. A hattita szövegek bőséges írásos bizonyítékokkal szolgálnak egy általuk Ahhijawa néven ismert területtel meglévő kapcsolatokról. Ahhijawát nagy biztonsággal azonosíthatjuk az akhai(w)oi vagy akhajok földjével. Ez volt a trójai háborúban harcoló görögök egyik homéroszi neve.

A hattiták öröksége

Ha megkíséréljük felmérni a hattiták örökségét, figyelembe kell vennünk, hogy alig volt módjukban tartós hatást gyakorolni a későbbi korokra. Ám amint a hatalom csúcsára kerültek, biztos és stabil kormányzást vezettek be. Ezt a kormányzást humánus jogrendszer és fegyelmezett, hatékony hadsereg is támogatta, amely sohasem süllyedt az asszír hadsereg következő évszázadok során tanúsított kegyetlenségének szintjére. Diplomáciai és kereskedelmi kapcsolataikról, gazdasági- és jogrendszerükről a királyi palotában talált levéltár több tízezer, tudósok által elemzett agyagtáblája segítségével is képet alkothatunk. Egyiptomi, krétai és görögországi kortársaikkal összehasonlítva híján voltak a művészeti inspirációnak és vívmányoknak, de mestereknek bizonyultak az építészet terén. Szobrászatuk – bár hagyományos és önmagát ismétlő – attraktív életerőt mutat. Összességében vizsgálva eredményeik inkább gyakorlatiak, semmint intellektuálisak. Ennek alapján koruk Rómájának nevezhetnénk őket.

J. G. Macqueen

A BRONZTÓL A VASIG A MEDITERRÁNEUMBAN

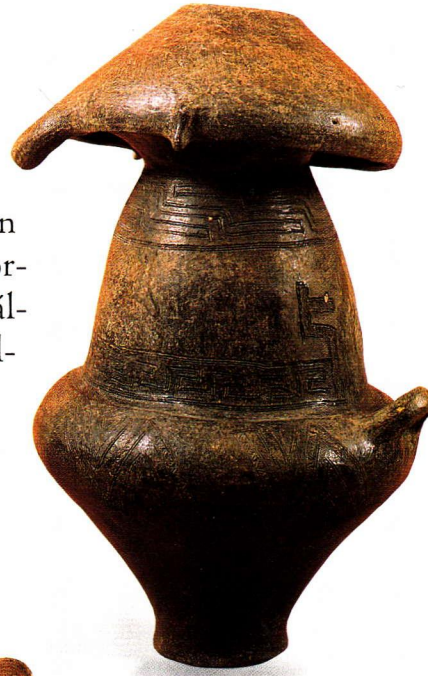
GÖRAN BURENHULT

A vaskor beköszönte szorosan kapcsolódott a Délkelet-Európában és Délnyugat-Ázsiában dúló nagy gazdasági, társadalmi és politikai felforduláshoz, illetve a térség történelmének drámai változásaihoz. Maga után vonta az emberiség történelmének egyik legnagyobb, messzire ható és forradalmi gazdasági, társadalmi és politikai következményekkel járó vívmányát. Az egyik következmény a kőkorból kialakult európai társadalmi rendszerek összeomlása volt. A vas mindenhol hozzáférhető lévén a hatalmat már nem lehetett a kereskedelmi utak ellenőrzésére alapozni.

A vasművesség feltalálását általában a kis-ázsiai hettitáknak tulajdonítják, akikről úgy vélték, hogy sokáig őrizték a technológia titkait. Ez azonban valószínűleg a hettita szövegek félreértelmezéséből eredő tévedés. Bár az első vasművesek személyét homály fedi, azt biztosan tudjuk, hogy a hettiták voltak az elsők, akik alkalmazták a vasol-

vasztás technikáját, létrehozva a világ első igazi vaskori kultúráját. Vastárgyak ugyan már i. e. 5000 körül is felbukkantak, az új fém csak i. e. 900 táján vált a fegyver- és szerszámgyártás alapvető nyersanyagává.

A vasművesség technológiája alapvetően két folyamat ismeretén alapul. Az egyik a karburálás (szenítés, edzés: a vas széntartalmának az acél előállítása érdekében történő növelése), a másik a lehűtéssel való edzés (a forró fém hirtelen lehűtése, amely sokkal keményebb végterméket eredményez). A vasművesség kialakulásának magyarázatául

◁ Az agyagból készült Villanova-urna mellett egy fibula és egy borotva látható.

MUSEO ARCHEOLOGICO, FIRENZE / SCALA

és rombuszformákról – kapta a nevét. I. e. 800 körül már emberalakok is megjelennek a díszítésrendszerben, és a geometrikus művészet egy kicsivel később, az i. e. 750 körül Athénhez köthető úgynevezett Dipülón-stílussal éri el csúcspontját. A Dipülón-vázákön gyakran láthatunk temetési jeleneteket vagy kocsikból és fegyveres harcosokból álló felvonulásokat – az első olyan ábrázolásokat, amelyek a görög művészetben mitológiai jelenetekké válhattak.

A Villanova-kultúra

Itáliában – elsősorban Etrúriában, a Pó-síkságon és Campania egyes részein – a korai vaskor egy Bologna melletti lelőhely után Villanova-kultúrának nevezzük. Gyökerei a szoros közép-európai kapcsolatokat mutató késő bronzkori urnamezős hagyományba nyúlnak. Jellemzőségei a magaslatok tetején épült erődített települések. Az i. e. VIII. század elején a Villanova-kultúra a görög és föníciai hajósok erős hatása alatt álló etruszk civilizációvá alakult.

A Villanova-temetők valójában urnasíros temetők. A halottakat elhamvasztották, és az égett csontokat bikónikus urnákban vagy az élők házainak agyagmodelljeként megmintázott házurnákban helyezték a sírba. Egyes sírok gazdagon díszített bronztárgyakat tartalmaztak, többek között sisakokat, szitulákat (vödör formájú edényeket), csészéket és egy sor elegáns fibulát (díszített ruhakapcsoló tűt).

Sok Villanova-település mutatja annak a fokozatos fejlődésnek a jeleit, amely várossá válásukhoz vezetett. Ilyen Tarchuna (Tarquinia), Caere (Cerveteri), Veii (Veio), Felsina (Bologna), Pupluna (Populonia) és Klevisin (Chiusi). A kontinuitás a településekhez kapcsolódó temetőkben is megfigyelhető.

gyakran a bronzelőállításához szükséges fémlelőhelyek csökkenését szokták felhozni, ami a Kelet-Mediterráneum és Anatólia legtöbb területére nem érvényes. A vas elterjedésének oka sokkal inkább a fémek iránt megnövekedett kereslet lehetett, és az, hogy a rézzel, ónnal és cinkkel szemben a vas gyakorlatilag mindenhol elérhető és aránylag könnyen hozzáférhető volt.

A mükénéi palotacivilizációk összeomlása után a régészeti bizonyítékok kiterjedt elnéptelenedésre és a központi politikai hatalom teljes hiányára utalnak. Az i. e. 1300 és i. e. 900 közé eső – szubmükénéi és protogeometrikus fázisoknak nevezett – időszakot a kulturális sötétség korának szokás nevezni. Mindamellettt ebben a korszakban is i. e. 1100 tájától a vas egyre terjed a régióban. Eredményként a régészeti kutatásnak sikerült kitöltenie a mükénéi világ i. e. 1300 körül bekövetkezett bukása és a görög városállamok i. e. VII. századi felemelkedése közötti kulturális űrt.

Az i. e. 900 és i. e. 700 közé keltezett geometrikus kor a kerámia motívumkészletéről – kannyargó vonalakról, cikcakkokról

◁ Az i. e. XI. században, valószínűleg Athénban készült protogeometrikus váza. A négyzetes minta a korszak jellegzetessége, míg a hullámvonalak a mükénéi művészeti hagyomány maradványai lehetnek.

BRITISH MUSEUM

TÁRSADALMI MOZAIK A BRONZKORI IBÉRIÁBAN

△ Sekély agyagtál egy Los Millares-i kollektív sírból. Az i. e. 3. évezredben a gazdagabb temetkezésekbe gyakran helyeztek rituális tárgyakat.

MUSEO DE ARQUEOLOGIA NACIONAL, MADRID / SCALA

▽ El Castillo bronzkori tanyájáról (középen) jól belátható az alatta fekvő termékeny völgy. Az állandó települések helyének kiválasztásában fontos szempont volt a védettség.

RICHARD J. HARRISON

A falusi élet az Ibériai-félszigeten (mai Spanyolország és Portugália) i. e. 3200 körül, a rézművesség megjelenésével egy időben alakult ki. A természeti erőforrások és a művelhető föld egyenetlen megoszlása, illetve a népesség változatossága következtében a térség különböző területei különböző mértékben fejlődtek – egyes körzetek egyáltalán nem változtak, míg mások az újítások központjai lettek. A növekedés Ibéria déli és délnyugati partvidékén koncentrálódott. Egy, a délkeleti Los Millaresnél (Almería) kialakult, több mint 2 hektáros települést hármás, tornyokkal megerősített kőfal védett. A kapunál látványos, őrszobákkal és íjász lőrésekkel ellátott barbakán (külső védmű) épült. Ezek az Andarax-folyó fölé 300 méteres magasságba is felfutó falak közrefognak egy több mint 70 kollektív temetkezésből álló temetőt is. A közeli dombokon 10-15 kisebb citadella védi a falúhoz vezető utakat. A falakon belül néhány szerény, kerek alaprajzú ház, valamint egy nagy műhely állt, ahol rezet olvasztottak és egyszerű formákba réztárgyakat öntöttek. Korabeli bányákra és rézsalakra bukkantak az innen nem egészen 20 km-re keletre fekvő Sierra de Alhamillában.

AZ IBÉRIAI-FÉLSZIGET BRONZKORI LELŐHELYEI

A térség különböző övezetei eltérő módon fejlődtek: az újítások központjai a félsziget déli és délnyugati partjai mentén alakultak ki.

TÉRKÉP: RAY SIM

Fémműves ismeretek

A Dél-Ibériában oly széles körben elterjedt fejlett fémműves technikák valószínűleg helyben alakultak ki. Az is lehetséges azonban, hogy ez a tudás általánosan ismertté vált az őskori Mediterráneumban, és az ibériaiak hasznosítottak máshol felfedezett ismereteket is. A gazdaság teljes egészében a mezőgazdaságon alapult. Búzát és árpat termesztettek, és egy sor háziasított állatot, köztük szarvasmarhát, sertést, juhot és kecskét tartottak. Valószínűleg egyedül az áradások vizétől függött, hogy e száraz körzet folyó menti földjei vízhez jutnak-e.

A Los Millares sírjaiban talált különféle tárgyak bizonyítják, hogy jelzett vagyoni különbségek léteztek, és ez egy rétegzett társadalom volt. A települést körülvevő védőfalak és erődök rendszere társadalmi bizonytalanságra utal. Ezt az elképzelést látszanak megerősíteni a Sevilla nyugati külvárosában és keleten, Cabezo del Plomónál (Murica) felfedezett hasonlóan erődített falvak is. Los Millares méretével vetekedő településeket azonban csak Közép-Portugáliából, Vila Nova de São Pedro és Zambujal mellől ismerünk. I. e. 2000 körül számos rézkori falu lakossága csökkent, néhány település el is néptelenedett. A bronzkori települések új helyekre, némely esetben azonban csak pár száz méterrel arrébb költöztek. Délkelet-Spanyolországban a meredek domb- és hegytetőkön lévő helyeket kedvelték, mivel ezeket az esetleges ellenség nehezen tudta megközelíteni.

Társadalmi különbségek

Időközben a rézkori társadalmak kollektív temetkezéseit felváltotta az a szokás, hogy a halottakat a ház padlója alá temették. A társadalmi helyzet különbségei igen éles eltéréseket mutatnak olyan települések temetőiben, mint El Argar vagy El Oficio (Almería), ahol a leggazdagabb nőket ezüstdiadémmal és arany karpereccel, a fontos férfiakat bronzkarddal, baltával és fényezett kerámiával temették el. Fuente Alamónál (Almería) az előkelők – kerek magtárakkal és közeli ciszternákkal épített négyzetes kőházakban – a falu többi részétől elkülönülve éltek. Hasonló szokással találkozhatunk a déli Mesztában, ahol *motillas* néven ismert erősített majorságok uralták a síkságot. Kelet- és Észak-Spanyolországban az emberek egyáltalán nem éltek falvakban, hanem majorságokban, mint a zarágozai Moncín, vagy olyan családi tanyákon telepedtek meg, mint El Castillo (Frías de Albaracín, Teruel). Több száz ilyen települést fedeztek fel a Valencia mögötti hegyekben. A fémművésesség – először a réz, majd a bronz – nyomaival mindenhol találkozhatunk. A fémek regionális csere útján terjedtek.

A házasított lovak egyre fontosabbak lettek, megnőtt tulajdonosaik mozgásszabadsága, távoli vadászterületeket érthettek el velük és váratlanul rajtaüthettek a szomszédokon. A vadászatra és a tejgazdaságra fektetett nagyobb hangsúly azt jelentette, hogy ezek a kis közösségek fenn tudták tartani függetlenségüket.

Az atlanti partvidék és a Vizcayai-öböl partvidékének csapadékosabb területein mély árkokkal erősített, *castros* néven ismert kis települések jöttek létre. Az itteni virágzó bronzipar kapcsolatokat jelentett Dél-Britanniával és Franciaországgal. A fémszerszámok, különösen a balták kincsként való elrejtése Galíciában és Észak-Portugáliában – Bretagne-hoz és kisebb mértékben Britanniához és Írországhoz hasonlóan – i. e. 1000 és 700 között érte el csúcspontját. Az öntésnél keletkezett hulladékbronzot ismét beolvasztották. A rézércet mélybányászattal széles körben űzték. El Milagrónál, Aramónál (Asturias) és Rinernél (Lérida) a föld alatti galériákban elhagyott bányászszerszámokra, agancscsákányokra és fogantyúkra bukkantak.

△ A szarvasagancsot gyakran használták kő- vagy fémszerszámok foglalataként.

NATIONAL MUSEUM OF ANTIQUITIES, EDINBURGH / ADAM WOOLFIT / ROBERT HARDING PICTURE LIBRARY

△ Ezek a villenai kincsből származó arany karperecek i. e. 900 és 800 között, valószínűleg Délnyugat-Spanyolországban készültek.

◁ Két poncolt geometrikus mintákkal díszített aranytál a villenai kincs étkészletéből. A tálak az i. e. 1. évezred elején uralkodó arisztokraták gazdagságát és szembetűnő fényűzését bizonyítják.

Aranykincsek

Nyugat-Ibériából ismertek aranykincsek is, mint az az ékszerekből, fésűkből és csészékből álló, amely Caldas de Reyesnél (Pontevedra) került elő. Az arany i. e. 1100 után terjed el. Több nagyméretű aranyékszert ismerünk ebből a korszakból. Berzocanánál (Cáceres) két nyakperecet ástak el egy i. e. 1100 körül a Kelet-Mediterráneumban készült bronzedényben. A szintrai (Portugália) gallért egy alaplapra erősített három nyakperecből készítették. A villenai (Alicante) 9,75 kg súlyú aranykincs teljes asztali edénykészletet és 28 tömör arany karperecet is tartalmazott. A kincs zsákmány lehetett.

Az életformák és temetkezési szokások változatossága arra utal, hogy a bronzkori Spanyolország a törzsi falvaktól a tanyák lazább szerveződéséig terjedő társadalmi mozaik volt. Ezek a társadalmak akkor is virágoztak, amikor a föníciai hajósok i. e. 800 körül elérték Dél-Spanyolországot. Ezzel új korszak kezdődött a Mediterráneum kulturális kölcsönhatásaiban.

Richard Harrison

GÖRÖG ÉS FÖNÍCIAI GYARMATOSÍTÁS: I. E. 800–I. E. 500

GÖRAN BURENHULT

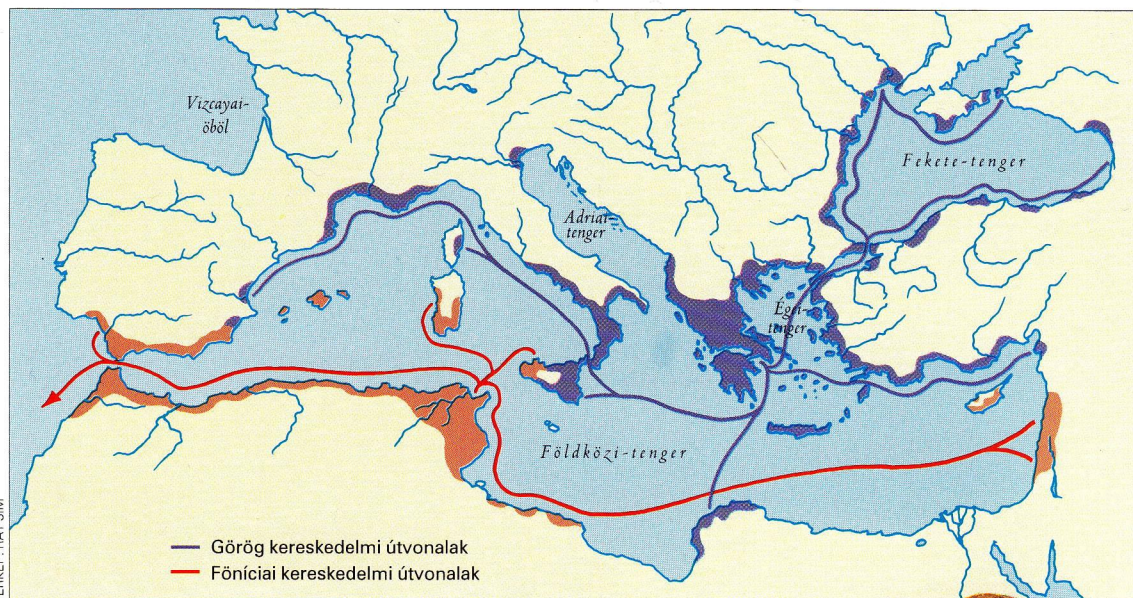
Az i. e. VII. és V. század között a mediterrán világot két olyan folyamat jellemezte, amely komoly hatással volt a térség további kulturális fejlődésére, ez pedig a görög illetve föníciai gyarmatosítás volt. Az expanzió hátterében számos ok, köztük a központi területek gyorsan növekvő lakossága számára új megtelepedési körzetek biztosítása – Görögországban a gyarmatosítás kora az erős túlnépesedés korszakával esik egybe – valamint a nyersanyagok és egyéb szükségleti cikkek iránti egyre növekvő kereslet állott. Görögország és Fönícia is híjával volt a fémlelőhelyeknek és a hajóépítéshez szükséges fának. A kereskedelemben később a gabona és egyéb élelmiszerek jutottak fontos szerephez.

A mai Egyiptom és Líbia egyes területei kivételével a görög gyarmatosítás a Földközi-tenger északi partvidékét – az Égei- és az Adriai-tenger partjait, Dél-Itáliát, Korzikát, Dél-Franciaországot és Kelet-Spanyolországot – valamint a Fekete-tenger partvidékét követte. A föníciaiak a déli területeken – Észak-Afrikában, Nyugat-Szicília, Szardínián és Dél-Spanyolországban – alapították gyarmatvárosait. A legkorábbi föníciai gyarmatokat Dél-Spanyolország fémekben gazdag Tartessa körzetében, a legkorábbi görög gyarmatvárost az itáliai Ischia szigetén lévő Pithékusszainál találták. Számos kereskedőkolónia vált fontos tengeri kikötővé, közöttük Masszília, Neapolisz, Karthágó valamint Szürakuszai.

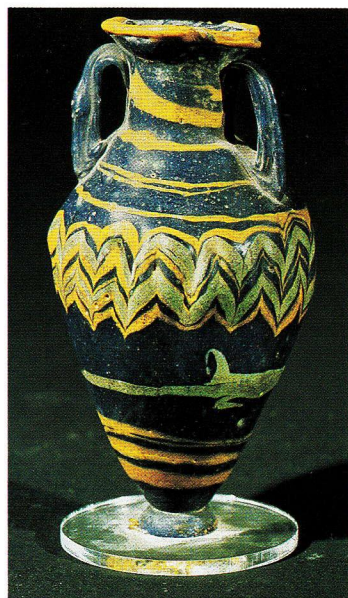
GÖRÖG ÉS FÖNÍCIAI TELEPÜLÉSEK
A Földközi-tenger medencéje a nagyobb görög és föníciai városokkal és gyarmatvárosokkal.

TÉRKÉP: RAY SIM

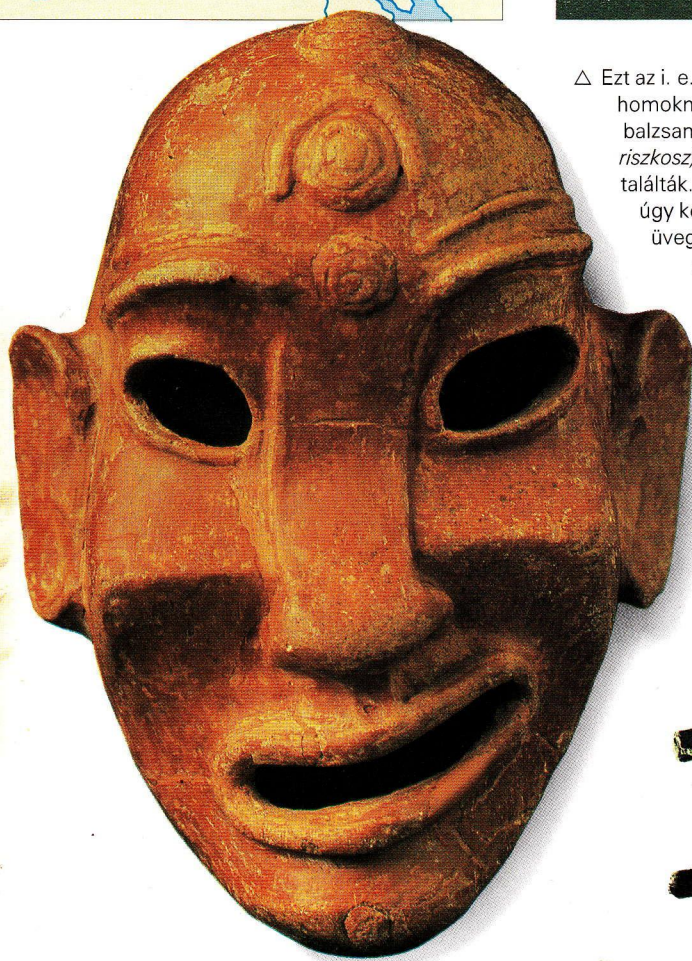

GÖRÖG ÉS FÖNÍCIAI KERESKEDELMİ ÚTVONALAK
ÉS A GYARMATOSÍTÁS KÖRZETEI

LOUVRE / THE BRIDGEMAN ART LIBRARY

△ Ezt az i. e. 400 körülre datálható homokmagos üvegből készült balzsamos edénykét (*amphoriszkosz*) a levantei Föníciában találták. A homokmagos üveg úgy készült, hogy olvasztott üvegcsíkokat agyagból készült rúd vagy homokmag köré tekertek. Amikor az üveg kihűlt, a magot eltávolították.

△ Negroid vonásokat mutató, i. e. 500–600 körül készült terrakottamask a tunéziai Karthágóból.

MUSÉE DU BARDO, TUNISZ / THE BRIDGEMAN ART LIBRARY

▷ Ezt a föníciai korsót Dél-Itáliában, a Campania partjainál fekvő Ischia szigetén lévő görög gyarmatvárosban, Pithékusszaiban találták.

MIKE ANDREWS / ANCIENT ART & ARCHITECTURE COLLECTION

AZ ÓKORI GÖRÖGORSZÁG

I . E . I I O O – I . E . 3 I

A modern Európa születése

PONTUS HELLSTRÖM

Az ókori Görögország települései közötti szárazföldi kapcsolattartást zord hegyek nehezítették. A tengerpart vagy belterület síkságain élő emberek ezért inkább a víziutakat választották. A tengerentúli kapcsolatok nemcsak a szigeteken és az Égei-tenger keleti partvidékén élők, hanem minden görög számára természetesesek voltak. Így válik érthetővé, hogy az ókori görögöknek miért nem sikerült politikai egységbe tömörülniük. Az egyetlen erre tett komoly kísérlet az athéni, az i. e. V. században alakult, déloszi szövetség néven ismert tengeri szövetség volt. Az egyesítést először Makedónia majd Róma kényszerítette a görögökre, amikor Görögország már nem volt a maga ura.

Függetlensége idején Görögország számos külön önkormányzatú és városállamot alkotó városból állt. A legtöbb városállam kicsi volt, és mindössze egyetlen települést és az azt körülvevő mezőgazdasági területeket foglalta magába. A néhány említésre méltó kivétel – Athén, Spárta és Thesszália – széles síkságon feküdt, ami nagyobb politikai egységek létrehozását tette lehetővé.

△ Sok gyönyörű festett márványszobor állt az athéni Akropolison, melyeket az istennőknek szántak ajándéknak. Az itt látható szép lányalak is közéjük tartozott. Az i. e. 500 körüli szobrot régészek találták mintegy száz évvel ezelőtt.

ACROPOLIS MUSEUM / SCALA

◁ Az ókori Görögországban az isteneknek épített márványtemplomok emelték a városok rangját. Közülük az i. e. 447 és 438 között az athéni Akropolison épült Parthenón volt a legtökéletesebb. A templomban olyan aprólékos építészeti megoldásokat találunk, mint az oszlopok finom karcsúsodása, ami a harmónia és erő egyedülálló érzetét kelti.

AZ ÓKORI GÖRÖG VILÁG

Az ókori görög világnak nyugaton Szicília és Dél-Itália, keleten pedig Kis-Ázsia és Ciprus is része volt.

TÉRKÉP: RAY SIM

A mükénéi bronzkori civilizáció i. e. 1100 körüli bukása után Görögország évszázadokra ritkán lakott területté vált. Ez a periódus nagyrészt egybeesik az i. e. 700-ig tartó úgynevezett sötét koral. Az írás nélküli évszázadok történetéről viszonylag keveset tudunk, a rendelkezésre álló információk nagy része régészeti leletekből származik. Görögország későbbi történetéről azonban már sok és többféle írásos dokumentum áll rendelkezésünkre.

A FELFEDEZÉSEK KORA: i. e. 800–i. e. 600

A görög kultúra csak i. e. 750 körül indult újra fellendülésnek. A tengerentúli kereskedelem iránti érdeklődés nyugaton (Dél-Itáliában) és keleten (a levantei partvidéken) is görög gyarmatvárosok alapításához vezetett (lásd a *Pithékusszai kereskedelmi kikötője* és *A nyugati görögök* című fejezeteket). Az anyaországban számos jel utal a lakosság lélekszámának növekedésére. A tengerentúli kapcsolatok teret nyitottak a kulturális

hatások és az idegen inspiráció előtt. Az alkotó- és újítókészség kora volt ez. Az i. e. VIII. század végén elterjedt a görög ábécé használata, és a görög irodalom legrégebbi fennmaradt alkotásait, Homérosz és Hésziodosz műveit is ekkor foglalják írásba. Ekkor találkozhatunk az oszlopos építészet és a körplasztika első elemeivel is. A vázafestészet számos helyi iskolája mutatkozik be. Görögország különböző tájain gyakorta találkozhatunk a figurális ábrázolás örömteli megfogalmazásával.

A még feudális jellegű görög társadalomról Homérosz és Hésziodosz munkáiból tudhatunk meg a legtöbbet. A kis városokban helyi arisztokraták és törzsfők uralkodtak. Rohamos gyorsasággal közeledett azonban egy új korszak, a görög „polisz” vagy városállam kora.

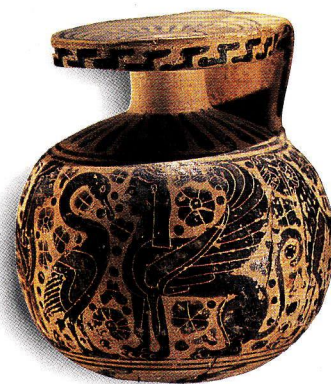
A városállam kialakulása

A poliszt leegyszerűsítve szűk körű, férfitpolgárokból, családjaikból, bevándorlókból és szolgákból álló, formális vagy informális alkotmá-

birtoklásáért. Ha valóban így történt, ez okozhatta az euboiai befolyás végét. A következő évszázadban a kereskedelem vezető szerepét a kiváló kikötőről híres Korinthosz vette át: Lekhaion kikötője a Korinthoszi-öbölben a nyugati kereskedelmet szolgálta, míg a Peloponnészosz keleti partján fekvő Kenkhreai a keleti kereskedelem kiinduló bázisa volt. Az i. e. VII. század folyamán rengeteg *arüballoszt* – kis, díszített, illatos olajat tartalmazó kerámiakancsókat – exportáltak szerte a Mediterráneumba.

A klasszikus görög civilizáció e korszakában az Égei-tenger keleti partján, Ióniában (ma Törökország) lévő görög városok is fontos szerepet játszottak. Homérosz is itt élt és ez a part volt a korai görög filozófia, matematika és természettudomány hazája is. Az Égei-tenger északi partvidékén és a Fekete-tenger körzetében fekvő görög városok többségét is Ióniából ide küldött telepések alapították. A hagyomány szerint Milétosz, az egyik legfontosabb ión görög város egymaga 90 gyarmatvárost alapított.

△ Egy úgynevezett *arüballosz*, kis kerámiapalack, amit Korinthoszban i. e. 600 és 575 között készítettek. Exportra szánt, illatosított olajat szálaltítottak benne. A közel-keleti eredetű mintákat valószínűleg a Levantéból importált textíliák inspirálták.

MIKE ANDREWS / ANCIENT ART AND ARCHITECTURE COLLECTION

nyú független közösségként határozhatjuk meg. A polisz központi városból és környező termőföldről állt. Férfipolgárok közössége irányította, akik választották hivatalnokaikat – bár a fő hatalom gyakran nem alkotmányos uralkodó kezében volt. A hadsereg hoplitáknak nevezett, zárt alakzatban harcoló, gyalogosként mellvérttel, lábvérttel, sisakkal, kerek bronzpajzzsal, lándzsával és karddal felszerelt polgárokból állt.

Görög városállamok nemcsak a görög szárazföldön és szigetvilágban, hanem az Égei-tenger keleti partvidékén, a mai Törökország területén is voltak. A gyarmatosítás hatására Mediterráneum-szerte, elsősorban a szicíliai partvidéken, Dél-Itáliában és a Fekete-tenger partvidékén is sorra alakultak.

A sötét kor Görögországában Khalkisz és Eretria városai fontos szerepet játszottak a tengerentúli kereskedelemben és gyarmatosításban. A legenda szerint az i. e. VIII. század végén, valószínűleg i. e. 720 körül pusztító háború tört ki Khalkisz és Eretria között a Lélantosz-síkság

◁ Ezt az i. e. 750 körülre keltezhető hatalmas agyagvázát Athén temetőjében sírjelölésre használták. Magassága 1,55 m. A díszítés központjában halotti jelenet látható: a halott ravatalon fekszik, körülötte gyászolók állnak.

NATIONAL MUSEUM, ATHÉN / SCALA

▷ A világtörténelem első szépségversenye egy athéni vázán. A bal oldalon a három versenyző látható: Aphrodité, a szerelem istennője, Athéna, a művészetek és a háború, sisakjáról felismerhető istennője valamint Héra, az istenek anyja. A menet élén Hermész, az istenek követe, jobb oldalon pedig a verseny bírójának felkért Párisz herceg látható. Aphrodité az ő megvesztegetésével nyerte meg a versenyt. A görög legenda szerint ez váltotta ki a trójai háborút: kedvező döntéséért Párisz elnyerte a világ legszebb asszonya, Heléna szerelmét, aki követte Trójába, és ezzel okot adott a görög bosszúhadjáratra, ami a város pusztulását okozta.

ANCIENT ART & ARCHITECTURE COLLECTION

△ Athéna, a művészetek és a háború istennője. Pheidiasz eredeti 11 m magas, elefántcsontból és aranyból készült szobra az athéni Akropoliszon, a Parthenónban állt. Az itt látható másolat Hadrianus császár uralkodásának idején (i. sz. 117–138) készülhetett.

RONALD SHERIDAN / ANCIENT ART & ARCHITECTURE COLLECTION

Istenek és hősök

A görög istenvilágnak számos tagja volt. Istenek emberi alakot öltöttek, és mindegyikük saját hatáskörrel bírt. Ez az istenvilág kívülről nézve – és Homéroszt vezetőként használva – meglehetősen könnyelmű sokaságnak tűnik. Azt a benyomást kelti, hogy a görög vallás nem volt túl komoly dolog, és ezt az érzésüket a kor filozófusai is kifejezésre juttatták.

Homérosz történetei az istenek erkölcstelen viselkedéséről azonban nem befolyásolták a hétköznapi emberek helyi isteneik iránt tanúsított tiszteletét. A hagyomány szerint minden görög falunak saját védőistene vagy védőistennője volt. Emellett ismerjük az élet bizonyos területeit irányító istenek kultuszát is.

A görög vallás egy másik jellegzetessége a hőskultusz volt. Sok görög mítosz szól részben emberi eredetű félistenekről. E hősök legfontosabbika a számos helyen tisztelt és nemzeti jelentőségre szert tett Héraklész. Más hősöket csak bizonyos területeken – Thészeuszt például Attikában, Bellerophónt pedig Korinthoszbán – tisztelték. A helyi hősök kultuszának virágkora a „sötét kor” végén kezdődött, amikor számos, vidéken található bronzkori sírhoz kapcsolódva alapítottak hőskultuszt. Ez részben kitalált ősök kultuszaként értelmezhető, aminek segítségével a helyi földbirtokos arisztokrácia saját, öröklött jogait erősítette meg.

Az emberi eredetű istenek kultusza kikövezte az uralkodók kultuszának útját. Ezek a kultuszok a gyarmatosítás korában vették kezdetüket, amikor egy városállam gyarmatosító vállalkozásainak tengerentúli vezetői hősnek kijáró temetésben és a város központjában alapított helyen kultikus tiszteletben részesültek. Tudomásunk van továbbá a spártaí admiralis, Lüsandrosz – a sziget megmentéséért – még életében Szamoszon alapított hőskultuszáról is. Ez később a hellenisztikus és római kor jellegzetességévé vált, amikor is a királyok és császárok már életükben a hőskultusz alanyaivá váltak.

Az istenek kultusza az áldozatbemutatás formájában tért el a hősökétől. Az isteneknek csak az áldozat egy része jutott, a maradékot szétesztették a résztvevők között. A hősöknek ajánlott áldozatokat – az alvilág isteneinek bemutatott áldozatokhoz hasonlóan – nem osztották meg másokkal. Az áldozati állatot az áldozati gödörbe vetették vagy elégették.

A görög mítoszokat a legelső görög költők, Homérosz és Hésziodosz foglalták írásba. Homérosz *Iliásza* és Hésziodosz *Theogoniája* azonban nem számított a Bibliához hasonlítható szent könyvnek. A mítoszok részletei tetszés szerint változhattak, a szöveg sem volt sérthetetlen. Amikor az i. e. V. század tragédiaírói a régi mítoszok új változatait vitték színpadra, nem váltottak ki ellenkezést a hallgatóságból.

Áldozatbemutatás, hitvallás és misztériumkultuszok

A görögök isteneikhez való viszonya nem kívánt hitvallást. Mindössze a megfelelő cselekedeteket kellett a megfelelő időben végrehajtani. Ilyen cselekedet volt például az isteneknek rendezett ünnepi szertartásokon való részvétel. Fontos volt, hogy a szertartás a szabályok szerint történjék. Hitvallásra csak olyan istenségek kultuszához volt szükség, mint Apollón, akit a hit delphoi és didümai szentélyeiben a szent kinyilatkoztatás erejével ruházott fel.

A görögök a misztériumkultuszokban kerültek legközelebb a vallásos érzésvilághoz és a hitvalláshoz. A legszentebb misztériumkultusz Déméter és Perszeophóné kultusza volt Eleuszisban, Athén közelében.

Néhány filozófiai ideológián alapuló szektát laza kapcsolat fűzött a misztériumkultuszokhoz. Az egyik ilyen szektát az i. e. VI. századi szamoszi filozófus, Püthagorasz alapította, aki a dél-itáliai Krotónba emigrált, hogy ott filozófiai iskolát alapítson, ami évszázadokon keresztül nagy hatást gyakorolt a gondolkodásra. Püthagoraszt különösen a matematika és zenei harmónia közötti kapcsolat felfedezése és a szférák harmóniájának ebből következő elmélete tette híressé. Követői hittek a reinkarnációban, ebből adódóan vegetáriánusok voltak, ami konfliktusba sodorta őket a hagyományos kultuszokkal, hiszen ezek megkövetelték a polgároktól, hogy részt vegyenek az áldozati állatok leölésében és elfogyasztásában.

△ Dionüszosznak, a bor és termékenység istenének e vázán ábrázolt szobrát az Anthesztéria néven ismert virágfesztivált ünneplő nők veszik körül. Az ünnepséget februárban rendezték, amikor az újbor már iható volt.

ÓKORI GÖRÖGORSZÁG: I. E. 1100–I. E. 31

KOR	A GÖRÖG NYUGAT	A SZÁRAZFÖLD ÉS A GÖRÖG SZIGETVILÁG	A GÖRÖG KELET
i. e. 31		Actiumi csata i. e. 31	A Ptolemaidák egyiptomi uralmának vége i. e. 31
100			
200	A Római Birodalom létrejötte	A rómaiak kirabolják Korinthoszt i. e. 146 A rómaiak Püdnánál legyőzik a makedónokat i. e. 168	Felépül Zeusz és Athéna pergamoni nagytára i. e. 180 körül
300			Felépül az alexandriai könyvtár i. e. 300 körül
400		Makedón Alexandrosz (Nagy Sándor) i. e. 356–i. e. 323 Démosztthenész i. e. 384–i. e. 322 II. Philipposz i. e. 382–i. e. 336 Peloponnészoszi háború i. e. 431–i. e. 404 Dél-szi szövetség i. e. 478 Perzsa háborúk i. e. 499–i. e. 479 Peisizisztratosz Athén ura i. e. 546–i. e. 528	I. Ptolemaiosz uralma Egyiptomban i. e. 320 körül–i. e. 283 Alexandrosz meghódítja a Közel- és Közép-Keletet i. e. 334–i. e. 325 Mausszólosz kormányozza Káriát i. e. 377–i. e. 352
500			
600			
700	Görög gyarmatosítás Szicílián és Dél-Itáliában i. e. 750–i. e. 580 körül Euboiaiak megalapítják Pithékusszait i. e. 750 körül	Drakón törvénykönyve Athénban i. e. 620 körül Korinthosz vezető szerepe i. e. 725–i. e. 575 Lélantosi háború i. e. 720 körül Euboiai expanzió i. e. 750 körül A városállamok kialakulása i. e. 800–i. e. 750 Feudális társadalom i. e. 840 körül	A tudományok és a kultúra virágzása Ióniában i. e. 700–i. e. 500 Homérosz i. e. 700 körül
800			
900			
1000			
1100			
i. e.		Mükéné bronzkori civilizációjának összeomlása i. e. 1100 körül	

PITHÉKUSSZAI KERESKEDELMI KIKÖTŐJE

DAVID RIDGWAY

Sztrabón (i. e. 63–i. sz. 21) görög geográfus szerint Pithékusszai kereskedelmi kikötőjét Euboiáról, a görög szárazföld keleti partja mentén fekvő nagy szigetről származó görögök alapították. A XVIII. század végén Pithékusszait a Nápolyi-öbölben fekvő Ischia szigetén lévő Lacco Amenoval azonosították. Giorgio Buchner 1952-ben kezdett ásatásaiból kiderült, hogy ez volt a nyugati görögök első és legészakibb itáliai bázisa, s i. e. 750 körül már teljes kapacitással működött. A következő 50 évben nagy nemzetközi kereskedelmi központtá vált, ami ez idő tájt nyugaton még szokatlan, de az idegen kereskedők rendkívül vonzónak találták. Az euboiai alapítású Kümétől (Cumae) eltérően Pithékusszai nem volt görög gyarmatváros.

Szívesen látott kézművesek

Pithékusszai temetője jól körülhatárolható családi parcelláiból előkerült leletek arra utalnak, hogy az euboiaiak kezdettől fogva nemcsak Görögország sok részéről, hanem például Levantéből származó kereskedőket és kézműveseket is szívesen láttak.

A nyugati irányba induló, potenciálisan jövedelmező tengeri útvonalak ismerete lehetővé tett az egyik legértékesebb információ az i. e. IX. században, amikor az euboiai görögök – a mükénéi kortól először – közvetlen kapcsolatot teremtettek a cipró-levanti világgal. Ebben az időben különösen Ciprusnak már régóta kiépített kapcsolatai voltak

Szardíniával, ami viszont kapcsolatban állt a toszkániai Colline Metallifere körüli területekkel.

Buchnernek Pithékusszai temetőjében (Valle di San Montano), az akropoliszon (Monte di Vico) és külső ipari negyedében (Mezzavia) végzett ásatásai az i. e. VIII. század második felében folytatott sokféle tevékenységre derített fényt. Vasat (az azonosítás szerint Elba szigetéről) és a bronz alkotóelemeit importálták és dolgozták fel. A bronzot széles körben használták itáliai típusú fibulák (ruhakapcsoló tűk) gyártására, ami a szárazföldi őslakosok vas kori kultúráival fennálló köl-

csönhatásokra és talán keveredésre is utal. Úgy tűnik, hogy – valószínűleg az itt megtelepedett levantei szakemberek – nemcsak fémfeldolgozással is foglalkoztak. Ha ez így van, az ipari negyedből előkerült egyik súlyból arra következtethetünk, hogy az elkészült ékszerek értékét az euboiai éremverésben később használt standardon mérték.

A fazekasok kiaknázták a sziget agyaglelőhelyeit, és csodálatosan festett euboiai stílusú kerámiát gyártottak háztartási és temetési célokra. Néhány pithékusszai kerámia rövidesen utat talált a szardíniai Sulciba és az észak-afrikai Karthágóba, míg az i. e. VIII. század vége felé néhány áttelepült korinthuszi fazekas által Pithékusszaiban készített tárgyat, például *arübaloszt* (kis illatszeres edényt) exportáltak az itáliai szárazföldre.

Egy, a pithékusszai temetőből származó, helyben készített *kratéron* (borosedény) hajótörés jelenete látható, amely az elbeszélő figurális művészet legrégebbi, itáliai földön valaha is előkerült példája. Ugyanennek az edénytípusnak a kézművesnegyedben előkerült egyik töredékén olvasható a legkorábbi ismert, az *m'epoiésze* (...készített engem) formulát használó fazekasszignatúra. Ez a reklám egy fajtája, ami a későbbi évszázadokban az egész görög világban elterjedt. Ezt a szignatúrát

használták például a klasszikus Athén mesterfazekasai által készített edényeken is.

Virágzó közösség

A pithékusszai írásbeliség további bizonyítéka egy Rodoszról importált és i. e. 720 körül eltemetett csészén olvasható három soros (a görög ábécé euboiai változatával írt) felirat: „Nesztornak volt egy szép kupája, de aki iszik ebből a csészéből, azt rövidesen elönti a szépséges Aphrodité utáni vágy.” Nesztor ivókupájának – ennek a Homérosz *Iliászában* leírt csodálatos tárgynak – ez a szellemes kihívása a Mükéné utáni görög írásbeliség egyik legkorábbi példája. Előkerülése Pithékusszaiban bizonyítja, hogy az itteni virágzó közösség elég művelt volt ahhoz, hogy írásba foglalja Európa első irodalmi utalását.

Kümé i. e. VII. századi felemelkedésével Pithékusszai jelentősége csökkenni kezdett, és a görögországi események megakadályozták Euboiára további részvételét a kelet–nyugati kereskedelemben.

Más görögök, különösen a korinthusziak azonban képesek voltak az euboiai úttörők által kitaposott úton továbbhaladni, és rövidesen saját gyarmatokat alapítottak Dél-Itáliában és Szicíliában. Eközben Kümé a Pithékusszaitól örökölt kézművestudást az egyre kifinomultabb campaniai, latiumi és etruriai helyi arisztokrácia által biztosított jövedelmező piacok felé irányította.

◁ A Nápolyi-öbölben fekvő Ischia szigetén, Lacco Ameno kisvárosa közelében található Baia di San Montano. Az öböl tökéletes természetes kikötő, és az i. e. 750 körül ideérkező euboiai úttörők örülhettek annak a védelemnek, amit hajóiknak jelentett. A bal oldalon látható part egy völgy végét mutatja, itt volt a telepések temetője. A felvétel az akropolisz, a Monte di Vico tetejéről készült, oldala a kép jobb szélén látható.

△ Apollón temploma Korinthosban i. e. 540 körül épülhetett. Ez az egyik legkorábbi mészkőtemplom, melyet, hogy a márványhoz hasonlóvá tegyék, fehér stukkóval borítottak. Vaskos oszlopai a görög építészet korai szakaszának jellegzetességei.

AZ ARCHAIKUS GÖRÖGORSZÁG: i. e. 600–i. e. 480

A városállamok kialakulásával szükségessé vált formális alkotmányok létrehozása. A görög politikai élet változásának mozgórugója valószínűleg a hadviselés gyalogostaktikájára vezethető vissza, amely megkívánta a polgároktól, hogy városuk védelmében zárt alakzatban, együtt harcoljanak. A polgárookra így egyforma felelősség nehezedett az ütközetben és a fegyverkezés terhei is egyformán sújtották őket. A csatában való egyenlőség a politikai életben való egyenlőség igényét is felvethette. A régi uralkodó arisztokrata családok hatalmát sok városban megdöntötték, és új vezetők, úgynevezett „törannoszok” kerültek hatalomra.

Annak ellenére, hogy számos városállamban törannosz uralkodott, egyre nagyobb hatalom összpontosult a férfipolgárok kezében, akik népgyűléseken döntöttek a tisztségviselők személyéről és más kérdésekről. Az ebben a korban születő alkotmányok természetesen a kor elvárásainak feleltek meg. Az Athén és Spárta közötti feloldhatatlan ellentét oka is jórészt eltérő alkotmányaikban rejlett. Spárta ragaszkodott régimódi, merev alkotmányához, miközben Athén újra meg újra modernizálta.

Spárta az i. e. VII. század elején léptette életbe alkotmányát. Ennek előírásai hatékony katonai gépezetté tették, amely lépésről lépésre, katonai ereje és diplomáciai tevékenysége segítségével az egész Peloponnészoszt uralma alá hajtotta. Az állam élén két, a két ősi családból származó király állt. Mellettük öt, évente választott *ephorosz* (tisztségviselő) és egy 25 fős, *ephorosz*

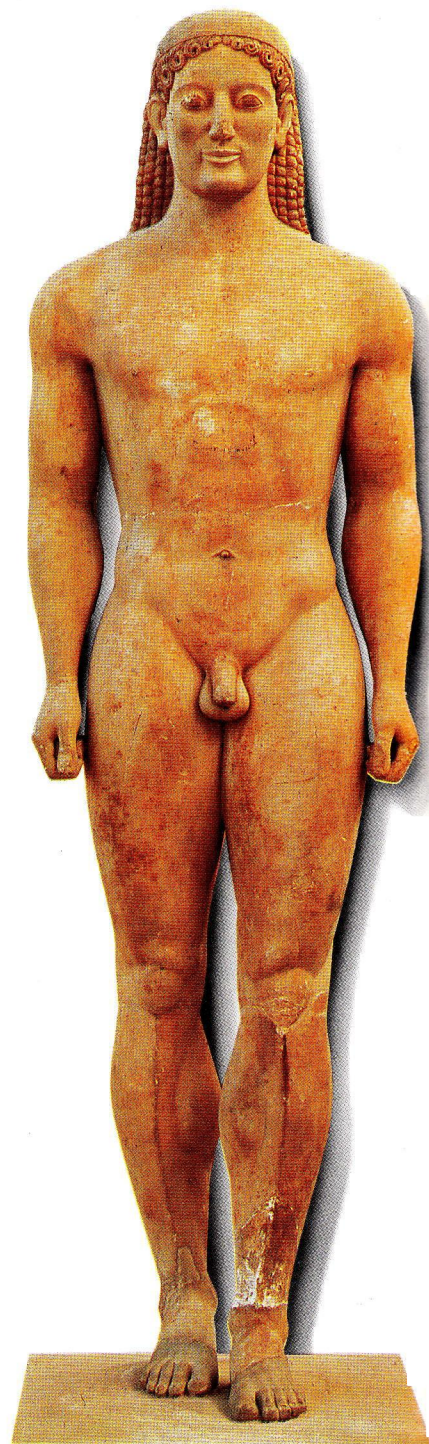
tisztséget már betöltött idős polgárokból álló tanács állt. Minden, az államot érintő fontos döntést ez a 32 ember hozott. Volt ugyan egy – az arisztokrácia 9000 férfi tagjából álló – népgyűlés, de az lényegében nem rendelkezett hatalommal. A lakosság maradékának jó része *perioikosz* („körüllakó”), vagyis a környező falvakban élő, de politikai jogok nélküli polgár volt. A népesség maradéka helótákból, állami tulajdonban lévő szolgákból állt, akik eredetileg a meghódított Messzénia őslakosai voltak. Helóták dolgoztak a földeken, és a lázadás állandó veszélyével fenyegették az államot. Az alkotmány legfontosabb előírása szerint az arisztokrata családok fiait öt éves korukban elszakították anyjuktól, és egészen 30 éves korukig katonai kiképzést kaptak, így az ókori Görögország legjobb hivatásos katonáivá váltak.

Athén első törvénykönyvét i. e. 620-ban Drakón léptette életbe. Előírásairól alig tudunk többet, mint hogy kemények, ahogy mondani szoktuk „drákóiak” voltak. A hatalom valószínűleg az arisztokrata családok szűk körének kezében összpontosult, akik magisztrátusokat és egy volt magisztrátusokból álló, *areioszpagosz*nak nevezett tanácsot választottak maguk közül.

Az i. e. VI. század elején sok paraszt vált adósrabszolgává, mivel nem tudta kifizetni tartozását a nagybirtokosoknak. Ekkor az alkotmány modernizálására a politikus és költő Szolónt jelölték ki. A földműveseket mentesítették régi adósságaik alól, és új tanácsot állítottak fel a régi *areioszpagosz* mellé, ami ennek következtében elvesztette hatalma nagy részét. Szolón a népgyűlést a legfelsőbb bíróság hatalmával is felruházta. Ezek a változások nem voltak radikálisak, de megmentették az államot a forradalomtól, a polgárok szélesebb körének biztosították kiterjedtebb hatalmat, de nem többet, mint amennyit az arisztokrata családok átengedtek.

Családok viszálya

Az i. e. VI. századi Athén politikai életét két család, a régi athéni Alkmaionidák és az Attika keleti partján fekvő Braurónból származó Peisziisztratidák viszálya jellemezte. Peisziisztratosz több évtizeden keresztül törannoszként uralkodott. Halála után fia, Hippiász vette át a hatalmat, akit i. e. 510-ben az Alkmaionidák spártai segítséggel megbuktattak. Athénban i. e. 507-ben az Alkmaionida család feje, Kleiszthenész új alkotmányt vezetett be. Legfontosabb újításai a széles körre kiterjesztett polgárjog, illetve Attika 139 *démosz*ának vagy falvának 30 tömbbe (10 a városból, 10 a partvidékről és 10 a síkságról) való szervezése volt. Ezek a tömbök azután 10, törzsnek (*phülé*) nevezett közigazgatási egységbe tömörültek, amelyek mindegyike 3 kisebb egységből, 1 városi, 1 partvidéki és 1 síksági tömbből (*trittisz*) állt. Minden törzs 50 embert választott a tanácsba. Az állami kormányzás ezek

△ Ez az i. e. 530 körüli márványszobor Kroisosznak, egy csatában elesett athéni ifjúnak a sírjából került elő. A talapzatán levő felirat így szól: „Állj meg és bánkódj a halott Kroisosz sírjánál, akit Árész a csatarend első sorában kaszabolt le.”

NATIONAL MUSEUM, ATHÉN / SCALA

A NYUGATI GÖRÖGÖK

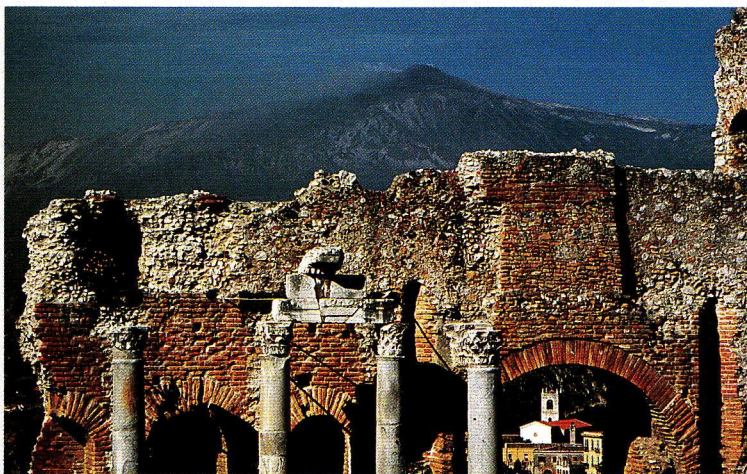
CHARLOTTE WIKANDER

Az Odüsszeiában Homérosz úgy jellemzi Szicíliát, mint Hélios napisten nyájainak legelőjét, a bőség csodálatos, emberektől mentes világát. Itália déli része és Szicília a görög világ fontos és jól kiaknázott részévé vált. A természet gazdagságáról és a bőség földjéről festett mitikus kép fontos szerepet játszott a nyugatról kialakult görög elképzelésben.

A görög irodalomból jól ismerjük az olyan görög gyarmatvárosok, mint a szicíliai Szürakuszai politikai és gazdasági jelentőségét. E városok lenyűgöző romjai évszázadokon át a táj jellegzetességei voltak, és már a XVIII. századtól vonzzák az utazókat. A régészek azonban csak a II. világháború után kezdtek képet alkotni a gyarmatosító vállalkozások eredetéről, a görög telepesek életéről, valamint a gyarmatvárosok és az itáliai őslakosság viszonyáról.

Az első nyugati görög városokat az i. e. VIII. század második felében alapították. Az első gyarmatváros a röviddel i. e. 750 előtt a Nápolyi-öbölben alapított Kümé (Cumae) volt. Ezt az első szicíliai gyarmatvárost az i. e. 735-ben alapított Naxosz, majd egy évvel később – Szicília leghatalmasabb városává növekedő – Szürakuszai követte.

A régészeknek sikerült fényt deríteniük a gyarmatosítás ütemére is. Kiderült, hogy a műkenéi görögök bronzkori jelenléte Itáliában sokkal teljesebb volt, mint azt korábban gondoltuk. A Nápolyi-öbölben fekvő Ischia szigetén, Pithékuszainál folytatott ásások bebizonyították, hogy letelepült görögök és föniciaiak egy csoportja már i. e. 750 előtt is kereskedett Etruriával (lásd a *Pithékuszai kereskedelmi kikötője* című fejezetet). Kümé a szárazföldön Ischiával pont szemben fekszik, így tulajdonképpen egy meglévő település kiterjesztése volt, nem teljesen

DENNIS STOCK/MAGNUM PHOTOS

ismeretlen föld, már legalább egy generációval korábban feltérképezték.

Kereskedelem és földművelés

Mi motiválhatta a terjeszkedést? Forrásainkból két ok tűnik nyilvánvalónak: a kereskedelem és a földművelés. Görögország híresen szegény természeti erőforrásokban, különösen fémekben, így a kereskedőket Itáliába vonzó mágnes szerepét a Toszkánában, Etruriában található gazdag réz- és vasérclelőhelyek töltötték be. A vaskori Etruria lakói azonban képesek voltak ásványkincseik megvédésére. Egyetlen görög gyarmatvárost sem alapítottak a Nápolyi-öböltől északra, és az etrusiai régészeti leletek bőségesen bizonyítják, hogy milyen rengeteg árucikket szállítottak ide a görög és föniciai kereskedők a fémekért cserébe. Kereskedelmi érdekeiknek megfelelően az első gyarmatvárosokat jó és könnyen védhető kikötőhelyeken alapították.

Az i. e. VII. században Szürakuszai anyavárosa, Korinthosz vált az itáliai kereskedelem vezető hatalmává. A legfontosabb kereskedelmi vetélytárs kezdetben az Attikai-félsziget partjainál fekvő Euboia sziget Khalkisz városa volt. A khalkisziak a Messzínai-szoros két partján megalapították a két ikervárost,

Rhégiót és Zanklét, ezzel ellenőrzésük alá vonták a kereskedelmi átjárókat.

Görögország művelhető földterületekben is szegény volt. Hérodotosz és Hésziodosz szerint is az i. e. VIII. század végi és VII. századi erősödő társadalmi feszültségek és konfliktusok egyik oka a túlnépesedés és a művelhető földterületekért való versengés volt. Megoldást a földművelésre alkalmas nagy kiterjedésű nyugati területek jelentettek. Mezőgazdasági tevékenységgel foglalkozó gyarmatvárosok egész sorát alapították Dél-Itália partvidéke és Szicília déli tengerpartja mentén.

Egy közösségi vállalkozás

A gyarmatosítás nem egyéni vállalkozás volt. Előfordult, hogy minden polgárcsaládot arra köteleztek, hogy egy felnőtt fiút küldjön az expedícióval. Más esetekben elszegényedett földművesek kerekedtek fel az anyaváros égisze alatt, s az vezetőt, *oikiszteszt* jelölt ki a vállalkozás élére, majd Apollón delphoi jósdájának jóváhagyásával kiválasztották a letelepedés helyét.

Amikor a telepesek megérkeztek, a területet parcellákra osztották. Hagytak helyet közhasznú célokra is: például vásártérnek (*agora*) illetve középületeknek. A kolóniák virágzását

◁ Az Etna vulkánjának látképe a szicíliai Taormina római színházából. Taormina a Tauromenionnak nevezett görög gyarmatváros helyén áll.

semmi sem illusztrálja jobban, mint azoknak az erőforrásoknak a hatalmas volta, amelyeket – a vallási funkciójuk mellett egyértelműen a polgári büszkeség tárgyát képező – templomok építésére fordítottak.

Az őslakosság

Azok a területek, amelyeket a görögök megszálltak, nem voltak teljesen néptelenek. Mi történt az őslakossággal? Elfogadták vajon az idegen tömegek betelepülését, ami földjeik megosztását jelentette? Szemmel láthatóan és egészen elfogadták. A gyarmatosítás korai szakaszában nem tudunk konfliktusokról. A régészeti bizonyítékok rávilágítanak e hallgatás mögött álló okok némelyikére: az őslakosság temetőinek és településeinek feltárási bebizonyították, hogy milyen nagy hasznát látták a helybeliek a görög technológiának, és hogy olyan luxuscikkek, mint a kerámia vagy az illatszerek milyen nagy mértékben emelték életszínvonalukat.

E hangulat megváltozására csak körülbelül 300 évvel későbből van bizonyítékunk. Dél-Itália őslakos népei – a messapusok, lucaniaiak és mindenekelőtt a samnisok – az i. e. IV. század végétől egyre nagyobb katonai nyomást gyakoroltak a görög városokra. A büszke gyarmati városok végül az anyaországhoz fordultak segítségért, de nem sok sikerrel: a legmohóbb itáliai állam, Róma, végül mindegyiküket behódoltatta. A gyarmatvárosok ennek ellenére sokáig megtartották görög kulturális identitásukat, és Róma kultúrájára gyakorolt nagyon komoly befolyásukkal hozzájárultak egy nyugat-európai hellenizált kultúra létrehozásához.

között a törzsek között oszlott meg – mind-egyikük az év egytized részében gyakorolta a hatalmat. Ezenkívül 10 *sztratégoszt* is választottak – minden törzsből egyet. A sztratégoszok katonai vezetők voltak, de bizonyos adminisztratív és gazdasági kérdésekben is jogukban állt dönteni.

Így Attikának még Athéntől távol eső részei is egyenlő politikai jogokhoz jutottak. Azzal, hogy Kleiszthenész teljesen új közigazgatási rendszert hozott létre, és hogy minden athéni férfit polgárt egyenlő jogokkal ruházott fel, egyesítette Attikát, és kora legdemokratikusabb új alkotmányának is érvényt szerzett.

Görög építészet

A fa oszlopsorokkal körülvett templomok formájában a görög monumentális építészet i. e. 650 körül született meg. E század végére teljesen áttértek a kőből való építkezésre. A templomok oszlopainak két fajtája volt – a szárazföldön a *dór*, az Égei-tenger keleti partvidékén valamint a szigetvilágban az *ión*. A két oszloprend közötti legszembetűnőbb eltérést az oszlopfők alakja jelentette, de mindkét rendnek megvolt a maga arányrendszere és részletei, különösen a párkányzatban. Az ókori teoretikusok vaskos, izmos arányai és komoly formája miatt a dór oszlopot férfihoz hasonlították. A karcsúbb arányokkal és növénydíszekkel ellátott *ión* oszlopot viszont a női alakkal vetették egybe – az *ión* oszlopfő csigavonalai valóban női hajviseletre hasonlítanak.

A legkorábbi, minden oldalról oszlopokkal körülvett dór templomok a Peloponnészosz északkeleti részén épültek. Az első *ión* templomokat Szamosz szigetén és az Égei-tenger keleti partvidékén fekvő Epheszoszban – a várost uráló türannosz dicsőítésére – emelték.

A perzsa háborúk

Az archaikus kor a Perzsiával folytatott nagy háborúval (i. e. 499–479) ért véget, a sikeres védekező háború hatalmas önbizalmat adott Görögországnak és különösen Athénnek. A Perzsa Birodalom i. e. 550 és 500 között egyre növekedett, és minden jel arra mutatott, hogy összeütkezésre kerül sor a görög városállamok között. Az évszázad végére egész Kis-Ázsia és Ciprus, az Égei-tenger teljes keleti és északi partvidéke, a Földközi-tenger teljes keleti partvidéke, Egyiptom és Kürenaika magasságáig Libüa is perzsa uralom alá került.

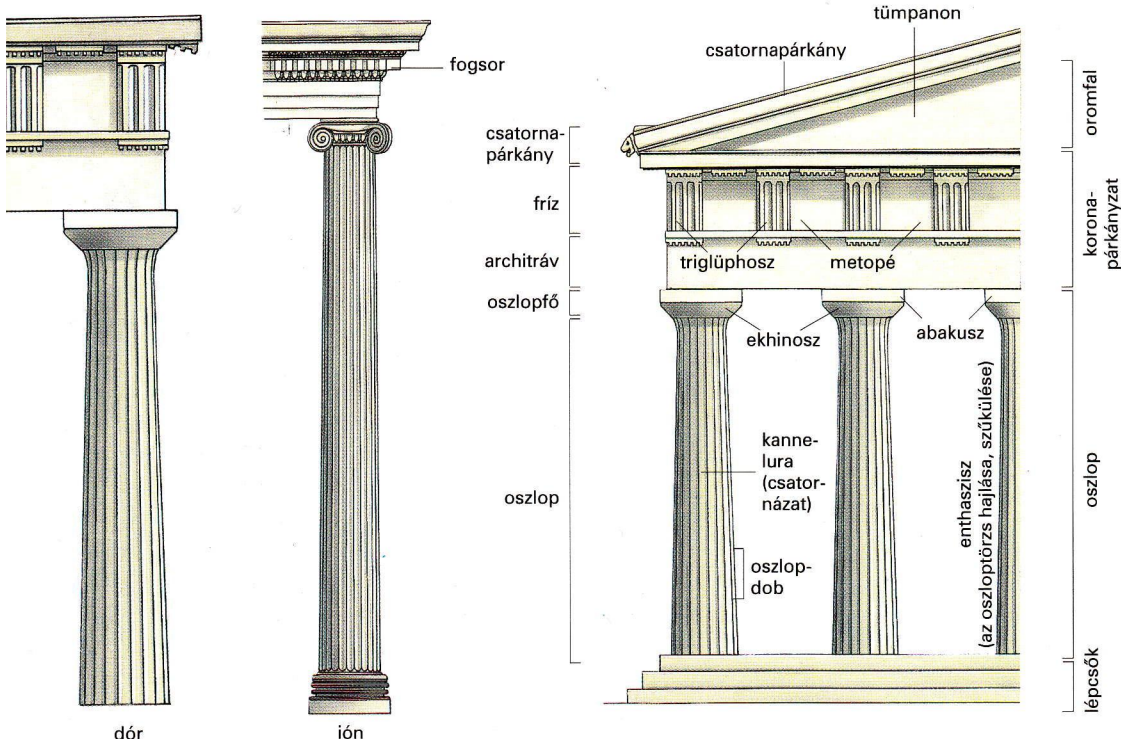
I. e. 499-ben Milétosz *ión* városa azzal a kéréssel fordult a görög szárazföld városaihoz, hogy támogassák az Égeikum keleti partvidékén fekvő városok felkelését. A városok azonban haboztak. Végül csak Athén és Eretria küldött mintegy 25 hajóból álló kis egységet. A perzsák i. e. 494-ben leverték a felkelést, és elhatározták, hogy bosszút állnak a görög városokon. A görögök válasza csodálatra méltó volt: i. e. 490-ben a marathoni síkon 10 ezer athéni – mindössze 192 főnyi veszteség árán – legyőzte a nagyságrendekkel nagyobb perzsa sereget. (A perzsák vesztesége Hérodotosz szerint 6400 fő volt.) Az összesen 280 hajóból álló, Athén által vezetett görög flotta i. e. 480-ban Szalamisznál legyőzte a háromszoros túlerőben lévő perzsa hajóhadat. A spártaiak pedig i. e. 479-ben egy 35 ezer vagy 40 ezer fős görög sereggel Platainánál legyőzték egy sokkal nagyobb perzsa sereget. A görögység most már végleg fellélegezhetett.

A görögök fölénye részben pszichológiai eredetű volt, azonban nagyrészt az ellenségnél sokkal kevesebb hibát vétő jobb görög stratégián és a gyalogos harcászati hatékonyságán múlt.

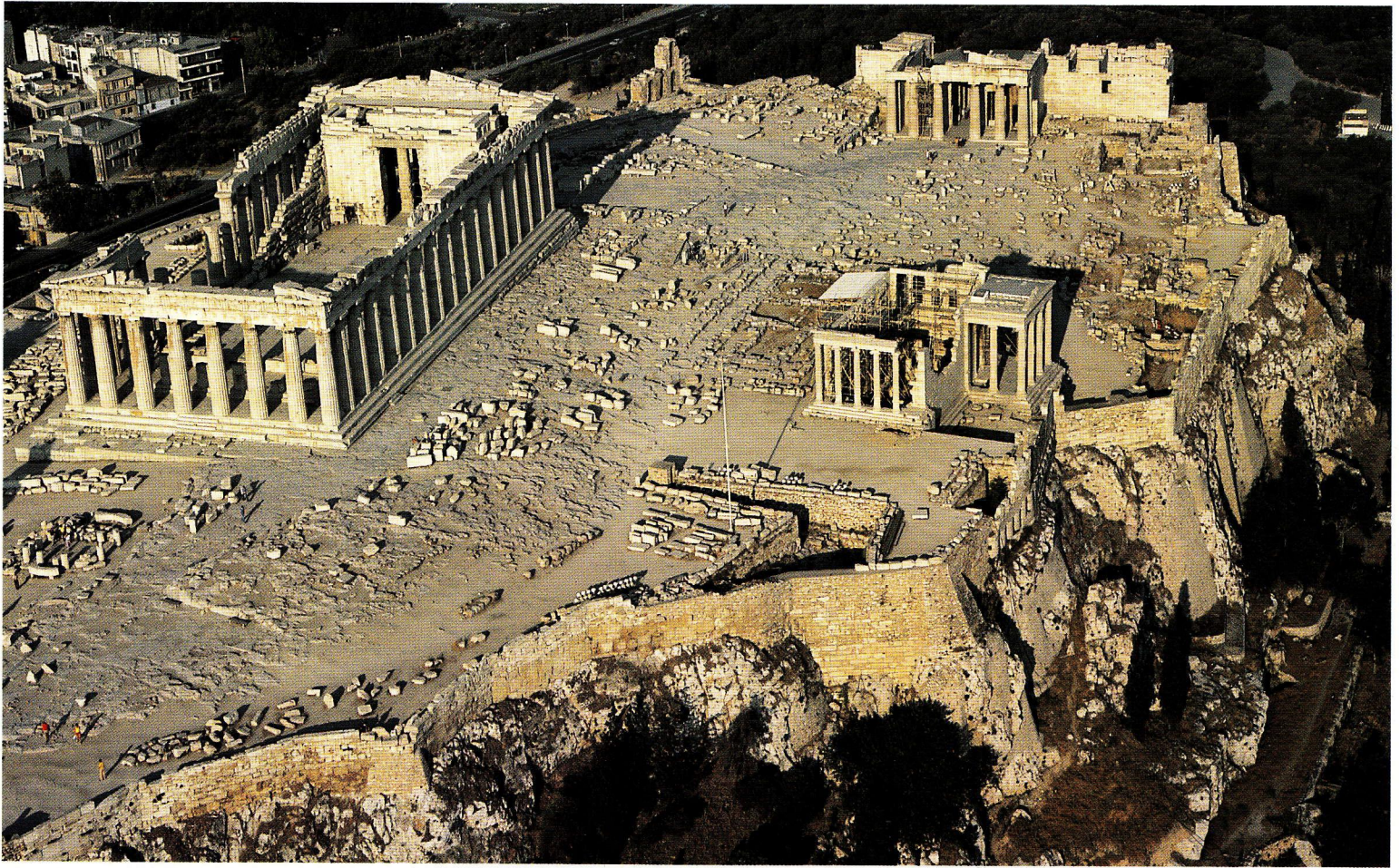
△ Ez a spártai akropoliszon felállított szobor Leonidasznak, a hős spártai hadvezérnek állít emléket. Leonidasz i. e. 480-ban a Thermopülai-hegyszorosban ugyan elesett a perzsák ellen vívott ütközetben, de sikerült biztosítania görög honfitársai visszavonulását.

SPARTA MUSEUM / SONIA HALLIDAY PHOTOGRAPHS

◁ A dór oszlopfő meglehetősen egyszerű volt, és egy négyzetes *abakusz* alatti kerek *ekhinosz*ból állt. A dór koronapárkányzat legszembetűnőbb része a *triglüphoszok* és *metopék* váltakozásából álló fríz volt. A profilált lábazatra állított *ión* oszlop arányai sokkal elegánsabbak. A mindkét oldalon spirálokba (*volutákba*) csavarodó oszlopfő eredete a növényformákban keresendő. A gerenda fölött találjuk a szorosan egymás mellé fektetett szarufavégeket imitáló úgynevezett „fogsort”, amit az *ión* építészet későbbi fázisában az épület egészen körbefutó figurális fríz váltott fel.

ILLUSZTRÁCIÓ: MIKE LAMBLE

MICHAEL FREEMAN/BRUCE COLEMAN LTD

△ Az i. e. V. században az athéni Akropolisz volt az athéni birodalom vallási központja. Balra a szentélykörzet legnagyobb épülete, az i. e. 447 és 438 között épített, márvány szobrászati elemekkel gazdagon díszített Parthenón látható. Jobbra az Erekhtheion, a fő kultuszépület, benne Athénának, a város védőistennőjének régi faszobra. A háttérben a Propülaia, az Akropolisz monumentális bejárati épülete.

A KLASSZIKUS GÖRÖGORSZÁG: i. e. 480–i. e. 323

Ha az i. e. V. századi Görögország történelmét csak régészeti forrásokból kellene rekonstruálnunk, a korszak két katonai nagyhatalma közül az egyik könnyen elkerülhetné a figyelmünket. A gazdag irodalmi forrásanyagokból azonban tudjuk, hogy az i. e. V. század Athén és Spárta folyamatos összetűzéseivel telt el. Végül Spárta kerekedett felül, de győzelme nem hagyott régészetiileg számba vehető nyomokat, mivel erőforrásait nem az athéni Akropoliszhoz hasonló emlékművek építésére fordította.

A szárazföldön és tengeren is görög győzelemmel záruló perzsa háborúk után 50 évnyi viszonylagos béke köszöntött Görögországra. Ez a népesség növekedéséhez vezetett, és a század közepére Athénnak, a korabeli világ legnagyobb városának és az attikai területeknek már 250 ezer lakosa volt. Közülük körülbelül 75 ezren éltek a városfalon belül. A férfitpolgárok száma 40 ezer, a rabszolgáké 100 ezer lehetett. A lakosság fennmaradó részét nők, gyermekek és bevándorlók alkották.

Athén politikai és kulturális téren is átvette a vezetést. I. e. 478-ban a perzsa fenyegetés elleni védelmül létrehozott egy haditengerészeti jellegű szövetséget, a déloszi szövetséget, amelyben 170 görög városállam vett részt. A szövetség

formális központja a Délosz szigetén fekvő Apollón-szentély volt. Egészen i. e. 454-ig itt őrizték a szövetség kincstárát. A valóságban a szövetség minden hatalma Athénban összpontosult. Számos alkalommal előfordult, hogy a szövetségből kilépni szándékozó tagokat Athén bennmaradásra kényszerítette.

Ebben a korszakban az athéni demokrácia is kisebb, de fontos kiigazításokon esett keresztül. I. e. 462-től a bíróságok esküdtjeit sorsvetéssel jelölték ki, és fizetést kaptak munkájukért. Ez lehetővé tette a kevésbé gazdag férfitpolgárok hivatalhoz jutását is. Majd a hivatalos ügyben eljáró és ünnepségeken részt vevő tanácsstagok is kezdtek fizetést kapni. Az évszázad utolsó éveiben már a népgyűlésen való megjelenésért is fizetés járt. Ennek következtében nem érte gazdasági hátrány a politikai életben aktívan részt vevő polgárokat. Az i. e. V. századi athéni demokrácia alapelve az volt, hogy a hivatalviselőket sorsvetéssel választották és fizetésben részesítették. A 10 sztratégoszt azonban továbbra is választották tisztségükbe, és mivel bizonyos kétségek merültek fel a sorsvetéssel választott hivatalnokok képességeit illetően, a sztratégoszok váltak a város legnagyobb hatalmú hivatalviselőivé. Periklész, aki a valóságban i. e. 451-től i. e. 429-ben bekövetkezett haláláig a város ura volt, 15 egymást követő éven át volt sztratégosz.

Athén hatalma csúcsán

Az athéni kultúra az i. e. V. században érte el csúcspontját. Létrehozásában nemcsak athéniak, hanem más városokból, különösen abból az Ióniából származó értelmiségiek is szerepet kaptak, ahol a perzsa háborúk után a politikai helyzet rosszabbra fordult. A bevándorlók között volt a várostervező Hippiamosz Milétoszból, a filozófus Anaxagorasz Klazomenaiból, a szintén milétoszi Aszpaszia (Periklész felesége), valamint a halikarnasszoszi Hérodotosz.

Katonai sikerei következtében a fiatal athéni demokrácia hihetetlenül magabiztossá vált, és ez az irodalomban, a filozófiában, a művészetekben és építészetben is kifejezésre jutott (lásd *Az ókori Görögország vázafestészete* című fejezetet). Ennek nyomát őrzik az athéni Akropolisz mai napig látható romjai. Ez a hatalmas építkezés a déloszi szövetség erőforrásaiból és Pheidiasz, az ókor leghíresebb szobrásza valamint Periklész, a nagy államférfi és szónok felügyelete alatt ment végbe.

Ez volt a nagy tragédiáírók, Aiszkhülosz, Szophoklész és Euripidész, valamint a komédiaíró Arisztophanész és a történetíró Hérodotosz és Thuküdidész kora is. Platón vagy Arisztotelész művei csak a következő évszázadban születtek meg, de mindenképpen az i. e. V. századi Athén intellektuális légköre hatott rájuk.

Az építészetben a dór és ión stílusok már a kezdetektől elkülönültek: az ión rend az Égei-tenger szigetein és keleti partvidékén, a dór oszloprend pedig a görög szárazföldön terjedt el. Az i. e. V. században azonban a két rendet egymás mellett (egy épületen belül is és egymás mellett álló épületeken külön-külön is) alkalmazták a nagy akropoliszi építkezések során. A központi szentélyben való keveredésüknek egyértelműen politikai okai voltak.

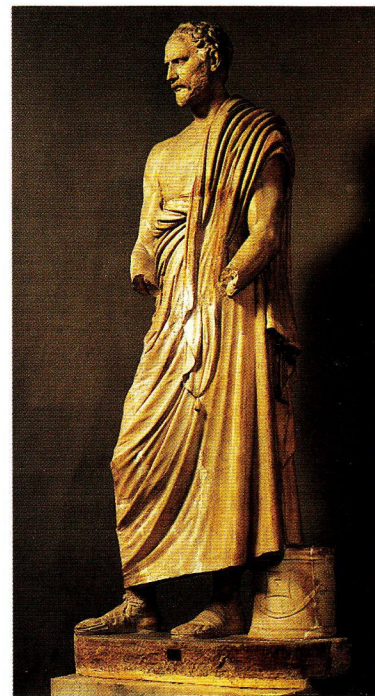
Athén és Spárta valamint szövetségeseik között már a perzsa háborúk befejezése óta hidegháborús hangulat uralkodott. Kisebb összetűzéseken kívül azonban nem alakult ki nagyobb konfliktus. Az i. e. 430-as évek végén egy Athén és Korinthosz között elmérgesedő ellentét arra készítette Korinthoszt, hogy Spárta segítségét kérje az athéni elnyomás ellen. Spárta végül úgy döntött, hogy közbelép. Ezzel indult el tehát a nagy, i. e. 431-től i. e. 404-ig tartó peloponnészoszi háború, melyben csaknem minden görög állam részt vett. A háborúból végül Spárta került ki győztesen, de a harcok mindkét felet annyira kimerítették, hogy már egyikük sem tudott igazán magához térni.

AZ I. E. IV. SZÁZAD

Az i. e. IV. századi Görögország peloponnészoszi háborút követő politikai történelme a minden eddiginél gyengébb városok küzdelméből állt. Ez a helyzet kedvező alkalmat teremtett az idegen hatalmak beavatkozására. Görögországot Spárta uralta, Athén pedig másodlagos szerepet játszott. Athénnek sikerült ugyan annyira magához térnie, hogy i. e. 377-ben egy újabb tengeri szövetséget is létrehozzon, ám ez a szövetség csak i. e. 355-ig maradt életben.

Az i. e. V. század utolsó éveiben Kürosz perzsa herceg egy 10 ezer görög gyalogosból – elsősorban spártai zsoldosokból álló expedíciós sereget bérelt fel fivére, Artaxerxész, a Perzsa Birodalom királya hatalmának megdöntésére. A görögök ugyan nem jártak sikerrel, de nyilvánvalóvá vált számukra, hogy Perzsia nem legyőzhetetlen. Spárta sem volt legyőzhetetlen: az i. e. 370-es években az Epameinondasz hadvezér vezette Thébainak sikerült rövid időre Görögország legerősebb katonai hatalmává válnia. I. e. 371-ben Leuktránál súlyos vereséget mértek Spártára.

Epameinondasz a peloponnészoszi Mantineiánál vívott ütközetben bekövetkezett halálával i. e. 362-ben Thébai uralma egy csapásra véget ért.

△ Démoszthenész (i. e. 384–322) athéni ügyvéd és politikus, az ókor leghíresebb szónoka. Elkeseredetten, de eredménytelenül próbálta megakadályozni, hogy a makedón II. Philipposz elfoglalja Görögországot.

◁ Három istennő, a jobb oldalon Aphrodité, a szerelem istennője. Ezeket az athéni Akropoliszról, a Parthenón keleti tünpanonjáról származó szobrokat az ókori Görögország leghíresebb szobrásza, Pheidiasz alkotta i. e. 437 és 432 között.

BRITISH MUSEUM / SCALA

PHILIPPOSZ SÍRJÁNAK REJTÉLYE

PONTUS HELLSTRÖM

Manolisz Andronikosz, a Thesszaloniki Egyetem régésze 1977 novemberében a makedóniai Verginában rendkívül gazdag, érintetlen i. e. IV. századi sírra bukkant. A sír az 1970-es évek Görögországának legszélesebb nyilvánosságot kapott lelete volt, és jó eséllyel pályázhatott az évszázad legnagyobb klasszika-archeológiai leletének címére. Jelentőségét elsősorban az adta, hogy a benne talált halottat II. Philipposzsal azonosították. Ez komoly történeti érdeklődésre tarthat számot, mert Philipposz Nagy Sándor apja és nagy hatalmú uralkodó volt, akinek görögországi hódítása nélkül Alexandrosz nem hódíthatta volna meg a keletet.

◁ A sírban talált koponyának új technikával, a koponyacsontok felhasználásával készített viasz rekonstrukciója. A szémszerűlés egy csata alkalmával fél szemét elvesztő II. Philipposzsal való azonosítást látszik megerősíteni. A brit kutatócsoport legújabb kutatásai azonban bebizonyították, hogy Philipposz sebtét jól kezelték, így alig hagyott nyomot. Ha ez Philipposz és nem egy ismeretlen félszemű makedón herceg arca, akkor a sebhely valószínűleg nem volt ilyen szörnyű. Már csak arra a kérdésre kell választ kapnunk: vajon hány félszemű nemes élt az i. e. IV. századi harcias Makedóniában.

UNIVERSITY OF MANCHESTER / LAMBRAKIS PRESS

Vergina kétségtelenül azonos volt az ősi makedón fővárossal, Aigai-jal, a királyi temető helyével. Mivel a sírt a lelőhely legnagyobb dombjában találták, valószínűnek tűnt, hogy tulajdonosa egy makedón király lehetett. A sír két ember elhamvasztott maradványait rejtette magában – mindkettejük hamvai egy-egy súlyos, gyönyörűen kidolgozott aranyládában voltak. A sír központi kamrájába egy 40-50 év körüli férfi maradványait helyezték el, fegyverekből és más presztízsjavakból álló gazdag sírmelléklettel. Az előkamrában egy 20-30 év körüli nő maradványaira leltek.

A sír hozzávetőleges korát i. e. 350 és i. e. 325 közé tehető kerámiavázái segítségével határozták meg. Csak két makedón királyt ismerünk ebből a korból: egyikük az i. e. 336-ban meghalt II. Philipposz, másikuk pedig III. Philipposz Arrhidaios, Alexandrosz i. e. 317-ben elhunyt féltestvére és utódja. Alexandrosz személyét kizárhatjuk, mivel tudjuk, hogy i. e. 323-ban Perszeopoliszban halt meg, és az egyiptomi Alexandriában temették el.

Andronikosz szerint a főkamrában eltemetett férfi csak II. Philipposz lehet, bár a bizonyítékok egyike sem döntő je-

ARCHAEOLOGICAL MUSEUM OF THESSALONIKI/ETHNOMUSEUM SA

lentőségű. Más tudósok más magyarázatot kerestek. Feltették például a kérdést, hogy ki lehet a fiatal nő az előkamrában, és hogy miért kellene III. Philipposz személyét kizárni.

A vita egészen 1983-ig folyt, amikor az elhamvasztott marad-

ványok tudományos vizsgálata meglepő eredménnyel szolgált. Egy régész, oszteológus és kriminológus szakemberekből álló brit kutatócsoport a halotti máglya pusztításától megmenekült koponyacsontokból rekonstruálta a halott fejét, ami

◁ Egy kirabolatlan sír Verginában, amely körülbelül 20 kilogrammnyi aranytárgyat tartalmazott. Ha a sír Philipposzé volt, akkor a sírmelléletek gazdagságának csak töredékét képviselték: egyedül a makedóniai Pangaion-hegység bányáiból évente 20 tonna aranyat kapott.

felfedett egy, a jobb szemén elszennvedett súlyos sérülést. Irodalmi forrásokból tudjuk, hogy Philipposz Methoné ostrománál elvesztette egyik szemét.

A III. Philipposz Arrhidaios ellen szóló érvek is perdöntöek. Különösen fontos, hogy a sír két halottját különböző időpontokban temették el. Ezt az a tény is nyilvánvalóvá teszi, hogy a főkamra falburkolása befejezetlen, ami sietős temetésre utal, ellenben a második temetkezést tartalmazó előkamra falburkolását befejezték. Az írott forrásokból azonban tudjuk, hogy III. Philipposzt és feleségét, Eurüdikét együtt temették el.

Továbbra is fennáll azonban az a lehetőség, hogy a főkamra halottja a makedón királyi család egy másik tagja. A sírmelléletek királyi pompáján kívül az egyetlen arra utaló bizonyíték, hogy a sír királyé volt, egy királyi diadém, amely egyes feltételezések szerint nem kerülhetett volna egy herceg sírmellékletei közé.

Ezután lépett színre a makedón II. Philipposz. I. e. 359-ben, 24 éves korában került Makedónia trónjára. A makedón területeket lépésről lépésre, minden irányban kiterjesztette. Nyugaton elérte az Adria-parti Épeiroszt. Keleten i. e. 357-ben elfoglalta Athéntől Amphipoliszt, és megszerezte az Égei-tenger északi partvidékén fekvő Pangajon-hegység gazdag aranybányáit is. Tovább folytatta keleti és északi előnyomulását, hadjáratok sorozatával elfoglalta Thrákiát és az Égei-tenger egész északi partvidékét, a Fekete-tenger partjára kijutva pedig meghódította a mai Bulgária jelentős területeit is.

Délen i. e. 352-ben elfoglalta Thesszáliát és helyet szerzett a görög államok delphoi tanácsában is. Azzal az ürüggyel, hogy a delphoi tanács jogait védi, beavatkozott a görög belügyekbe is. Miután a délebbre fekvő területekre is bevonult, Athén és Thébai megpróbált szembeszállni, de már túl késő volt. Az i. e. 338-ban Khairóneiánál vívott ütközetben a görögök döntő vereséget szenvedtek, és ezzel Görögország Makedónia részévé vált. I. e. 337-ben Philipposz hadat üzent Perzsiának, azonban a háború megindítása előtt meggyilkolták.

Figyelembe véve az i. e. IV. század politikai történetének nyomasztó légkörét, érthető, hogy a művészet, építészet és kulturális élet nem érte el az előző évszázadra jellemző ragyogását. A legfontosabb kivétel Platón és Arisztotelész, a filozófia két óriása. Arisztotelész vezette be a valódi tudományos vizsgálat módszerét, ami a hellenisztikus, például alexandriai tudományosság és természettudomány alapjait képezte. A kulturális élet központja az i. e. IV. századtól lassan kezdett eltávolodni a görög szárazföldről.

Az ión reneszánsz: i. e. 360–i. e. 330

A perzsa háborúk előtt az Égei-tenger keleti partvidékének görög városaiban virágzott az építészet, a szobrászat, a filozófia és a természettudományok. E korszaknak a Perzsia elleni i. e. 499–494-es lázadás vetett véget. Az elkövetkező század az ióniai kultúra és művészetek sötét kora lett.

Az i. e. IV. században azonban új korszak vette kezdetét. A szárazföldi Görögország és a Perzsa Birodalom hanyatlásnak indult, miközben az Égei-tenger partvidékén a politikai légkör megnyihult. I. e. 377-ben egy Mausszóllosz nevű helyi herceg örökölte apjától, Hekatomnosztól az új perzsa *szatrapia* (tartomány), a mai Törökországban fekvő Kária vezetésének tisztét. Ő volt három fivér és két lánytestvér, az úgynevezett Hekatomnidák közül a legidősebb. Testvérei később mind viselték bátyjuk tisztét. Mausszóllosz közel 25 éven át, i. e. 352-ig maradt hatalmon. Cselekedeteiből arra a következtetésre juthatunk, hogy királyság létrehozásán fáradozott, és kortársához, II. Philipposzhoz hasonlóan nagyratörő terveket dédelgetett.

Mausszóllosz ambíciói

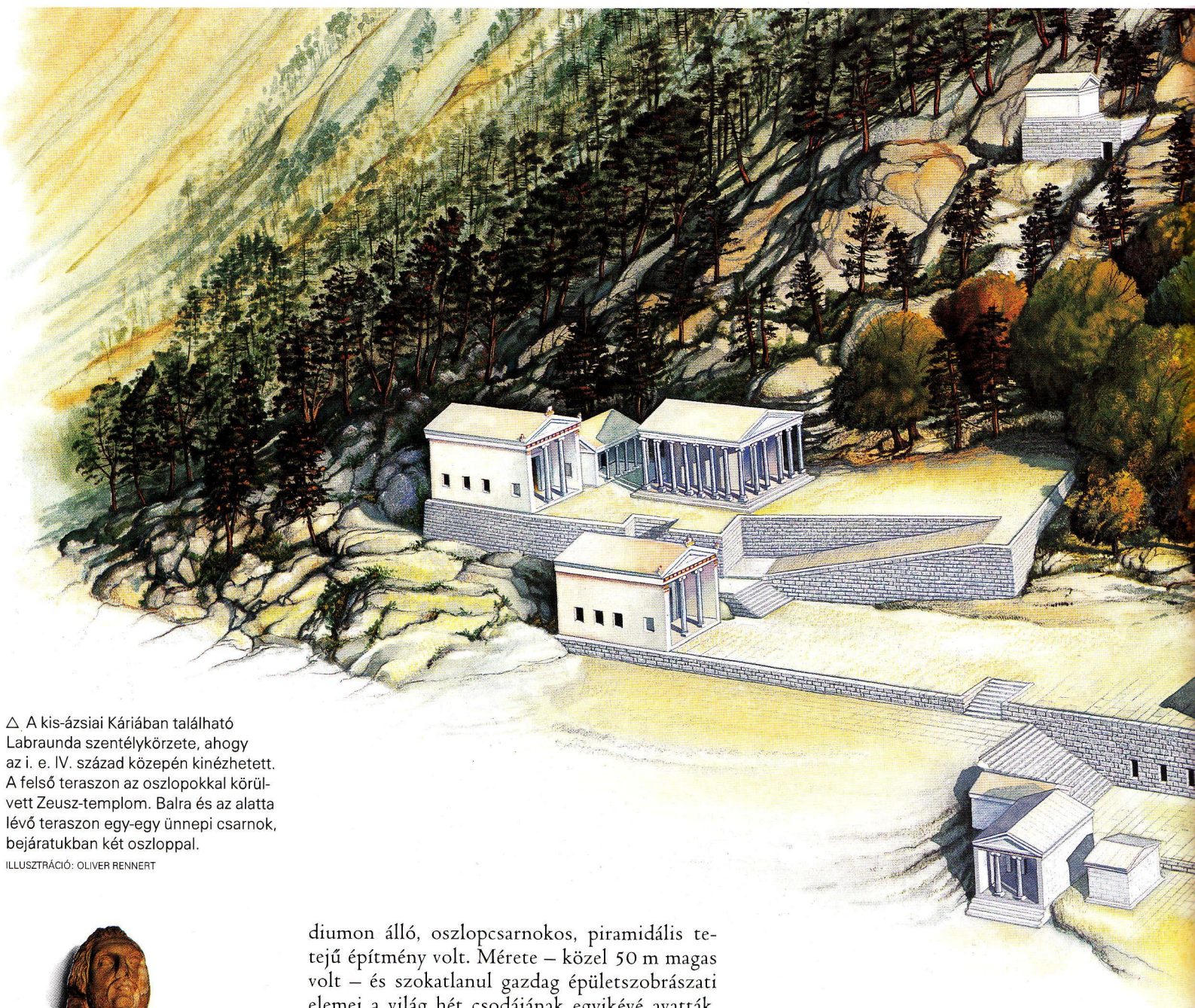
Mausszóllosz régi fővárosa a Kária belsejében fekvő Mülasza volt. Röviddel hatalomra kerülése után, a második athéni szövetség megalakításának évében fővárosát Halikarnasszoszba (ma Bodrum) egy stratégiai fontos helyen fekvő és kiváló kettős kikötővel épült tengerparti városba helyezte át. Itt 100 hajóból álló flottát tartott készenlétben. Politikája Athén-ellenes volt. Néhány, korábban az athéni szövetséghez tartozó városba, így Kószba, Khioszba és Klazomenaiba helyőrséget juttatott. Módszeresen növelte az uralma alá tartozó ázsiai területeket. Hatalmába kerítette keleten Lükiát, északon pedig egészen Szmürnáig jutott. Részt vett a II. Artaxerxész perzsa király ellen kirobbant nagy szatrapalázadásban is.

Mausszóllosz a legjobb görög építészeket és művészeket kérte föl sírja, a halikarnasszoszi mauzóleum kivitelezéséhez. A mauzóleum pó-

▽ A priénéi Athéna-templomot i. e. 350 után építette Pütheosz építész, aki könyvet is írt az építészetéről. Az épületen talált felirat szerint a templomot Nagy Sándor ajánlotta az istennőnek (vagyis ő finanszírozta az építkezést).

ADAM WOOLFIT/ROBERT HARDING PICTURE LIBRARY

△ A kis-ázsiai Káriában található Labraunda szentélyközete, ahogy az i. e. IV. század közepén kinézhetett. A felső teraszon az oszlopokkal körülvett Zeusz-templom. Balra és az alatta lévő teraszon egy-egy ünnepi csarnok, bejáratukban két oszloppal.

ILLUSZTRÁCIÓ: OLIVER RENNERT

△ Mauszóllosz, Kária uralkodója (i. e. 377–352). Ez a szobor sírját, a hatalmas halikarnasszosi mauzóleiont (mauzóleum), az ókori világ hét csodájának egyikét díszítette.

RONALD SHERIDAN / ANCIENT ART & ARCHITECTURE COLLECTION

diumon álló, oszlopcsarnokos, piramidális te tejű építmény volt. Mérete – közel 50 m magas volt – és szokatlanul gazdag épületszobrászati elemei a világ hét csodájának egyikévé avatták. A város szívében állt, és egyértelműen a város alapítója emlékművének szánták. Mausszóllosz azt tervezhette, hogy hősosz vagy félisten státust nyer, és az ezzel járó kultuszt is megalapítja számára.

Ebben a korszakban templomok és szentélyek egész sora épült a káriai szentélykörzetekben. A mauzóleum mellett a legnagyobb építkezés Labraunda hegyvidéki szentélykörzetében zajlott. Más templomok is épültek a Hekatomnida befolyás alatt álló ión városokban. Közöttük volt a priénéi Athéna-templom, ennek költségeit Nagy Sándor állta, de építkezései már Alexandrosz i. e. 334-es hódítása előtt elkezdődtek. Ekkor épült Epheszosz hatalmas Artemisz-temploma, a világ hét csodája közül egy másik is.

Az épületek megépítését az archaikus ión templomok inspirálták, ezért ezt az építészeti stílust „ión reneszánsznak” nevezzük. Az athéni

birodalom elleni harcokat figyelembe véve természetes lehetett, hogy Mausszóllosz építészei a helyi, ősi ión formákhoz nyúltak vissza, és nem az újabb athéni stílust alkalmazták, s ez az Athén politikai hatalmával szembeni helyi kulturális identitás kifejezésének eszköze volt.

Az uralkodó dicsőítése

A káriai szárazföld elhagyatott hegyei között álló központi szentélykörzet, Labraunda nagy építkezéseit Mausszóllosz kezdte meg, de öccse és egyben utódja, az i. e. 351 és 344 között uralkodó Idrieusz fejezte be. A lelőhelyen 1948 óta folyó svéd ásatások feltártak egy a görög főistennek, Zeusznak ajánlott ión templomot, valamint egy sor, az i. e. IV. század közepe utáni 15 évben emelt, márványhomlokzatú más épületet is. Elsőként egy monumentális, templom formájú díszcsarnok, az úgynevezett *andrón* (férficsar-

nok) épült fel, melyet az évente megrendezett ötnapos szertartási ünnepségek során a rituális étkezések helyszínének szántak. A fő terem végében volt egy téglalap alakú fülke, ebben kaptak helyet az uralkodók szobrai. Ez az épülettípus új építészeti jelenség. A rituális lakomát és az uralkodó dicsőítését kombináló szerepe a hellenisztikus és római uralkodók kultuszépületeinek előfutárává avatja.

Általánosan elfogadott vélemény, hogy a hellenisztikus kor Nagy Sándorral (Alexandrosz), illetve keleti, az Indus-folyóig (a mai Pakisztán területén) terjedő hódításaival kezdődött. Ezek a hódítások nyitották meg keletet a görög kulturális befolyás előtt. A hódításokkal kapcsolatos hellenizálást azonban megelőzte egy a Kelet és Nyugat határai mentén létrejött, békés kapcsolatokon alapuló hellenizálás is. Ennek az Alexandrosz előtti hellenizmusnak talán egyik leg-

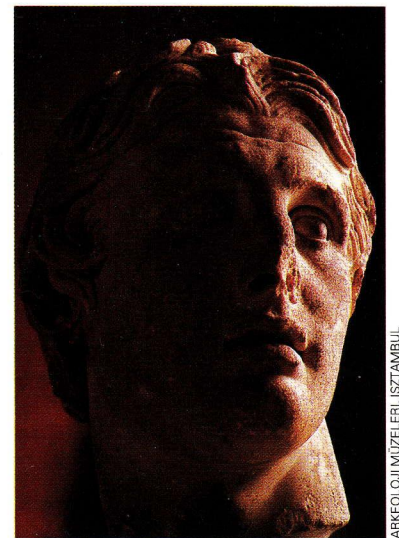
jobb példája Kária i. e. IV. század közepi Hekatomnida építészete, azon belül is Labraunda szentélykörzetének felépítése. Mauszólosz és a Hekatomnidák ugyan nem érték el politikai céljaikat, de az általuk emelt épületek az építészet történetének fontos fejezetei.

Nagy Sándor (Makedón Alexandrosz)

Amikor apját, II. Philipposzt i. e. 336-ban meggyilkolták, Alexandrosz 19 éves volt, tele energiával és ambíciókkal. Amint elérkezettnek látta az időt, megindította a már Philipposz által tervbe vett, Perzsia elleni nagy hadjáratot. I. e. 334-ben benyomult Kis-Ázsiába (a mai Törökország területére), és miután a perzsa hadsereget kétszer is legyőzte, a régió nagy részét uralma hajtotta. A levantei partvidéken fekvő Türosz időrabló, ám stratégiai szempontból fontos ostroma után Egyiptom ellen vonult, ahol megalapította a később metropolisszá növekedő Alexandriát, a számos, nevét viselő város egyikét.

I. e. 331-ben ismét kelet felé fordult és a mai Észak-Irak területén, a Tigris közelében fekvő Gaugamélánál döntő győzelmet aratott a perzsa király felett. E győzelem után az egész Perzsa Birodalom az ölébe hullott. Keleti irányban egészen Indiáig folytatta útját, és i. e. 325-re az Indus-folyóig felszámolt minden ellenállási gócot. I. e. 323-ban, mindössze két évvel visszaérkezése után, 33 évesen meghalt egy lázrohamban.

Alexandrosz katonai géniusza egy sor megdöbbentő győzelmet hozott. Hódításai valószínűleg nem gyakoroltak volna akkora hatást a történelemre, ha nem alapított volna görög és makedón telepésekkel annyi új várost. Halála után birodalma csaknem azonnal számos kisebb királyságra hullott szét. Elképzelhető, hogy ugyanez a sors jutott volna osztályrészül a hellenisztikus kultúrának is, ha Alexandrosz nem konszolidálta volna hódításait. Elgondolkozhatunk azon, hogy előrelátása milyen mértékben fakadt Arisztotelész neveléséből. Valószínűleg Arisztotelész hatását érezhetjük ama döntésében is, hogy tudósok és természettudósok is tagjai voltak kíséretének. Mint ismeretes, későbbi korok hódítói is követték ezt a példát.

△ Ez a Nagy Sándor portré Pergamonban, a mai Törökországban került elő. Az i. e. 356-ban született Alexandrosz i. e. 336 és 323 között volt Makedónia királya. I. e. 323-ban, 33 éves korában halt meg.

NAGY SÁNDOR BIRODALMA

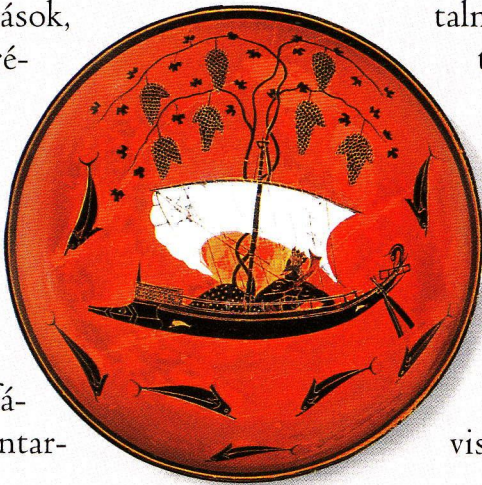
I. e. 334-ben Alexandrosz megindította a Perzsa Birodalom elleni nagy háborúját. Hadseregének útvonalát vörössel jelöltük. I. e. 325-re nemcsak Perzsiát, hanem az Indus-folyóig terjedő egész Közel- és Közép-Keletet meghódította.

AZ ÓKORI GÖRÖGORSZÁG VÁZAFESTÉSZETE

CHARLOTTE SCHEFFER

A görög vázák csodálatos alkotások, tartós használati tárgyak és réggen elmúlt események megörökítői is. Az i. e. VII. századtól használt vörös alapon fekete alakos technikát az i. e. VI. század végén felváltották a fekete alapon vörös alakok. A két szint úgy állították elő, hogy a vázákat különböző fajta agyaggal festették, illetve három fázisban, a kemence különböző oxigéntar-

talmú szintjén égették ki. A kerámiagyártás központja Korinthosz, majd az i. e. VI. századtól Athén volt.

Számos vázafestőt sikerült megkülönböztetnünk – a szignatúrák révén néhányuk nevét is ismerjük. A motívumok egyszerre voltak egyszerű díszítőelemek, mitológiai ábrázolások, a hétköznapi élet képei, valamint a görög férfiak és nők helyes viselkedését szabályozó minták.

◁ Kírké otthagyja szövőszékét, hogy üdvözölje Odüsszeuszt. Illendő női viselkedése azonban hamis: az ital, amit kever, disznókká változtatja a férfiakat. A családságtól megremült Odüsszeusz segélykérőn felénk fordul. Az ehhez hasonló jeleneteket ábrázoló vázákat az i. e. IV. századi Boiótiában gyártották.

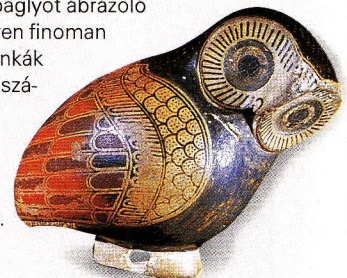
ASHMOLEAN MUSEUM, OXFORD

△ Etruszk kalózok megtámadják Dionüszoszt, a bor istene azonban csodát tesz: az árboc szőlőindákhoz hasonlóan kihajt, a megrémült kalózok delfinekké változnak. Az i. e. 540 körüli csészét Exekiasz, a leghíresebb fekete alakos technikával dolgozó athéni vázafestő festette.

STAATLICHE ANTIKENSAMMLUNGEN UND GLYPHOTHEK, MÜNCHEN

▷ Kedves kis baglyot ábrázoló olajosflaska. Ilyen finoman kidolgozott munkák már az i. e. VII. század közepén, a korinthuszi vázafestők műhelyeiben is felbukkantak.

ERICH LESSING / MAGNUM PHOTOS

△ Kettős síp hangjára csatába vonuló görög gyalogosok. Ez a kisalakos, a részleteket viszont élesen és pontosan visszaadó stílus joggal tette az i. e. VII. századi korinthuszi vázafestészetet híressé.

▽ A fekete- illetve vörösalakos technikával ellentétben e lantján játszó műsát ábrázoló *leküthosz* díszítését égetés után festették, fehér alpra több színnel. Ennek alapján képet alkothatunk arról, hogy milyen lehetett a kor nagyfestészete. I. e. 440 körül készült.

STAATLICHE ANTIKENSAMMLUNGEN UND GLYPOTHEK, MÜNCHEN

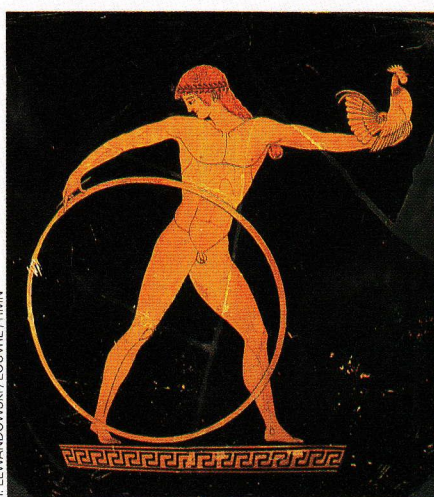
△ Hermész felügyelete alatt Halál és testvére, Álom (mindannyiukat névfelirat azonosítja) egy homéroszi hőst visz végső pihenőhelyére. Ezt a nagyméretű *kratért* a híres athéni vörösalakos festő, Euphroniosz festette i. e. 515 körül.

METROPOLITAN MUSEUM OF ART

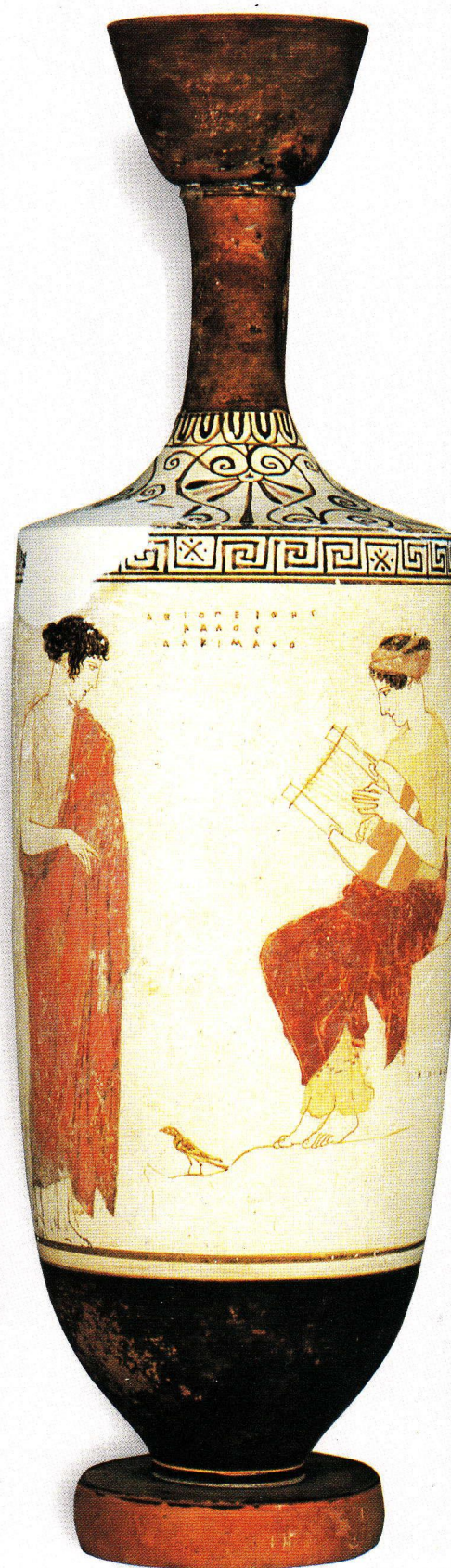
△ Ugránczó szatírok, akik olyan dolgokat művelnek, amiket a görög férfiak általában nem tehettek. E kedvelt motívumról azt tartják, hogy elsősorban a férfiak rendezvényeire szánt vázákat díszítette. Ezt az i. e. 480 körülre keltezhető borhűtő vázát az athéni Durisz festette.

BRITISH MUSEUM

H. LEVANDOWSKI / LOUVRE / RMN

△ Ganümedészt, a karikával játszó szép fiatal ifjút a váza túlsó oldalán megjelenő Zeusz üldözi. A kakas a szerelmes istenség ajándéka. Ezt az i. e. 470 körül készült vázát egy athéni vázafestő festette, akit leghíresebb munkájának őrzőhelyéről, Berlinről neveztek el.

ROBERT HARDING PICTURE LIBRARY

A HELLENISZTIKUS KOR:

i. e. 323–i. e. 31

Alexandrosz i. e. 323-ban bekövetkezett halála után hatalmas birodalmát tábornokai és örökösei maguk között osztották fel. A teljes zűrzavar kora után e királyságok közül mindössze három bizonyult két generációnál hosszabb életűnek. Az egyikük Egyiptom volt, ahol Ptolemaiosz és családja Alexandriában oly erősen megvetette lábát, hogy dinasztiája további 300 éven át, az i. e. 31-es actiumi csatáig, Augustus koráig kormányozta az országot. A dinasztia utolsó uralkodója Kleopátra királynő volt. A másik hosszú életű királyság a Szeleukidáké, akik átvették a régi Perzsa Birodalom és Alexandrosz keleti hódításainak területeit. Ez a hatalmas ország akkor vesztette el területei jelentős részét, amikor a rómaiak elfoglalták Görögországot és Kis-Ázsiát, keleten pedig a Párthus Királyság indult növekedésnek. A harmadik a Makedón Királyság volt, fővárosa Pella, amit Róma i. e. 168-ban a püdnai csatában legyőzött.

A Ptolemaida Egyiptomon kívül egyik királyság sem maradt fenn 150 évnél tovább. Az i. e. II. század közepétől Róma lett a Kelet-Mediterráneum kétségbevonhatatlan ura. Ezt a tényt hozta a világ tudomására, amikor i. e. 146-ban kíméletlenül lerombolta Korinthoszt, a túlélőket pedig eladta rabszolgának. A hellenisztikus világban a görög városok nagyrészt a maguk urai voltak. Legtöbbjük demokratikus alkotmánnyal működött, azaz férfitestvérek alkották a népgyűlést és választották előljáróikat. A jelölési szabályai azonban a hatalmon lévők számára lehetővé tették a választási folyamat manipulálását. Természetesen egyetlen hellenisztikus királyság vagy Róma hatalma alatt álló város sem dönthetett külpolitikai kérdésekben.

Bár politikai hatalma nem volt, Görögország továbbra is fontos szerepet játszott a korszakban. A hellenizmus kulturális bázisa szigorúan görög volt. A nyelv a hellenisztikus világban mindenütt görög volt, de az irodalom és a művészet, a politikai és kulturális élet is a görög szokások szerint alakult. Azoknak a barbároknak (nem görögöknek), akik a hellenisztikus kultúra részeseivé akartak válni, el kellett sajátítaniuk a görög nyelvet és fel kellett venniük a görög szokásokat. Miután a hellenisztikus világra is kiterjesztette befolyását, bizonyos mértékig Róma is igazodott e szabályhoz.

A kultúra egyik területén továbbra is Athén maradt a központ. A filozófiában két új, Athénba költözött filozófus nevével fémjelzett iskola alakult. Az egyik Epikurosz iskolája, a másik pedig Zénón sztoikus iskolája volt. A filozófiai iskolák magas színvonalú képzést adtak, s Athén maradt a legfontosabb egyetemi város i. sz. 529-ig, amíg Justinianus keletrómai császár el nem rendelte az iskolák bezárását. Ez a dátum jelzi az ókor végét és a keresztény hit végleges győzelmét.

△ Érme I. Ptolemaiosz (i. e. 305–283) portréjával. Alexandrosz társa volt és az Egyiptomot 300 éven át uraló Ptolemaida-dinasztia alapítója. Alexandriában felépíttette az ókori világ legnagyobb könyvtárát.

C. M. DIXON

◁ Olümpiai Zeusz Athénban álló monumentális temploma, amelyet Cossutius római építész kezdett építeni i. e. 174-ben. Csak i. sz. 132-ben fejezték be.

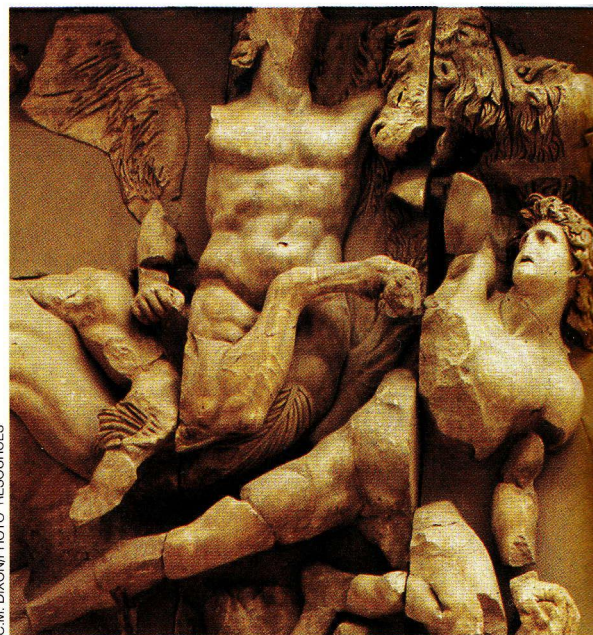
> Domborművek a pergamoni oltárról (i. e. 181–159). A tenger istene, Tritón (balra), Poszeidón fia, anyjával, Amphitritével (jobbra) három titán ellen harcol. Tritón emberi felsőtestű, szárnyas, halfarkú és lólabú teremtmény volt.

Tudományos és építészeti vívmányok

A posztarisztotelészi időszakban a filozófia és a tudomány útjai kettéváltak. A hellenisztikus Athén filozófiai iskolái nem tanúsítottak érdeklődést a természettudományok iránt. A kor legfontosabb tudományos intézménye az alexandriai könyvtár volt. 500 ezer tekercsével, állat- és növénykertjével, csillagvizsgálójával a korabeli világ legfontosabb irodalmi, matematikai, asztrológiai, geográfiai és orvostudományi kutatóintézetének nevezhetjük.

Az Alexandriában dolgozó tudósok között volt Euklidész, az *Elemek* szerzője; matematikai tételeinek igazolása mindmáig érvényes. Egy másik alexandriai tudós Eratoszthenész, aki mindössze 300 kilométeres tévedéssel számította ki a Föld területét. Ez a számítás természetesen lehetetlen lett volna annak a később feledésbe merült ténynek a figyelembe vétele nélkül, hogy a Föld gömbölyű. Bár az ókori világ úgy vélte, hogy a Föld a világmindenség központja, a szamoszi Arisztarkhosz, egy i. e. III. századi asztrológus már felvetette, hogy a Föld forog a Nap körül. Értekezése elveszett, így nem ismerhetjük meg érveit és bizonyítékait.

A hellenisztikus kor néhány látványos építészeti vívmányt is életre hívott. Az építészek támfalakat használtak az oszlopsorokkal megkoronázott és monumentális felvonulási lépcsőkkel összekötött teraszok egymás fölé magasodó sorainak megépítéséhez. E stílus példáival találkozhatunk a várostervezésben (például Pergamon), valamint a szentélykörzetek elhelyezkedésében (például a Kis-Ázsia partjai mentén fekvő Kósz szigetén Aszklépiosz-szentélye). Itáliában a praenestei Fortuna-szentély e stílus hatásos példája. Ezeket a vívmányokat Kária i. e. IV. századi építésze inspirálta.

C.M. DIXON/PHOTO RESOURCES

A klasszikus kor szobrászai a mozgás és az érzelmek kifejezésében meglehetősen tartózkodóak voltak. A hellenisztikus művészet legkiemelkedőbb alkotása világosan kifejezi az ezt a tartózkodást elvető új koncepciót. A pergamoni, Zeusznak és Athénának szentelt oltárt i. e. 181 és i. e. 159 között építhették, hogy emléket állítsanak a galaták fölött az i. e. III. században aratott győzelemnek. Az oltáron a hellenisztikus barokk stílus legékezzőbb szobrászati megfogalmazásával találkozhatunk. A domborművek az istenek és gigászok harcát ábrázolják, ami utalás Pergamon királyának a galaták fölötti győzelmére. A sok harcoló test elfedi a hátteret, és ettől úgy tűnik, mintha Zeus és Athéna oszlopos oltára a kozmikus csata felett lebegne.

> Epidauros i. e. 360 körül Polükleitosz építész által épített szabadtéri színháza. A 12 300 nézőt befogadó színház akusztikája rendkívüli.

SCALA

A görögök öröksége

A klasszikus Görögország volt az európai kultúra legfontosabb forrása, és a mai napig hatást gyakorol a világra. Ez nemcsak a legtermészetesebb módon átvett hagyomány kérdése – például, hogy a pénzeknek laposnak és kereknek kell lenniük, és mindkét oldalukra felíratot illetve szimbólumokat kell verni. A modern építészet klasszikus inspirációja sem több, mint a kortárs társadalom egyik érdekes vonása. Az oszlopos építészet azonban fontos és kifejezetten görög adaléka a világ építészeti formakincsének, annak ellenére, hogy az egyiptomi oszlopok korábbiak. Azonban itt sem egyszerűen a forma átvételéről van szó: a görög oszlopok jelentést hordoztak, ahogy a későbbi korok oszlopai is. Ha ez a jelentés időközben megváltozott, az oszlopok akkor is a hatalom szimbólumai maradtak.

A görögök örökségének legnagyobb része – például a demokrácia – elvont fogalom. Bár bizonyos, hogy a klasszikus görög hagyomány nem közvetlenül öröklődött és jutott el modern világunkba, de az athéni demokrácia – még ha hiányos is volt és különbözött is napjaink éppúgy hiányos demokráciáitól – új, továbbfejleszthető rendszert adott a világnak.

A klasszikus Görögország másik jellegzetesége, hogy nagyra becsülték az individualitást és az alkotóképességet. Könnyen megfedkezhetünk róla, hogy ezek az értékek a kultúra termékei és nem öröklhetők. Az individualitás kultúrához szorosan kapcsolódott a harcos, a győzhetetlen hős tisztelete is. Ez a tisztelet már a korai görög irodalmi alkotásokban, például Homérosz Odüsszeuszról szóló történeteiben is megjelent. Odüsszeusz volt az első európai, vagy ha így jobban tetszik, az első európai értelemben vett modern ember – leleményes, kreatív, jó és rossz értelemben véve is önző. Elgondolkozha-

tunk azon is, hogy vajon a régi görögök megszállott háborúskodása és erőszakossága vajon nem olyan örökség-e, amelyet az európai gondolkodás terjesztett el a világon.

A mai világ a tudományok terén is sokat köszönhet Görögországnak, különösen Arisztotelésznek, az univerzális géniusznak. Elemző munkája sok vonatkozásban egységes, enciklopédikus világkonceptió kialakítása irányába mutatott. A korok folyamán, az arab tudósoktól a későbbi európai természettudósokig óriási hatást gyakorolt a tudományos gondolkodásra.

Aiszkhülosz, Szophoklész és Euripidész, a három i. e. V. századi tragédiaíró munkái a mai napig éreztetik hatásukat. Világuk emberi konfliktusainak ábrázolására felhasználva az ősi mítoszokat, olyan drámákat alkottak, melyeknek mondanivalója ma sem veszítette el aktualitását. Néhány általuk megfogalmazott drámai kérdés gyűjtő hatása és örökérvényűsége akkor válik igazán nyilvánvalóvá, amikor egy mai diktátor betiltja Szophoklész Antigonéjának bemutatását.

Görögország az i. e. VIII. század végén egy mássalhangzókból és magánhangzókból (ezen a téren első) ábécével ajándékozta meg a világot. Rövidesen számos helyi, egymástól kismértékben eltérő jeleket használó ábécé alakult ki. Ezzel magyarázható, hogy a korai Rómával szoros kapcsolatot tartó Kümében (Cumae), az egyik legkorábbi és euboiai telepések által alapított itáliai görög gyarmatvárosban használt euboiai betűkészlet lett a római ábécé betűinek alapja, a görögök pedig eltérő alakú betűket használnak.

△ Arisztotelésznek (i. e. 384–322), az ókori Görögország legnagyobb hatású filozófusának posztumusz portréja.

MUSEO NAZIONALE, NÁPOLY / SCALA

▽ A híres faló korai ábrázolása i. e. 675 körülre datálható. A görög legenda szerint a trójai háború 10 évig tartott. Az ostrom feladását színlelve a görögök elhajóztak, és egy falovat hagytak maguk után. A trójaiak bevontatták a lovat a városba, és a benne rejtőző katonák az éjszaka leple alatt kinyitották a visszatérő görögök előtt a kaput. A faló vagy trójai ló számos nyelvben az ellenséges csapatok vagy ügynökök beszivárgását jelentő kifejezéssé vált.

RÓMA FELEMELKEDÉSE ÉS BUKÁSA

I. E. 900 – I. S Z. 500

A városállamtól a világbirodalomig

ÖRJAN WIKANDER

Itália történelmét nagymértékben meghatározta földrajzi fekvése. Dél-Itália és Szicília népeire a Kelet-Mediterráneum, elsősorban Görögország népei gyakoroltak hatást, miközben Észak-Itália népei az Alpok hágóin keresztül szoros kapcsolatot tartottak fenn Közép-Európa fémműves kultúráival. A bronzkor vége felé, az i. e. 1300–1100-as évek között bőséges bizonyítékaink vannak az itáliai partok mentén északon egészen Dél-Etruriáig terjedő műkénéi kereskedelemre és lehetséges megtelepedésre. Ugyanakkor a közép-európai urnamezős kultúrák jellegzetességei elterjedtek Észak- és Közép-Itáliában, sőt néhány példájuk még délebbre, Szicílián is megtalálható. Az új fémműves technikák és temetkezési szertartások – hamvasztás és a hamvak eltemetése bikónikus urnákban (innen származik az „urnamező” elnevezés) – felbukkanása vándorlásra utal. Északról jött a bronzkovácsolás ismerete is, ezzel lehetővé vált a harcosok nehéz-fegyverezettel: sisakokkal, páncélok, kerek pajzsokkal történő felszerelése, ami megnyitotta az utat a páncélos harcmodor előtt.

△ Ezt az i. e. 500 tájáról származó feliratos aranylemezt Püργοίban, Cerveteri fő kikötőjében találták. A rajta lévő, az etruszk Uni (Juno) istennőnek és föníciai megfelelőjének, Astarténak címzett feliratot pun nyelven (az ókori Karthágó nyelvén) és etruszk nyelven is olvashatjuk, ami a karthágóiak és etruszkok közötti szoros kereskedelmi kapcsolat bizonyítéka.

NATIONAL MUSEUM OF VILLA GIULIA, RÓMA / SCALA

◁ A „Pont du Gard”, a dél-franciaországi Nîmes közelében álló római aquaeductus. I. e. 20 körül épült, és vizet továbbított a folyó völgy fölé. 49 méter magas és 270 méter hosszú; az egyik leglenyűgözőbb ilyen építmény.

△ Ez az i. e. VII. század elejére tehető, kónikus állványon álló keleti stílusú bronzüst a praenestei (palestrinai) Barberini-sírból származik. Két griff és két oroszlánfej díszíti.

MUSEO NAZIONALE DI VILLA GIULIA, RÓMA / SCALA

A bronzkorból a vaskorba való átmenet Európában az i. e. I. évezred elejétől fokozatosan történt. Az itáliai és görög népek közötti kapcsolatok megszakadtak, de a közép-európai hatások, különösen a Hallstatt-kultúra (mai Ausztria) hatása fontos maradt.

A vaskor és az itáliai népek

Számos itáliai vaskori kultúrát sikerült azonosítani, amelyeket temetkezési szokásaik szerint két nagy csoportra oszthatunk: hamvasztás északnyugaton és csontvázaz temetés délkeleten. A vaskori kultúrák a félsziget különböző területein évszázadokon keresztül minimális változásokkal ugyanazok – néhány esetben egészen az időszámításunk előtti utolsó századokban bekövetkezett római hódításig.

Dél-Itáliában és Közép-Itália nyugati részén a keleti kereskedők i. e. VIII. századra tehető felbukkanása, valamint az ezt követő görög gyarmatosítás megváltoztatta az itáliai népek életét. Az itáliai művészet és kézműipar teljesen új útra tért. A helyi társadalmi és gazdasági rendszerek is alapvetően megváltoztak.

A legérdekesebb változás azonban valószínűleg a görög ábécé átvétele volt. Az ókori Itáliában számos nyelvet és dialektust beszéltek, ezek jobbára az indoeurópaihoz, a legnagyobb európai nyelvcsaládhoz tartoztak. Ezeket az itáliai nyelveket mára sikerült azonosítani és a nyelvek és népek történeti térképét a kultúrák régészeti térképével összevetni. A két térkép csak részleteiben fedi egymást: az Este-kultúra népei például a venét nyelvet beszélték.

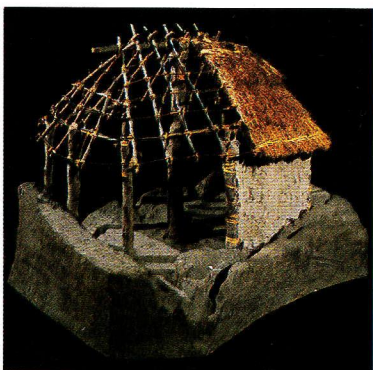
PALAZZO DEI PRIORI, GUBBIO/SCALA

△ A Tabulae Iguvinae, az 1444-ben az umbriai Gubbio-ban felfedezett hét bronztábla egyike. Az i. e. III. vagy II. században vallási szöveget írtak rá umber nyelven, ami latinnal távoli rokonságban álló italicus nyelv volt.

Az etruszkok

A tudomány különös figyelmet fordított a vaskori Villanova-kultúra és az igen fejlett etruszk kultúra közötti kapcsolatra. Manapság, amikor már alig akad tudós, aki úgy véli, hogy Közép-Itália korai archaikus (i. e. VII. század) kultúrája az etruszkok Kis-Ázsiából történt bevándorlásának eredménye, fokozatos kialakulását egyre inkább a Villanova-kultúra erős görög hatás alatti fejlődésében kell keresnünk.

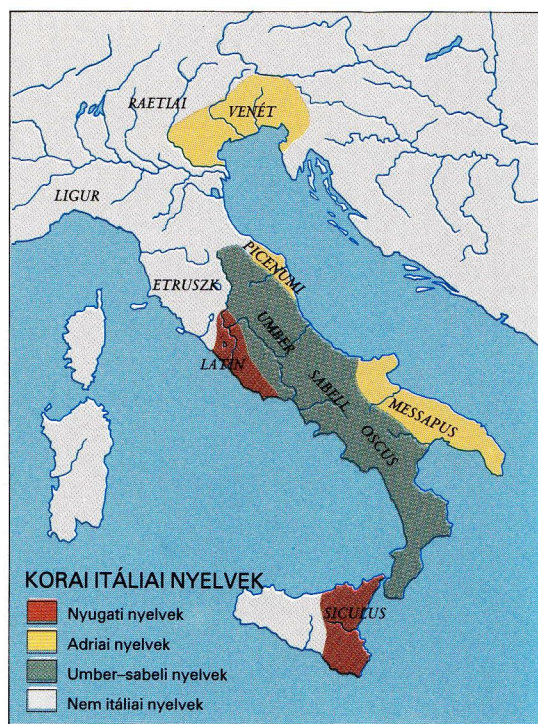
Etruria rézbányái Itália kevés ásványkincslelőhelyei közé tartoztak. Az i. e. VIII. századból egyre több bizonyítékot találunk az etruszk társadalom osztályjellegű tagozódására. A közönséges sírok között – amelyekben olyan tárgyak fordultak elő, mint egy bronzborotva vagy egy

△ Egykor a római Palatinus-dombon álló vaskori kunyhó (capanna) rekonstrukciója. Ezeket a kunyhókat az i. e. VIII. századra keltezik.

AZ ÓKORI ITÁLIA

Ahogy a térképeken is megfigyelhető, a kultúrák és nyelvek területe csak részben fedi egymást: az Este-kultúra népe például venét nyelven beszélt.

TÉRKEP: RAY SIM

karperec, néhány fibula (ruhakapcsoló tű) és tű – megjelent néhány gazdagabb sír is. Itt már kerámiát, bronzedényeket, baltákat, kardokat és zablákat is találtak, ami arisztokratikus harcos réteg kialakulására utal.

I. e. 725 és 650 között a türrhén partvidék (Etruria) számos nagy lelőhelyén megjelenik néhány kivételesen gazdag sír is, melyekben a sírmellékletek között keleti importból származó arany-, elefántcsont és bronztárgyak is találhatóak. Ezek a korai archaikus sírok – az etruszk fémek Pithékusszai és Cumae (Kümé) görög gyarmatvárosaiban valamint Dél-Itáliában görögökkel folytatott kereskedelméből meggazdagodott – helyi törzsfőké lehetnek. A helyi arisztokrácia kialakulása nagyrészt a sikeres kereskedelemről eredő gazdagság eredményeként könyvelhető el. E fejlődést valószínűleg elősegítette az arisztokratikus görög ideológia megismerése is. Néhány görög arisztokrata ellátogatott Etruriába, majd le is telepedett (például Tarquiniában). Lehet, hogy a lovak és kétkerekű kocsik használata északról származott, de a borivásnak és lakomatartásnak (szümpozsion) az arisztokrácia körében elterjedt szokása kétségtelenül görög befolyás eredménye. Mintegy i. e. 650-től a nemesi családok hatalmas kerek halmokba (tumuluszokba) kezdték temetni halottaikat (lásd *A halál Etruriában* című fejezetet). Az évszázad végétől az etruszk feliratokból megismerhetjük az első öröklődő családneveket is.

A társadalom változásai

A közép-itáliai arisztokrácia kialakulása nem volt elszigetelt jelenség. A folyamat szoros kapcsolatban állt az itáliai társadalom különleges átalakulásával. Az átalakulás része a kézművesek – köztük fazekasok és bronzművesek – népes rétegének létrejötte, valamint a városiasodás is. A fazekasmesterség a kézműipar specializált ágává vált. A későbbi római hagyomány szerint Numa király (i. e. VII. század eleje) nyolc ipartestületet hozott létre, amelyek között a bronzművesek és fazekasok céhén kívül aranyművesek, ácsok, kelmefestők, tímárok, bőrművesek és fuvolajátékosok csoportja is szerepelt. A munkaerő növekvő specializációja Tarquiniához ha-

C.M. DIXON/PHOTO RESOURCES

sonlóan nagyobb népességkoncentrációhoz vezetett. Az i. e. VII. század közepétől gyakorlatilag már városnak számító települések jöttek létre a türrhén partvidéken, valamint az etruszk hátországnak a szárazföldi területeket a partvidékkel összekötő folyóvölgyeiben is.

Az etruszk települések növekedését követően a zsúptetős kunyhókat is tartós, cseréptetős, négyszögletes házak váltották fel. A tetőcserép Görögországból átvett újítás, de általános használata a növekedő városok magánépületein már közép-itáliai eredmény. A görög világban csak néhány évszázaddal később alkalmazzák ilyen széles körben. A terrakotta tetőcserép a tetőfedés hatékony módjának bizonyult. Egyszerű modulrendszer lévén gazdag épületdíszítési lehetőségeket is rejtett magában. A festett és domborművekkel ellátott tetőcserepek több mint 500 éven át etruszk specialitásnak számítottak. A technikai fejlődésnek azonban árnyoldalai is voltak: Itália erdeinek pusztulásáért a felelősség jórészt az etruszk fémművességet és kerámiaégetést terheli.

△ A Cerveteri szomszédságában található Banditaccia-nekropolisz részlete. A tumulusznak nevezett kerek sírokat arisztokrata családok számára építették az i. e. VI. században.

△ Etruszk oromcserép Acquarossából. Hossza 1 m, végén pedig két mitikus állatot ábrázoló akrotérion látható. I. e. 600 körül készült.

ÖRJAN WIKANDER

◁ Egy acquarossai magánházzól, i. e. 550 körülől származó, rekonstruált etruszk tető. Lapos hullámcserepekből, félhengeres fedőcserepekből és szelemtakaró oromcserepekből áll.

ÖRJAN WIKANDER

A HALÁL ETRURIÁBAN

CHARLOTTE SCHEFFER

Az etruszk halottak sírjai sokkal látványosabbak, mint az élők házai. A kutatás és a régészeti feltárások az etruszk halotti kultúrára koncentráltak. Mivel az etruszkok írott forrásanyagai elvesztek, az e civilizációról alkotott képünk nagyrészt a halottak városainak vizsgálatán alapul.

Az etruszk civilizációt hozzávetőlegesen az i. e. VIII. század végétől az i. e. I. század végéig terjedő időszakra datálhatjuk. Annak ellenére, hogy az etruszk nyelv egyetlen ismert nyelvcsaládnak sem tagja, viszonylag könnyen olvashatjuk, mivel a görög ábécé betűivel írták. Az etruszk kor előtt a vaskori Villanova-kultúra népe halottait elégette, hamvaikat pedig néhány fibula, bronzfegyver, ritkábban pedig sisak alakú urnafedő kíséretében egyszerű sírokba temet-

te. Ezek a leletek nem utalnak társadalmi különbségekre.

Bizonyítékok vannak arra, hogy az i. e. VIII. század vége felé a görög és föníciai civilizációkkal való kapcsolatfelvétel hatására a társadalom fokozatosan átalakult. Az i. e. VII. század folyamán a hamvasztást felváltja az inhumáció (csontvázas temetés). Ettől kezdve nagy, különálló, importált luxuscikkekkel gazdagon ellátott sírokat építettek a családok a földi maradványok befogadására.

△ A „domborművek sírja” Cerveteriből, i. e. 300 körülől. A falakon ott lóg az összes eszköz, amire a halottnak új életében szüksége lehet. A megvetett ágyakon felrázott párnák, még a papucsokat is előkészítették.

Egy „elegáns” társadalom

Az etruszk történelem nagy századai az i. e. VII. és VI. Ekkor az etruszkok uralták Közép-Itália legnagyobb részét, benne Rómát, de Észak-Itáliába és Campaniába is benyomultak. A görögökkel folytatott kereskedelem révén meggazdagodott és a dél-etruriai városokban élő etruszk nemesi családok nem sajnálták a pénzt sírjaikra és temetéseikre.

Tarquini föld alatti kamarsírajainak festményei jólétet, kedvelő, gazdag társadalmat ábrázoltak. A freskókat ragyogó színekkel, árnyékolás nélkül festették. Az ábrázolások középpontjában a borivás, a görögöktől átvett szokás áll. A görögöknél azonban – főleg politikai

△ Ez a cerveteri „öt szék sírjából” származó terrakottaszobor i. e. 600 táján készülhetett. A sírban férfi és női szobrok ültek a sziklába faragott székeken; valószínűleg a sír tulajdonosának ősei.

RONALD SHERIDAN / ANCIENT ART & ARCHITECTURE COLLECTION

okokra visszavezethetően – a férfiak csoportjai isznak, míg az etruszk borivókat általában mint férjet és feleséget, a ház urát és úrnőjét ábrázolják.

A halál árnyéka ritkán hullik a festett jelenetekre – csak egy alkalomszerűen üresen maradt dívány, egy zárt ajtó vagy gyászoló gesztus utal a halálra.

A túlvilághit

Az etruszkok nemcsak bútorokkal és textíliákkal, de ételekkel, italokkal, fegyverekkel és konyhafelszereléssel is ellátták sírjaikat. Ebből arra következtethetünk, hogy hittek a túlvilági életben, annak ellenére, hogy nem balzsamozták be halottaikat. Sírjaikat házak módjára rendezték be. A hamvurnák is emberi vonásokat utánóztak, vagy ház alakúra formálták őket. Egy Cerveteriben feltárt és i. e. 600 körüli sírban ülő terrakottaalakok sora jelképezte a túlvilágra érkezőre váró ösöket. Az ilyen alakok részletgazdag, finom megformálása és a halott ösökre kiterjedő gondoskodás az öskultusz meglétére utal.

▷ Férj és feleség alakja egy i. e. 525 körüli szarkofág tetején, Cerveteriből. A házaspárt lakoma (*szümpozion*) közben láthatjuk, görög divat szerint keleti módon, egy díványon.

Az i. e. V. század vége felé a falfestmények motívumai komorabbakká váltak, a színek sötétebbek lettek és az árnyékolás is gyakoribbá vált. A kölcsönvett görög mítoszok gyakran utalnak harcra, vérontásra és gyilkolásra. A vér kiontása valószínűleg már a legkorábbi időktől fogva a temetésekhez és a halott további, folyamatos létehez kapcsolódott. Nem meglepő tehát, hogy a gladiátorviadatok eredetét az etruszk hiedelemvilágban vélik felfedezni.

Az utazás jeleneteit ábrázoló motívumok és szörnyalakok jelenléte néhány tudóst arra a megállapításra késztetett, hogy a boldog túlvilági élet etruszk koncepciója olyasfajta alvilághitbe váltott át, ahol a halottak korábbi bűneikért járó büntetésre várnak. Ennek az elméletnek azonban sehol sem találjuk bizonyítékát. A görög motívu-

C.M. DIXON/PHOTO RESOURCES

mok csak felszínes kölcsönzések és a szörnyalakok illetve szárnyas nőalakok nem aktív résztvevők, hanem a jelenetek temetési jellegére utalnak.

Az i. e. IV. századtól az etruszkok fokozatosan a római világ részeivé váltak. A státust ez idő tájt már a hivatalviselő csa-

lábból való származás és a hivatal jelentette. A sírok homlokzatai fontosabbakká váltak, mint belsejük. Messziről is kivehető sziklahomlokzataikkal körbevérték az élők városait.

Úgy tűnik, hogy az etruszkok viszonya a halálhoz – hitük egy folyamatos és meglehetősen boldog túlvilági életben, valamint az a szemléletmódjuk, amely a temetést és a sírt a családi egység és a társadalomban elfoglalt hely megfelelő kifejezőeszközének tartotta – a megjelenítés változó formái között is következetes maradt. Sok más ókori néphez hasonlóan az etruszkok valószínűleg abban hittek, hogy az idő nem lineáris, hanem ciklikus. Így egy időkor (*sacculum*) bezárultával minden visszatér a kezdetekhez, és új időkor veszi kezdetét. A generációk is hasonló módon követik egymást. Világukat istenek rendezték be és szabályozták, akik szent akarataikat ómenekben nyilvánították ki. Az emberi, az isteni és a halottak világa a *sacculum*okon keresztül forgó nagy terv része.

◁ Falfestmény a tarquiniai „augurok (madárjósok) sírjából”, i. e. 510 táján. Két gyászoló tiszteleg egy nagy festett ajtó előtt. Az ajtó a halott személy házának bejáratát, esetleg az élők és halottak világát határoló szimbolikus átjárót jelképezi.

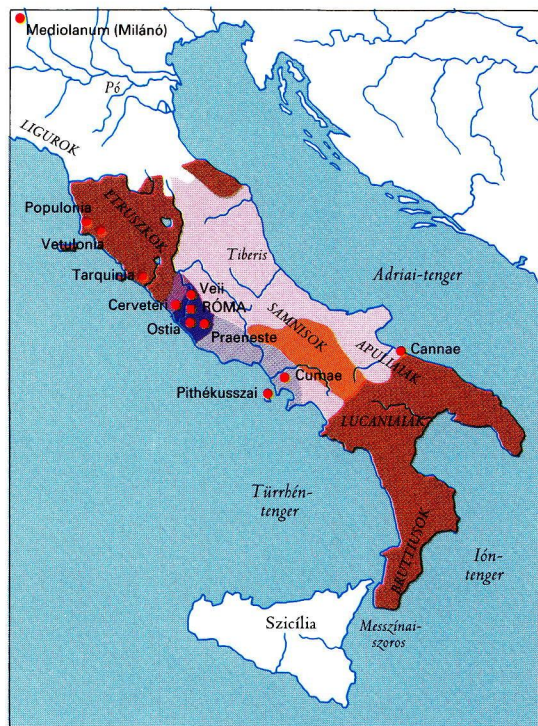
SCALA

**RÓMA EXPANZIÓJA:
AZ I. E. 265-IG TERJEDŐ IDŐSZAK**

- i. e. 487-ig
- i. e. 486-387
- i. e. 386-334
- i. e. 333-300
- i. e. 299-290
- i. e. 289-265

**RÓMA EXPANZIÓJA:
I. E. 264-I. SZ. 117**

- i. e. 264-201
- i. e. 200-133
- i. e. 132-68
- i. e. 67-44
- i. e. 43 – i. sz. 14
- Tiberius: i. sz. 14-37
- Claudius: i. sz. 41-54
- Domitianus: i. sz. 81-96
- Traianus: i. sz. 98-117

Róma alapítása

Az etrusiai urbanizáció a Tiberis völgyét követve rövid idő alatt Latiumban is elterjedt. Róma egyike volt a körzetben az i. e. VII. század vége felé kialakult városoknak. A Tiberis szigeténél egy gázló mellett, fontos útvonal találkozásánál feküdt. Az egyik útvonal a Tiberis torkolatvidékének sópárló telepeitől a szabinok földjéig vezető „sóút” (*Via Salaria*), a másik a Latiumon át vezető szárazföldi út volt. Itt húzódott a csontvázás temetkezést gyakorló délkeleti gödörsíros (Fossa-) kultúrák és a halottait elhamvasztó északnyugati Villanova-kultúra közötti határ is. A Palatinus-, Esquilinus- és Quirinalis-dombon i. e. 900 és 700 között alapított vaskori falvak mindkét kultúra nyomait viselik.

Az etruszk származású és körülbelül i. e. 616 és 510 között uralkodó Tarquinius királyi dinasztia idején Rómában megerősödött az etruszk befolyás. A zsúpfedeles kunyhókat cseréptetős házak váltották fel, és a nagyobb dombok közötti mocsaras völgyet is lecsapolták. Itt épült később a Forum Romanum, a központi piactér. Templomokat és középületeket emeltek.

A monarchikus kormányzásról a demokratikus kormányzati rendszerre való áttérés azonban nemcsak Rómát jellemezte. Az i. e. VI. század végén és az V. század elején számos etruszk királyt és dél-itáliai, valamint szicíliai türannoszt űztek el. Helyüket arisztokratikus klikkek vették át: Rómában a patrícius *gens*ek (nemesi nemzetségek), azok a családok, amelyek valaha a királyi tanácsban is képviseltették magukat. A kormányzat magja továbbra is a tanács, a *senatus* maradt.

A RÓMAI BIRODALOM

Az i. e. 264 és i. sz. 117 közötti római területi nyereségeket. A térképen látható időpontok nem a terület megszerzésére utalnak, hanem arra, amikor formálisan is tartománnyá nyilvánították azokat.

A társadalmi és politikai szervezet

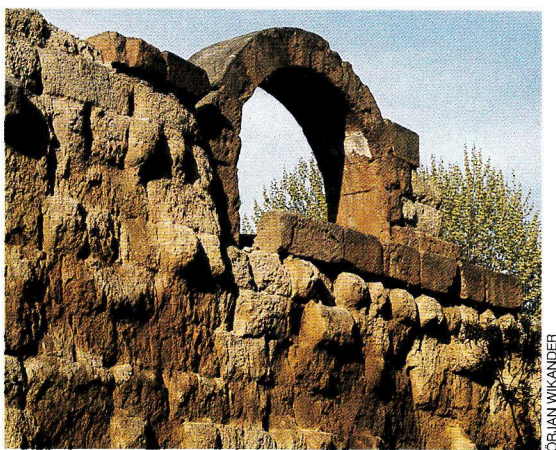
A *senatus* végrehajtó hatalommal ruházta fel az évente választott tisztségviselőket, különösen a két *consul* (fő tisztségviselőt). A *consulok* gyakorolták háború és béke idején is a legfőbb hatalmat, de egy sor egyéb hivatalt is létre kellett hozni, amelyek átvállalták a növekvő adminisztratív feladatok egy részét. A *censorok* a vagyoni census összeírásáért, a *praetorok* a bíraskodásért, az *aedilisek* a templomok és középületek fenntartásáért, a *quaestorok* pedig az állami jövedelmek kezeléséért és a közkiadásokért voltak felelősek. Vészhelyzetben, különösen háború esetén a főparancsnokságot – nem több mint hat hónapnyi időre – az egyedül kormányzó *dictator* vette át.

Róma lakossága patríciusokból, *cliensekből* (a nemesek követőiből), szabadnak született *plebeiusokból* (közemberekből) valamint egyre nagyobb számú rabszolgából és felszabadított emberből állt. A későbbi feljegyzésekben a római köztársaság korai évszázadaira mint a patríciusok és plebeiusok közötti harc korára tekintettek vissza. E beszámolókat azonban megzavarja a köztársaság több évszázaddal későbbi történelméből vett elemek visszavetítése. A nagy hatalmú és sérthetetlen néptribunusok (*tribuni plebis*) vezette plebeiusoknak végül sikerült a patríciusokkal egyenlő jogokat kivívniuk. I. e. 445-ben a plebeiusok elnyerték a patrícius származásúakkal való házasság jogát (*ius conubii*). I. e. 366-ban a consullistákban felbukkan az első plebeius consul: Lucius Sextius Lateranus neve. I. e. 300-ban a plebeiusok megkapják a legfontosabb választási hivatalok elnyerésének lehetőségét. A harc i. e. 287-ben ért véget, amikor a népgyűlés (*consilium plebis*) döntéseit – mint törvényeket – az egész népre nézve kötelezőnek fogadták el.

A római terjeszkedés

Róma népe már a királykorban (körülbelül i. e. 700–510) megkezdte a város határainak kiterjesztését legközelebbi latin szomszédai: a Rómától 20 km-re délkeletre fekvő Albai-hegyekben lévő Alba Longa városának, illetve a Tiberis-torkolat sólepárló telepeinek elfoglalásával. A többi szomszédos néppel – köztük az etruszokkal, sabinokkal, aequeusokkal, volszusokkal és hernicusokkal – folytatott állandó háborúskodás eredményeként Róma az i. e. V. században a latin szövetség, a latiumi városállamok szövetségének vezetője lett.

E fejlődés csúcspontja Veii etruszk metropolisz elfoglalása volt. Róma elfoglalása az Alpokon észak felől átkelő senon gallok által, i. e. 390-ben csak átmenetileg eredményezett visszaesést, utána a város hamar visszanyerte vezető szerepét. I. e. 338-ban Róma és több latin város között kirobbant háború után a latin szövetség szétesett. Ezt követően Róma háborúba keveredett a Közép-Itália hegyvidékes belső területein élő nagy hatalmú samnisokkal. A samni-

ORJAN WIKANDER

◁ Az úgynevezett Serviusi fal a római Aventinus-dombon, amelyet eredetileg i. e. 378 és 353 között építettek. A felső, katapultok (*ballistae*) lőrésének készült boltívet később, i. e. 87-ben építették hozzá.

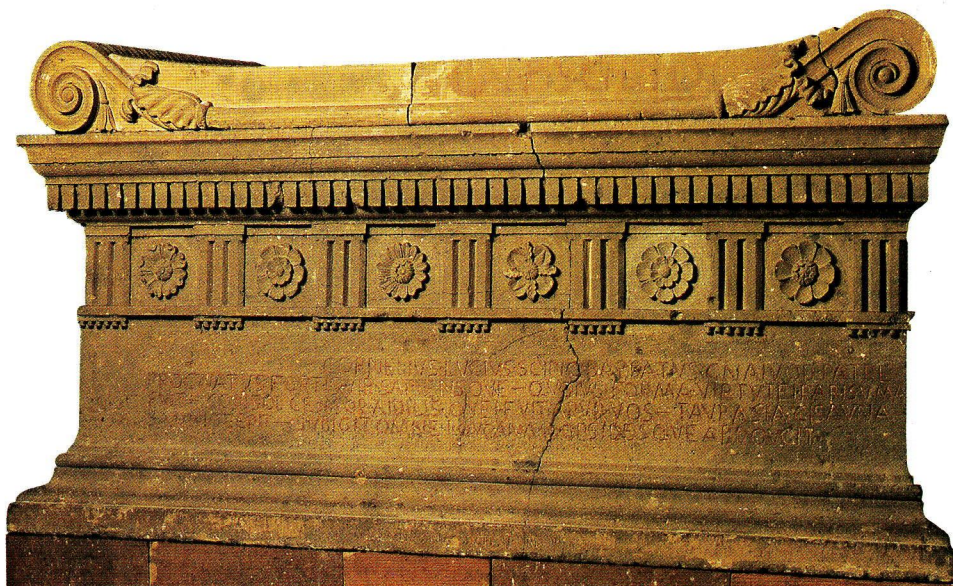
sokat végül i. e. 295-ben sikerült legyőzni, 25 éven belül pedig az egész Itáliai-félsziget Róma hatalma alá került. A római hadsereg túlereje előtt az etruszok, a gallok és Magna Graecia görögjei is kénytelenek voltak meghajolni.

A hellenisztikus kor és a Római Birodalom: i. e. 323–i. sz. 395

Róma gallok általi elfoglalása volt a római történelem első olyan eseménye, amelyet egy korabeli görög forrás is megemlített. 200 évvel később azonban Róma már az egész görög világ területén fontos politikai erő. Az i. e. IV. és III. század a Kelet- és Nyugat-Mediterráneumban is a városállamnál nagyobb politikai egységek létrejöttének kora volt. I. e. 334-ben Nagy Sándor (Alexandrosz) megindította Dareiosz perzsa király elleni hadjáratát. Nagybátyja, épeiroszi Alexandrosz eközben nyugatra indult, hogy megvédje a dél-itáliai görög kolóniákat az óslakos törzsek egyre gyakoribb támadásaitól. A hadjárat elindításával más, nagyratörő tervei is voltak, de nem valósultak meg. I. e. 275 körül utóda, Pürrhosz ideiglenesen ellenőrzése alá vonta Dél-Itália és Szicília nagy területeit.

▽ Az i. e. 298-ban consuli tisztet betöltött római patrícius, Lucius Cornelius Scipio szarkofágja. I. e. 280-ban faragták, s meggyőzően mutatja a korabeli dél-itáliai és szicíliai görög művészet hatását.

MUSEO PIO-CLEMENTINO, Vatikán / SCALA

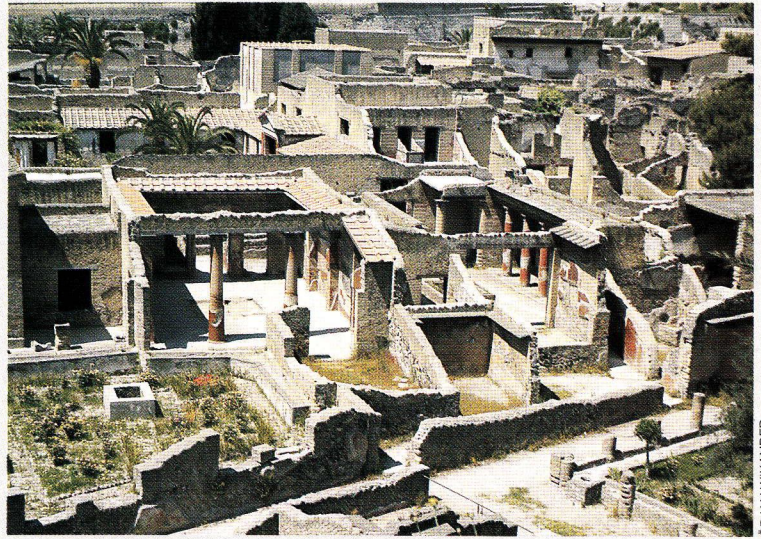
HERCULANEUM: EGY ELTEMETETT VÁROS

ÖRJAN WIKANDER

A Vezúv legnevezetesebb, i. sz. 79. augusztus 24-én kezdődött kitörése Pompeji városán kívül egy sor kisebb várost és falut is eltemetett. Egyikük Herculaneum volt. Ezt a Pompejitől 14 km-re délkeletre fekvő városkát nemcsak a Pompejít betemető finom hamueső ért el, hanem egy sárral kevert lávafolyam is, ami megkeményedve több mint 20 m vastag tufaréteget hozott létre a romok fölött.

▽ Ezek a szegényeknek épült lakóházak az úgynevezett IV. Cardón álltak. Favázás szerkezetük a római városokban nem szokatlan, olcsó építési eljárás volt.

▷ Magánházak a város déli körzetében. Középen jobbra a Casa del Rilievo di Telefo „átriuma” látható. E házak nagy része építészetileg fejlettebb, mint Pompeji házai.

ÖRJAN WIKANDER

SCAI A

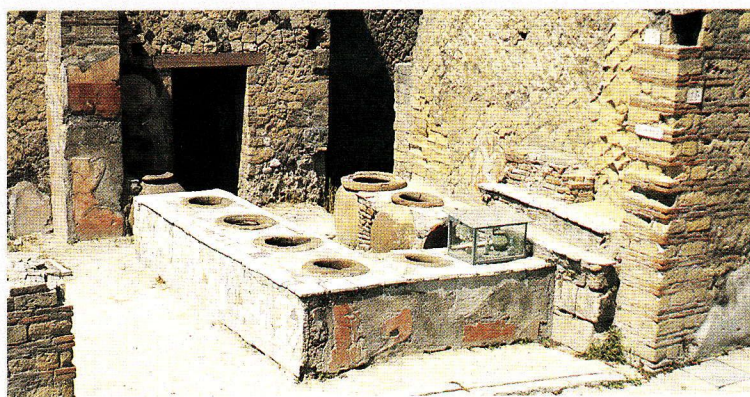

△ A városnak színháza, egy nagy *gymnasium* (vagy *palaestra*) és legalább két nyilvános fürdője is volt. Az itt látható *gymnasium* északnyugati *porticus* (oszlopfolyosója) csaknem 90 m hosszú. A feltárt terület határa – felette a mai Resina falu házaival – a háttérben látható.

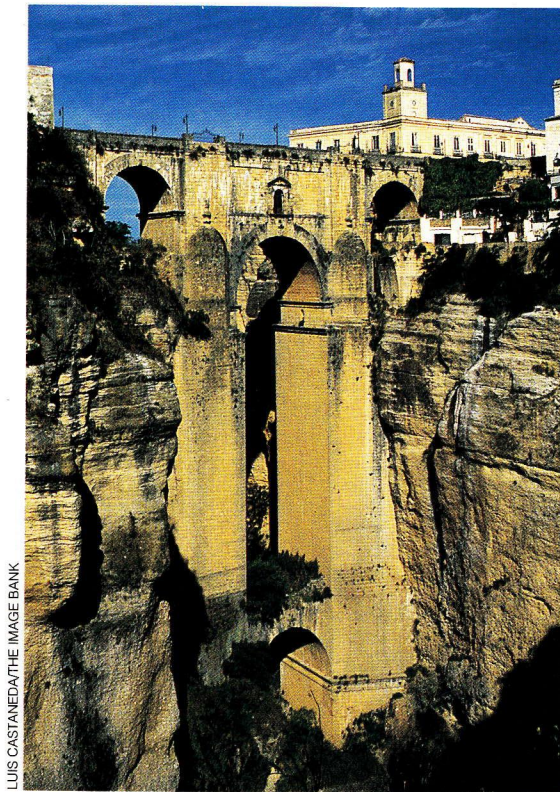
△ A várost eltemető agyagos láva megőrizte a szerves anyagokat, köztük ezt az elszenesedett fa ágykeretet. Még a könyvtár is fennmaradt papiruszból készült könyvekkel.

▷ Élelmiszerbolt a *Decumanus inferior*on, a város egyik főútján. A márvánnyal burkolt pultban és mögötte 8 nagy tárolóedény (*dolia*) volt, ezekben gabonát és zöldségeket tartottak. A tűzhelyből arra következtethetünk, hogy az üzlet *thermopolium* is lehetett, azaz meleg ételekkel várta a vásárlókat.

△ A rendszeres ásatások csak 1927-ben kezdődtek, de azóta a város nagy területeit sikerült feltárni és restaurálni. A Pompejinél sokkal kisebb Herculaneumnak kevesebb mint 5000 lakója volt. A *forum*ot még nem sikerült megtalálni, és mindössze egyetlen templom került napvilágra. A legtöbb épületet, legyen magán- vagy középület, a város életének utolsó évszázadában emelték. A leglátványosabb, felsőosztálybeli házak a délnyugati körzetben kerültek elő. Itt a Casa del mosaico di Nettuno e Anfritre látható.

▷ Mély szakadék fölött átvélő római híd a spanyolországi Rondában.

LUIS CASTANEDA/THE IMAGE BANK

ÖRJÁN WIKANDER

△ Ez a két, jó állapotban megmaradt köztársaság kori templom a római Forum Boariumon az i. e. II. század végén épült. A bal oldalon látható kerek templom az egyik legkorábbi ránk maradt, márványból készült római épület.

NATIONAL MUSEUM, NAPLES/SCALA

▷ A Pompeji melletti Stabiaében felfedezett i. sz. I. századi falfestmény egy nagy kikötőt, talán Puteolit ábrázolja. Puteoli volt Róma legfontosabb kikötője, amíg valamikor i. sz. 100 után Traianus át nem építette Ostiát.

A végső győzelem azonban Rómáé lett, s nem állt meg a Messzínai-szorosnál. A nyugat másik nagyhatalmával, Karthágóval fennálló régi barátságos viszonynak i. e. 264-ben szakadt vége, ekkor a Karthágó szicíliai befolyása miatt kirobbant konfliktus a több mint száz éven át tartó három pun háborúhoz vezetett. Eredményként Róma megszerezte a Nyugat-Mediterráneum feletti hatalmat.

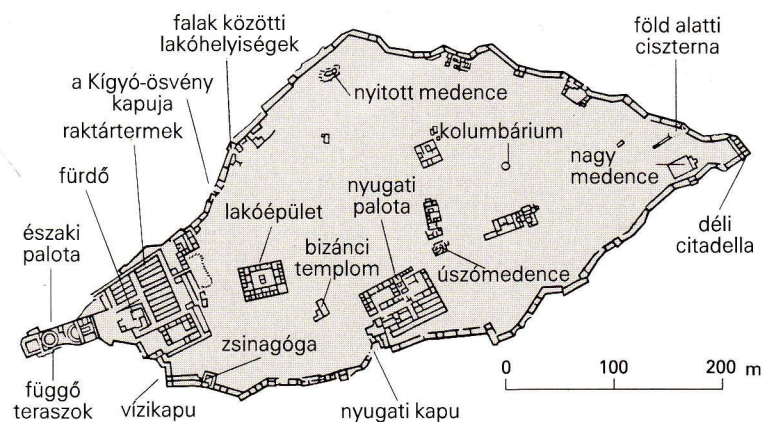
Az I. pun háború (i. e. 261–241) adta Rómának az első provinciákat: Sziciliát, Szardíniát és Korzikát. A II., Hannibál nevével fémjelzett háborúban (i. e. 218–201) Róma megszerezte Kelet- és Dél-Hispániát. A III., Karthágó teljes pusztulásával végződő pun háború (i. e. 149–146) során afrikai területeit az őslakos vazallus uralkodó és egy új római tartomány között osztották fel. A spanyol hátrország ugyan még 200 éven keresztül katonai problémát jelentett, ám az Ibériai-félsziget legnagyobb részét sikerült az i. e. 154 és 133 között folyó pusztító háborúk során behódoltatni. A Hispániából Itáliába vezető szárazföldi összeköttetést csak az olasz Riviera (Genovai-öböl) mentén élő ligurok és a dél-galliai (ma Dél-Franciaország) kelta törzsek ellen vezetett, elhúzódó hadjáratokkal tudták biztosítani. I. e. 118-ban – a Közép-Gallia felé irányuló erősödő kereskedelmi forgalom révén nagy fontosságot nyert – Dél-Gallia, Gallia Narbonensis néven, római provincia lett.

Az első két pun háború óriási terheket rótt Róma gazdasági erőforrásaira és katonai kapacitására. E győzelmek után azonban már nem maradt a Mediterráneumban Róma erejéhez mérhető hatalom. Róma a keleti görög területek felé való fokozatos előrenyomulása macskaegér játékhoz hasonlítható. Néhány területen a hódítás szinte észrevétlenül ment végbe, más hol féktelen brutalitással zajlott le. Mind Makedónia, mind a Szeleukida Királyság többször részesült „dorgálásban”. Ilyenkor területeket csatoltak el tőlük, és katonailag is meggyengítették őket. Róma sokáig a vazallusokon keresztül való kormányzást részesítette előnyben. Makedónia csak i. e. 148-ban, Achaia pedig i. e. 146-ban vált formálisan is provinciává. Az i. e. 133-as év különösen fontos volt a keleti történelemben, mivel Róma Pergamon utolsó királyától ekkor örökölte meg Asia Minor (ma Törökország) nyugati területeit. Ekkor már gyakorlatilag a Szeleukida Szíria és Egyiptom is római befolyás alatt állt.

A klasszikus antikvitás későbbi korszakait – a hellenisztikus kort (i. e. 323–31) és a Római Birodalmat (i. e. 31–i. sz. 395) – a megelőző archaikus és klasszikus korokkal összehasonlítva nemcsak a nagyobb államok és birodalmak létrehozásában találhatunk eltérést. Az eltérések valójában olyan nagyok és lényegeseek, hogy kétséggé válik, vajon nevezhetjük-e őket ugyanazon történelmi kor részeinek.

▽ Izraelben, Jeruzsálemtől 50 kilométerre délkeletre fekvő Maszada légi felvételtől. A sziklaplatót Nagy Heródes király (i. e. 37–4) építtette át jól védett erődé. A rómaiak elleni felkelés (i. sz. 66–70) során Maszadát 1000 zélóta szállta meg, akiknek i. sz. 73-ig sikerült kitartaniuk.

ILLUSZTRÁCIÓ: KEN RINKEL

△ Ezen a Rómából, a Hateriusok sírjából származó i. sz. 100 körüli márványdomborművön egy templom építésénél használt, taposókerékben elhelyezkedő emberek által működtetett darut láthatunk.

MUSEO GREGORIANO PROFANO, Vatikán / SCALA

A Nyugat-Mediterráneumban végbement görög gyarmatosítással és széles körű hellenizációval Nagy Sándor birodalma egy új és legalább külsőségeiben egységes világot hozott létre a Földközi-tenger körül. A fellendülő és kiterjedt kereskedelem, a térségben újonnan alapított városok és a rabszolgamunkán alapuló termelés gyors növekedésnek indult.

Egy görög filozófus már az i. e. IV. században is „görög városnak” nevezte Rómát, de a város igazi hellenizációja csak Magna Graecia meghódítása (i. e. 282–270) után kezdődött el. Halunk Rómában megjelenő görög szobrokról, az arisztokrácia elkezdett görögül tanulni, és a rómaiak kapcsolatba kerültek a görög irodalommal is. I. e. 216-ban, a római seregek Hannibáltól elszenvedett cannaei veresége után egy római nemes, Fabius Pictor delegációt vezetett a delphoi jósdába, majd később, hogy országát a hellenizált világgal is megismertesse, görög nyelven megírta Róma történelmét.

Az i. e. II. századi hódítások felmérhetetlen kulturális következményekkel jártak. Görög művészeti alkotásokat raboltak el és hurcoltak Rómába, a főváros pedig vonzotta a görög művészetet, filozófusokat és írókat. Kevésbé ismert tény, hogy Róma és Itália ugyanebben az időben teljes egészében a legújabb görög technológia, különösen a mezőgazdasági termelés technológiájának hatása alá került. A csavar, a forgatókar és különféle fogaskerekek i. e. III. század eleji vagy valamivel korábbi feltalálása új lehetőséget teremtett egy sor, a munkaerőt helyettesítő berendezés és gépezet kifejlesztésére. A forgó kézimalom a korábbi kéziörklőhöz képest nagyságrendekkel megnövelte a megörölt gabona mennyiségét. E kézimalom alapelve elvezetett az állati erővel működtetett forgómalmok (i. e. 200 körül), majd a vízimalom (i. e. I. század) kifejlesztéséhez. Más új berendezések segítségével csörlőbe fogatolt állatok vizet emeltek fogaskerékes vödörlánc (*saqqia*) segítségével, olajbogyót vagy fémércet törtek peremfutó malomban (*trapetum*) illetve tésztát dagasztottak az egyre növekvő városok ellátásához szükséges számtalan pékségben (lásd a *Cato mezőgazdasági gépei* című fejezetet). A termelés új módozatai a terrakottagyártás egyes ágazatait – például a tetőcserép- és téglagyártást valamint edények előállítását – tömegtermeléssé változtatták. A birodalom városi központjainak növekvő piacai és a jómódú középrétegek kialakulása az ókori világban korábban ismeretlen szintre emelte az ilyen árucikkek iránti keresletet.

Az emberek fogyasztottak, a termelés nőtt, a kereskedelem pedig virágzott. A birodalomban mindenütt nagyobb és jobban felszerelt kikötők épültek. A régészeti leletek, például a bepecsételt tárolóamforák segítenek a fontosabb kereskedelmi utak rekonstruálásában. A kereskedelem növekedését az i. e. 300 és i. sz. 300 közé datálható rengeteg hajóroncslelet is bizonyítja. Számuk jelentősen meghaladja a korábbi és a későbbi korok roncsainak számát.

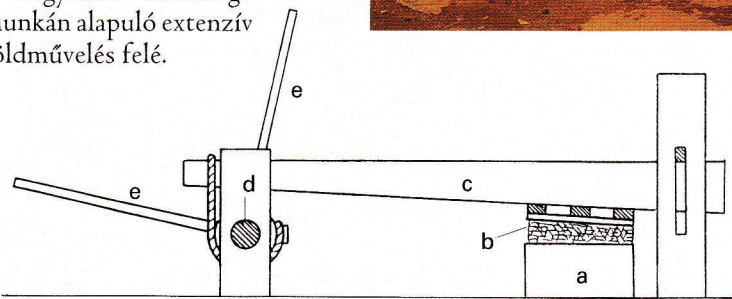

△ Római sírkő az itáliai Ravennából. Titus Longidienus hajóácsot láthatjuk rajta munka közben.

CATO MEZŐGAZDASÁGI GÉPEI

ÖRJAN WIKANDER

A hellenisztikus kori Itália mezőgazdaságának megváltoztatásában számos technikai újítás bevezetésén kívül a szerkezetátalakítás is szerepet játszott. Az időszámításunk előtti utolsó két évszázad meghatározó a birodalomban később fontos szerepet betöltő nagybirtokok (*latifundiumok*) kialakulásában. Annak ellenére, hogy a termelési egységek kicsik maradtak, megindult az átmenet a nagyrészt rabszolgamunkán alapuló extenzív földművelés felé.

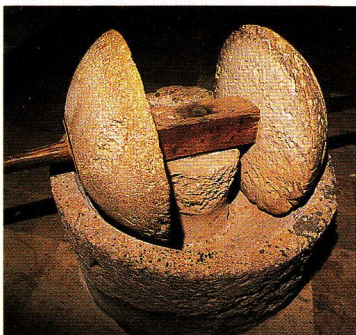
Szerencsére van olyan forrás, melyből részletesen megismerhetjük a kor mezőgazdasági életét. I. e. 160 körül egy római államférfi, Cato „a censor” (i. e. 234–149) *De agricultura* (A mezőgazdaságról) címmel könyvet írt. A mű egymástól különböző tárgyú írások gyűjteménye, melyek – eltekintve az általános bevezetéstől és a vallási szokások említésétől – Cato sa-

ját, Latium és Campania határa közelében fekvő két birtoka leírását tartalmazzák.

Az egyik, 240 *iugerum* (körülbelül 60 hektár) kiterjedésű és 13 ember, nagyrészt rabszolgák által működtetett gazdaság olajbogyó-termesztésre specializálódott. A másik birtok szőlőművelésre szakosodott, 100 *iugerumot* (25 hektárt) tett ki és 16 ember művelte. E két gazdaság jól jellemzi a kor átlagos művelési egységeit.

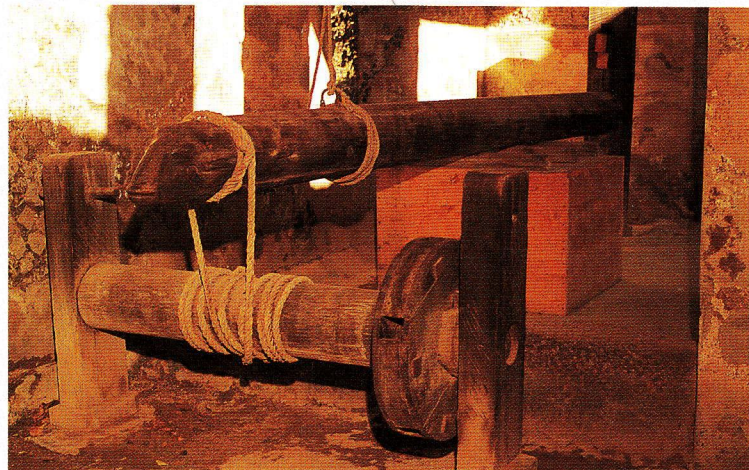
A munkások és állatok mellett mindenféle szerszám és felszerelési tárgy – köztük a gazdaságban használt ásók, balták, fogók, munkaasztalok stb. – pontos számát is részletesen megadja. Leír egy sor gépet is, amivel bizonyítja, hogy idegen eredetű dolgokkal szembeni, híressé vált elutasítása ellenére pontosan ismerte a görög technológia legújabb vívmányait.

Az olajbogyót öt különböző méretű peremfutó malomban (*trapetum*) törték össze, majd az őrleményt átrakták öt, a legújabb modellnek számító fatuskos-csigasoros szerkezetű prés-

△ Az i. e. VI. vagy V. századra datálható peremfutó malom (*trapetum*) az athéni Agoráról. Két vízszintes rúdra erősített gömbmetszet alakú malomkővet forgattak körbe az olajbogyó felett, hogy a gyümölcshúst leválasszák a magokról.

RABAT MUSEUM, MÁLTÁ / C. M. DIXON / PHOTO RESOURCES

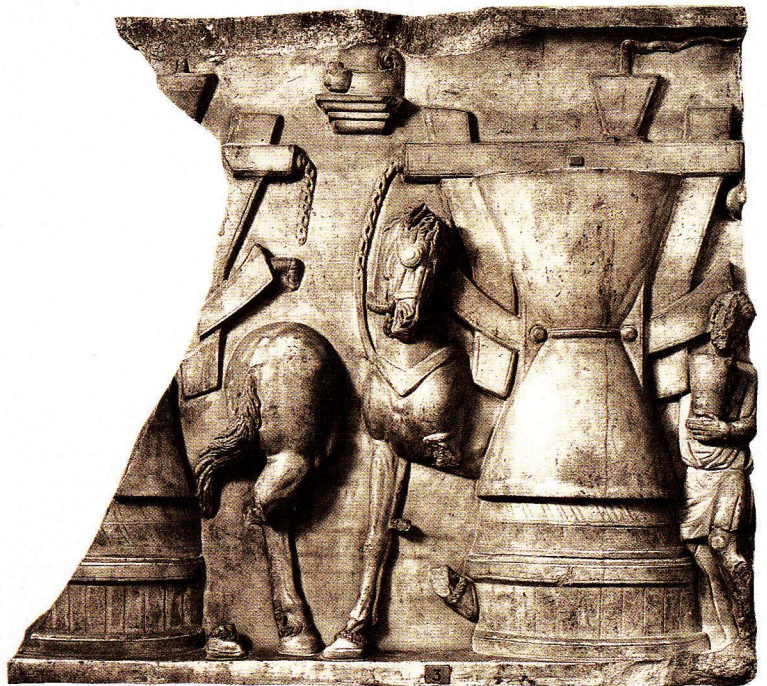

C.M. DIXON/PHOTO RESOURCES

△ Egy olajbogyó vagy szőlő préseléséhez használt emelős-dobos prés rekonstrukciója a pompeji Villa del Misteriben, az i. sz. I. századból. Az olajbogyó-örleményt vagy a szőlőt a préságyba (a) helyezték és fedőt (b) helyeztek rá. A préselőrudat (c) emelőkarok (e) és egy, az előtérben látható dobra (d) tekeredő kötéll segítségével húzták le.

be. A szőlőt is hasonló berendezésekkel préselték, de voltak a birtokokon a házi felhasználásra termesztett búza megőrlésére szolgáló malmok is. Az olajbogyó-termelő gazdaságban volt egy olünthoszi malom, egy továbbfejlesztett nyerges kéziőrlő, egy forgó kézimalom (i. e. 300 körüli találmány) és egy úgynevezett számármalom (új találmány) is; a szőlőtermesztő gazdaság egy olünthoszi malommal és három számármalommal volt felszerelve.

A Vezúv kitörésekor betemetett városokból is előkerültek kicsivel későbbre datálható hasonló berendezések. Változataikat Britanniától a rajnai határon keresztül Afrikáig és Délnyugat-Ázsiáig alkalmazták. A Mediterráneum országaiban néhány ilyen gép egészen a XX. század elejéig használatban maradt.

△ Állati erővel működtetett malmok egy, valószínűleg az i. sz. II. vagy III. századra datálható római szarkofág domborművéről. A homokóra alakú felső követ egy vízszintes, a felső részbe illesztett gerendán nyugvó faserkezet segítségével a kúp alakú alsó kő fölé helyezték. A gabonát a tölcser alakú felső részbe töltötték, és mire átért a malomkövek között, liszté őrlődött. A jobb oldalon látható férfi gyűjtötte össze.

MONUMENTI, MUSEI E GALLERIE PONTIFICI, VATICÁN

A RÓMAI BIRODALOM: I. E. 900–I. SZ. 500**JELENTŐS ESEMÉNYEK****MŰVÉSZET, ÉPÍTÉSZET
ÉS TECHNOLÓGIA**

500	A Nyugat utolsó római császára, Romulus Augustulus trónfosztása i. sz. 476	
400	Róma kirablása i. sz. 455	
	Róma kirablása i. sz. 410	
300	A keresztény egyház hivatalos elismerése i. sz. 311	
	Diocletianus létrehozta a „tetrarchia” rendszerét i. sz. 285	
200	A „katonai anarchia” korszaka i. sz. 235–284	
100		Aurelius 12 km hosszú falat épít Róma védelmére
		A vízimalom elterjed a birodalom legtöbb részén
		Nyilvános fürdők, vízvezetékek, hidak, színházak, amfiteátrumok, <i>circus</i> ok és könyvtárak épülnek a birodalom minden részén
		Britanniában megépül Hadrianus fala
		A falak burkolására égetett téglát használnak
		<i>Terra sigillata</i>
		A bronzeszközök általános elterjedése a háztartásokban
		Az üvegfüvás technikája a háztartási eszközök új kategóriáját hozza létre
i. sz. 1	A Vezúv kitörése eltemeti Pompejít és Herculaneumot i. sz. 79	
	Egy tűzvész elpusztítja Róma legnagyobb részét i. sz. 64	
	Julius Caesar uralkodása a köztársaság végét jelenti i. e. 48–44	
	Pompeius keleti győzelmei i. e. 67–62	
	Caius Marius legyőzi a barbár hódítókat i. e. 101	
	III. pun háború i. e. 149–146	
	II. pun háború i. e. 218–201	
	I. pun háború i. e. 264–241	
	Róma az Itáliai-félsziget ura i. e. 270	
	A népgyűlés által hozott törvények mindenkre kötelező érvényűek i. e. 287	
	Az etruszkok fokozatosan a római világ részévé válnak	
	Az első plebeius consul i. e. 366	
500	A plebeiusok megkapják a patrícius családokkal való házasodás jogát i. e. 455	
	A Tarquiniusok királyi dinasztiája i. e. 616–510	
	Róma felemelkedése	
	A görög ábécé átvétele	
	Az etruszk nyelv használata	
	Dél-Itália és Közép-Itália nyugati részének görög gyarmatosítása	
		Jupiter nagytemplomának felavatása a Capitolinus-dombon i. e. 509
		A csavar, a forgattyú és a fogaskerék a technológiai fejlődés előhírnökeivé válnak
		Numa király létrehozta a nyolc kézműves ipartestületet
1000	Fokozatos áttérés a bronzról a vas használatára	
i. e.		

HÍRES RÓMAI CSÁSZÁROKIII. Valentinianus
i. sz. 425–455II. Theodosius
i. sz. 408–450I. Theodosius
i. sz. 379–395Valens
(keleti birodalom)
i. sz. 364–378I. Valentinianus
(nyugati birodalom)
i. sz. 364–375Julianus
i. sz. 361–363I. Constantinus
i. sz. 306–337Diocletianus
(keleti birodalom)
i. sz. 284–305Aurelianus
i. sz. 270–275Gallienus
i. sz. 253–268Caracalla
i. sz. 211–217Septimius Severus
i. sz. 193–211Marcus Aurelius
i. sz. 161–180Antoninus Pius
i. sz. 138–161Hadrianus
i. sz. 117–138Traianus
i. sz. 98–117Domitianus
i. sz. 81–96Titus
i. sz. 79–81Vespasianus
i. sz. 69–79Nero
i. sz. 54–68Claudius
i. sz. 41–54Caligula
i. sz. 37–41Tiberius
i. sz. 14–37Augustus
i. e. 31–i. sz. 14**Róma hellenizációja**

Itália kapcsolódása a hellenisztikus görög gazdasági rendszerhez egyre szorosabbá vált. A Kelet- és Nyugat-Mediterráneum közötti kereskedelmi kapcsolatok régi hagyományokkal rendelkeztek, és egy ideig nem is következett be drasztikus változás. A keleti kereskedelem a dél-itáliai görög kolóniák és a helyi itáliai őslakosság képviselőinek kezében maradt. A görög városok azonban sokat szenvedtek a hannibáli háború pusztításaitól és Róma könyörtelen háború utáni politikájától. A visszaesést már sohasem sikerült teljesen kiheverniük.

Keleten megtelepedve a rómaiak rabszolga-kereskedelemmel és banki ügyletekkel foglalkoztak. Számos ilyen kereskedő nevét ismerjük, különösen a Délosz szigetén előkerült feliratokból. Délosz, a Kükládok kis szigete i. e. 166-ban lett szabad kikötővé, és rövid idő alatt a Kelet-Mediterráneum kereskedelmi központjává vált. A legtöbb kereskedő a római lovagok (*equites*) félarisztokrata osztályából került ki. Vagy magánvállalkozásaik tették őket gazdaggá, vagy a publicani nagy hatalmú társaságaiban partnereként kötöttek szerződéseket a római állammal: az állami adójövedelmek és vámok beszedésére illetve az új tartományokban működő bányák felügyeletére. Az arisztokráciának (mint katonai parancsnokoknak, zsákmányolóknak és fosztogatóknak) a lovagokkal (mint vállalkozókkal és zsarolókkal) vállvetve alig több mint egy évszázad alatt sikerült a valaha virágzó Keletet szegénységbe és nyomorba döntenie.

Miközben az i. e. II. század külföldön folyamatos római politikai, katonai és gazdasági sikereket hozott, Itáliában a helyzet egyre romlott. A hannibáli háború nemcsak a görög kolóniáknak, de Közép- és Dél-Itália nagy részének is katasztrófát jelentett. A termőföldek paragon hevertek, és a háború utáni római politika nem bátorította az itáliai parasztságot e területek ismételt művelésbe vételére. Egyre több és több föld került a római arisztokrácia kezébe, miközben az elszegényedett parasztok a városokba özönlöttek. Róma lakossága rohamosan növekedett, ezért szükségleteinek kielégítésére i. e. 144-ben és i. e. 125-ben egy-egy hatalmas *aquaeductus* (vízvezeték) kellett építeni. A két korábban, i. e. 312-ben és i. e. 272-ben épült vízvezeték több, mint egy évszázadon át kielégítette a szükségleteket.

Problémák Rómában

A szegények növekvő városi tömegeit kenyérrel és vízzel le lehetett csendesíteni, de a problémák nem csak társadalmi és gazdasági természetűek voltak. Sokkal súlyosabb gondot jelentett a hadseregbe besorozható szabad férfiak utánpótlása. Róma katonai ereje a szabad birtokosokon alapult. Az itáliai parasztság egy részének proletariizálódása hátráltatta kellő számú szabad birtokos

besorozását a megindított hispániai háborúkhoz. Ez lehetett az arisztokrata Gracchus testvérek legfontosabb indítéka is, amikor – a nép jogainak védelmét szolgáló – néptribunusi hivatalukat i. e. 133-ban, majd i. e. 123–122-ben arra igyekeztek felhasználni, hogy nagy horderejű változtatásokat hajtsanak végre a római társadalomban. A két fivért ugyan megölték, de akciójuk eredményeként kiterjedt földterületeket osztottak szét a vagyontalan polgárok között.

Az itáliai társadalomban és az egyre növekvő birodalomban olyan ellentmondások merültek fel, amelyeket nem lehetett többé egy, a kis létszámú földbirtokos arisztokrácia képviselői által kormányzott városállam politikai és társadalmi keretein belül kezelni vagy megoldani. A köztársaság kor utolsó évszázadát az *optimates* (optimaták) – akcióikat a senatus hatalmára alapozó nemesek – és a *populares* (néppárt) – a Gracchusok példáját követve a szenátorok feje fölött közvetlenül a néphez forduló – közötti politikai harcok jellemezték.

A hadsereg emberutánpótlásának problémáját Caius Marius, a lovagok sorából felemelkedett, Afrikában katonai sikereket elért férfi oldotta meg. Nemzeti vészhelyzetben, amikor Rómát már több római consul seregét is legyőző északi barbár törzsek – a cimberék és a teutonok – fenyegették, vagyontalan polgárokat zsoldért sorozott be a hadseregbe. Caius Marius új légiókat szervezett belőlük, amelyek végül i. e. 101-ben szétverték a barbár hódítókat.

Marius egy olyan hivatásos hadsereget hívott életre, amely hadvezéréhez legalább annyira hű volt, mint az államhoz. I. e. 83-ban Sulla, az optimaták vezére, sikeres keleti hadjáratáról hazatérve legyőzte Marius követőit. Elfoglalta Rómát, és egész életére *dictatorrá* nevezte ki magát. I. e. 82 és i. e. 79 között ellenségeinek ezreit helyezte törvényen kívül és ölette meg. Látványos keleti katonai sikerei után Pompeius is hasonló helyzetbe került (i. e. 67–62). Róma három leg-hatalmasabb embere – Pompeius, Julius Caesar és Crassus – szövetsége (első triumvirátus, i. e. 60) csak elodázta a problémák megoldását. A végül mégis kirobbanó polgárháború i. e. 48-ban Pompeius halálával és Julius Caesar diktátorságával végződött. Négy évvel később a korábbi oligarchikus rend arisztokrata követői meggyilkolták Julius Caesart.

Augustus és a római köztársaság vége

Caesar rövid uralkodása a köztársaság végét jelentette. Nagy katonai és szervezőtehetségével, valamint Róma illetve a Római Birodalom szükségleteinek előrelátó elemzésével bebizonyította, hogy a köztársasági senatus képtelen a birodalom ügyeit kézben tartani.

Caesar halála után hosszú hatalmi harc vette kezdetét: először örökösei és gyilkosai csaptak össze; majd örökösei – legközelebbi társa Mar-

cus Antonius és Caesar fogadott fia, Octavianus, a későbbi Augustus császár – között robbant ki háború. I. e. 31-ben Actiumnál aratott tengeri győzelme után Augustus egyeduralkodó lett, és uralkodásának 44 éve alatt átszervezte a Római Birodalmat. Előrelátóan elkerülte a diktatúrát és minden formális monarchikus címet. Uralmát a már meglévő köztársasági hivatalokra és intézményekre alapozta. Ezeket a hivatalokat fokozatosan saját céljainak szolgálatára alakította át. Pseudepublikánus birodalmi alkotmánya (a principátus) 300 évig maradt életben.

Augustus reformjai a római társadalom csaknem minden szintjét és rétegét érintették, s legfontosabb eredményük kétségkívül az, hogy a Római Birodalmat jól működő, a császár által szilárdan kézben tartott birodalommá alakították át. Pompeius délnyugat-ázsiai és Caesar galliai hódításai hatalmas területekkel növelték a birodalmat. Az ázsiai és afrikai provinciák határait a könnyen védhető Eufrátesz-határnak valamint az afrikai sivatagnak és a kliens királyságok hálózatának köszönhetően Róma számára előnyösen alakították ki. Az európai helyzet korántsem volt ilyen kedvező: egy értelmetlenül hosszú határ az Alpok és Észak-Balkán jelentős területeit a birodalmon kívül hagyta. Augustus részletes tervet készített egy könnyebben védhető határvonal kialakítására. Tábornokai uralkodásának szinte teljes ideje alatt meg-megújuló, véres harcokat vívtak az Alpok és a Balkán hegyi törzseivel, az északi területeken még a germánokkal is. Halálakor Augustus a két nagy északi folyó, a Rajna és a Duna által határolt birodalmat hagyott maga után.

A provinciák igazgatása is megváltozott, már inkább integrált részeknek számítottak. A katonai erő a határok mentén koncentrálódott, és a gazdasági zsarolás korábbi rendszerét az adóbeszedés új rendszere váltotta fel. A *Pax Augusta* békét hozott a birodalomra, tartományai és városai virágzásnak indultak.

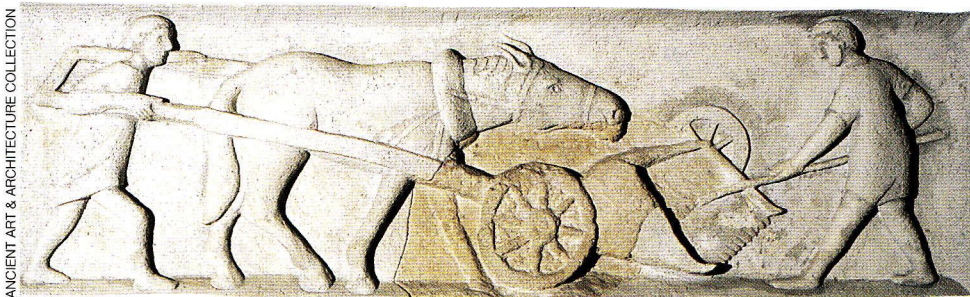
△ I. e. 19 körül vert római érme Augustus császár portréjával.

RONALD SHERIDAN / ANCIENT ART & ARCHITECTURE COLLECTION

◁ Ez a márványszobor az i. e. I. század végéről egy római arisztokratát ábrázol, aki őseinek mellszobrát tartja a kezében.

MUSEI CAPITOLINI, RÓMA / SCALA

△ I. sz. II–III. századi római dombormű. A jeleneten *vallusszal*, egy Észak-Galliában a korszakban széles körben elterjedt, számár vontatta aratógéppel dolgozó parasztokat láthatunk.

Technológia és kereskedelem

A régészeti leletek és Varro illetve Columella mezőgazdasággal foglalkozó művei világos és részletes képet festenek az agrártermelés formáiról és szervezetéről. A nagybirtokok (*latifundiok*) lehetőséget teremtettek a rabszolgamunkán alapuló extenzív termelésre, amelyet az új technikai berendezések alkalmazása hatékonyabbá tett. A boronát már általánosan alkalmazták, az északról bevezetett nehéz eke pedig lehetővé tette a Pó-völgy agyagos talajának feltörését. Galliában a gabonát speciális aratógépekkel (*vallus* és *carpentum*) takarították be. Az i. sz. II. században a birodalom nagy területein elterjedt a vízimalom.

A terrakottaipar is tovább fejlődött. Az i. sz. I. században a falak burkolására már általánosan égetett téglát használtak. A domborműves, mintában préselt *terra sigillata* (agyagedény) olyan módszert kínált, amely lehetővé tette, hogy magasan képzett fazekasok és festők nélkül is jó minőségű és olcsó kerámiát gyártsanak. A háztartásokban általánossá váltak a bronzszközök, az üvegfúvás technikájának bevezetése (i. e. 50 és 20 között) pedig a háztartási eszközök új kategóriáját hozta létre.

A távolsági kereskedelem volumene megnövekedett. Gabonát, bort, olívaolajat, kerámiát, márványt és más nehézsúlyú árut szállítottak a

Földközi-tengeren, de csaknem kizárólag azok hasznára, akik a tengerek vagy hajózható víziutak partjai mentén éltek.

A szárazföldi szállítás a birodalomszerte épített lenyűgöző úthálózat ellenére is hihetetlenül drága volt – elfogadható becslés alapján ötvenszerese a tengeri szállítás költségeinek. Az állam támogatta a tengeri szállítás, világítótoronyokat és védett kikötőket építtetett. Róma kikötőjét, Ostiát Claudius (i. sz. 41–54) és Traianus (i. sz. 98–117) is átépíttette, hogy kielégítse a város megnövekedett igényeit.

Róma látványa is alapvetően megváltozott. Augustus és utódai új középületeket emeltettek, a régieket pedig helyreállították. Sokkal teljesebb átalakulás következett be a város nagyobb részét elpusztító i. sz. 64-es tűzvész után. Róma, ahogy a legtöbb régészeti feltárásból ismerjük – téglával burkolt házfalaival és márványtemplomaival – jórészt a tűzvész és az i. sz. IV. század eleje között épült. Többszintes, akár 20 méter magas lakóházak adtak otthont a város közel egymillió lakójának. Alapvető élelmiszerekkel való ellátásuk állandó kihívást jelentett a császárok számára. Egy bonyolult szervezet (*annona*) hozta a gabonát Afrikából, és süttette kenyérré az állami péküzemekben. A bort és olajat a gabonához hasonlóan bárkákon hozták fel a Tiberisen. A hegyeiből 11 nagy *aquaeductus* (vízvezeték) szállította az ivóvizet.

A birodalom Itáliából és a provinciákból álló többi része a régi és az újonnan, többé-kevésbé egységes terv alapján épült városok köré szerveződött. A város központját, a *forumot* vallási és polgári középületek vették körül. Ezek közül is a Jupiter-templom (Capitolium), a hivatalos kultusz központja és a *senatus* gyülekezőhelye volt a legfontosabb. Az építkezések mértéke az i. sz. II. században volt a legnagyobb: a birodalom minden részén, még a legkisebb városban is nyilvános fürdők, hidak, színházak, amfiteátrumok, *circusok* és könyvtárak épültek. A beruházások annyira kerültek, hogy sok közösség gazdasági erőirtalékai kimerültek.

A római császárok rátermettsége

A római történelem a császári gonoszság és örület súlya alatt görnyed. Az ókori és mai történetírás által bizonyos császárok különbségének tulajdonított fontosság hajlamos annak a ténynek a háttérbe szorítására, hogy a legtöbb római császár hozzáértően intézte a birodalom ügyeit, és köztársaság kori elődeinél sokkal jobban igazgatta az országot. A birodalom nagyon hosszú ideig virágzott. A civilizáció történetében egyetlen esetben sem fordult elő, hogy hatalmas népesség ilyen nagy része élvezze a béke és a jólét előnyeit.

A több mint 300 ezer emberből álló állandó hadsereg biztosította a belső stabilitást, védte a határokat északon a germán törzsekkel, keleten pedig a pártusokkal szemben.

△ Két i. sz. II–III. századi római üvegpalack a dél-franciaországi Nîmes-ből.
C. M. DIXON / PHOTO RESOURCES

▽ I. sz. III. századi rekonstruált falfestmény egy Róma mellett feltárt sírból. A képen egy folyami hajót (az *Isis Giminianát*) rakodnak be Ostia kikötőjében, mielőtt a Tiberisen felvontatnák Rómába.

△ Egy, a feltehetően az i. sz. II. században épült és a mai napig álló ház homlokzata a Via Biberaticán, a Traianus-fórum közelében lévő utcában. A földszintet üzletek foglalták el, az emeleten pedig egyszerű polgárok lakásai voltak.

ORIAN WIKANDER

Összességében véve a tulajdonképpen augusztusi határokat tartották fenn, és csak néhány esetben hoztak létre új provinciát. Négy korábbi kliens királyságon kívül (Cappadocia, Mauretania, Thracia és Arabia) három új körzetet csatoltak a birodalomhoz. Ezek mindegyike az északi határ mentén feküdt: Britannia (ma Nagy-Britannia), az Agri Decumates (ma Dél-Németország) és Dacia (ma Románia) (lásd *A Római Birodalom európai határai* című fejezetet). Traianus császár i. sz. 114–115-ben tett kísérlete a pártusok visszaszorítására az Eufrátesz mögé ku-

darcba fulladt. Néhány évvel később Mesopotamia és Armenia új provinciáit is fel kellett adni.

Gazdasági bizonytalanság és katonai anarchia

A birodalom szervezete, lakóinak viszonylag magas életszínvonala, lenyűgöző építési programjai illetve a hatalmas állandó hadsereg mind a gazdasági virágzás függvénye volt. A rómaiak azonban a végsőkig kimerítették erőforrásaikat. Az i. sz. 160 körülől az északi és keleti határookra nehezedő egyre erősebb nyomást a rendelkezésre álló katonai erővel alig tudták feltartóztatni. I. sz. 226 után – amikor a Pártus Birodalmat a perzsa Szászánida-dinasztia megdöntötte – sokkal rosszabbra fordult a helyzet. Egy sor Perziával vívott súlyos háború következett, és a katonai krízist tovább bonyolította, hogy néhány germán törzs átkelt a Rajnán, majd Gallián keresztül egészen Hispániáig és Itáliáig verekedte át magát. A gazdaság összeomlott, a katonai helyzet kritikussá vált. Rövid idő alatt kitűnt, hogy a császár nem tudja ellátni az egész birodalom védelmét. Az utókor számára az i. sz. 235 és i. sz. 284 közötti időszak „katonai anarchia” néven vált ismertté.

Róma erejének jele, hogy a birodalom túlélte ezt a válságot is. A széttagoltság és a káosz kora után a törvényes császárok hozzáálltak a biro-

△ A Forum Romanum látképe délkeleti irányból. Az előtérben Castor és Pollux templomának pódiuma és három oszlopa, balra a Basilica Julia romjai, a háttérben pedig Septimius Severus diadalív és a Curia (a *senatus* gyűlésterme) maradványai láthatók.

△ Egy *thermopolium* (meleg ételeket árusító üzlet) belseje Ostiában, Róma kikötőjében. Az i. sz. III. században épült és működött.

△ Ezen az i. sz. I. századi pompeji falfestményen egy boltjában kenyeret áruló péket láthatunk.

MUSEO NAZIONALE, NAPOLI / SCALA

△ Az iráni Bisápurban látható szikladombormű azt a jelenetet örökíti meg, amikor I. Sápúr Szászánida uralkodó i. sz. 260-ban elfogta Valerianus római császárt.

dalom visszafoglalásához és újjászervezéséhez. A legnagyobb eredményt Aurelianus császár (i. sz. 270–275) érte el, aki a birodalom egész területét ellenőrzése alá vonta, és új, 19 km hosszú városfalat építtetett. Sajnos, nem élvezhette a kormány restaurálásának eredményeit.

A megosztott birodalom

Diocletianus egy új, *tetrarchia* néven ismert rendszert állított fel. A provinciákat több mint 100 kisebb egységre tagolták, amelyek 12 *diocesis* alá tartoztak. Ezek 4 prefektúra – 2 nyugati és 2 keleti – között oszlottak meg. A birodalom e négy részéért két *augustus* és két *caesar* (kijelölt utód) volt felelős. Új fővárosaik Augusta Treverorum (Trier), Mediolanum (Milánó), Sirmium (Belgrád mellett) és Nicomedia (a Márvány-tenger-nél). Ettől kezdve Róma elvesztette minden politikai jelentőségét, bár szimbolikus fontosságát még nagyon hosszú időn keresztül megtartotta. Sok császár részesítette gazdaságilag előnyben Rómát, de kevesen vesződtek azzal, hogy meglátogassák. Itália státusa már nem tért el a provinciáktól: a birodalom központja a határok felé tolódott el.

A görög Kelet és a latin Nyugat közötti lényegi eltérések minden tekintetben – gazdasági, politikai, katonai, művészeti és vallási téren is – hangsúlyosabbá váltak. A birodalom reneszánszának legfőbb előfeltétele ugyan a katonai és politikai fennhatóság helyreállítása volt, de a gazdasági anarchia felszámolása nélkül nem lehetett biztos jövője. A tetrarchia idején a gazdaság felélénkült, de az értékét vesztett pénz és az elszabadult infláció megghiúsította az újjászervezést. Számos pénzreform mellett az i. sz. 301-es árrendelet – kísérletet tett az infláció megfékezésére és az árucikkek illetve szolgáltatások árainak befagyasztására – is megbukott.

A tetrarchia néhány évvel Diocletianus lemondása után összeomlott. I. sz. 324-ben egyik utódja, Constantinus saját hatalma alatt egyesítette a birodalmat, és keleten, az Ázsia és Európa közötti kereskedelem kapujában, a régi Büzantionban (Constantinopolis) új, párhuzamos fővárost hozott létre. Csak Constantinusnak sikerült a pénzrendszert megszilárdítania, új aranypénz, a *solidus* bevezetésével. Ekkorra azonban a pénz szerepe rohamosan csökkenni kezdett. A kereskedelem hanyatlófélben volt, és a cseregazdaság vette át a helyét. A városok elnéptelenedtek, szerepüket fokozatosan az önellátó vidéki birtokok vették át. A gazdaemberek (*coloni*) elvesztették szabadságukat, és lassan – a korábbi vidéki rabszolgák helyett – jobbágyok lettek. A klasszikus antikvitás, mint városi civilizáció valójában megszűnt létezni. Constantinus halála után a szétesett birodalmat három fia kormányozta. Ezután már egyre ritkábban, utoljára i. sz. 394–395-ben egyesült újra egy kézben a kormányzás.

A városok egy ideig mint kulturális és egyházi központok megőrizték fontosságukat. A munka és harcok évszázadai, valamint a kegyetlen üldözések (Decius alatt i. sz. 249–251 között és különösen Diocletianus idején, i. sz. 313–315 között) után a keresztény egyház i. sz. 311-ben hivatalos elismerésben részesült. Hatalma és fontossága egészen addig növekedett, míg az i. sz. IV. század legvégére a birodalom egyetlen törvényesen elismert vallásává vált. A pogányság vidéken és a kis falvakban (*pagi*) továbbélt, de a városok az egyház hierarchikus szervezetének központjai lettek. A püspökök és érsekek gazdagon díszített katedrálisokat építtettek, a templomok és kolostorok pedig fokozatosan átvették az antikvitás kulturális öröksége továbbvitelének felelősségét.

A Római Birodalom széthullása

Míg a birodalom keleti, bizánci fele az új főváros, Constantinopolis körül virágzott, a nyugati császárok elvesztették a betörő barbárok és az összeomló gazdaság ellen vívott harcot. A Nyugatrómai Birodalom szétesett. A Rajnán i. sz. 406-ban germán törzsek keltek át, és egy sor új államot alapítottak a birodalom romjain. Rómát i. sz. 410-ben, 455-ben és 476-ban is kirabolták, a Nyugat utolsó császárárt, Romulus Augustulust pedig megfosztották trónjától.

Keleten a római császárok még ezer évig uralkodtak, mielőtt Konstantinápoly i. sz. 1453-ban az oszmán törökök kezére került volna. Nyugaton a keresztény egyház képviselte a folytonosságot, míg i. sz. 800 karácsonyán III. Leó pápa Nagy Károly, a frankok királya személyében meg nem koronázott egy új császárt.

▷ Szemben Az itáliai Ravennában álló Szent Apollinare in Classe-bazilika csodálatos apszisa. A falakat az i. sz. VI. század első felében készült színes mozaikok díszítik.

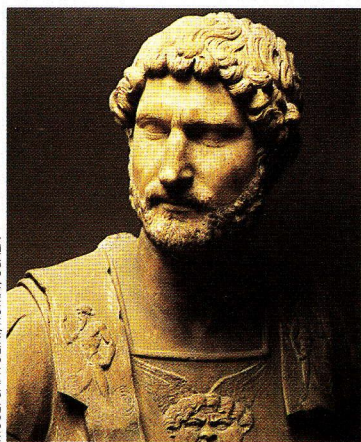
▷ Domborműrészlet Traianus oszlopáról, amelyet a császár forumán állítottak fel, hogy megemlékezzenek a dákok felett i. sz. 101 és 106 között aratott győzelmeiről. A domborművön sokféle jelenet látható, például csaták, római katonák táborépítése, és feltűnik a csapatai felett szemlét tartó Traianus alakja is.

A RÓMAI BIRODALOM EURÓPAI HATÁRAI

P. J. CASEY

Augustus római császár akkor hagyott fel a világ meghódításának tervével, amikor az Elbától északra, Germániába betörő hadseregét i. sz. 9-ben lemészárolták. Európai birodalma határai Germánia határainál, a Rajna és a Duna vonala mentén húzódtak. Erődök és katonai táborok rendszere védte a tartományokat, és egyben a barbárok elleni büntető hadjáratok bázisául szolgált. A rajtaütéseket folyami hajókból álló flotillák akadályozták meg.

△ Hadrianus császár. A birodalomban állandóan utazgató császár véget vetett a hódításoknak, és megszilárdította a birodalom határait. A Hadrianus-fal e politika emléke.

▽ A provinciák határait fizetett hadsereg védte. Minden alakulat egységesített terv alapján épült erődített táborban élt. A Hadrianus-fal mentén fekvő Chestersben az alakulat zsoldját és értékeit őrző föld alatti terem máig fennmaradt.

E stratégiában csak kisebb változások következtek be. A két folyó között kis erődök és nagy erődítmények különböző – stratégiai pontok elfoglalására alkalmas – rendszerének maradványait sikerült azonosítani. Az i. e. II. század elején Traianus átkelt a Dunán, és egy új tartománnyal, Dáciával növelte a birodalmat. Dáciát az i. sz. III. század végén fel kellett adni, és ismét a Duna lett a határvonal. Claudius i. sz. 43-ban a birodalomhoz csatolta Britanniát, ám mivel csak egy részét szállták meg, komoly problémát jelentett az északi barbárokkal szemben tartható határ megteremtése.

Határvédelmi stratégia

A határvédelem stratégiája a hadsereg két fő elemén, a polgárokból álló legionáriusokon és a nem polgár auxiliáris katonákon nyugodott. A legionárius nehéz-

PHILIP ABRAMSON/SHARP

gyalogság rendszerint 5500 fős legiókban szolgált. Erődített táboraik adtak szállást, műhelyeket, technikai és egészségügyi szolgáltatásokat a katonáknak. Az *auxiliát* a legyőzött törzsekből toborozták, vagy a birodalom polgárjoggal nem rendelkező lakói közül sorozták be. Ők a római polgárjogért harcoltak, amit az egységnél eltöltött 25 évi szolgálatuk után nyertek el. Az *auxilia* felépítése változó volt. Legtöbbször 480 gyalogosból vagy ugyanennyi lovasból állt. Kisebb részében 1000 lovas vagy ugyanannyi gyalogos szolgált, néhányban pedig keveredett a gyalogság és a lovasság. Az újonnan felöltött auxiliáris egységek otthonuktól távoli provinciákban állomásoztak. Az alakulatok hosszú időt töltöttek helyőrségeikben, kapcsolatokat építettek ki a helyi közösséggel, vonzották a kereskedőket, míg végül kialakult egy jellegzetes határkultúra, olyan népességgel, amelynek léte és megélhetése is a helyi erődítől függött. Néhány ilyen polgári település nagyvárossá nőtt. Ezekből a közösségekből (*vici*-sok) új embereket toboroztak a helyi alakulatba. Az eredetileg távoli törzsek nevét viselő alakulatokban idővel már teljes egészében csak helyben születettek (*vicani*) szolgáltak.

△ A határvédő alakulatokat 80 ember befogadására tervezett barakk-blokkokban szállásolták el. 8 ember osztott szűkös felszerelésével, személyes tárgyaival és ágyaival egy kétszobás egységen.

E stratégia változásait és fejlődését talán a Hadrianus császár (i. sz. 117–138) uralkodása idején épült britanniai Hadrianus-fal mentén figyelhetjük meg leginkább. A 130 km hosszú fal 17 erődjében 8400 gyalogos szolgált. 1,6 kilométeres közökben kapuk voltak, s katonának felügyelték az átmenő forgalmat. Az 500 méteres közökben álló tornyokból szemmel tartották a terepet. Hadrianus falának megközelítését hatalmas árok (*vallum*) nehezítette déli irányból. Az árok hegyre fel, völgynek le, mocsáron és bozótoson át, egész Britannián keresztül követte a falat. A faltól délre fekvő 130 km mély övezetben további auxiliáris erődök védték a zord hegyek között a határvézetet. Ha olyan veszélyhelyzet alakult ki, amellyel a helyi csapatok már nem tudtak megbirkózni, egy Eburacumban (York) állomásozó teljes légiosietett a falat védő helyőrségek segítségére. I. sz. 350 után azonban a legtöbb *vici* elnéptelenedett.

A határövezekben élők reakciói

A határvédelem komoly hatást gyakorolt a határ menti közösségek életére. A helyi népek helytől és időtől függően különféle stratégiát alkalmaztak. Legegyszerűbb válaszuk a támadás volt, de a római határvédelem mögé betörni az i. sz. IV. század vége előtt meglehetősen ritkán sikerült. I. sz. 181-ben a barbárok áttörtek ugyan a Hadrianus-falon, ám a római büntető hadjárat minden, a támadók által szerzett előnyt semmissé tett.

Marcus Aurelius a Dunánál hosszú háborút (i. sz. 161–181) vívott a markomannok (szó szerint a határ népei) ellen. A betörések a Rajnán keresztül az i. sz. III. században nagy pusztítással jártak Galliában, és egy helyi, Germániát, Galliát és Britanniát uraló szeparatista császári dinasztia létrejöttét is elősegítették. A dinasztia a regionális védelmi érdekek érvényesítésére törekedett.

A határokon keresztül történő kereskedelmet szabályozták, de nem tiltották meg, s ez Róma-barát érzelmű vezető réteg kialakulását eredményezte a különböző helyi törzseknél. Egyes germániai régészeti leletek arra utalnak, hogy a római árucikkeket megszerző törzsfők vagy vezérek híveiket ezekkel jutalmazták. Ez a kereskedelem Rómát borostyánhoz, prémekhez, vadállatokhoz és rabszolgákhoz juttatta. Barbár katonák azért is átlépték a határokat, hogy a római hadseregben szolgáljanak.

A határ összeomlása

A határrendszer Északnyugat-Európában rövid idő alatt omlott össze. I. sz. 406 telén a keleti törzsek nyomására menekültek nagy tömege kelt át a befagyott Rajnán, és Gallián átvonulva rövid idő alatt elérte Hispaniát. Ezek a népek saját királyságokat alapítottak a birodalommon belül, és átvették a római közigazgatás szerepét.

Britanniában a Hadrianus-fal erődjeit az i. sz. VI. század közepéig lakták. A Duna menti ha-

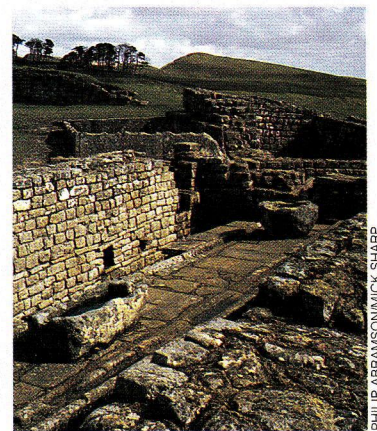

B. GERARD/EXPLORER/AUSCAPE

tárok csak a keletrómai hadsereg i. sz. 378-as, a nyugati gótoktól elszenvedett hadrianopoliszi veresége után omlottak össze. A határok már nem akadályozták az áthatolást. Munkaerő nem volt, a gyenge csapatok nem riasztottak el senkit. Nagyobb betörés esetén a provinciákban tartott csapatokat vetettek be. Ez a gyakorlat addig vált be, amíg a hadsereg létszáma

annyira le nem csökkent, hogy feltöltésére barbár csapatokat kellett megővezetni, akik azonban gyakran független királyságokat alapítottak a Római Birodalom szívében. Ráadásul a tengerészeti technológia fejlődése folytán hajószámra érkeztek idegenek a parti övezetekbe. Világossá vált, hogy a történelmi változásoknak a legerősebb határvédelmi rendszer sem állhatja útját.

△ Hadrianus fala 120 km hosszan szelte ketté Britanniát. Egy római forrás szerint elválasztotta a barbárokat a rómaiaktól.

PHILIP ABRAMSON/MICK SHARP

△ A Hadrianus-fal mentén fekvő Housesteads erődjében a csapatoknak fürdőjük és fejlett egészségügyi ellátásuk volt. Az itt látható illemhely 20 személyes, és állandóan folyó vízzel öblíthették.

BRUCE COLEMAN LTD

◁ Hardknott (Cumbria) erődje védte az Észak-Britannia hegyeinek kopár gerincén átvezető hágót. Az ehhez hasonló erődök szavatolták a távoli határkörzetbe induló utazók és katonai konvojok biztonságát.

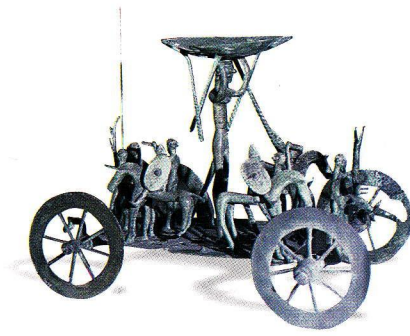

A VASKORI EURÓPA

I . E . 8 0 0 – I . S Z . I 0 5 0

Lovasok, kovácsok és vikingek

GÖRAN BURENHULT

A vasművesség i. e. VIII. századi megjelenésének valóban forradalmi következményei voltak Európában, ami nem csak a kontinens egészen a neolitikumig visszanyúló régi társadalmi rendszereinek gyors összeomlását jelenti.

A történelem során a vas volt az első, mindenki számára hozzáférhető fém, ami szerszámok, fegyverek és ékszerek készítésére is felhasználható. A hatalom alapja nem lehetett többé az értékes nyersanyagok: a réz, ón és cink kereskedelmi útjainak ellenőrzése. Az i. e. 500-as évektől – a Mediterráneummal fennálló kapcsolatok intenzívebbé válása folytán – Európa egyre több területe lépett a történelem fénykörébe. Ugyanakkor a nomád szkíta lovasok Szibériából és az orosz sztyeppekről induló nyugati vándorlása Közép-Európa erős főnökségeinek területén jelentősen befolyásolta a művészetet, a ruházkodást és a katonai stratégiát. A mai Ausztria területén összpontosuló gazdag Hallstatt-kultúra – a szkíta, etruszk és görög kulturális hatások olvasztótégelye – szerepet játszott az egész Európában rövid idő alatt elterjedt kelta hagyomány kialakulásában.

△ Ez a kelet-ausztriai Strettwegben egy Hallstatt-kori temetkezésből előkerült miniatűr bronzkocsi az i. e. VII. századra keltezhető. Keretén lovas harcosok vesznek körbe egy nagyobb, meztelen nőalakot, feltehetően istennőt. A kocsit valószínűleg rituális célokra használták.

RONALD SHERIDAN / ANCIENT ART & ARCHITECTURE COLLECTION

◁ Az Írország nyugati partjainál fekvő Inishmore szigetén Dún Aenghus tengerre néző vaskori kelta erődje évszázadok óta dacol a természettel. Ez a hely valaha vallási központ lehetett, de fekvése és *chevaux de frise* technikával (szorosan egymás mellé illesztett állókövekből) készült erődítménye arra utal, hogy szerepe elsődlegesen védelmi jellegű volt.

C.M. DIXON/PHOTO RESOURCES

Miközben a mediterrán világ és Közép- illetve Nyugat-Európa egyre nagyobb területei léptek történeti korba, északon a germán világ népei az íratlan prehistória újabb 1500 évét élték. Ennek ellenére a „civilizált” déli világgal fennálló kapcsolatok – politikai és kulturális szempontból is – mély nyomot hagytak mindkétféle társadalmon.

Egy új Európa

Hogy megértsük ezeket a nagy horderejű változásokat és az utána következő kelta kultúra kialakulását, át kell tekintenünk a három nagy kulturális fázis: a késő bronzkor, a Hallstatt- és a La Tène-korszakok eseményeit, amelyek az i. e. 1200–400 közötti időszakot jellemezték. Figyelembe kell vennünk az egyre kiterjedtebb mediterráneumi kapcsolatok fontos szerepét is.

Közép- és Észak-Európa késő bronzkori társadalmait, de különösen uralkodó rétegeit, az uniformitás magas foka jellemezte. E társadalmakban új temetkezési szokások terjedtek el. A holttesteket elégették, és a hamvakat urnákban helyezték a temetők földjébe. Ebből a hagyományból származik az urnamezős kultúra elnevezés. Az urnamezős hagyomány megfelel a fontos nyugat-ausztriai lelőhelyről elnevezett Hallstatt-kultúra első két, i. e. 1200–800 közé eső fázisának (A és B), s fontos szerepet játszott a vas fokozatos elterjedésében.

A bronzkor ezen utolsó fázisában intenzívek voltak a Mediterráneum körzetével fennálló kap-

csolatok. A nagy hatalmú főnökök stratégiai fontosságú helyek, magaslatok erődített településein éltek. A társadalom hierarchikus volt. A hatalom alapja a legfontosabb és luxustermékek többlettermelésének lefőlözése volt, ezért cserébe az erős és sikeres vezér a biztonságot ajánlotta. A presztízs és státus utáni vágy jól megfigyelhető a kincsek és áldozati ajándékok gazdag leleteiben.

A Hallstatt C fázis (i. e. 800–600) idején néhány jelentős változás következett be. Egyes körzetekben: a mai Franciaországtól Csehorszáig és a Balkánig, az inhumáció (csontvázas temetkezés) ismét domináns temetkezési formává vált. Ugyanakkor egy sor feltűnően gazdag, hercegi temetkezés (a vezető elit temetkezései, az úgynevezett *Fürstengräber*) is megjelent e körzetekben. Rendszerint gerendából épült kamrákról van szó, amelyekben többek között négykerékű kocsik, lószerszámok és kivételesen gazdag sírmellékletek találhatók.

Hasonló temetkezési szokással keletebbre, például a dél-orosz sztyeppek gerendavázás sírok kultúrájában találkozhatunk, ez a szokás innen eredhetett. Ezek a pazar sírok egy harcos európai arisztokrácia kialakulását fémjelzik. Mindent átfogó politikai hatalom akkoriban ebben a térségben valószínűleg nem létezett. A sok, állandóan harcban álló törzset egymást követő főnökök vezették. Úgy tűnik, hogy ebben a korszakban a Mediterráneummal fennálló kapcsolatok teljesen megszakadtak.

△ Ez a Bajorországban előkerült bronz Tarquinia-kard az urnasíros időszak jellegzetes fegyvere volt.

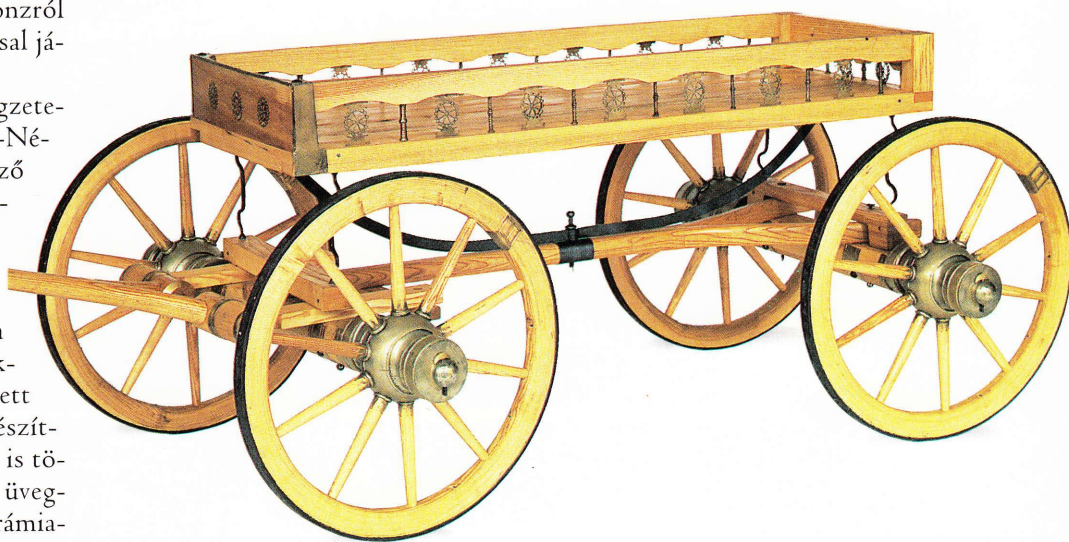
▷ Az osztrák Alpokban fekvő Hallstattó környéke a vaskor bölcsője. Fontos kereskedelmi árucikként számon tartott sóbányái, valamint a gazdag réz- és vaslelőhelyek ösztönözték Közép-Európa első nagy fémműves kultúráinak kialakulását.

ERICH LESSING/MAGNUM

E változások mögött vélhetőleg a bronzról vásra történt, óriási társadalmi felfordulással járó áttérés rejlik.

Az urnamezős hagyomány egyik legjellegzetesebb csoportja a mai Lengyelország, Kelet-Németország és Csehország területére jellemző Lausitzi-kultúra volt. A Saale-folyó körzete és a Balti-tenger déli partvidéke szintén fontos szerepet játszott. Az urnamezős időszak a technikai újítások kora is volt. Kialakult egy fejlett bronzműves technika is, és lehetővé vált, hogy vékony fémlapokból domborított, állatfigurákkal díszített pajzsokat, sisakokat és bronzedényeket készítsenek. Az ötvöző és bronzöntő eljárásokat is tökéletesítették. Egyiptomból átvették az üvegkészítés technikáját is, sok körzetben a kerámia-gyártás is magas szintet ért el. A Hallstatt-területeken megjelent a festett kerámia, a lausitzi kerámia pedig egész Észak-Európa fazekasságára hatást gyakorolt. I. e. 1000 körül az urnamezős temetkezések területén elterjedt a vaskardok használata. Néhány évszázaddal később a vasszerszámok és -fegyverek egész Közép-Európában mindennapossá váltak.

országi Vix kocsitegetkezése. Közép-Európa népeit emellett saját művészi és technikai képzettségük is inspirálta. A németországi Heuneburg agyagblokkokból álló fallal erősített település tervezőjére kétségkívül mediterráneumi prototípusok voltak hatással. A kor fontos erősített településeire bukkantak a németországi Hohenaspergben és Breisachban, valamint a franciaországi Mont Lassois-ban, Château-sur-Salinsban és Châtillon-sur-Glâne-ban. Európában megjelent a feudális társadalom.

Olyan lelőhelyek ásatásai, mint Heuneburgé, bebizonyították, hogy az i. e. VI. században a Hallstatt korszak utolsó fázisában, a feudális társadalom váratlanul összeomlott. Nincs arra utaló bizonyítékunk, hogy a nagy hatalmú fejedelemségek Európában továbbéltek volna a korai vaskor La Tène korszakában. Ez az egyik legnagyobb probléma, s azoknak az őstörténészeknek kell ezzel szembenéznük, akik kísérletet tesznek a térség településtörténeti folyamatoságának bizonyítására. Ludwig Pauli, a Bajor Tudományos Akadémia müncheni munkatársa egy sor olyan alapvető változásra mutatott rá, amelyek az i. e. V. század folyamán zajlottak le Közép-Európában. Az erősített települések pusztulása egybeesett a hercegi temetkezések hagyományának megszűnésével. Ugyanakkor hercegi temetkezések jelentek meg olyan új, korábban ritkán lakott körzetekben, ahol a vas elterjedt. Sok helyen újfajta, elsősorban korai kelta La Tène-típusú dísz tárgyakat és rituális tárgyakat rejtő hercegi temetkezésre leltek. A déli és keleti kulturális hatások a művészetben, kézműiparban és a szimbólumokban öltöttek testet, görög-etruszk palmetták (legyező alakú díszítmények), keleti motívumok és kelta körmotívumok jelentek meg. Ezzel párhuzamosan eltűntek a késő bronzkor és a Hallstatt-kultúra jellegzetes motívumai, a napkorongok, a vízimadarak és a lovak. Európa valójában saját „orientalizáló” folyamatán esett át, kezdetét vette a kelta expanzió.

△ Rekonstruált kocsi a kelet-franciaországi Vix Hallstatt kori kocsitegetkezéséből. Az i. e. VI. századi sír egy nőé volt. A sírmelléklet importból származó luxustárgyai között található egy Görögországból származó feketealakos csésze és egy bronz *kratér* (borkeverő edény), valamint néhány etruszk bronzkancsó is.

RÖMISCH GERMANISCHES ZENTRALMUSEUM

Gazdagság és felfordulás

I. e. 600 körül a politikai helyzet Közép-Európában gyökeresen megváltozott, a térség pedig ismét közvetlen kapcsolatba került a Mediterráneummal. Ez volt az a korszak, amikor az i. e. 750-ben elkezdődött és Massília (Marseille) i. e. 550-es megalapításával tetőző görög gyarmatosítás elérte csúcspontját. A folyamat eredményeként a görög kultúra Dél-Franciaország jelentős területein és szerte Itáliában is elterjedt és nagy hatást gyakorolt az etruszk kultúrára. I. e. 500 körül Görögország a klasszikus korba lépett, néhány évszázaddal utóbb Róma is megjelent a színen, ami később alapvetően meghatározta Európa fejlődését.

Az Alpoktól északra és délre élő népek közötti kapcsolatokra a korszak hercegi temetkezéseiben megjelenő csodálatos luxustárgyak importja utal. Ennek legfontosabb példája a kelet-francia-

◁ Számos késő bronzkori településre leltek Európában. Mindegyikük víz (folyó, forrás vagy tó) mellett feküdt. Néhány körzetben jól megerősített mesterséges szigeteket – tavi telepkeket – építettek. A tavi települések különösen Írországban terjedtek el, ahol nagy számú ilyen, *crannog*nak nevezett telep került elő. A képen egy rekonstruált crannogot láthatunk Quinben (Clare megye, Írország).

△ A Krím félszigeti Kul-Oba kurgánjából származó aranyváza, amely egy Hérodotosz által feljegyzett szkíta legendát ábrázol.

STATENS HISTORISKA MUSEUM, SVÉDORSZÁG

A SZTYEPPI NOMÁDOK VILÁGA

A vaskorban a Kárpátoktól az Altajig nomád lovasok vándoroltak Eurázsia sztyeppjein. Egyik nyugati csoportjuk – a szkíták – nagy hatással volt Európa kulturális fejlődésére.

TÉRKÉP: RAY SIM

Lovasok Keletről

Nemcsak a fejlődő görögországi és itáliai államokkal fennálló kapcsolatok játszottak szerepet a közép-európai feudális társadalmak egységes kelta kultúrává való alakulásában. Európa történelme folyamán először megjelentek a térségben a délorosz és közép-ázsiai sztyeppek ősi nomád lovasai; ezzel kezdetét vette a szkíták nyugati vándorlása.

Erről a népről legtöbbet Hérodotosz görög történetírótól tudunk, aki a perzsa háborúkról szóló negyedik könyvét a szkíták Dareiosz perzsa király ellen vívott harcának szentelte. „Sem városokat, sem várakat nem alapítottak, valamennyien sátrakban laknak és lovas íjászok, nem földművelésből, hanem marhatenyésztésből élnek” – írja róluk. Valóban, többségükben lovas nomádok voltak, de kisebb részük – főként a termékeny Kubáni-alföldön – már áttért a földművelésre. A görögök már az i. e. VII. században kereskedőtelepeket hoztak létre a Fekete-tenger északi partvidékén, ahol kapcsolatba kerültek a szkíta lovas nomádokkal. E kapcsolatot kiterjedt árucserét eredményezett. A szkíta

törzsfők is rendeltek tárgyakat a görög kézművesektől és művészektől, közöttük is elsősorban az aranyművesektől, akiknek alkotásait a sztyeppek gazdag sírhalmában is megtalálhatjuk. I. e. 450-ben Hérodotosz meglátogatta az egyik ilyen fekete-tengeri kereskedelmi kikötőt, a Bug-folyó torkolatában lévő Olbiát, ahol kapcsolatba került a sztyeppi nomádokkal üzletelő emberekkel is.

A nomád lovasok egy fejlett, a kínai nagy fal-tól egészen a Dunáig terjedő – több mint 7000 kilométeren átívelő – kultúrát hoztak létre. Az egyik nyugati nomád csoport – a szkíták – a Fekete- és Kaszpi-tengertől északra eső területeken vándorol. Az évezredek során őseik olyan életmódot alakítottak ki, amelynek fontos résztvevője volt a ló. A Dnyeper körzetében lévő Gyereivkán például a feltárt állatcsontok 74 százaléka lócsont volt. A gyereivkai leletek a Szrednyij Sztog-kultúrához tartoznak, ezt az úgynevezett gödörsíros kultúra követte, ami a katakombasíros kultúrában folytatódott. I. e. 2500 körül a katakombasíros kultúrában jelentek meg az ismert legkorábbi kerek

csik. A már korábban említett gerendavázas sírok kultúrája i. e. 1900 körül alakult ki. Ennek a kultúrának a sírjaiban találkozhatunk először könnyű, lóvontatta kocsikkal. Ezekből az eddig viszonylag megtelepedett életet élő állattenyésztő népekből csak i. e. 1500 körül, az Andronovo-kultúra megjelenése idején kezdtek az igazi nomád társadalmak kialakulni. A szkíták i. e. 500 körül léptek színre.

Szárazság idején a nomádok szokásos vándorlási körzetük határain túlra is eltávolodtak. Keleti, déli és nyugati irányú kiáramlásai a különböző korokban, többé-kevésbé ismertek. A kínai nagy fal legrégebbi szakaszait a Cs'in-dinasztia Si Huang-ti császár építtette i. e. 221 és 210 között, hogy keleti csoportjaik ellen megvédje országát. Valószínűleg szkíta eredetű harcias, nomád lovasok is részt vettek az asszír főváros, Ninive i. e. 612-es elpusztításában.

A hagyomány szerint a szkíták közül került ki a világ legjobb könnyűlovassága. Az mindenképpen igaz, hogy a szkíták, a lovaslás mesterei, a késő bronzkorban és a korai vaskorban fontos szerepet játszottak a ló elfogadtatásában az eu-

rópai hadászat körében. Mivel tömegeket könnyű volt lóhátról hódoltatni, a ló a hatalom gyakorlásának fontos eszközévé vált. Lószerszámokból álló áldozati ajándékok e korra datálható gazdag leletei utalnak az új jelenségre.

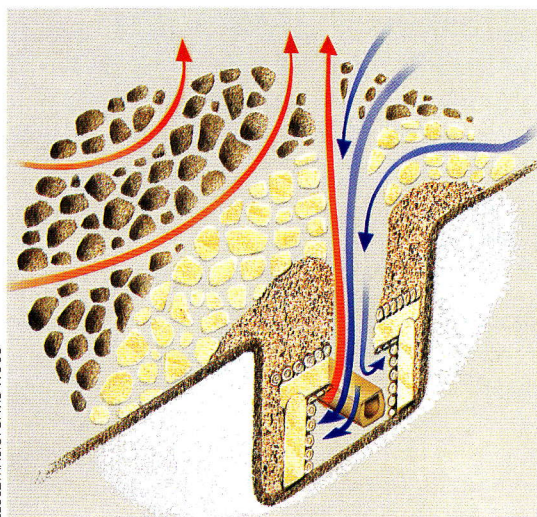
A szkíta hatás azonban nemcsak az aktuális társadalmi változásokban és a katonai stratégiában volt megfigyelhető. A nomád lovasok viselkedése és szokásai is nyomot hagytak Európa kelta és germán ruhaviseletén és ékszerdíszén. Európában megjelent a nadrág, és a lovakat, szarvasokat és madarakat ábrázoló naturalisztikus motívumok továbbfejlődtek a germán világban.

A szkíták fölényes harci technikája, az íj és a nyíl kezelésének módja hosszú ideig a sztyeppék legyőzhetetlen urává tette őket. Hatalmukat csak az i. e. IV. században tudta megtörni egy másik törzs, a szarmaták. Egyes feltételezések szerint ők alkalmazták először a vaskengyelt, ami lehetővé tette számukra, hogy a nyeregben ülve lándzsát használjanak és az ellenséget letaszítsák lováról. Még egy évezrednek kellett azonban eltelnie, hogy a vaskengyel Észak-Európa germán területein is széles körben elterjedjen.

▽ A délorosz sztyeppék hatalmas temetkezési halmjai, más néven *kurgánjai* a szkíták fénykorának lenyűgöző emlékei. E kurgánokba a leghatalmasabb szkíta törzsfőket és urukat a halottak világába elkísérő feleségeiket, szolgálóikat és lovaikat temették.

STATENS HISTORISKA MUSEUM, SVEDORSZÁG

ILLUSZTRÁCIÓ: DAVID WOOD

FAGYOTT SÍROK AZ ALTAJBAN

Az Altaj-hegységben lévő Pazirik lelőhelyen orosz régészek szenzációs felfedezést tettek. A kőből rakott sírhalmok megakadályozták, hogy az alattuk fekvő föld nyáron felfelengedjen, télen pedig lehetővé tették, hogy a fagy a kövek között behatolva egészen a sír aljáig lejusson. Így a gerendából készült sírkamra körül kialakult állandó fagymag jó állapotban megőrizte a szerves anyagokat, köztük a fát, emberi szövetet és csodálatos textíliákat. (L. L. Barkova nyomán)

ERICH LESSING/MAGNUM

△ Svájc nyugati részén, a Neuchâtel-tó partján lévő La Tène lelőhely adta a nevét a vaskor egyik időszakának, amely a Hallstatt-kort i. e. 500 körül felváltotta. Bronzból és vasból készült áldozati ajándékok, valamint fatárgyak kerültek elő a tó sekély vizéből.

A La Tène-kor és a kelta expansió

Miközben a keleti sztyeppeken virágzott a szkíta kultúra, Közép-Európában, a Rajna felső folyása körüli hazájukból kelta törzsek rajzottak szét hatalmas területeken. Az expansió okai nem teljesen ismertek, túlnépesedés és belső konfliktus egyaránt magyarázhatja. Az események klasszikus irodalmi forrásokból és régészeti adatokból rekonstruálhatók. Hérodotosz úgy írja le ezeket a törzseket, mint amelyek „a künétoszokon kívül minden európai népnél nyugatabbra élnek”. Ez a nép az Ibériai-félsziget délnyugati sarkát, a mai Portugáliát lakta. Egy másik görög szerző, Ephoros, a négy nagy barbár nép – kelta, szkíta, perzsa és líbiai – között sorolja fel őket. Később, a rómaiak gall néven ismerték a keltákat.

A kelta társadalmak – néhány harcos közösséggel együtt – gyorsan és jelentősen növekedtek az i. e. VI–V. század folyamán. Két nagy közép-európai központ körül csoportosultak: a németországi Közép-Rajna vidék Hunsrück-Eifel körzetében és az északkelet-franciaországi Champagne körzetében. Mindkettőt kapcsolat fűzte a nagy hatalmú Hallstatt-fejedelemségekhez.

A Massziliával folytatott kereskedelem vitathatatlanul fontos szerepet játszott a folyamatban. Északi termékeket: élelmiszert, aranyat,

vasat, szőrmét és rabszolgákat cseréltek a Kelet-Mediterráneumból és Itáliából származó termékekre. A kelta magterületekkel folytatott kereskedelem legfontosabb útvonala a Rhône völgyét követte. Egyes elképzelések szerint a javak cseréjében a rabszolga volt a legfontosabb árucikk. A kelta harcos társadalmak a távoli északon és északnyugaton rabszolgákat szereztek, és eladták őket a Nyugat-Hallstatt körzetében véglegesen letelepedett kelta fejedelemségekben. Ezek viszont kapcsolatban álltak a Mediterráneummal, ahol különösen a phókaiak (a mai Törökország területén fekvő ókori város lakói) és az etruszok voltak hírhedt kalózok és rabszolga-kereskedők.

Az i. e. VII. század vége felé azonban a kelta harcos közösségek is kiépítették saját, közvetlen massziliai kapcsolataikat, és többé-kevésbé függetlenné váltak a régi Hallstatt-körzet kereskedőitől. Ez komoly politikai változásokat eredményezett Közép-Európában. Egy sor más, a Mediterráneumban i. e. 500 körül kezdődő folyamat is hatással volt a fejlődésre. A széles körű görög gyarmatosítás, így a korzikai Alalia megalapítása, azt eredményezte, hogy a görög kereskedelmi flották az etruszk kikötők érintése nélkül is elérhették Massziliát. Ugyanakkor a kis-

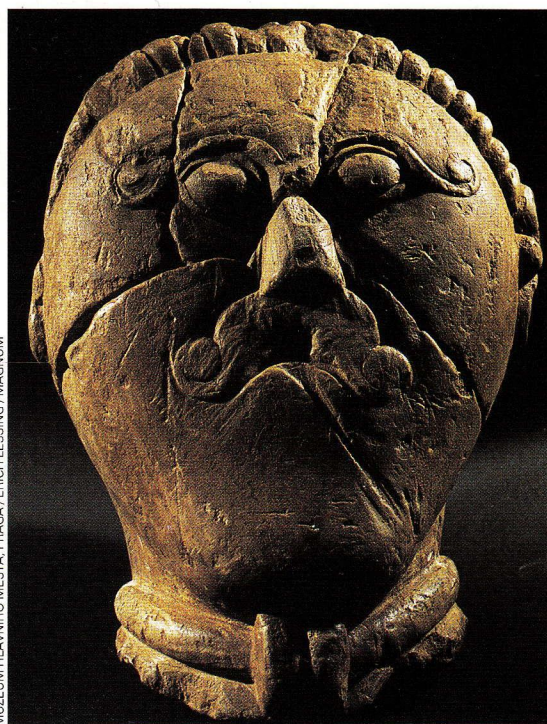

ázsiai politikai fejlemények, például a perzsa háborúk hatására, a görögök nyugati gyarmataik iránti érdeklődése is csökkenni kezdett. Ennek eredményeként e gyarmatok független, nyugat-mediterráneumi régiót alkottak. A Mediterráneum közepén, Dél-Itáliában és Szicílián található görög városok stratégiai szempontból kulcsszerepet tölthettek be. Ezek az események a hagyományos kelta társadalmak széthullásának megindulásához, majd ennek eredményeként befolyásuk széles körben való érvényesüléséhez vezettek. Európa kelta csoportjai sohasem alkottak egységes államot, de még egységes etnikai csoportot sem. Sok nyelvjárásuk közeli rokonságban állt egymással, máskor viszont egymástól teljesen eltérő nyelvet beszéltek. Különböző, még a késő bronzkor Hallstatt-hagyományából származó uralkodócsaládjaik és főnökeik számos független, stratégiaileg előnyös helyen épült oppidumukból kormányzott körzetet hoztak létre. Az oppidumok gyakran magaslati helyeken fekvő, jól megerősített települések, képzett kézművesekkel és virágzó kereskedelemmel rendelkező fontos kulturális központok voltak. A becslések szerint egyedül Galliában (amely a mai Franciaország egész területét, Belgium egyes részeit, Nyugat-Németországot és Észak-

Itáliát foglalta magába) 700 oppidum volt, közöttük a Caesar hadjáratai során híressé vált Alesia, Bibracte és Avaricum. Az ilyen város jellegű települések egyik legalaposabban kutatott példája, a dél-németországi Manching, önmagában is külön kategóriát alkot.

A kelták váltak az első, Alpoktól északra élő és történetileg is ismert néppé. Jelentős szerepet játszottak a keleti, mediterráneumi és közel-keleti kulturális hatások közvetítésében. A kelta világban a vallási, művészeti és társadalmi élet helyi hagyományai keveredtek a szkíta, etruszk és görög hatásokkal.

Az i. e. V. századtól a kelta törzsek – néha békés betelepülés, néha pedig katonai hadjáratok útján – Európa legnagyobb részét benépesítették. I. e. 400 körül a mai Svájc területén élő kelták elérték Itáliát. I. e. 386-ben az Allia folyónál legyőzték a római hadsereget, és a Capitolium kivételével porig égették Rómát. Innen délre, Apulia és Szicília irányába vonultak tovább. Ugyanakkor kelta törzsek telepedtek meg Dél-Anglia nagy területein, így Cornwallban, majd Wales és Skó-

MUZEUM HLAVNIHO MESTA, PRÁGA / ERICH LESSING / MAGNUM

cia, röviddel ezután pedig Írország következett. Az i. e. III. században kelta törzsek a Balkánra is beszivárogtak, itt azonban i. e. 279-ben, miután felgyújtották a delphoi templomot, vereséget szenvedtek. Egy másik kelta csoport Kis-Ázsiába vándorolt, ahol Galatia néven államot alapított. A kelta világ központja azonban a mai Franciaország és Észak-Itália volt. Ezt a rómaiak által „Gallia Narbonensis” és „Gallia Cisalpina” néven ismert két körzetet a későbbi események szorosan a római történelemhez kapcsolták. I. e. 225-ben a kelta törzsek ismét benyomultak az Appennin-

▽ A „Battersea-pajzsot”, a kelta kézműipar e csodálatos remekét 1857-ben találták Londonnál a Temze vizében. Az i. sz. I. század elejére datálható bronzpajzs felületét üvegberakás és pajzsdudorok illetve indákat formázó öntött bronzrátétek díszítik.

C. M. DIXON / PHOTO RESOURCES

◁ Ezt a valószínűleg istenséget ábrázoló kelta kőbűszköt a csehországi Mšecké Zehrovice közelében, egy rituális szentély lelőhelyén találták. I. e. 150–50 közöttre keltezhető.

KELTA EXPANZIÓ

Az i. e. V. századtól a kelta kultúra közép-európai magterületéről fokozatosan elterjedt a Brit-szigeteken, Ibériában, Itáliában, a Balkánon és Kis-Ázsiában. Ugyanekkor a nomád szkíták nyugati irányba, Európa felé vándoroltak.

△ Kelta harcos isten bronzszobra az észak-franciaországi Oise-ban fekvő Saint-Maur-en-Chaussée-ből.

A. LE TOUQUIN / EXPLORER / AUSCAPE

félszigetre, de az etruszk partvidéken, Telamonnál az egyesített római–etruszk seregek legyőzték őket. A rómaiak ezután meghódították Gallia Cisalpinát és provinciává szervezték.

I. e. 121-ben Gallia Narbonensis is provincia lett, bár a lázadó törzsek elleni harcok itt még sokáig elhúzódtak. A gallok híres főnökük, Vercingetorix vezetésével fellázadtak, de a felkelést i. e. 52-ben, Alesia ostroma után sikerült leverni. A kelta hatalom véget ért, és Caesar Gallia maradék területeit is meghódította.

Bár a harcias kelták politikai hatalmát Caesar hadjáratai és a Római Birodalom rákövetkező expansziója szétzúzta, a kelta kultúra, művészet, zene és hitvilág napjainkig fennmaradt. Ez a kontinuitás különösen olyan marginális övezetekben, mint például Bretagne, Wales és Írország volt számottevő, itt ugyanis a kelta törzsek viszonylag zavartalanul éltek.

A közép-európai kelta törzsek a Hallstatt korban bevezették a vasgyártást, ami kétségtelenül döntő szerepet játszott politikai és gazdasági sikereikben. A Hallstatt rövidesen átalakult a svájci Neuchâtel-tó partján fekvő fontos lelőhelyről La Tène-nek nevezett kultúrává. Az erre az időszakra datálható gazdag fejedelmi temetkezések a hatalom jelentős koncentrációjáról tanúskodnak. A szkíta, görög és keleti motívumokat tehetséges művészek spirál- és örvényvonalakból valamint stilizált állatalakokból álló életteli, naturalisztikus kompozíciókká alakították. Az ékszerek, fegyverek és ivóedények járulékos díszí-

△ Ezt a nagyméretű ezüstüstöt a dániai Jütland Vesthimmerland körzetében fekvő Gundestrup mellett egy mocsárban találták 1891-ben. A valószínűleg egy kelta kézműves által a Balkánon, Thrákiában i. e. 100 körül készített üst végül az észak-európai germán területek belsejéig eljutott.

NATIONALMUSEET, DÁNIA

▷ Szemben Ezt a gyönyörűen megmunkált bronzarcot díszítésként egy, a dániai Jütland Als körzetében, Dejbjergnél talált négykerekű kocsi oldalára erősítették. Az i. e. I. évszázadra keltezhető.

tése öntött üvegyöngyökből és vörös zománcberakásból állt. A kerámiát jó minőségű, szépen festett korongolt edények jellemezték. A kelták hellenisztikus és görög prototípusok után saját pénzt is vertek. E tény az intenzív és kiterjedt kereskedelmi kapcsolatok meglétéről tanúskodik, ezekben a csere elsődleges kelta árucikkei a fémműves termékek voltak.

Számos látványos észak-európai, különösen dániai tűzegláplelet tartalmazott közép-európai kelta műhelyekből származó tárgyakat, amelyek kereskedelem útján érték el a germán világot. Ilyen tárgy volt például a vesthimmerlandi Gundestrupnál előkerült híres ezüstüst vagy a jütlandi Als közelében fekvő Dejbjergben talált két négykerekű kocsi is. Miközben ezek a tárgyak csaknem bizonyosan az isteneknek szánt ajándékok, az erre a korra datálható híres, feltűnően jó állapotban megmaradt dániai és észak-német tűzeglápi holttestek valószínűleg kivégzett bűnözők voltak. Tacitus római történetíró leírja, hogy a tolvajokat, homoszexuálisokat és árulókat hogyan ölték meg fojtózsínorral, és hogyan fektették őket mocsaras vízmedrekbe. A legtöbb tűzeglápi holttest komoly bántalmazások nyomait viseli, és csak néhányuk volt teljesen felöltözve (lásd *A lindow-i ember: 2000 éves emberáldozat* című fejezetet).

A délen lezajlott politikai fejlődés az északon élő germán népeket is bevonta a kiterjedt – ám ekkor már egy teljesen más hatalommal, Rómával folyó – cserekereskedelembé.

A LINDOW-I EMBER: 2000 ÉVES EMBERÁLDOZAT

I. M. STEAD

A lindow-i ember az angliai Manchester melletti Lindow Moss egyik tőzeglápjából 1984-ben előkerült ókori holttest. Az előző évben a tőzeget fej-
tő munkások emberi fej maradványaira bukkantak, ezek után nem lepődtek meg, amikor ugyanazon a helyen egy láb is előkerült. Kapcsolatba léptek egy régésszel, aki azonosította a test többi részét. A maradványokat a tőzegből tömbben kiemelték és a British Museumba küldték megtisztítani.

A tőzegtömb egy felsőtestet rejtett, amit a tőzegfejtő gép kettévágott; a gép darabjaira tépte a test többi részét. A test egyéb részei – a munkások által megtalált lábbal együtt – a kifejtett tőzegből kerültek elő. A sötétbarnára színeződött bőr legnagyobb része jó állapotban maradt, a testet azonban a tőzeg súlya teljesen összelapította. A holttest arccal lefelé feküdt a tőzegláp egyik medencéjében. A minden baktériumot elpusztító huminsav és csersav tőzegben lévő viszonylag magas koncentrációjának, illetve az oxigénhiánynak köszönhetően a test épségben megmaradt.

A lindow-i ember halálának idejét igen nehéz volt meghatározni, többek között azért, mert a férfi meztelen volt és semmilyen tárgyat nem találtak mellette. A test helyzete – 2 méterrel az eredeti felszín alatt – arra utalt, hogy ősi halottal van dolgunk. A hozzá kapcsolható pollenminták vizsgálata és a szénizotópos kormeghatározás azt mutatta, hogy legalább 2000 évvel ezelőtt élt. A test radiokarbon meghatározású kora jelentősen változott, de a legutóbbi, 19 mintából elvégzett vizsgálat megállapította, hogy a férfi az i. sz. I. században vagy a II. század elején halhatott meg.

A lindow-i embert, mielőtt egy sebész alaposan megvizsgálta volna, fotogrammetriával (fényképekről készült mérésekkel), xeroradiográfiával (nagy felbontó képességű röntgensugarakkal) és scannerrel (CAT-letapogatóval és mágnesrezonanciás képalkotással) is vizsgálták. A szakértők szerint húszas éveinek közepén lehetett, 168 cm magas és 60 kg súlyú volt. Teljesen egészséges volt, annak ellenére, hogy néhány gerincscsigolyáján Schmorl-csomókat találtak (a csigolyák szélső lapjain lévő mélyedések, amelyek valószínűleg komoly túlterheléstől keletkeztek) és férgektől is szenvedett. Vércsoportja nullás volt. Bajszát és szakállát ollóval vágta és körmeit is szépen lekerekítették. Májából, tüdejéből és szívéből semmi sem maradt, de egy emésztett étellel teli béldarabját megtalálták. Utoljára különböző búzák (tönköly és tönkebúza) keveréklisztjéből nyílt tűzön sült lepényt evett.

A lindow-i ember nem a mocsárba fulladt bele, hanem megölték, és utána dobták vízbe.

A halottszemle megállapította, hogy egy kisebb baltától származó ütés elkábította és beszakította a koponyáját. Ezután fojtózsínórral megfojtották (a csomós kötél jó állapotban megmaradt), ami a nyakát is eltörte, végül még a torkát is elvágták. A fojtózsínór helyzete meggyorsíthatta a vérvesztést, ami rituális kivégzésre, és nem közönséges gyilkosságra utal. Egy apróság talán a gyilkosok személyére is fényt vet: a férfi belében néhány fagyöngy pollent találtak, amelynek régészeti előfordulása nagyon ritka. Fagyöngyöt használtak azonban a druidák, a kelta világ filozófus papjai, akikről tudjuk, hogy emberáldozatokon is részt vettek. Keveset tudunk róluk, de az i. sz. I. századi Britanniában kétségkívül tevékenykedtek.

Miután a testet kiemelték a mocsárból, felmerült annak a veszélye, hogy kiszárad, összezsugorodik és darabjaira hullik. A lebomlást először is a test hidegen és nedvesen tartásával akadályozták meg. Véglegesen fagyasztó szárítással tartósították: 10 hétre polietilénlikolba (vízben oldódó viaszba) fektették, majd három napig fagyasztották, végül pedig hetekig tartó fagyasztó szárításnak vetették alá. Az erőfeszítéseket siker koronázta, a test alig ment össze, színe és textúrája nem változott. Ma a British Museum állandó kiállításán látható.

1987-ben ugyanebből a mocsárból egy másik felnőtt férfi teste is előkerült, de a tőzegvágó csúnyán összeroncsolta. Valószínű, hogy az 1983-ban talált fej ehhez a testhez tartozott. Halálának okát még nem állapították meg, de egyértelműnek tűnik, hogy a lindow-i emberrel egy korban élt.

◁ A lindow-i ember felsőteste egyik leszakadt lábával a British Museum kiállításán.

A germán népek és Róma

Miután Caesar pacifikálta Galliát, Észak-Európa germán népei is kapcsolatba kerültek a Római Birodalommal. A római történetírók most a germánok törzseit írták le részletesen, és a történelem során először, megismerhetjük az egyes törzsek neveit. A történetírók érdekes kortárs betekintést nyújtottak a prehisztorikus szokásokba, hitvilágba és politikai állapotokba. A germán törzsfőket tehetséges parancsnokokként ismerhetjük meg, akik még a római legiók fölényét is megkérdőjelezték. E történelmi eseményekre vonatkozó ismereteink nagyrészt Tacitusnak az Évkönyvek (*Annales*) és *Germania* című munkáiban olvasható csodálatos beszámolóiból származnak, de a képet más római szerzők, például Plinius és Vergílius valamint a görög Sztrabón is színesítették.

Uralkodása alatt Augustus (i. e. 31–i. sz. 14) konszolidálta a birodalom határait. A rákövetkező évszázadokban az északi germán törzsekkel fennálló kapcsolatok a békés kereskedelem és a háborúskodás között váltakoztak. Észak-Európában az i. sz. I. század és i. sz. 400 közötti korszakot római vaskornak nevezik. A határ a Duna és a Rajna vonalát követte. Amikor i. sz. 9-ben Augustus elhatározta, hogy a mai Németország nagy területei annektálásával északon az Elbáig tolja ki a határt, a kísérlet a teutoburgi erdőben katasztrófával végződött. A Publius Quinctilius Varus vezette római hadsereget ugyanis a cheruszusok főnöke, Arminius által vezetett egyesített germán sereg az utolsó emberig lemészárolta. A római határ vagy *limes*, ahogy akkor nevezték, nagyjából a Rajna vonalát követte. A Rajna stratégiai és kereskedelmi szempontból egyaránt fontos torkolata római kézen volt. A hosszú határt komolyan megerősítették: erődök és őrtornyok épültek, északon a mai Hollandiától délen le egészen a Balkánig.

Az Észak-Európa korai vaskori társadalmiban bekövetkezett társadalmi és gazdasági változások az árucikkek cseréjének új rendszereiben is megnyilvánultak. A presztízsjavak és státuszszimbólumok bronzkort jellemző forgalma szorosán kötődött a Közép-Európából Skandináviába bronzot szállító kereskedelmi utak ellenőrzéséhez. Ilyen árucikkeket gyakran helyeztek az isteneknek szülő áldozatul tavakba vagy mocsarakba, ezzel az ajándékozók tekintélyt szereztek maguknak. A késő bronzkor és a korai prerómai vaskor idején azonban ez a forgalom megszűnt. Európa érdeklődésének középpontjába a Mediterráneum került.

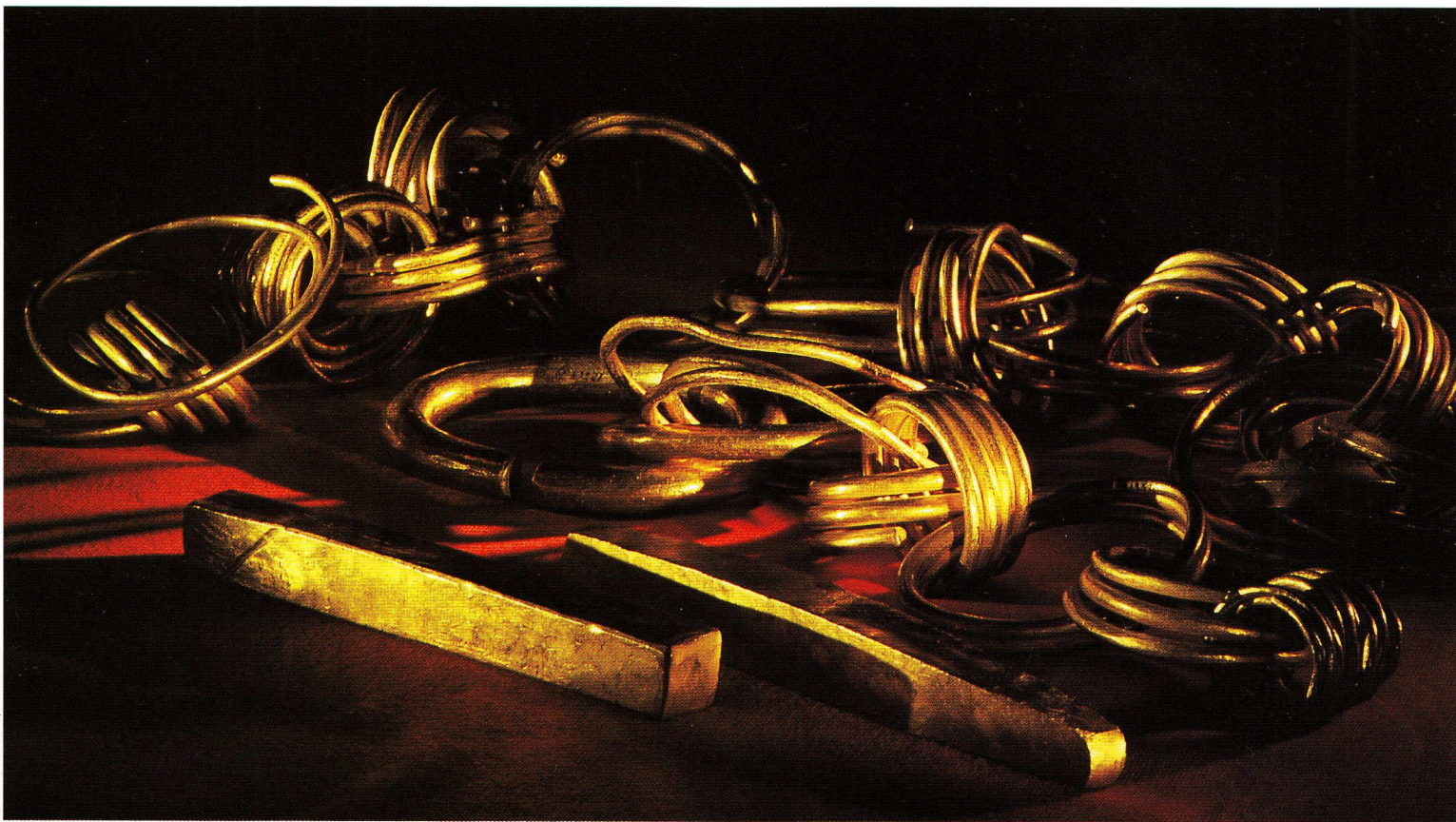
Az import javak az időszámításunk előtti utolsó századokban ismét felbukkannak a régészeti leletek között, de ezek már egy másfajta csererendszer kialakulására utalnak. A luxuscikket a törzsfőnökök és uralkodócsaládok osztották szét, céljuk valószínűleg minden eddiginél inkább a barátság és a hűség törzsek közötti és saját törzscsoporton belüli biztosítása volt. A gazdag harcossírok bizonyítják, hogy a fegyverbíró férfiak egyre jobban kötődtek a politikai rendszerhez. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy a főnökök gazdagabbak lettek, számuk azonban csökkent: a hatalom kevesebb kézben összpontosult, ami a centralizáció folyamatának megindulására utal. A korszak luxustárgyait elsősorban gazdag sírokból, ritkábban az istenek áldozati ajándékaiból ismerjük. Utóbbiak között egyre több a fegyver és más hadfelszerelés, ami bizonyos katonai eseményekre és egy sokkal szilárdabb hatalmi rendszer kialakulására utal. A centralizáció i. sz. 100 körül szilárdult meg teljesen. Kereskedelmi utak Észak-Európát a római provinciák kialakuló feudális társadalmával és kézműipari központjaival összekötő hálózata épült ki. Akad néhány látványos példája a germán világot ilyen módon elért luxuscikkeknek, például különféle római boroskészletek, bronzszitulák (vödör alakú edények), bormerítő kanalak, szűrők és ivóedények.

◁ GERMÁN KERESKEDELMİ ÚTVONALAK

A Római Birodalommal fennálló élénk kereskedelmi kapcsolataik eredményeként számos, a Rajna és a Duna északi partján élő nép átvette a mediterrán kultúra elemeit és továbbadta a még északabbra élő törzseknek. Az árucikkeket néhány esetben az itáliai anyaország kézműves központjaiból és bronzműves műhelyeiből szállították, de az Észak-Európát elért tárgyak inkább a közeli római provinciákból, például Galliából származtak. Arra is van bizonyítékunk, hogy a Rajna torkolatából induló római flották északon egészen Skandináviáig eljutottak. Augustus híres ankarai templomfelirata, a *Monumentum Ancyranum* megemlíti a mai dániai Jütland területén élt cimberes földjére tett utazásokat is.

▽ A Rajna nemcsak a Római Birodalom és a germán fejedelemségek határát alkotta, de itt húzódott az írott történelem és az íratlan prehistória közötti választóvonal is.

CARL O. LOFMAN/PROMEDIA

△ A Római Birodalom i. sz. V. századi összeomlását követően tömérdek arany forgott az észak-európai germán törzsek között, melynek jó része Skandináviába került. Ez a svédországi Timboholm-ból előkerült aranykincs 2 öntecsből és 26 spirálgyűrűből áll. Együttes súlyuk több mint 7 kg.

△ Ehhez a Hobynban (Lolland, Dánia) előkerült gyönyörű csészéhez hasonló római ezüstdíszek ajándékként, kereskedelmi árucikként vagy hadiszákmányként messze a Római Birodalom határain túlra is eljutottak.

NATIONALMUSEET, DÁNIA

Az északi germán törzseknek nyilvánvalóan valami értékeset kellett ezekért a luxuscikkekért kínálniuk. Az állatbőröknek és szőrméknek valószínűleg fontos szerep jutott, mivel a római hadseregnek – a ruházathoz, sátrakhoz, pajzsokhoz és lószerszámokhoz – rengeteg bőrről volt szüksége. A római importnak a svédországi Öland szigetén megtalált gazdag leletei mellett bőrfeldolgozás bizonyítékai és nagyszámú lóáldozat is napvilágra került. Mindez arra utal, hogy a szigeten exportra szánt bőrt dolgoztak fel, és szintén export célú lótenyésztés folyt. A vas, borostyán, méhviasz, gyapjú és szinte biztosan a rabszolga is, fontos árucikk lehetett, míg

sok délebbi germán területen a só és a réz számított a legfontosabb kereskedelmi cikkek. Élelmiszerek, például szárított hús, hal és gabonafélék is szerepet kaphattak a kereskedelmi forgalomban. Az i. e. I. században a legkeresettebb római termékek – így a campaniai Capuában létrehozott nagy fémfeldolgozó központok csodálatos bronztárgyai – közvetlenül Itáliából érkeztek. Kiváló minőségű agyagedények (úgynevezett *terra sigillata*), aranytárgyak, római érmék és üvegtárgyak az Adria-parti Aquileán, majd az Alpok hágóin keresztül megtalálták útjukat Noricum római provinciájába (ma Ausztria), onnan pedig Carnuntumon, Csehországon és Morvaországon keresztül eljutottak a Balti-tenger partvidékén élő germán népekhez. Valamivel később Gallia műhelyei és kereskedel-

mi állomásai látták el az északi területeket iparcikkokkal. Úgy tűnik, hogy a dániai Zealand szigete gazdasági és politikai hatalmi központ volt ebben a cserekereskedelmi rendszerben.

Népek vándorlása

Az i. sz. II. század elején a Római Birodalom elérte csúcspontját. Hadrianus császár uralkodása (i. sz. 117–138) alatt hatalmas védőfal épült Észak-Angliában. A birodalom hosszú határszakaszainak ellenőrzése hatalmas összegeket emésztett fel. A gazdasági nehézségek a messze-menő következményekkel járó belső széttagolódással együtt az i. sz. II. század vége felé drámai módon meggyengítették a birodalmat. Ugyanakkor a germán törzsek kezdtek ráébredni, hogy az egység erőt jelent.

I. sz. 161 és 181 között zajlottak le az úgynevezett markomann háborúk, amelyek során a markomannok, kvádok, hermundurok és longobárdok egyesített erőinek először sikerült időlegesen átlépniük a limest. Ezután, i. sz. 260-ban a szászok, frankok és alemannok egyszer s mindenkorra a Rajnától délre tolták a határt. Ez volt a nem teljesen ismert okok miatt meginduló germán vándorlások és katonai vállalkozások nyitánya. A gót törzsek elhagyták észak-lengyelországi hazájukat és i. sz. 275-ben meghódították Dáciát. A frankok ugyanakkor délen egészen az Ibériai-félszigetig előretörték. A népvándorlás korának pontos kezdete azonban i. sz. 375-re tehető, amikor a hunok közép-ázsiai lovas népe

VIDÉKI TELEPÜLÉS AZ ANGOLSZÁSZ ANGLIÁBAN

HELENA F. HAMEROW

Az angol falu eredete iránti megnövekedett érdeklődés Britannia legkorábbi angolszász közösségeire irányította a régészeti kutatás figyelmét. Az épületeket, méretüket, alaprajzukat és az i. sz. V–VIII. század közötti települések területi megoszlását intenzíven kutatják. A régészet, a helynévkutatás, a topográfia és a történeti dokumentumok mind szerepet kaptak a korai angol falu megismerésében. Ezen falvak régészeti nyomait azonban nehéz

azonosítani, így csak viszonylag későn, az 1960-as és 1970-es években kezdődtek meg módszeres ásatásaik.

Az angolszász közösség hagyományos képe a „Ye Olde English Village”, vagyis a néhány nagycsaládból álló kis közösség, röviddel az i. sz. V–VI. századi népvándorlások után kialakult a germán népeknek azokból az etnikailag kevert csoportjaiból, akik angolszász néven váltak ismerté.

Az első tudományosan feldolgozott korai szász települést az 1930-as években tárták fel. Azonban csak az 1960-as és 1970-es években végeztek olyan nagyméretű ásatásokat, amelyek lehetővé tették az angolszász közösségek életének rekonstrukcióját. Az angolszászok két nagy épülettípusból álló településeken éltek: az egyik téglalap alaprajzú, cölöpökre épült gerendaház volt paticsfallal és zsúpfedéllel; a másik épülettípus pedig egy földbe süllyesztett padlójú kis kunyhó, melyet elsősorban raktárként és műhelyként használtak. Az i. sz. V–VI. századi települések laza szerkezetűek, mindössze pár kerítéssel és szekérúttal. A néhány gazdag sírmelléklettel ellátott temetkezés ellenére sem ismerünk ebből a korszakból nagy méretű épületeikkel kiemelkedő „magasabb státusú” településeket. A települések mérete a suffolki West Stow két-három családos közösségétől az Essexi Mucking 100 családos közösségéig változott.

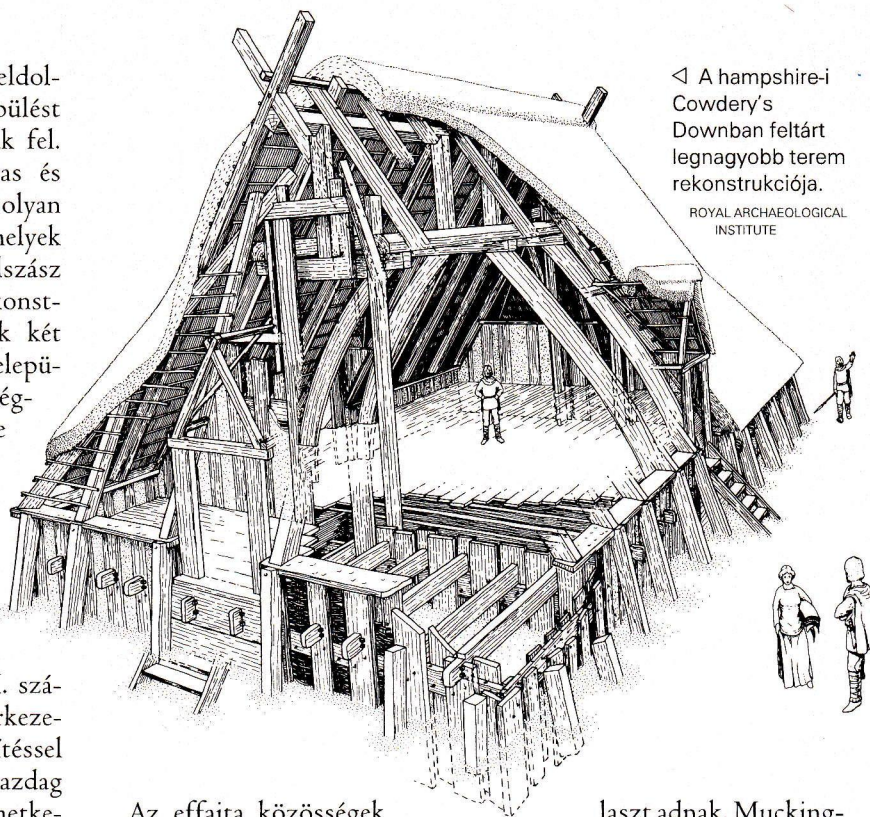
Gazdaság és kereskedelem

West Stow-ban állatcsontok, gabonamag-maradványok és ipari hulladék kivételesen teljes együttese került elő. Az észak-yorkshire-i West Heslerton ma is folyó ásatásai további részletekkel gazdagítják a mezőgazdaságról kialakult képünket. Az árpa, a zab, a rozs és a búza termesztését váltakozó hangsúllyal a szarvasmarha, a sertés, a juh, néha pedig a ló tenyésztése egészítette ki.

Az effajta közösségek „önellátó” és elszigetelt jellegéről kialakult hagyományos kép szemben a távolsági kereskedelem végig működött a korszak folyamán. Erre utalnak a borostyán-, nemesfém, hegyikristály, ametiszt- és érmeleletek, valamint az angolszászok európai anyaországból, illetve a Mediterráneumból importált fibulák is. A vassal, bronzsal és kerámiával folytatott helyi és távolsági kereskedelem szintén fontos szerepet játszott ezekben a gazdaságokban.

A települések és a hozzájuk tartozó temetők feltárásai további információkat adhatnak a legkorábbi angol falu demográfiai szerkezetéről és gazdaságáról. Ezek a kutatások kétségkívül legalább annyi kérdést foglalkoztatnak, mint amennyire vá-

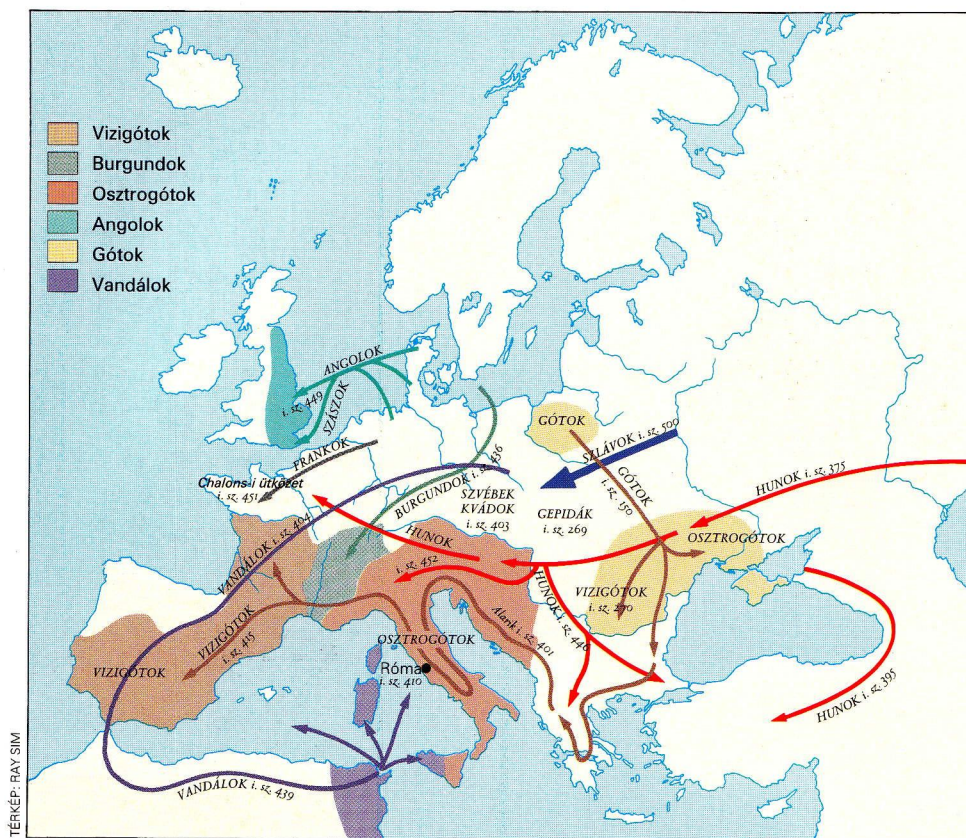
laszt adnak. Mucking-nál például két temetőt is feltártak, melyek számos, társadalmi tagozódásra utaló gazdag sírt tartalmaztak. A település 50-60 rendezetlenül szétszórt „gerendacsarnokból” és több mint 200 földbe süllyesztett (de nem azonos korú) kunyhóból állt. Egyetlen nagy, „magas státusra utaló” épületet sem találtak itt. Lehet, hogy ez a nyilvánvaló paradoxon inkább a családokon belüli, semmint a családok közötti társadalmi tagozódásra utal? Amennyiben így van, a gazdag temetkezések családfejek és nem a közösség kiemelkedően gazdag tagjainak sírjai lehetnek. Biztosnak tűnik, hogy az i. sz. VII. századig a hatalom viszonylag képlékeny volt, és nem jelentette egyes nemzetségek monopóliumát.

A társadalmi elit kialakulása

A régészeti kutatások bebizonyították, hogy néhány egymáshoz kapcsolódó társadalmi-gazdasági változás zajlott le az i. sz. VII. században. A temetkezések nagy része kevés sírmellékletet tartalmazott vagy teljesen üres volt, míg egy némely sír különösen gazdag. Ennek legmegdöbbentőbb példája a suffolki Sutton Hoo minden bizonnyal királyi hajótemetkezése. Ugyanakkor megjelenik néhány azonosíthatóan magas státusú, nagy központi épületekkel és gondosan elrendezett alaprajzzal kialakított település, mint Milfield és Yeavinger vagy Cowdery's Down. Ezek a települések és temetkezések arisztokratikus vezetőréteg kialakulására utalnak. Az i. sz. VII. század elejétől még a „közönséges” településeken, például West Stow-ban is megjelennek a valószínűleg tulajdonhatárt jelölő kerítések.

Az is világos, hogy sok korai angolszász település nem kötődött egy adott helyhez. A kontinentális Európában jól ismert a fokozatosan „vándorló” települések fogalma. Több száz méteres hirtelen áthelyeződés is előfordul, de sokkal gyakoribb a fokozatos eltolódás: amikor az összedőlt ház helyett egy új területen építenek házat, a régi tanyaudvart pedig megművelik. A Muckinghoz hasonló angolszász településekről származó adatok arra utalnak, hogy ez volt a helyzet Angliában is, ahol igazi, állandó települések valószínűleg még évszázadokig nem alakultak ki.

A NÉPVÁNDORLÁS KORA

A Római Birodalom összeomlása a germán népek nagyszabású vándorlását idézte elő. Számos törzs elhagyta észak-európai hazáját, és néha új királyságokat alapítva olyan távoli területekre is eljutott, mint Észak-Afrika. A dél-jütlendi és észak-germániai angolok és szászok ekkor keltek át az Északi-tengeren, és telepedtek meg Britanniában. A gótok az i. sz. II. században a Balti-tenger északi partvidékén éltek, és az i. sz. III. században már a Fekete-tenger északi partvidékén voltak.

a délorosz sztyeppekről betört Európa szívébe. Egy évszázadon át pusztították Közép-Európa nagy területeit, amivel az egész germán világot mozgásba lendítették.

A gótok két csoportra szakadtak, a keleti gótokra (osztrogótok) és a nyugati gótokra (vizi-gótok). A keleti gótokat legyőzték a hunok, míg a nyugati gótok i. sz. 378-ban benyomultak a Balkánra, majd i. sz. 401-ben Itáliába. Theodosius római császár i. sz. 395-ben két részre, egy nyugati és egy keleti félre osztotta a birodalmat. I. sz. 410-ben a gótok Alarik vezetésével elfoglalták Rómát. Szinte ugyanebben az időben a rómaiak feladták Britanniát, melyet rövidesen megszálltak a Dél-Jütlandról és Észak-Németországból érkező angolok és szászok.

Ekkor már Gallia is nyitva állt a germán beözönlés előtt. I. sz. 400 körül a frankok indultak meg északról, majd i. sz. 406-ban a vándalok, szvébek, longobárdok, kvádok, gepidák, herulok, alemannok és burgundok özönlöttek be keleti irányból. A kortárs szerzők szemléletesen írják le barbár pusztításaikat. I. sz. 446-ban keleten Attila lett a hunok királya. I. sz. 451-ben hunokból és szövetségeseiből, keleti gótokból, gepidák-ból és herulokból álló hatalmas seregével nyugat felé indult. Miután elpusztította Észak-Gallia nagy részét, szembekerült Aëtius nyugati gótokból, frankokból, burgundokból és szászokból álló seregével. A csata Catalaunum síkságán, a Szajna közelében zajlott le. Attila vereséget szenvedett. A hunok röviddel ezután eltűntek

Európa színpadáról. A germán törzsek Nyugat-Európában átvették Róma szerepét, és i. sz. 500 körül Klodvig megalapította a Frank Királyságot, Nyugat-Európa elkövetkező 500 évének domináns erejét és kulturális közvetítőjét.

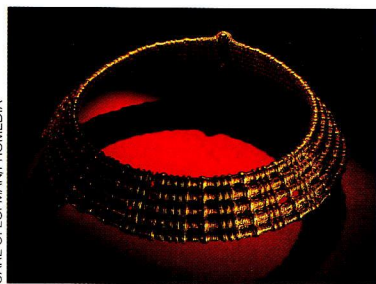
Emelkedő hatalmak északon

A gót történetíró Iordanes és a görög szerző Prokopiosz írásai alapján elképzelhetjük a Skandináviát i. sz. 500 körül benépesítő törzsek nagy számát. Közülük néhány törzset egész pontosan elhelyezhetünk a térképen, míg mások neve bizonyára félreértésen alapul. Valószínűleg ezektől a szerzőktől származik a lappok (latin *screre-fennae* vagy görög *szkrihifinoi*) és a tőlük délre élő svédek (a forrásokban *svaerek* vagy *suetidi*) első történeti leírása. A lappok vándorló vadászgyűjtögetők voltak, a svédek letelepedett életmódot folytattak. A *Raumariccae* néven említett körzet valószínűleg azonos a mai norvégiai Romerikével, míg a rygi nép minden bizonnyal a szintén a mai Norvégiában fekvő Rogaland területet lakta. A danik egyértelműen Dániában, míg a finnük Finnországban éltek.

Úgy tűnik, hogy a germán népek ilyen sokasága között néhány körzet különösen fontos szerephez jutott, és a késő vaskor idején ezekből jelentős központok alakultak ki. A Malar-tó medencéje Kelet-Svédországban, Öland és Gotland balti szigetei, Dél-Norvégia valamint Dánia mind fontos szerepet játszottak az államok elkövetkező kialakulásában.

A kontinensről származó luxuscikkek áradata továbbra is elérte Skandinávia központi területeit. Ezek az árucikkek nagyjából ugyanazokról a területekről származtak, mint a Római Birodalom virágkora idején, de most már frank kézműves volt, aki az üveg- vagy bronztárgyat készíttette. Nagy mennyiségű, a skandináv piacokra szánt árucikket állítottak elő a mai Belgium és Franciaország Namur és Pikárdia körzetében. Úgy tűnik, hogy a dániai Zealand szigete elvesztette a római időkben egyértelmű kereskedelmi jelentőségét, és Norvégia valamint Svédország már közvetlenül kereskedett Közép-Európával. Az idő előrehaladtával egyre több kereskedelmi központ alakult ki, ahonnan az árucikkeket szétosztották a vidéki területekre. A dániai Jütland-félszigeten, Dankirkében, illetve a Malar-tó Helgö szigetén az i. sz. V–VI. században valóságos kereskedőházak alakultak.

A legszembetűnőbbek azonban azok a gazdag aranyleletek, melyek a korszaknak a Skandinávia aranykora nevet adták. Kétség sem fér hozzá, hogy a Római Birodalom bukása után rengeteg arany cirkulált Észak-Európa törzsei között. Attila hun király például 432 ezer solidust kapott i. sz. 443-ban II. Theodosiustól, a Kelet-Római Birodalom császárától azért, hogy ne dúlja fel az országot. Ez körülbelül 2 tonnányi tiszta aranynak felel meg! Rengeteg solidust im-

△ Ez a svédországi Öland szigetén, Färjestadenben előkerült aranygallér valószínűleg áldozati ajándék volt. E népvándorlás kori igen finom darab látványos ékszerleletek sorozatába tartozik. Granulációs technikával díszítették.

NATIONALMUSEET, DÁNIA / LENNART LARSEN

portáltak Skandináviába is. Nagy részüket ékszernek használták fel, illetve a helyi aranyművesek beolvasztották őket, és gyönyörű tárgyakat, például gallérokat és nyakláncokat készítettek belőlük. Ilyen tárgyakból álló, elrejtett, esetleg áldozati ajándékként felajánlott együttesre bukkantak többek között a nyugat-svédországi Ällebergben, Storegårdenben és Mönében, valamint az Öland-szigeti Färjestadenben.

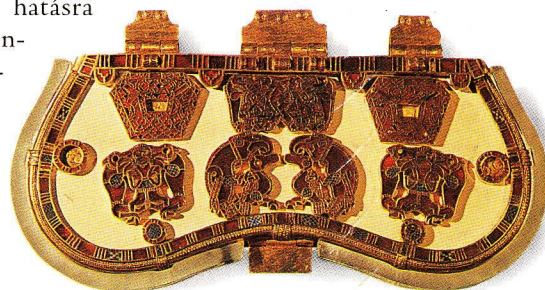
Valamivel később, az i. sz. VII. században gazdag, úgynevezett hajótemetkezések jelentek meg, amelyek valószínűleg a királyhoz közel álló harcosok sírjai voltak. Ez a katonai arisztokrácia nagy földbirtokokkal is rendelkezett, és csaknem bizonyos, hogy fontos szerepet játszottak a svéd állam kialakulásában. A svédországi Vendel és Valsgärde hajótemetkezései különösen csodálatosak. Ezekben nagyhatalmú embereket temettek el sisakjaikkal, pajzsaiikkal, fegyvereikkel, háztartási eszközeikkel, lovaikkal, szarvasmarháikkal, kutyáikkal és vadászsólymaikkal. A vas valószínűleg fontos szerepet játszott a svéd földművelésben. E fém a hajósírok tartalmából következő nyilvánvaló bősége a kontinentális Európával és a Brit-szigetekkel folytatott kiterjedt kereskedelemmel magyarázható.

Az egyik, az Anglia keleti partvidékén, Sutton Hoo-nál előkerült hajósír is Svédország távoli kereskedelmi kapcsolatairól tanúskodik. Az eu-

rópai kontinensről nem ismerünk hajósírokat, és a Sutton Hoo-i sír egyedüli párhuzamaival csak Vendel és Valsgärde temetőiben találkozhatunk. Nagy a valószínűsége, hogy Sutton Hoo csodálatos sisakját is Svédországban gyártották, bár az is lehet, hogy kontinentális hatásra helyben készült, mivel e korszak minden sisakja római prototípusra vezethető vissza. Úgy tűnik, hogy a pajzs is Svédországban készült, sőt, még azt is felvetették, hogy ugyanaz a mester készítette, aki az egyik vendeli pajzsot. A minta, a méret és a díszítmények mindkét esetben nagyon hasonlóak.

A két terület közötti kapcsolat legnyilvánvalóbb bizonyítéka azonban maga a hajósír. Egy-két kivételtől eltekintve ez a sírtípus máshol nem fordul elő. David Wilson brit régész azonban rámutatott, hogy az i. sz. VIII. századi hősköltemény, a Beowulf tartalmazza Scyld temetésének leírását, mely szerint gazdag kincsekkel tették hajójába. A hajót azonban nem temették el, ha-

◁ Ezek a népvándorlás kori dán *bracteák* (vékony díszített korongok) a római császármedalionok (a császár képmását ábrázoló medalionok) mintájára készültek.

△ A Sutton Hoo-i hajósírból előkerült arannyal és zománccal berakott tarsolyfedél. A tarsolyban 37 aranypénz, 3 veret nélküli érme és 2 kis-méretű aranyöntecs volt.

RONALD SHERIDAN / ANCIENT ART & ARCHITECTURE COLLECTION

▽ A Sutton Hoo-i hajósírban talált híres – itt restaurálva látható – sisak nagyon hasonlít a Kelet-Svédországban talált darabokhoz; valószínűleg ott is készült.

BRITISH MUSEUM / ROBERT HARDING PICTURE LIBRARY

△ Ezt az angliai Sutton Hoo hajósírból előkerült aranycsatot a tarsolyfedél (jobbra fent) közelében találták.

BRITISH MUSEUM / C. M. DIXON / PHOTO RESOURCES

EURÓPA: I. SZ. 500–I. SZ. 800
Európa késő vaskor körüli politikai térképét három nagyhatalom határozta meg: nyugaton a Frank Királyság, a Kelet-Mediterráneumban a Keletrómai (Bizánci) Birodalom, Észak-Afrikában és az Ibériai-félszigeten pedig az arabok.

nem tengerre bocsátották. Ez a gyakorlat magyarázatot adhat arra, hogy miért nem találkoztunk hajótemetkezésekkel az Északi-tenger partvidékén. A halottak hajóba helyezése sokkal elterjedtebb szokás lehetett, mint arra a régészeti adatokból következtethetünk.

A viking kor

Az i. sz. 800 és 1050 között, az általánosan viking korként ismert időszakban a skandináv terjeszkedés nem azonos módon zajlott le. A valóságban eltérő okok rejtőztek a vikingek i. sz. VIII. század vége felé kezdődő hosszú utazásai mögött. A különbségek különösen egyik oldalon Dánia–Norvégia, a másik oldalon pedig Svédország között szembetűnőek. Nyugaton a terjeszkedés a nyílt gyarmatosítás vagy rablóhajózatok formájában jelentkezett. Keleten kereskedelmi utak és kolóniák finom hálózata alakult ki, ami a Baltikum körzetét nagy mennyiségű ezüstrrel és – különösen az Abbászida Kalifátusból, a Délnyugat-Ázsia legnagyobb részét magába foglaló iszlám birodalomból származó – egzotikus árucikkkel látta el.

Nyugaton az új hódításokra a megtelepedés – régészeti adatokból világosan követhető – magasabb szintje jellemző. Dániában és Norvégiában, ahogy az új földek iránti igény meghaladta a kínálatot, a népesség nyomását a Britanniától északra fekvő szigetek, Orkney, Shetland és a Hebridák irányában vezették le. Ugyanakkor a Frank Királyság egyre fontosabb kereskedelmi pozíciót töltött be Nyugat-Európában. Olyan

nagy kereskedővárosok alakultak ki a La Manche csatorna partján, mint a franciaországi Quentowic vagy a Rajna torkolatában fekvő Dorestad. Ahogy a skandináv közösségek terjeszkedni kezdtek, Észak-Európa egyre inkább felkeltette a Frank Királyság érdeklődését.

Általános vélemény, hogy a látványos viking utazások, az állandó keleti és nyugati katonai expedíciók a skandináv társadalom egészének jellemzői voltak. Ez azonban sohasem volt igaz. Az általunk vikingnek nevezett csoport csak a népesség egy részét alkotta. A kor skandináv társadalmának legnagyobb része földművesekből állt, akiknek semmi közük sem volt ezekhez a vállalkozásokhoz. Művelték földjeiket, ahogy generációk óta, és csak a kereskedelmi utak csomópontjaiban és a kikötők környékén alakultak ki a kívüljárókat fogékony közösségek.

A viking vállalkozások sikerének két fontos oka volt. Először is a politikai helyzetet a Frank Királyságban és Britanniában is a belső hatalmi harcokkal és sok kis állam egymás közötti harcával fémjelzett széttagolódás jellemezte. Az egységes ellenállás ezért lehetetlenné vált. Sőt valójában rengeteg adatunk van arra, hogy a helyi uralkodók saját politikai céljaik elérése érdekében szövetkeztek a vikingekkel. A politikai széttagoltságból azonban egyértelműen a skandinávok húzták a legtöbb hasznot. A második tényező a meglepetés ereje volt. Tengerjáró, palánkos építésű hajóiknak köszönhetően a vikingek gyors és meglepetésszerű lovas támadásokkal győztek a tengerpartok és folyók mentén. Mivel hajóikat a hajnali köd leple alatt szinte bárhol a partra tudták húzni, rajtaütéseikre nem lehetett előre felkészülni.

▷ A késő vaskori Skandináviában használt díszítési stílus hasonlít a korabeli Angliából és Írországból ismert kelta stílusra. Ennek egyik legszebb példája a híres Book of Kells (Kells könyve), a Biblia egy VIII. század eleji illusztrált másolata.

Az i. sz. VIII. század végére a norvég vikingek már megszállták a Feröer-, Shetland- és Orkney-szigeteket. I. sz. 825 körül Dicuil ír szerző beszámol róla, hogy a szigetek némelyikén élő keresztény pikteket a skandinávok hogyan űzték el otthonaikból. Ezek az események a régészeti adatokban is világosan nyomon követhetők. A viking kori települések a kelta nyelvű piktek által hátrahagyott települések után keletkeztek. A Hebridák szigetein a kelta lakosság továbbra is együtt élt a skandináv betelepülőkkel.

I. sz. 820 körül a skandinávok már Írország partjait támadták. Itt virágzó kultúrával találkoztak: a kelta művészet nagy hatást gyakorolt a skandináviai germán díszítőművészetre. Az öt rivális király valamint számos helyi „törzsfő” vezetése alatt álló törzsek és klánok között megoszló Írország a vikingek könnyű prédájává vált. I. sz. 840-ben egy nagy flotta élén megérkezett Turgeis, és megalapította Dublint. A közép-dublini Wood Key-nél folytatott legújabb ásatások fényt derítettek e korai fejlődésre, és feltártak néhány korai viking házat is. I. sz. 1169-ig, a sziget angol meghódításának kezdetéig ír és skandináv királyok is uralkodtak Dublinban. Az

PROMEDIA SWEDEN

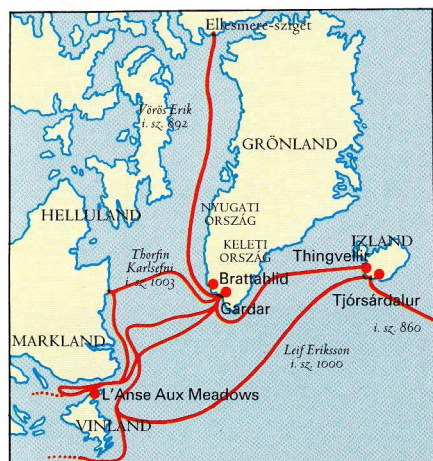
◁ Ez a fából faragott gyönyörű fej egy jó állapotban megmaradt, a norvégiai Osebergben feltárt viking hajóból származó kocsi díszítménye.

írországi skandinávok egyfajta harcos arisztokráciát alkottak, és csak kevesen próbálták békés módon, földműveléssel fenntartani magukat. A norvég vikingek elűzése érdekében az írek számos esetben szöveterküdtek a dán vikingekkel. Végül a hős ír királynak, Brian Borunak i. sz. 1004-ben sikerült legyőznie a helyi ír királyokat, és i. sz. 1014-ben a Dublinon kívül megvívott clontarfi csatában legyőzte a skandinávokat. A csatában ugyan Brian Boru, a fia és számos helyi ír király is elesett, de a győzelem fordulópontot jelentett és megakadályozta a sziget skandináv kolonizációját.

A VIKING VILÁG

A piros vonalak a vikingek útjait jelölik. A nyugati, elsősorban dán és norvég vikingek által végrehajtott expanzió nyílt gyarmatosítás és rablóvállalkozás volt. Keleten a svéd vikingek kereskedelmi utak és gyarmatvárosok hálózatát építették ki. Leif Erikssonról, Vörös Erik fiáról tartják, hogy i. sz. 1000-ben felfedezte Amerikát. A skandinávok, valamint a vinlandi („fű ország”), marklandi („fa ország”) és hellulandi („laposkő ország”) indiánok között fennálló sokáig vitatott kapcsolatok mára igazolást nyertek.

TÉRKÉP: RAY SIM

■ Norvégia
■ Dánia
■ Svédország

△ Izland déli részén, Tjorsárdalurnál nagyméretű, az izlandi megtelepedés legkorábbi korszakára, az i. sz. X. századra datálható tanyákat tártak fel. A képen egy Stöng néven ismert, i. sz. 1104-ben vulkánkitörés által elpusztított tanya házainak rekonstrukciói láthatók.

▷ Az izlandi Stöng központi, gerendából és gyeptéglákból épült házának bejárata.

Izlandot viszonylag későn gyarmatosították. Az erőteljesebb megtelepedés korszaka i. sz. 900 körül kezdődött, és az i. sz. X. század közepére a becslések szerint már közel 30 ezer ember élt ezen az északi, korábban lakatlan szigeten. Az eseményekre vonatkozó információink azonban nem régészeti leletekből, hanem az i. sz. XII. és XIII. századra datálható *Az izlandiak könyvéből* és *A települések könyvéből* származnak. E források sok esetben tanyák és települések neveit is megadják, amelyek létezését azután a régészeti feltárások is megerősítik. Ilyen volt például a Tjorsárdalurban álló Stöng tanya is, amelyet i. sz. 1104-ben egy vulkánkitörés pusztított el. E korai iratok fényt vetnek a nagyarányú izlandi emigráció mögött rejlő politikai okokra is. A települések könyve „norvég törvényen kívülieket és politikai emigránsokat” említ, akiknek nagy része a Norvégiában az i. sz. IX. század vége felé hatalomra került Széphajú Harald király ellenfele lehetett. Talán a királyi hatalommal szembeni bizalmatlanságnak köszönhetően Izland sohasem alkotott királyságot, inkább „főnökök közársasága” volt. Valószínűnek tűnik, hogy Izland betelepítése részben az új földek iránti kereslettel magyarázható. Nagy számban érkeztek ide Írországból is emberek.

Az első úgynevezett *althingot* (törvényhozó gyűlést) i. sz. 930-ban, a sziget 39 legnagyobb tekintélyű főnöke részvételével Thingvellirben tartották. Az országot 12 *thing* körzetre osztották. A törvényhozó gyűlésben három, a legnagyobb tekintélyű főnökök sorából választott *godar* elnökölt.

▷ A becslések szerint a grönlandi skandináv közösség lélekszáma fénykorában elérte a 3000 főt. A település az i. sz. XV. században – valószínűleg az éghajlat hidegebbre fordulása következtében – elnéptelenedett. Az 1960-as években Kagssiarssuk közelében feltárták Brattahlid települését a Tjodhilde, Vörös Erik felesége által épített templommal együtt.

△ Az első kétségbevonhatatlanul viking eredetű amerikai települést Új-Foundland északi részén, L'Anse Aux Meadowsnál tárták fel. Házhelyek és vasfeldolgozó műhely maradványai kerültek itt elő az egyértelműen skandináv jellegzetességeket mutató leletanyaggal együtt. Az itt látható házak rekonstrukciók.

A dán gyarmatosítás

Míg az észak-skóciai, írországi, grönlandi és amerikai hódító utak túlnyomó többsége norvég vikingek nevéhez fűződik, dán kollégáik elsősorban Angliára és a Frank Királyságra koncentráltak. Az első nagyobb támadások már i. sz. 830 körül megtörténtek, a dánok sikerrel használták ki ezen körzetek gyengeségét.

A kelet-közép-angliai intenzív dán megtelepedés dán törvénykezés és adminisztráció hatálya alá esett. Amikor Hódító Vilmos a hastingsi csata (i. sz. 1066) után elfoglalta Angliát, egy *Domesday Book* néven híressé vált földösszeírást készíttetett.

A mai napig sok skandináv szuffixummal ellátott helynév található Angliában – falvak és városok, amelyeknek nevei „by”-re, „thorp”-ra vagy „toft”-ra végződnek. Több mint 700 kelet-angliai helységnév végződik ma is „by”-re. Emellett az angol nyelvben számos ó-dán jövevényszó a mai napig él: ilyen például a window (ablak) vagy a happy (boldog) is. Az itt felsorolt adatok mindegyike az i. sz. X. század során az angol közösségekre gyakorolt komoly skandináv befolyás bizonyítéka.

A svédek keleten

A keleti kereskedelmi kapcsolatok iránt megnyilvánuló egyre nagyobb svéd érdeklődés következtében a Balti-tenger partvidékén már az i. sz. VIII. században kereskedőkolóniákat alapítottak, például Grobint és Apulét. A korai viking korban ezek a kapcsolatok egy az orosz folyókon keresztül a Kelettel fennálló kiterjedt kommunikációs hálózat kiépüléséhez vezettek. Számos, a kereskedelmi utak mentén létrehozott skandináv kolónia valóságos nemzeté fejlődött. Egy sor svéd rúnakő is megemlékezik a „Gårdaríke” (Oroszország), „Särkland” (Arab Kalifátus) vagy „Miklagård” (Konstantinápoly) területén tett utazásokról. Még ezeknél is fontosabb információs forrásaink azonban Nestor

FONTOSABB VIKING ESEMÉNYEK NYUGATON

- i. sz. 793 A vikingek elpusztítják az Anglia keleti partjainál lévő Szent-szigeten álló Lindisfarne-kolostort
- i. sz. 795 Feldúlják a Hebridák egyik szigetén, Ionán álló Szent Columba-kolostort
- i. sz. 795 Az első támadás Írország nyugati partja ellen
- i. sz. 812 A feltételezések szerint 120 viking hajó megkerüli Írországot, és eléri a Kerry-félszigetet
- i. sz. 820 Az első nagyobb Írország elleni támadás
- i. sz. 825 A keresztény pikteket kiűzik a Skócia partjaitól északra fekvő szigetekről
- i. sz. 834 A Frank Királyságban fekvő Dorestad kirablása
- i. sz. 835 Az első nagyobb Anglia elleni viking támadás
- i. sz. 840 Turgeis megérkezik Írországba, és megalapítja Dublint
- i. sz. 841 Az első támadás a francia folyók, a Szajna, a Loire és a Garonne mentén
- i. sz. 843 A franciaországi Nantes kirablása
- i. sz. 844 A vikingek elérik az Ibériai-félszigetet; La Coruña és Lisszabon kirablása, Cádiz és Sevilla elfoglalása
- i. sz. 845 A viking flotta felhajózik az Elbán; a németországi Hamburg porig ég
- i. sz. 845 Párizs kirablása
- i. sz. 850 Viking települések Franciaországban, elsősorban Normandiában és a folyótorkolatokban
- i. sz. 859 A vikingek elérik a Földközi-tengert, és kirabolják a Spanyolország partjai közelében fekvő Majorcát illetve az itáliai Pisát és Lunát
- i. sz. 865 Lodbrok fiainak vezetésével egy nagy dán hadsereg érkezik Kelet-Angliába; egy tízéves háború kezdete
- i. sz. 867 Az angliai York (Jorvik) megtámadása és elfoglalása
- i. sz. 869 Az angliai Mercia és Wessex megtámadása és megszállása
- i. sz. 878 Nagy Alfréd, Wessex királya legyőzi a dánokat, de nekik adja Northumberlandet, Kelet-Angliát, Mercia felét és Essex egy részét
- i. sz. 896 Danelaw, Anglia három bírói körzetének egyike egyesített dán birtok lesz, ahol kezdetét veszi a dán megtelepedés
- i. sz. 900 Izland norvég kolonizációja
- i. sz. 911 Együgyű Károly frank király a Rollo vezette vikingeknek adja Normandiát
- i. sz. 930 Izlandon Thingvellirben megtartják az első Althingot
- i. sz. 980 A törvényen kívül helyezett izlandi, Vörös Erik gyarmatosítja Grönlandot
- i. sz. 986 Leif Eriksson (Vörös Erik fia) Grönlandról Amerikába hajózik
- i. sz. 988 Hegyesszakállú Svein öröklő Kékfogú Haraldtól a dán trónt
- i. sz. 994 Hegyesszakállú Svein Olaf Tryggvason norvég királlyal 93 hajóval felevez a Temzén, és megtámadja Londont
- i. sz. 1002 A grönlandi Thorfin Karlsefni három évet tölt az amerikai Vinlandon
- i. sz. 1013 Hegyesszakállú Svein egész Angliát megszállja, és kikiáltja magát az ország királyának
- i. sz. 1014 Brian Boru április 23-án az írországi Dublin falain kívüli Clontarfnál szétver egy viking hadsereget; Brian Boru és sok ír törzsfő elesik, a csata a skandináv kolonizáció megállításának fordulópontja
- i. sz. 1016 Hegyesszakállú Svein meghal, hatalmát két fia, Edmund és Kanut öröklő
- i. sz. 1017 Edmund meghal, és az élete nagy részét Angliában töltő Nagy Kanut átveszi az egész Északi-tengeri Királyság feletti hatalmat
- i. sz. 1035 Nagy Kanut meghal, és a hatalmas Dán Királyság fiai, Nyúllábú Harald (Anglia), Harthaknut (Dánia) és Svein (Norvégia) között oszlik meg
- i. sz. 1047 Keménykezű Harald lesz Norvégia királya, és kísérletet tesz Dánia és Anglia meghódítására
- i. sz. 1066 Keménykezű Harald elesik az angliai Stamford Bridge-nél vívott csatában
- i. sz. 1066 Október 14-e: a hastingsi csata; a Hódító Vilmos vezette normannok legyőzik az angol hadsereget, és Nyugat-Európa vezető hatalmává válnak. Ez az esemény a nyugat-európai viking aktivitás végét jelenti. A támadásokat már a nyílt tengeren elhárítani képes hatékony hajóhadak megszervezése valamint a parti erődlancok kiépítése véget vet a vikingek fölényének

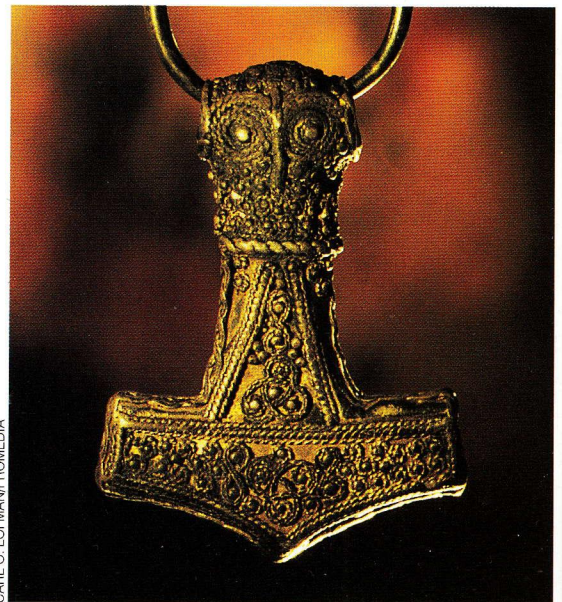
△ A késő vaskor idején a kelet-svéd-országi Malar-tó Björkö szigetén álló Birka település fontos kereskedelmi ki-kötővé fejlődött (a Malar-tó ekkoriban a Balti-tenger része volt). A város a tóparton, egy Borgberget néven ismert erődített hegy mellett feküdt. Központi részén, az úgynevezett „fekete földön” (lakókörzet, amely nevét a föld emberi tevékenységre utaló feketére színeződése után kapta) folytatott ásások jelentősen kibővítették a viking kori városi életről, a kézműiparról, a létfenntartásról és a kereskedelemről alkotott képünket.

▷ A történeti beszámolóknak és a feljegyzett meséknek köszönhetően sokat tudunk a skandinávok kereszténység előtti hitvilágáról. Thor volt a háború és a mennydörgés istene. A mennykőcsapást Mjöllnirnak vagy Mjöllnernek nevezett kalapácsa illetve pörölye jelképezte. Rengeteg Thor kalapácsát ábrázoló védőamulett került elő Skandinávia-szerte és Európa többi részén. Az itt látható darab a svédországi Östergötland Erikstorp lelőhelyéről származik.

Krónikája (i. sz. XII. század), VII. Konsztantinosz Porphürogenétosz császár *De Administratio Imperio* című műve („A birodalom kormányzásáról” szóló i. sz. X. századi bizánci traktátus), valamint Ibn Hordádzbeh és Ibn Fadlán arab szerzők és utazók i. sz. IX. és X. század eleji művei. Szemléletes leírásaik betekintést nyújtanak a keleti vikings mindennapi életébe – és ezzel a korabeli Skandinávia szokásaiba.

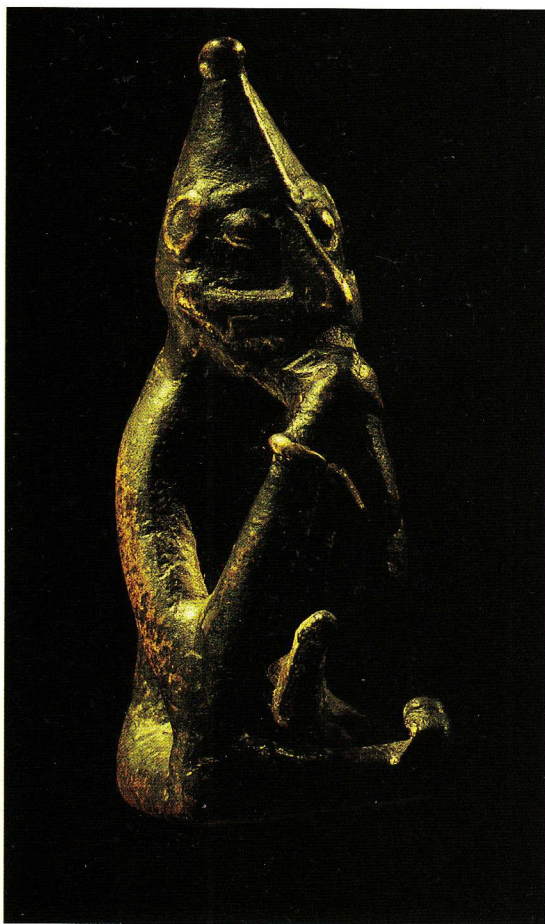
Az i. sz. IX. században a svéd kereskedők két nagy úton jutottak le délre – a Dnyeper mentén a Fekete-tenger irányába, a Volga mentén pedig a Kaszpi-tenger irányába. Az i. sz. IX. század vége felé és a X. század folyamán az előbbi útvonal egyre fontosabbá vált. Mindkettő a Ladogától indult, ahol a Volhov folyó mentén, Sztaraja Ladogánál már a kezdeti időkben létrehoztak egy fontos skandináv települést. A régészeti ásások során olyan város jellegű közösség nyomaira bukkantak, amely házegyüttesével, szűk síkátoraival és kerítőfalával a dániai Hedebyre (Haithabu) és a svédországi Birkára hasonlított.

A Dnyepert a Dvinán keresztül érték el, a svéd települések és kolóniák is az említett útvonal mentén alakultak ki. Bár e települések méretét nem ismerjük, a skandinávok elsődleges célja minden bizonnyal a kereskedelmi út ellenőrzése volt. Szmolenszkban – mint ezt a városon kívül található, több mint 4500 sírhalmot tartalmazó temető is bizonyítja – hosszú időn keresztül igen intenzív volt a svéd megtelepedés. A néhány

CARLO O. LOFMAN/PROMEDIA

feltárt skandináv sír leletei között súlykészletek, „Thor-kalapácsok” (egy amulett-típus), skandináv típusú női ékszerek voltak. Egy fegyvereket, hajószegecseket és ékszereket tartalmazó hajótemetkezést is kiástak. A leletanyag betekintést enged a keleti svéd kereskedelembe és a nyomában kialakult kolóniák életébe. A szállítás – így a szárazföldi átrakás és újrabehajózás – jól szervezett rendszere már korán kialakult olyan csomópontokban, mint Sztaraja Ladoga, Novgorod

CARLO LÖFMAN/PROMEDIA

A Svéd Királyság keleti kereskedelmére a Svédországban, különösen Gotland szigetén előkerült rengeteg viking kori arab ezüstkincs utal. Ez azonban a kereskedelmi forgalom csak igen kis részének végső állomását jelentette – ez volt az a rész, amelyet valamilyen oknál fogva kiemelték a forgalomból. A kalifátus területén a viking árucikkek – cobolyprem, hódprém, mokusprém és rókabőr, balták, méz, viasz, rozmarygar és rabszolgák – igen keresettek voltak. A skandinávok cserébe ezüstöt, bronzedényeket, gyöngyöket és kínai selymet kaptak. A skandinávok árucikkeinek java – különösen a prémek és a szláv rabszolgák – Oroszország különböző körzeteiből származtak.

Az i. sz. X. század első felében a kazárok és a volgai bolgárok lázadásai miatt a volgai útvonal jelentősége erősen csökkent. Az oroszországi szláv királyságok megerősödésével a Dnyeper-útvonal is jócskán veszített fontosságából, majd megszűnt korábbi monopóliuma. I. sz. 970 körül mindkét út elnéptelenedett, a Bizánci Birodalommal való minden kereskedelem Közép-Európa folyóin keresztül bonyolódott. Erre a korszakra megnövekedett a skandináv ezüstkincsekben a nyugat-európai érmék mennyisége.

I. sz. 1050 körülre Skandinávia hivatalosan is áttért a kereszténységre: ezzel egész Európa a történeti korbá lépett, a vaskor véget ért.

◁ Ez a svédországi Söndermanland körzetből, Rällingéből előkerült bronzszobrocska egy fallikus pogány istenséget, a Frö néven is ismert Freyrt ábrázolja. Az elsősorban Kelet-Svédországban tisztelt Frö a termékenység, a béke, a napsütés és az eső istensége volt. Hozzá kötődtek a fallikus kultuszok, a termékenységi rítusok és az ilyen szobrocskák szexuális szimbolizmusa is.

▽ A svédországi Malar-tó medencéjében elterülő viking kori városban, Birkában talált ezüstkincs. A különféle ezüsttárgyak mellett arab ezüsterméket is találtak, ezek közül a legkétsőbbiek i. sz. 963-ban vagy 967-ben verték. Svédországban több mint 1100 viking kori ezüstkincsre leltek, amelyek legnagyobb része a balti szigetről, Ölandról és Gotlandról származik. Egyedül Gotlandról 700 ezüstkincs ismert, ezekben több, mint 130 ezer importált ezüstérme volt.

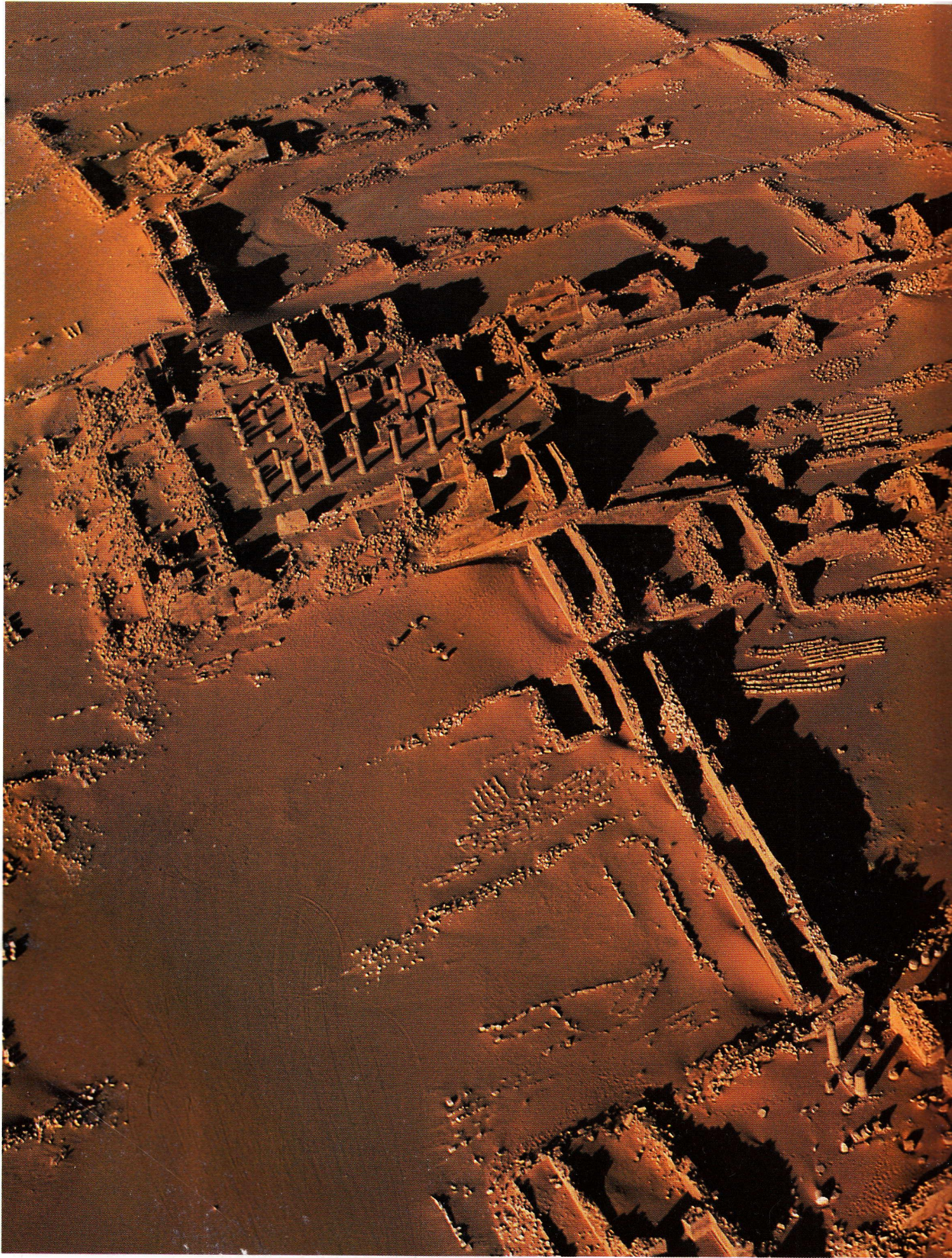
vagy Szmolenszk. A kereskedők a térségben állomásozó helyőrségek védelme alatt családjaikkal telepedtek le. A skandinávok hamarosan keveredtek a szláv népességgel, ennek következtében egyre több szláv tárgy jelenik meg a sírokból.

Délebbre haladva a Dnyeper-útvonal érintette Kijevet, végül Bereznánál, ennél a fontos átrakó- és kereskedőállomásnál elérte a Fekete-tengert. Bereznából a nyílt tengeren vitt tovább az út Miklagård (Konstantinápoly) és a Kelet-Mediterráneum felé. A Bizánci Birodalom fővárosával fennálló rendszeres kereskedelmi kapcsolatokra a várost meglátogató skandinávokra vonatkozó szigorú előírások is utalnak: csak engedéllyel rendelkező, fegyvertelen emberek léphettek be a városba. Az exportálható javak mennyiségét szigorúan megszabták. Elinduláskor minden árucikket le kellett pecsételni. Ugyanakkor a skandinávoknak nőket, fürdőket, ételt és italt kínáltak, amelyből arra következtethetünk, hogy fontos kereskedelmi partnerek voltak, ha nem is bíztak bennük.

A másik fontos útvonal, a Volga legfontosabb kereskedőállomása a Volgai Bolgár Királyság szívében fekvő Bulgar volt. A skandinávok itt kerültek kapcsolatba a Selyemúttal. A volgai út a kazárok fővárosánál, a Kaszpi-tenger partján álló Atilnál ért véget. A Kaszpi-tengertől a skandináv kereskedők Berdaa (Partav), majd az Arab Kalifátus fővárosa, Bagdad irányába vették útjukat.

STATENS HISTORISKA MUSEUM, SWEDEN

ROBERT CAPUTO/AURORA

AZ AFRIKAI ÁLLAMOK KIALAKULÁSA

I. E. 3 0 0 0 – I. S Z. I 5 0 0

Lazán szervezett politikai közösségek

CHRISTOPHER FYFE

Az i. e. 3000 és i. sz. 1500 között eltelt hosszú idő alatt a legtöbb afrikai kicsi, lazán szervezett politikai közösségekben élt, nem voltak királyok, öröklődő nemesi rangok és állandó hivatalok. Minden közösségnek jellegzetes kormányzati formája volt, ennek szabályait tagjai elfogadták. Ezeket a kormányzati formákat emberek egyetértésével emberek hozták létre, és ésszerű döntéseken alapultak, nem organikus módon „fejlődtek”.

Hogy kialakításukban mikor született konszenzus, nem tudjuk. Azt sem tudjuk, hogyan működtek. Nincsenek feljegyzések, melyek fényt vetnének a távoli Afrika múltjára. A történészek kétségkívül kísértésbe eshetnek, hogy napjaink jellegzetességeiből a múltra következtessenek, hogy megkíséreljék például a szociálantropológusok által korunk hasonló közösségeiről írtakat a korábbi társadalmakra visszavetíteni. A történészeknek azonban nem ezzel a módszerrel kell dolgozniuk. Az afrikai társadalmak is változtak az idő múlásával. Amikor a Szahara az i. e. 3. évezredben elkezdett kiszáradni, lakóinak életmódja, ezzel valószínűleg társadalmi és politikai szervezete is megváltozott. Hasonlóképpen, a vasművesség i. e. I. évezred közepén kezdődő elterjedése is megváltoztatta az afrikai társadalmi és politikai rendszereket.

△ Ezt a Nok-kultúrából (mai Észak-Nigéria) származó terrakottafejét az i. e. 1. évezredben készítették.

ANCIENT ART & ARCHITECTURE COLLECTION

◁ A mai Szudánban található Meroé látképe. Több mint ezer éven keresztül Meroé királyságának egyik nagy központja volt. Valószínűleg már az i. e. 2. évezredben is volt a környéken egy nagyobb központ.

▷ Egy ünnepi szertartás egész testet takaró öltözetének fejrésze. A mai Zaire területén található Kuba országból származik. A rafiából és vászonból készült maszkot favázra erősítették és bőrgyöngyökkel illetve kauri kagylókkal varrták ki.

PRIVATE COLLECTION / WERNER FORMAN ARCHIVE

Ha a távoli múlt politikai viselkedéstípusát a jelen hasonlóknak tűnő viselkedésmódjára való utalással magyarázzuk, a „prezentizmus” bűnébe esünk (azaz a jelenkor fogalmaival magyarázzuk a múltat) és tévesen azt sugalljuk, hogy az afrikai társadalmak időtlen képződmények. Ha azonban megszokott módsze-reinkhez ragaszkodunk és csak azt mondjuk ki, amit a bizonyítható adatokból kikövetkeztethetünk, akkor kénytelenek leszünk az afrikaiak millióira vonatkozó minden utalást törölni a törté-netírásból. Nem szabad úgy felvázolnunk az afrikai történelmet, amint azt a történészek Európa és Ázsia történelmével következetesen megtették: csak a magasan szervezett államok vívmányaira hivatkoztak. Kénytelenek vagyunk tehát feladni imént vázolt alapelvünket, és a jelen közösségeiről rendelkezésre álló tudásanyagból kell arra következtetnünk, hogy miként nézhetek ki a múlt lazán szervezett politikai közösségei.

Ezeket a közösségeket néha az „államtalan társadalom” jelzővel illetik, ami azonban félrevezető. Bár csakugyan lazán szervezettek voltak, a legtöbb államhoz hasonlóan mégis volt önkormányzatuk, jellegzetes politikai alkotmányuk, s független egységek voltak. A közösségek kisebb, származás, kor vagy más szempont alapján meghatározott egységekre tagozódtak. A csoportok elkülönültek, de készek voltak a külső veszély elhárítására vagy közös problémák megoldására együttműködni. Egyetlen csoportnak sem engedték meg, hogy túlzottan megerősödjék, a rendszert a csoportok közötti rivalizálás tartotta össze. A csoportok minden tagja rendszerint a másik csoporttal való érintkezés nélkül élte mindennapi életét. Nem volt szükség állandó adminisztrációra, nem voltak hivatásos tisztségviselők vagy bírák.

Hasonlóképpen a csoport egyetlen tagjának sem engedték meg, hogy túl hatalmassá váljék. Azok, akik meggazdagodtak, a közösség erős nyomása alá kerültek, hogy javaikból másoknak

is juttassanak. A mai Nigériában élő igbók között a gazdag ember kifejezés jelentése: „adj nekem valamit”. Akik túl sikeresek voltak, azoknak azzal a veszéllyel kellett szembenézniük, hogy boszorkánysággal vádolják őket. A hatalom ilyen módon széttagolt maradt, és lehetetlenné vált a társadalmi osztályok kialakulása.

Egy patriarchális politikai struktúra

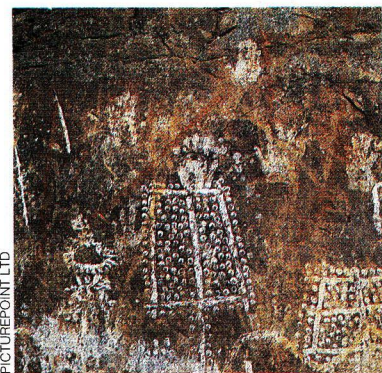
A politikai modell a patriarchális család rendszerére hasonlított, amelyben az autoritás alapja az életkor volt. A nőknek és a fiataloknak elismert helye volt a társadalomban, de az idős férfiak felettük álltak. A házasságot is a társadalmi kontroll eszközeként alkalmazták. Az idősebb férfiak osztották szét a házasságra érett nőket maguk, illetve a megfelelő ifjak között. Az ilyen típusú társadalmak ezért nem voltak egalitáriánus társadalmak. Bár nem volt király, sem arisztokrácia, és a vagyoni alapon történő társadalmi differenciálódást is megakadályozták, a férfiak uralkodtak a nők felett, az idősek pedig a fiatalok felett.

A generációk során a hatalmat az idősebbek rendszeresen a fiatalabbaknak adták át. A fiatal korosztályoknak nem volt hatalmuk. Néhány évenként azonban a felettük lévő korosztály formális szertartás keretei között újabb és újabb felelősséget helyezett a vállukra, amivel magasabb státust nyertek el.

△ Ezt a maszkot a mai Libéria területén élő dan nép egy társasága készítette. Eredetileg viselője egész testét beborító, rafiából vagy más anyagból készített öltözék része lehetett.

BONHAMS, LONDON / THE BRIDGEMAN ART LIBRARY

PICTUREPOINT LTD

△ Azok az emberek, akik ezt a mai Tanzánia területén fekvő Kondoalíngiben talált sziklafestményt alkották, lazán szervezett politikai közösség tagjai lehettek.

A domináns korosztályt az erejük teljében lévő alkották, de az idősebb férfiaknak is tisztelet és magas státusz járt.

Más közösségekben a hatalom „titkos társaságok” kezében volt. E csoportok tagjai azok voltak, akikről azt tartották, hogy természetfeletti erővel rendelkeznek (lásd *A társadalom összetartása* című fejezetet). A fiúkat már elég korán beavatták, a döntéseket titkos konklávék hozták. A döntéshozók egész testüket elfedő öltözet és maszk mögé rejtőztek, ami természetfeletti, akár halálbüntetés terhe mellett is kötelező érvényű döntési joggal ruházta fel őket. A nőket eleve kizárták e testületekből. Bár a nőknek is voltak nagy hatalmú és titkos ismeretek birtokában lévő társaságaik, ám e társaságok döntései általában csak a nőkre voltak érvényesek.

Ezt a politikai aktivitást természetfeletti törvények legalizálták, ezek irányították az emberek mindennapi életét – a vadászatot, a földművelést és a gyermekszülést – is. Törvényeiket zenével, táncokkal és maszkokban rendezett közösségi szertartásokon erősítették meg. Így a közösség minden tagja állandóan tudatában volt az összetartó kötelékeknek.

Ezek a laza politikai struktúrák igen sok embert tartottak össze. Egy, a huszadik század közepén készült becslés szerint ekkoriban csak Nyugat-Afrikában 35 millió ember élt ilyen közösségekben. Ezen ismeretek birtokában senki sem nevezheti ezeket a közösségeket „primitíveknek” vagy „csökevényesnek”, és nem számúzheti őket Afrika történelméből.

M. & A. KIRILEY/ANA

◁ Ez a szalmafonatokból készült maszk látni engedi viselője kezét és lábát, de elrejt a teste többi részét és az arcát. Az Elefántcsontpart területén fekvő Baulé ország egyik társasága ma is használja.

▽ Ezeket a mai Algéria területén, a Szahara közepén lévő Tassili N'Ajjer-hegységben talált sziklafestményeket is egy lazán szervezett politikai közösség tagjai festették.

PICTUREPOINT LTD

△ Egy ifei királynő terrakottaportréja a mai Nigéria területén egykor létezett Joruba országból.

ANCIENT ART & ARCHITECTURE COLLECTION

▽ Ezen a benini bronzlapon egy királyi vagy nemesi alak és két kísérője látható. Valaha több száz ilyen bronzlap díszítette a mai Nigéria területén lévő Benin királyi palotájának falait.

BRITISH MUSEUM / WERNER FORMAN ARCHIVE

Az afrikai királyságok kialakulása

E lazán szervezett politikai egységeket egyesítő erők gyakran összeomlottak. Egy csoport vagy egy nagy hatalmú személy a többiek fölé kerekedett, és létrehozta az irányítás központi rendszerét. A központosítás folyamatát általában a társadalmi szerveződés egy „magasabb fokára” való eljutásaként szokták értékelni. Ha azonban arra gondolunk, hogy hány embert zavar manapság a központosított hatalom és bürokratizáció felé való törekvés, felvetődik a kérdés, hogy örülnünk kell-e az efféle fejlődésnek. Ezt a kérdést sok afrikai is feltette magának. Bizonyítékaink vannak rá, hogy az igbó nép feladta centralizált, monarchikus uralmi rendszerét, és visszatért a decentralizációhoz.

Az afrikai királyságok történetét megörökítő szájhagyomány rendszerint egy alapító férfi ősről szól, aki a népet rávette vagy rákényszerítette hatalma elfogadására. Ez az ős gyakran természetfeletti erővel rendelkező idegen volt, aki például értett az esőcsináláshoz vagy a vas megmunkálásához. Számos nép hagyományában az alapító például kovács volt. Egy ilyen személy

könnyen elismertethette hatalmát, sokszor békés keretek között. Néhány hagyomány arról tudósít, hogy a nép örömmel fogadta az új uralkodót (ez azonban valószínűleg nem más, mint királyi propaganda). Előfordult, hogy egy uralkodó és hívei a hatalmat erőszakkal ragadták magukhoz, és a népet idegen hatalom alá hajtották.

A gazdasági változások politikai változásokat is eredményeztek. Ahogy kialakult a távolsági kereskedelem, útjai mentén piacok jöttek létre. A piac megszervezése politikai lehetőségeket is kínált a vállalkozóknak. A piac ellenőrzése a piacot használó emberek ellenőrzését is jelentette. A világ más területeihez hasonlóan Afrikában is nagy államok alakultak ki a piacközpontok körül. Ilyenek voltak például a transzszaharai kereskedelmet kiaknázó nyugat-szudáni királyságok, vagy Dél-Közép-Afrika királyságai, amelyek a Zambezi mentén az Indiai-óceán felé irányuló kereskedelmet ellenőrizték.

A korábbi, lazán szervezett társadalmi struktúrák csökevényei gyakran továbbéltek. A helyi gazdaságok még rendszerint a megszokott kiscsoportos mintán alapultak. Ekkor azonban már uralkodók felügyelete alatt működtek, akik a terméktöbbletet adók formájában elvonták. A királyi hatalom az ősi, közösség alapú korokból fennmaradt szokások terén még mindig korlátozott volt. Az afrikai királyságok alkotmányos monarchiák voltak, amelyekben az uralkodók hatalmát bizonyos eszközökkel ellenőrizték, tanácsadók korlátozták, véleményüket nem hagyhatta figyelmen kívül. Néhány esetben a fennmaradt titkos társaságok a királyi hatalom ellenőreiként működtek.

Az alattvalók szemében a király abszolút uralkodónak tűnhetett. A fenség külső jegyei sokukat természetfelettiné ható hatalommal ruházták fel. Az emberek a megalázkodás gesztusaival fejezték ki a király iránti hűségüket. Ghána ősi királyságában a király felé közeledve térdre hullottak, és port szórtak a fejükre. Az alávetetteknek a felettük állók, így a feleségeknek a férjeik, a fiataloknak az idősek előtti fizikai megalázkodása valójában a hierarchikus társadalom szabályainak mindennapos, széles körben elterjedt megnyilvánulása.

Néhány király láthatatlanul, palotája falai mögé zárkózva élt, és elfátyolozott arccal csak az állami ünnepeken jelent meg. Annak ellenére, hogy hatalmuk abszolútnak tűnhetett, az afrikai királyokat gyakorlatilag tanácsaik ellenőrizték. Előfordulhatott, hogy a tanács tagjai is a földön csúszva közelítették meg uralkodójukat, ám ha a király meghallgatta őket, véleményüket figyelembe kellett vennie. Amikor politikai kérdésekben határoztak, a tanács szava volt a döntő. Néhány királyságban – így a jorubáknál (a mai Nigéria területén) s a kelet-afrikai Nagy-tavak több királyságában – a tanács a királyt öngyilkosságra is kényszeríthette.

A TÁRSADALOM ÖSSZETARTÁSA

CHRISTOPHER FYFE

Számos afrikai politikai közösség megtartotta lazán szervezett politikai rendszerét, nem fogadta el a központosított királyság kényszereit. Mindegyik közösség saját „alkotmánnyal” és törvényekkel rendelkezett. Nem voltak királyaik, örökletes nemességük és hivatalnokaik, ennek ellenére képesek voltak nagy tömegek összetartására. A történészeknek és kutatóknak épp ezért komolyan kell venni őket.

A szertartás a társadalmi kontroll része

Az alkotmány előírásait a közösség tagjai számára érthetővé és elfogadhatóvá kell tenni. Azokban a társadalmakban, amelyekben az emberek nem tudnak írni és olvasni, az alkotmányokat nem lehet írásba foglalni. Ha a törvényeket be akarták tartatni és a törvényes rendet fenn akarták tartani, a törvényt olyan nyilvános szertartásokon kellett előadni, amelyeken mindenki részt vett. Az ünnepi szertartások a politikai kontroll eszközeiként működtek.

Az illusztrációk e kontroll érvényesítésének különböző módjait mutatják be. Mindegyik felvétel napjainkban készült, így természetesen nem azt jeleníti meg, ami a régmúltban történt. A stílus is változott az idők során. A fényképfelvételek e stílusváltozások ellenére is utalhatnak arra, hogyan működtek az ilyen afrikai politikai közösségek és az alkotmányos mechanizmusokat is illusztrálják.

A törvényeket és a szokásokat külső erő vagy szellemek erősítették meg. Amikor ezeket vizuálisan megjelenítették, úgy tűnt, hogy legyőzhetetlenek és túl vannak azokon a határokon, ahol az embernek befolyása lehet és bármit megkérdőjelezhet.

Titkos társaságok

Sok politikai közösséget titkos társaság ellenőrzött. A csak férfiak számára nyitott ngbe-társaság politikai szolidaritást biztosított a nigériai Cross-folyó mentén élő edzsagham népnek. A nyilvánosság előtt maszkot viselő alak képviselte a társaságot, mivel nem a társaság létezése, hanem ezoterikus tanításai voltak titkosak. A maszk viselőjének kezén kívül mindent elrejt, az arcon pedig – ahogy az egy titkokkal teli társaság tagjához illik – nincs száj. A nőknek is voltak titkos társaságaik.

MARILYN HOLLBERG

Az edo népnek (Nigéria) korosztályokon alapuló politikai rendszere volt. Minden ötödik-hetedik évben álarcos felvonulást rendeztek, ami azt jelezte, hogy a korosztályok új, magasabb státusba léptek. Az ünnepen viselt speciális maszkokat a következő belépési szertartás előtt megsemmisítették.

A halott ősök hatalma

A kormányzás folyamatosságát a halott ősökön keresztül biztosították, mivel az ő véleményüket mindenki tiszteletben tartotta. A közösséget úgy tekintették, mint az élők és halottak politikailag még mindig egybefonódó közösségét. Így némely politikai újítást azon az alapon lehetett elvetni, hogy az ősök sohasem ismerték.

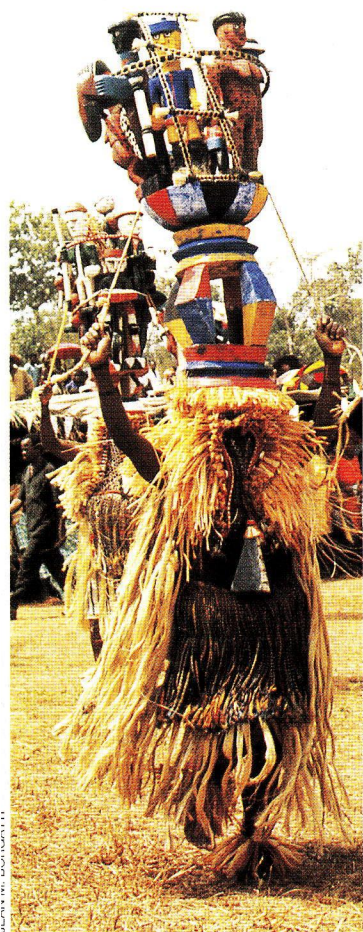
Az itt látható néhány illusztráció nem több, mint egyszerű jelzése annak az ötletességnek és kreativitásnak, amely Afrikában évezredek óta keresztül a politikai hatalom gyakorlásának alapjául szolgált.

△ A joruba nép (Nigériában) királyi kormányzat alatt élt ugyan, de ez a maszk látványos példája az ősök jelenlétének. Azt tartották, hogy a halott ősök minden évben felvonulnak az egungun ünnepségeken. Jelenlétükkel, mint a közösség védelmezői, erkölcsi befolyást gyakorolnak a résztvevőkre.

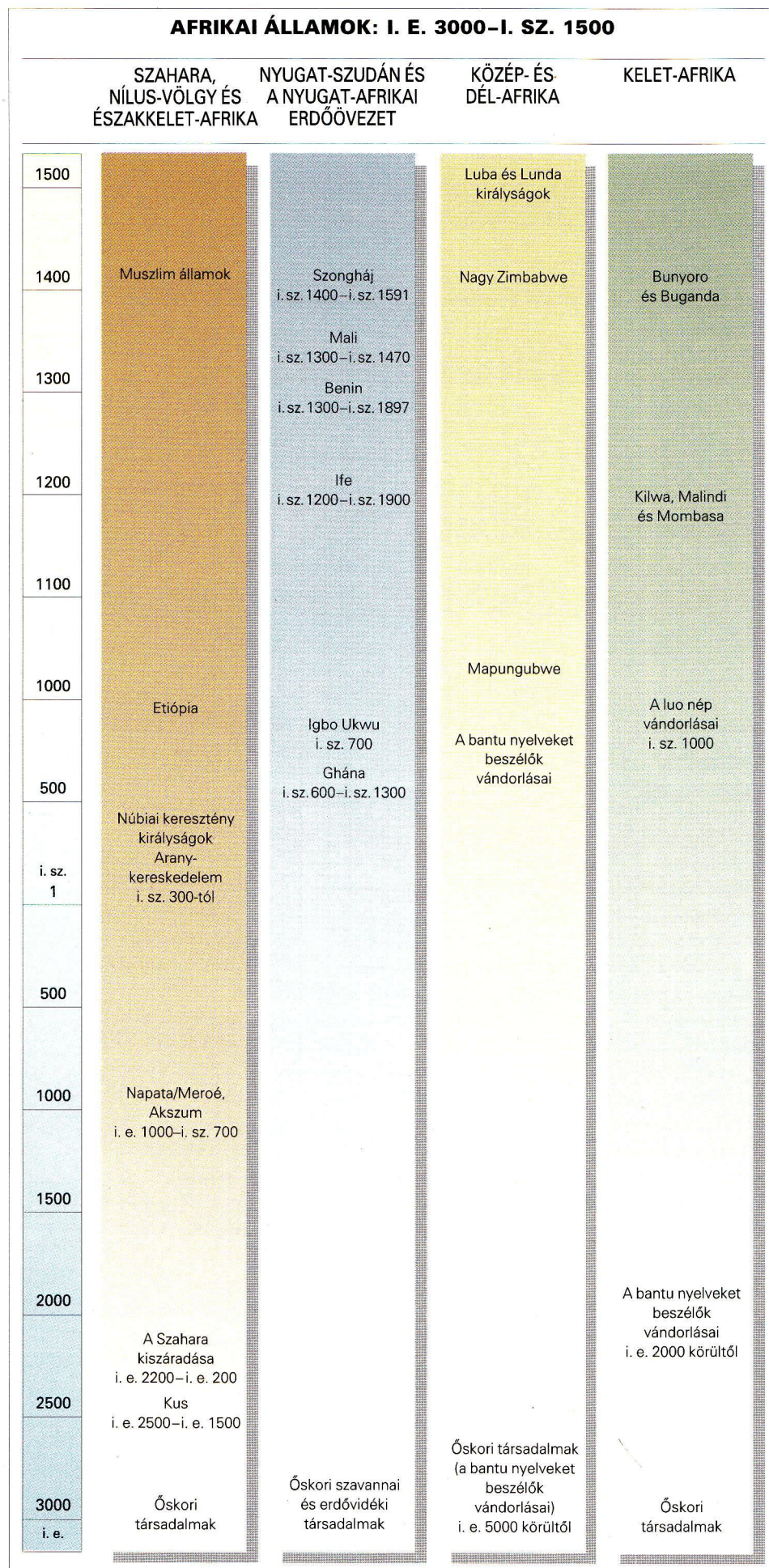
FREDERICK LAMP/BALTIMORE MUSEUM OF ART

△ Ezeket a fiúkat egy maszkot viselő „instruktor” készíti fel a Sierra Leone-i temne nép egyik titkos társaságába való felvételre. Elmagyarázzák nekik a férfias viselkedés lényegét, felfedik előttük a társaság titkait és körülmetélik őket.

VALERIE FRIEDMAN

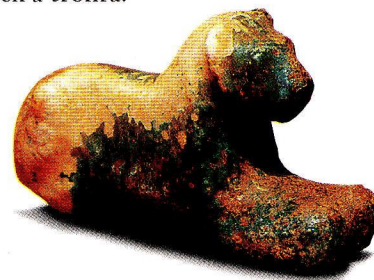
△ Ez a Burkinában élő dafing nép körében használt szellemmaszk viselője egész testét elfedi, amivel láthatatlanná, megjelenését misztikusá teszi. A fából készült fejdísz viselő személy kimagaslik a többiek közül. A maszk a félelmetes természetfölötti hatalom jelképe. (A maszk kifejezés az egész testet elfedő öltözetet jelent.)

Amikor a király meghalt, utódját „királycsinálók” ültették a trónra, gyakran egy a „lándzsák választása” néven ismert fegyveres összetűzés után. Bár anarchikusnak tűnhet, hogy a király halála rendszeresen polgárháborúra adott alkalmat, ez az eljárás alkotmányos mechanizmusként működött. A hatalom a király halálával a királycsináló nemesek kezébe került. Ez a módszer lehetetlenné tette, hogy a királyok akkora hatalomra tegyenek szert, amivel valamelyik utódjukra örökíthetnék a királyi címet.

A személyes vagyon felhalmozása terén is érvényben maradtak a szoros megkötések. Bár a királyok és magánszemélyek meggazdagodhattak, állandó nyomás alatt álltak, hogy vagyonukból másoknak is juttassanak. Akik nem adakoztak, elvesztették a nép támogatását. A tőkefelhalmozás a lazán szervezett politikai formációkhoz hasonlóan a királyságokban is tiltott volt, és a személyes gazdagodás útján történő társadalmi rétegződést, az osztályok kialakulását is szigorúan ellenőrizték.

Néhány királyságban az anyakirálynőknek is nagy hatalmuk volt. Előfordult, hogy királynők kerültek a trónra.

△ Mázas kőállatka a mai Szudán területén fekvő Meroéből.
KHARTOUM MUSEUM / WERNER FORMAN ARCHIVE

Kus Meroé királysága

Felső-Egyiptom és a Nílus-delta népei által a Nílus-völgyben létrehozott első afrikai királyságok az ókori Egyiptom királyságában egyesültek. Az egyiptomi határtól délre, az egyiptomiak által Kusnak nevezett (a mai Szudáni Köztársaság északi része) területen élő népek rendszeres, a Nílus mentén zajló kereskedelmi kapcsolatban álltak Egyiptommal. I. e. 2500 körül királyságban egyesültek, melynek fővárosa Kerma lett.

Kerma valódi nagyváros volt: temetője több tízezer sírt tartalmaz. Királyai hatalmas téglasírokba temetkeztek, a sírokat földből készült dombbal fedték le. A legnagyobb feltárt sír dombja 90 m széles. A temetkezések alkalmával emberek százait áldozták fel. I. e. 1500 körül, a birodalmi expanzió korszakába lépett Egyiptom a Nílus mentén felfelé nyomulva elfoglalta Kust. Kerma elnéptelenedett, és a régészek csak a huszadik században találtak rá.

Az egyiptomiak a birodalom tartományának tekintve uralkodtak Kus felett. Az i. e. IX. században azonban Kus ismét független királyság lett. Az egyiptomi uralom időszaka alatt a kusita

kultúra egyiptianizálódott. A királyok átvették az egyiptomi fáraók vallási kultuszait. Az i. e. VIII. század elején Kus királya, Pianhi (Piye) megtámadta és meghódította Egyiptomot. Az elkövetkező 70 év folyamán ő és utódai fáraóként uralkodtak a Nílus-völgy felett Kustól egészen a Földközi-tengerig (dinasztiájukat gyakran etiópnak nevezik). A kusitákat végül visszaszorították a Nílus felső folyásának területére, bár királyaik továbbra is Egyiptom fáraóinak tekintették magukat. Még körülbelül ezer éven keresztül, először az egyiptomi határ közelében fekvő Napatából, majd a Nílus mentén feljebb fekvő Meroéból kormányozva, azután is fenn tartották az egyiptomi hagyományokat, miután Egyiptomot előbb a görögök, majd a rómaiak is meghódították (lásd a *Meroé: egy virágzó királyság fővárosa* című fejezetet). A templomok és paloták egyiptomi stílusban épültek, a feliratokat egyiptomi hieroglifákkal írták, az alakokat pedig a hagyományos egyiptomi arányrendszer szerint ábrázolták. Amikor a királyok meghaltak, piramis-sírokba temették őket.

Egyiptomhoz hasonlóan az anyakirálynőknek nagy hatalmuk volt, sőt, Meroében legalább öt alkalommal királynő is ült a trónon. Egyiküket egy kő emlékművön Egyiptom kettős koronájával a fején ábrázolták. Az évek múlásával azonban a kultúra egyre inkább meroéivá vált, amit helyben kialakított szobrászati és kézműipari stílusok jellemeztek. Oroszlánfejű meroéi istenalakok bukkantak fel. A királynőket a karcsú egyiptomi stílus helyett széles csípővel ábrázolták. Végül az egyiptomi hieroglifákat is felváltotta a meroéi írás.

Meroé az esőövben feküdt, és termékeny földek vették körül. A korabeli Afrika más területeihez hasonlóan itt is folyt vasércfejtés és vasfeldolgozás. A régészek a mai napig nem tudták megállapítani, hogy hol és mikor bányásztak először vasércet Afrikában. Azt sem tudják még pontosan, hogy a vasművesség importált tudás volt, vagy számos különböző helyen, egymástól függetlenül találták fel.

Meroé gazdaságának alapja a római Egyiptommal folytatott rendszeres kereskedelem volt. Aranyat, elefántcsontot, bort és rabszolgákat exportáltak, cserébe pedig luxuscikkeket hoztak. Ahogy a Római Birodalom hanyatlani kezdett, a szomszédos népek egyre gyakrabban törtek be a Nílus-völgybe, míg végül Meroét is elvágták Egyiptomtól, amivel ellehetetlenítették gazdaságát és aláásták virágzását. Ezek a behatolók Ballana néven saját államot alapítottak Meroé és Egyiptom között, ahol a régészek importált luxuscikkekkal teli királyi temetkezési helyekre leltek. Végül az i. sz. IV. században Meroé királysága véget ért.

AZ ALÁHÚZOTT NEVEK
népekre utalnak

AFRIKA NÉPEI ÉS ÁLLAMAI: I. E. 3000–I. SZ. 1500

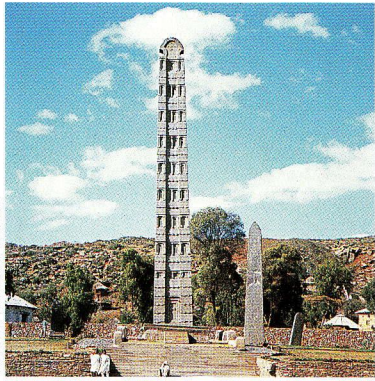
Az i. e. 3000 és i. sz. 1500 közé eső hosszú időszakban az afrikaiak többsége lazán szervezett politikai közösségekben élt. Egy XX. század közepéről származó becslés szerint csak Nyugat-Afrikában nem kevesebb mint 35 millió ember élt ekkoriban ilyen közösségekben.

TÉRKEP: RAY SIM

ENRICO FERRELLI

◁ Az egyik Meroéból származó kőoszlop meroéi írással készült felirata. Az egyes jeleket azonosítani tudjuk, de a szöveg értelmét még nem sikerült megfejteni.

WERNER FORMAN ARCHIVE

△ A mai Etiópiában fekvő Akszumban csak néhány maradt meg a királyok emlékét őrző oszlopok közül.

▽ Egy hívő éppen az egyik lalibélai (ma Etiópia) sziklahomlokzatú templomból lép ki.

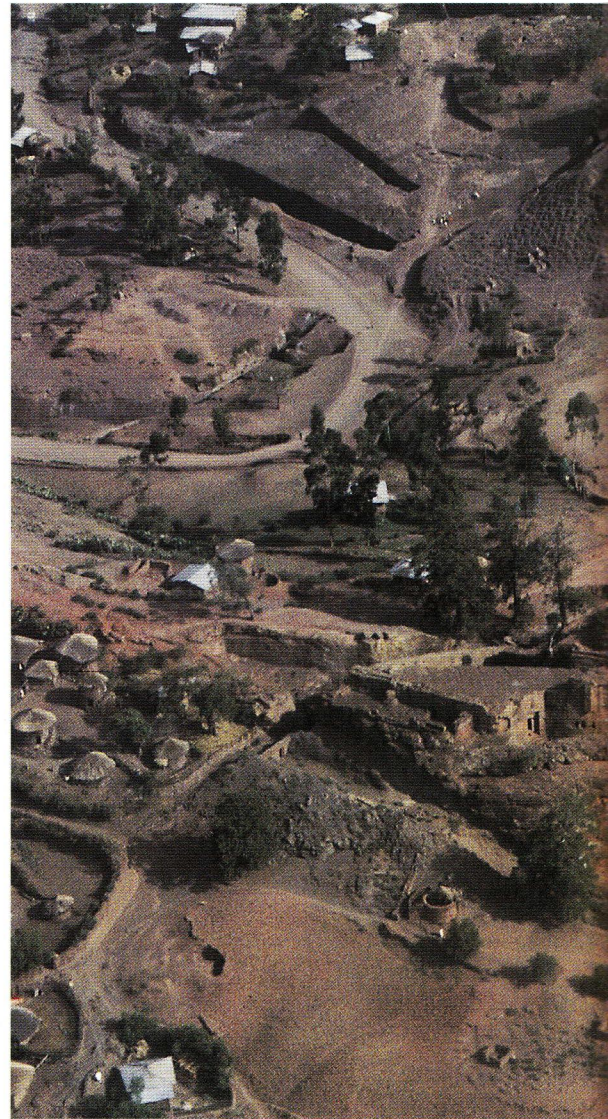

ROBERT CAPUTO/AUPORA

Akszum és Etiópia királysága

Az időszámításunk előtti utolsó századokban a Vörös-tenger partja mentén húzódó hegyvidék (a mai Etiópia területe) népei létrehozták Akszum királyságát. Akszum egy, a Vörös-tenger közelében fekvő város volt, saját kikötővel (Adu-lisz). Az i. sz. I. századra a Vörös-tenger többi kikötőjével és Indiával is kapcsolatban álló nagy kereskedelmi központtá vált. Legfontosabb exportcikke az afrikai elefántcsont volt.

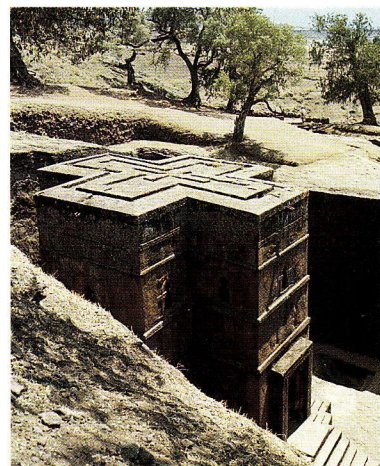
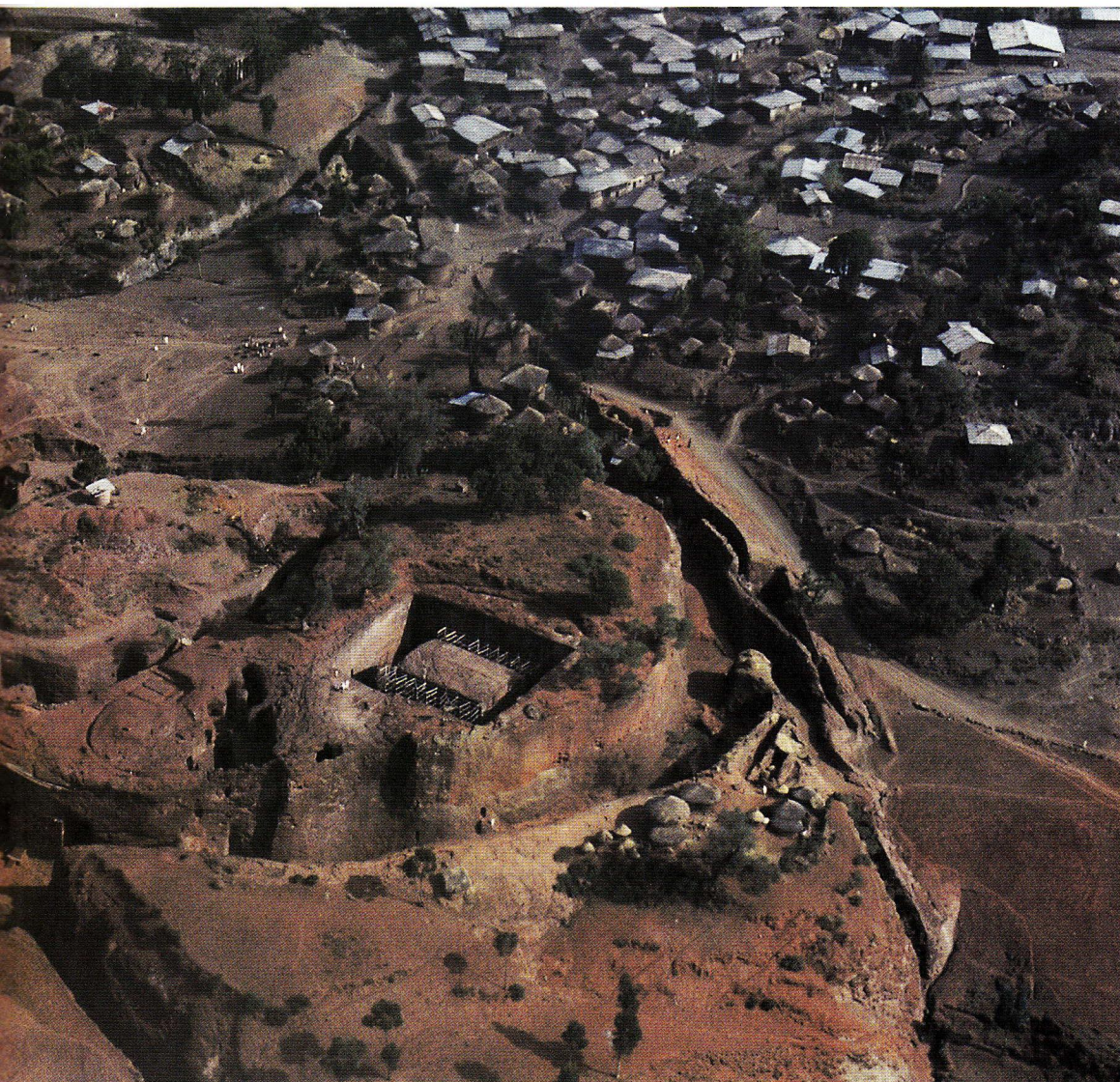
Akszumban templomok és királyi paloták épültek. A királyokról gyakran 30 méteres oszlopok állításával emlékeztek meg, ezek közül néhány ma is áll. Az i. sz. IV. század közepén, amikor Constantinus császár a Római Birodalomban a kereszténységet tette hivatalos vallássá, egy alexandriai görög Ezanát, Akszum királyát is áttértette a kereszténységre. Áttérését éremverése bizonyítja: korai érmein pogány, későbbi érmein pedig keresztény szimbólumok láthatók.

Akszum keresztény királysággá vált, és az egyiptomi kopt egyház vallási hatáskörébe tartozott. (Az etióp egyház ma is odatartozik.)

Akszum királyai fokozatosan felépítettek egy Délnyugat-Arábiára is kiterjedő birodalmat. Az i. sz. VII. században azonban fordult a kocka. Mohamed, az arab népnek az iszlámra való áttérítésével megnyitotta az arab hódítások korszakát. Az arabok átkeltek a Vörös-tengeren, és átvették a parti sáv és ezzel a vörös-tengeri kereskedelem ellenőrzését is. Akszum szárazföldi királysággá vált. Királyi hatalmuk központját fokozatosan délre, a Tana-tó, a Kék-Nílus forrásvidéke körüli és azon túli hegyvidéki fennsík irányába helyezték át, és létrehozták Etiópia királyságát (amelyet a történelemből Abesszínia néven is ismerhetünk).

Ahogy Akszum királyai a szárazföld belsejébe húzódtak, a meghódított népeket áttértették a keresztény hitre. Az i. sz. X. században előrenyomulásukat megállította egy nem keresztény királynő (akinek a nevét nem jegyezték fel) hosszan elhúzódó ellenállása. Kialakultak a keresztény hit és vallásgyakorlat jellegzetes for-

ED MULLIS/ASPECT PICTURE LIBRARY

△ Ezen a lalibélai templomon jól látható, hogy az épületet hogyan faragták ki a környező sziklából.

◁ Lalibéla a hatalmas sziklafalakból az i. sz. X. században kifaragott templomairól vált híressé. A templomok belsejét falfestmények díszítik.

ROBERT CAPUTO/AURORA

▽ A lalibélai Szent György-templom. Szent György az etióp egyház egyik legfontosabb szentje. Ezen a képen egy hívő, a helyi szokás szerint, tisztelete jeléül a falhoz nyomja homlokát, és megcsókolja a falat.

mái. A teológiai viták polgárháborúkhöz vezettek. Az etióp egyház névleges feje, az *abuna*, egy Alexandriából küldött egyiptomi volt, de a gyakorlatban a király ellenőrizte és a hatalom gyakorlásának eszközeként használta az egyházat. Az állam fennhatóságát hirdetendő országszerte falfestményekkel és drágakövekkel gazdagon díszített templomokat és kolostorokat építettek. Némelyiket, mint Lalibéla híres templomait, sziklába faragták. Akszum királyai a bibliai Salamon királytól és Sába királynőjétől származtatták magukat. Ezt a státust a királyi család egészen az etióp monarchia 1974-es bukásáig hivatalosan hangoztatta.

A meredek hegyekkel tarkított vidék megkönnyítette a szakadár nemeseknek, hogy elszigetelt hegyi erődjekből szembeszálljanak a királlyal. A lázadásokat azonban kegyetlenül megtorolták. Hogy a király megerősítse tekintélyét, állandóan utazgatott az országban. Egy Etiópiát a XVI. században meglátogató portugál papot megdöbbenett a 150 ezer, sátrakban elszállásolt emberből álló hatalmas és állandóan úton lévő királyi udvar, valamint a számtalan gazda-

WERNER FORMAN ARCHIVE

BRITISH MUSEUM/WERNER FORMAN ARCHIVE

△ Ezt az aranyból készült melldíszt Asanti (ma Ghána) királyi udvarának egyik magas rangú hivatalnok viselhette a XVIII–XIX. században.

gon díszített templom és kolostor látványa. Ez volt az etióp monarchia fénykora, amelyet idegen betörések és polgárháborúk két és fél évszázada követett.

Núbia királyságai

Meroé bukása után a Nílus középső folyásának népei három új államba csoportosultak. Ezek voltak Núbia királyságai: Nobatia, Makuria és Alwa. Az i. sz. VI. században keresztény miszionáriusok megtérítették a núbiai királyokat. Núbia is az alexandriai kopt egyház alá tartozott, és rendszeres kereskedelmi kapcsolatban állt Egyiptommal. Amikor az i. sz. VII. században a mohamedán arabok meghódították Egyiptomot és az egész észak-afrikai partvidéket, sikertelen kísérletet tettek Núbia meghódítására is. Miután vereséget szenvedtek, kereskedelmi szerződést kötöttek a núbiai királlyal, és ettől kezdve a keresztény és mohamedán országok között folyamatossá vált az árucseré.

A keresztény királyságok további 600–700 évig virágoztak. Sűrűn beépített városaik és falvaik katedrálisokat és templomokat öleltek körül (ezeket ma régészek tárják fel). Békében éltek együtt mohamedán szomszédaikkal, és befogadtak mindenkit, aki úgy döntött, hogy köztük óhajt letelepedni. Ilyenek voltak azok az arab pásztorok is, akik a Nílus-völgy füves mezőire hozták legeltetni szarvasmarháikat.

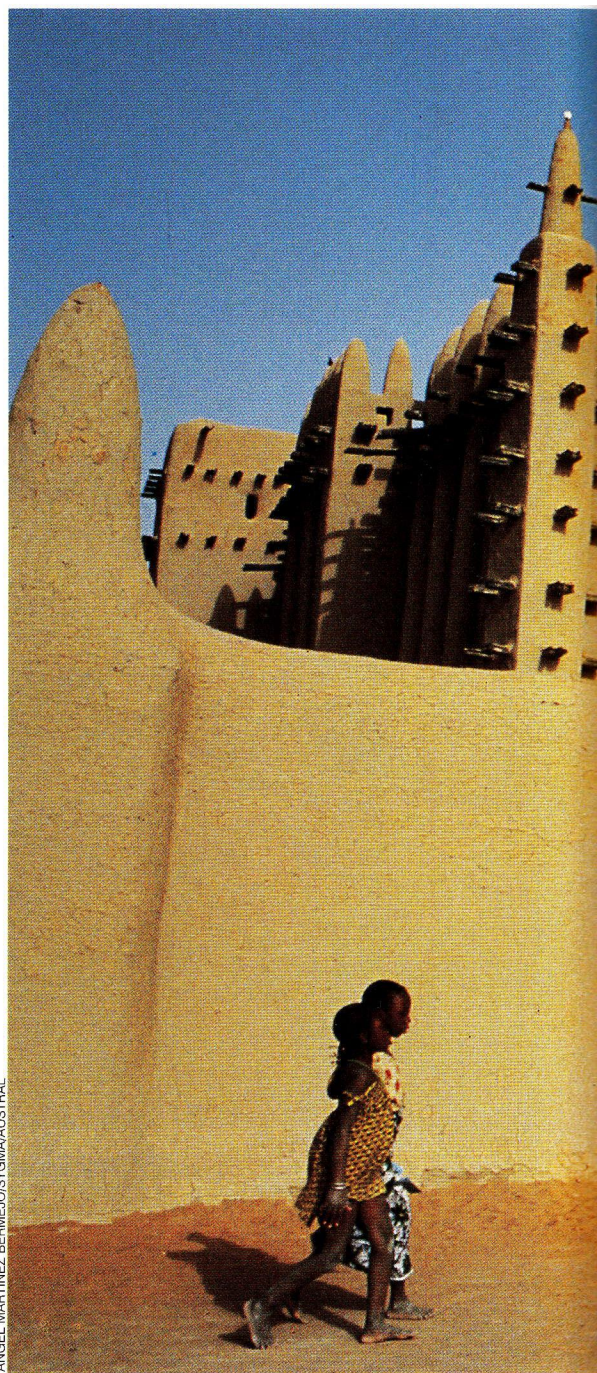
Az i. sz. XIII. században a núbiai királyok elhamarkodott módon hadsereget küldtek a Palesztina meghódításával próbálkozó európai keresztések segítségére. Egy egyiptomi mohamedán hadsereg megtorlasként megszállta Észak-Núbiát. Bár az egyiptomiakat kiverték, az északi királyság trónjára mohamedán uralkodók kerültek. A királyi katedrálisból mecset lett. Délen is mohamedánok jutottak hatalomra, míg végül a XV. század végére az összes királyság mohamedán uralom alá került.

Az új mohamedán kormányzatok nem tettek kísérletet a keresztények iszlám hitre való erőszakos áttérítésére. Egyiptomhoz hasonlóan (ahol 1300 év mohamedán uralom után is még mindig 4 millió kopt keresztény él) Núbiában is megtúrták a keresztényeket, de az ország keresztény kormányzattól megfosztott és egyházuk alexandriai központjától távol eső lakói fokozatosan mohamedánokká váltak.

Nyugat-Szudán

A Szahara közel 6000 éven át vízben bővelkedő terület volt, ahol jelentős közösségek éltek a folyók és a tavak mentén. Az i. e. 3. évezredtől azonban kezdetét vette az elsivatagosodás.

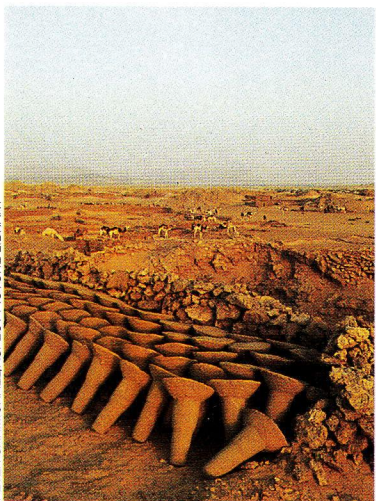
Tevéket először Arábiában háziasítottak és a módszer a Vörös-tengeren keresztül terjedt az afrikai szárazföld belseje felé. A keresztény éra első éveire már elérte a Szaharát. A teve szállítóeszközként való alkalmazása forradalmasította

ANGEL MARTINEZ BÉTHÉ/JO/SYGMA/AUSTRAL

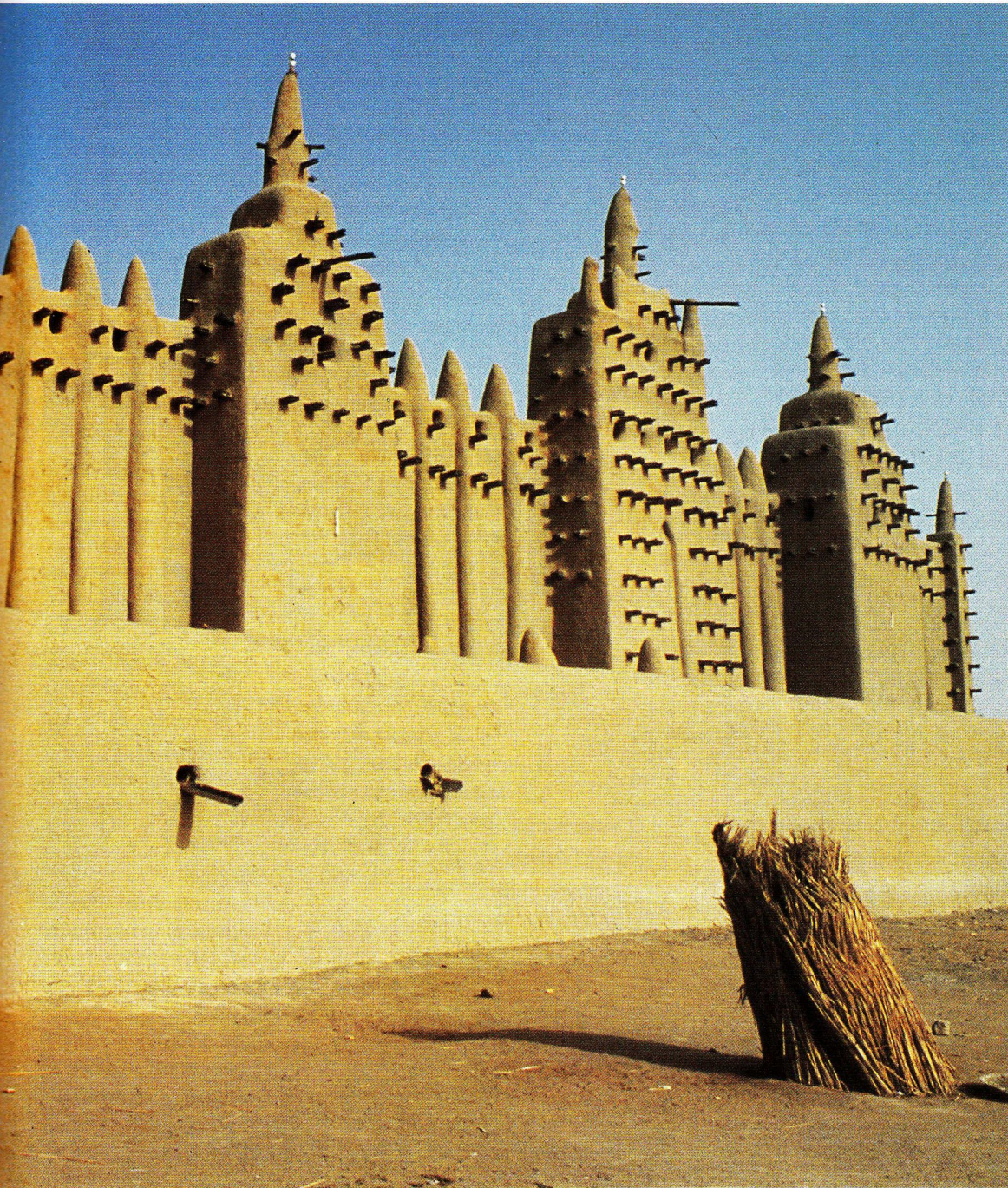
a gazdaságot. Ezek az állatok képesek nagy súlyokat messzire szállítani, naponta 30–40 kilométert is megtesznek evés és ivás nélkül, utak nélkül is át tudnak kelni a sivatagon. Bár vannak régészeti adataink, amelyek arra utalnak, hogy korábban is létezhetett transzsaharai kereskedelem, a tevével való szállítás újfajta, rendszeres és hatékony távolsági kereskedelmet tett lehetővé.

Nyugat-Afrika erdős területein hatalmas ásványkincselőhelyek voltak, és az itteni népek már legalább 500 éve foglalkoztak réz- és vasbányászattal és -feldolgozással. Ekkor azonban elkezdtek aranyat is bányászni. A nemesfémeket kereskedőkkel cserélték el, akik a Szaharát át északra szállították, ahol 3–4 évszázad alatt jelentős mennyiségű aranypénzt vertek belőle.

PETER CARMICHAEL/ASPECT PICTURE LIBRARY

△ A Közép-Szaharában fejtett sötömbök fontos árucikkek voltak. Teveháton szállították a Niger menti kereskedővárosokba, ahol aranya vagy rabszolgákra cserélték. Ezek a tömbök a mai Nigerben fekvő Bilmából származnak.

◁ Dzsenné (ma Mali) nagmecsetjét az évszázadok során számtalanszor átépítették. Eredeti formája valószínűleg az iszlám vallás bevezetésének idejére, az i. sz. XII. századra datálható.

△ Ezt az Asanti Királyságból (ma Ghána) származó *kuduo* néven ismert rézdobozt értéktárgyak tárolására használták, és néha tulajdonosukkal együtt helyezték a sírba.

MUSÉE ROYAL DE L'AFRIQUE CENTRALE /
WERNER FORMAN ARCHIVE

Amikor az arabok meghódították Észak-Afrikát, más árucikk iránt is megnőtt a kereslet: a szubszaharai országokból származó és a sivatagon keresztül szállított rabszolgákra volt szükség, hogy kiegészítsék a Mediterráneum körzetének hagyományos kelet-európai és közép-ázsiai rabszolga-utánpótlását. Az arany legnagyobb részét Európába exportálták. A rabszolgák elsősorban az észak-afrikai háztartásokban dolgoztak. Az ásványkincsekért és rabszolgákért cserébe luxuscikkeket szállítottak Nyugat-Afrikába. A lovak nyugat-afrikai importja is jelentős volt. Mivel Nyugat-Afrikában a betegségek igen megnehezítették a lótenyésztést, nagy szükség volt a hadviselést forradalmasító, importból származó állatokra. A transzsaharai kereskedelem volu-

mene fokozatosan növekedett. Bár gyakran „arab kereskedelemként” hivatkoznak rá, elsősorban afrikaiak – berberék, tuaregek és más rokon saharai népek, valamint a Közép-Niger körzetének malinke kereskedői – bonyolították.

A sivatagtól délre fekvő, a Nílustól az Atlanti-óceánig húzódó területet az arabok „Bilád-esz-Szudánnak”, a feketék földjének nevezték. A Nyugat-Szudánban, a Niger-völgy középső szakaszán és az ettől nyugatra élő népek már kis, kőből épült városokban éltek. A távolsági kereskedelem kialakulásával ezek a városok kereskedelmi központokká váltak. Egyes hatalmaságok ellenőrzésük alá vonták a piacokat, és a városokat királyságokká alakították. Hol sivatagi hódítók, hol helybeliek vették át a hatalmat.

△ Ezt a szintén az Asanti Királyságból származó nyakláncot a viaszveszejtéses eljárás néven ismert öntési módszerrel készítették.

M. & A. KIRLEY/ANA

△ Azon számtalan gyönyörű és finoman kidolgozott terrakottaszobrok egyike, amelyeket Dzsenneben (ma Mali) tártak fel. A kutatók nem tanulmányozhatták őket megfelelő módon, mivel legnagyobb részüket európai magángyűjteményekbe csempészték ki Maliból. A szobrok ránézésre is az iszlám domináns vallássá válása előtti korból származnak.

△ Ezt az Asanti Királyságból (ma Ghána) származó lovat és lovasát ábrázoló rézsúlyt aranypor mérésére használták. Ilyen súlyok milliói maradtak fenn a világ múzeumaiban és magángyűjteményeiben.

BRITISH MUSEUM / WERNER FORMAN ARCHIVE

Ghána királyságában a hagyomány szerint elsőként egy fehér (halvány bőrű, sivatagi) dinasztia uralkodott, később pedig fekete.

A Ghána fővárosaként azonosított Kumbi Szale Szenegál sivatagi övezetében (a mai Ghánától jóval északabbra) fekszik. Ismerjük az ország egy i. sz. VIII. századi arab geográfustól származó leírását. A király (ez idő tájt fekete) nagy pompában élt fallal körülkerített városban álló palotájában. Őt magát, kíséretét, lovait, sőt még kutyáit is aranyékszerek díszítették. Bevételei a különféle árucikkekre, köztük a Közép-Szaharában fejtett és tömbökben szállított sóra kivetett vámokból és illetékekből származtak. Ő ellenőrizte az aranykereskedelmet, és az infláció megakadályozására előrelátóan korlátozta a kitermelést.

Ghána i. sz. XII. századi hanyatlásának oka a háború, de valószínűbb, hogy központi területe környezetének romlása lehetett. A politikai és gazdasági hangsúly keletre, a Niger középső folyásának kereskedővárosaira, Dzsennére, Timbuktura és Gaóra helyeződött át, ahol a malinke nép létrehozta Mali államát. A történészek ettől a kortól kezdve csupán a szájhagyomány útján fennmaradt elbeszélő forrásokra támaszkodhattak. Ezeket vagy az i. sz. XVII. században Timbuktaban dolgozó történészek jegyezték le arabra fordítva, vagy még a XX. században is éltek. A nagy eposz hőse Szunjata, Mali megalapítója volt. Az i. sz. XIV. századra Mali vezető hatalommá vált. Területe délen az aranytermelő erdővidéktől, nyugaton egészen az Atlanti-óceánig nyúlt, és nagyobb volt, mint az i. sz. XIV. századi Európa akármelyik állama.

A kereskedelem révén az iszlám is megjelent Nyugat-Szudánban. A távolsági kereskedők rendszerint mohamedánok voltak. Ghána királyai megtartották saját vallásukat. Mali királyai azonban felvették az iszlám hitet. Mansza Musza, Mali királya – hatalmas kíséretével és bőkezű arany ajándékokkal – látványos zarándokútra indult Mekkába. A mohamedán hitre áttért királyok azonban kockáztatták az elszakadást alattvalóiktól, akiknek mindennapi élete szorosan kapcsolódott a régi vallási szertartásokhoz. Ezért a királyok népük hűségének megtartása érdekében kénytelenek voltak folytatni a régi rituálékat, és az iszlám csak egy elenyésző kisebbség vallása lett.

Egy Malihoz hasonló birodalom összetartása nagymértékben a király személyétől függött. Ha gyengült a hatalma, a tartományok új vezető alatt elszakadhattak, vagy a nép visszatért saját közösségi kormányzati formájához. A XV. századra Mali már hanyatlófélben volt, és fényét a Gao központú Szongháj szakadár tartománya kezdte elhomályosítani. Malihoz hasonlóan Szonghájnak is volt egy nagy hódító hőse, Szunni Ali. Az ő esetében azonban a történeti hagyomány eltérő. A mohamedán tudósok elhi-

degültek tőle, ezért gonosz emberként jelenítik meg írásaikban. A róla szóló eposz azonban leghozzávetőlegesen harcosnak és nagy hatalmú varázslónak tünteti fel.

Szongháj királyai háborúkat vívtak a szavannák népeivel, akik saját királyságaikba (például Moszi vagy Dagomba) tömörültek. Moszi lovasok dúlták a Niger városait, és még Timbuktot is kirabolták. A Szongháj birodalomnak a sivatagi tuaregektől is meg kellett védenie magát. Szongháj ennek ellenére a XVI. század végéig a térség vezető hatalma maradt.

A Niger kanyarulatától délkeletre eső területen (ma Nigéria) a hausza nép fallal körülkerített városai kezdték vonzani a kereskedőket, és fokozatosan nagy kereskedelmi központokká alakultak. A XV. századra a hagyomány szerint hét királyság jött létre belőlük. Keletre, a Csád-tó körül Kanem (később Bornu néven kibővült) királysága, amelyet a XI. században a Szezuwa család egyik tagja alapított. A dinasztia – a világ egyik leghosszabb ideig uralkodó dinasztiája – egészen 1846-ig volt hatalmon, amikor egy trónbitorló elűzte őket.

A nyugat-afrikai erdővidék

A nyugat-afrikai erdei királyságok történetéről rendelkezésünkre álló adatok nagyobb része a Nigériára koncentráló és csak az 1940-es években kezdődő régészeti kutatómunka eredménye. A leglátványosabb lelet egy, a Nigertől nyugatra, Igbo-Ukwu városában feltárt i. sz. IX. századi királyi temetkezés volt. Olyan bonyolult szobrászati technikákkal készült királyi jelvényeket tartalmazott, amelyhez hasonlóakat a IX. századi Európából sem ismerünk. Helyben bányászott fémek ötvözetét használták, ami azt bizonyítja, hogy saját fémfeldolgozási és szobrászati technikáik voltak. A sírban ezenkívül több ezer importált üveggyöngyöt is találtak, ami mindenképpen arra utal, hogy a királyság kapcsolódott a transzszaharai kereskedelmi hálózathoz. Sajnos ennyi az egész, amit erről tudunk. Az igbo nép ma már nem a központosított monarchia hagyományai szerint él, bár nyelvük még mindig sok olyan kifejezést használ, ami díszes kellékeit írja le. Mindebből arra következtethetünk, hogy egy későbbi korban az igbo nép megtagadta királyait, és visszatért régi, lazán szervezett politikai rendszeréhez, amit egészen a XX. századig meg is tartott.

A Nigertől nyugatra, Joruba országban az első királyságok i. sz. 1000 körül jöttek létre. A joruba történelmet a XIX. században az ország presztízsének növelése céljából szerkesztett mítoszok zavarják össze, melyek szerint őseik Arabiából vagy Egyiptomból vándoroltak ide. A régészeti és nyelvészeti adatok azonban e nép régóta tartó, folyamatos helyi megtelepedését bizonyítják. A hagyomány a joruba királyok közül kiemeli Ife *oniját* (királyát). Az Ifében dolgozó ré-

Közép- és Dél-Afrika

Az Egyenlítőtől délre eső afrikai területek legnagyobb részét a bantu nyelvcsalád számos nyelvét beszélő népek lakták. A nyelvészek és régészek apránként ismerték meg vándorlásaik útvonalát. Valahol a Benue-folyó és a Csád-tó közötti területen lévő őshazájukból (ma Nigéria és Kamerun) 3000 évvel ezelőtt kezdtek kisebb csoportokban vándorolni. Fokozatosan megszállták a kontinens egész területét, és az i. sz. IV. századra a mai Dél-Afriai Köztársaság területén elérték az Indiai-óceán partját.

Vasszerszámokat használtak, és földet műveltek. Ha az éghajlat lehetővé tette, szarvasmarhát is tartottak, kis, szétszórt falvakban telepedtek le. Amikor egy falu túl nagyra nőtt, néhány lakója elköltözött, és új falut épített. Nyugat-Afrika sűrű, városias konglomerátumaival szemben (ahol a talaj minősége és a vegetáció intenzív, nagy népsűrűség eltartására alkalmas művelést tett lehetővé) itt szétszórt falutelepülések hálózata alakult ki. Ha mégis létrejött egy királyság, fővárosa kisebb és kevésbé állandó volt, mint a nyugat-afrikai fővárosok.

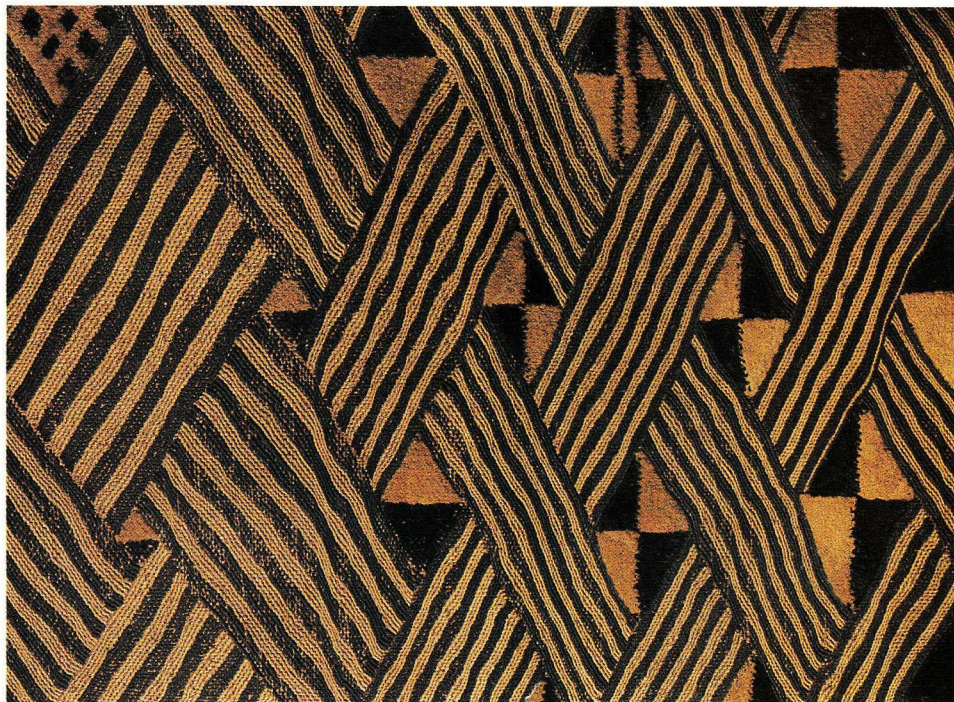
Magánszemélyek és települések is gyakran költöztek. Számos királyi hagyomány megemlékezik arról, miképpen érkezett meg egyedül vagy kíséretével egy idegen, és miképpen vette rá szépszerivel vagy kényszerítette erőszakkal a népet uralma elfogadására. Volt, hogy szomszédos falvak csoportjai álltak össze védelmi célból, míg végül egy nagy hatalmú vezető egységbe nem forrasztotta őket. A mai Zaire területén élő kuba nép hagyománya megemlékezik róla, hogy két rivális vezér és kísérete harcolt a hatalomért, míg végül az egyik győzedelmeskedett, és megalapította a Kuba Királyságot.

△ Ez a bronz portré egy ifei oní (királyt) ábrázol. Egyik tagja azon csodálatos XI. vagy XII. századi sorozatnak, amelyet Joruba országban (ma Nigéria) fedeztek fel.

ANCIENT ART & ARCHITECTURE COLLECTION

▽ Ezt a bonyolult mintázatú mokett szövetet Kuba országban (ma Zaire) szőtték rafiából. Mivel az ilyen anyagokat fontos emberek viselték, igen keresettek voltak. A kereskedők messzi tájakra is szállították belőlük.

E. ANSPACH COLLECTION, NEW YORK/WERNER FORMAN ARCHIVE

△ Díszes serleg Sierra Leonéból, melyet az i. sz. XV. században faragtak elefántagyarból.

gészek a XI–XII. századból származó csodálatos bronz királyportrék egész sorát tárták fel. A portrék a kifinomult udvari élet ékesszóló bizonyítékai. Ezekben a joruba királyságokban a királyság előtti hagyatékként egy erős titkos társaság (ogboni) is fennmaradt.

A Niger deltájában fekvő Beninben a hagyomány a mai királyi családot az i. sz. XIV. századból származtatja, amikor a történet szerint tagjai egy régebbi uralkodó dinasztiát váltottak fel a trónon. A régészek Benin első urbanizációs fázisát körülbelül egy évszázaddal korábbra teszik. A XV. században az építkezések nagy korszaka kezdődött. A várost 1400 négyzetkilométernyi területet körülölelő fallal vették körül és új utcahálózattal látták el. Iféhez hasonlóan a királyi udvarban itt is dolgoztak bronzművesek, akik portrékat készítettek a királyokról és királynőkről. A szobrászok a bronzon kívül elefántcsonttal is dolgoztak. Az 1897-es brit megszállás idején a királyi kincstár nagy részét elrabolták, és Európa valamint Amerika múzeumai között osztották szét.

A joruba királyságoktól nyugatra, a mai Ghána aranyban gazdag erdősegeinek területén élő akan népet rendszeres kereskedelmi kapcsolatok kötötték a Niger városaihoz. Itt is kis államok alakultak ki. A Nigertől keletre, a mai Kamerun szavannáin – az ugyanazon nép hosszú megtelepedésére utaló jelentős nyelvi eltérések földjén – a bamenda és bamileke népek is királyságokat hoztak létre.

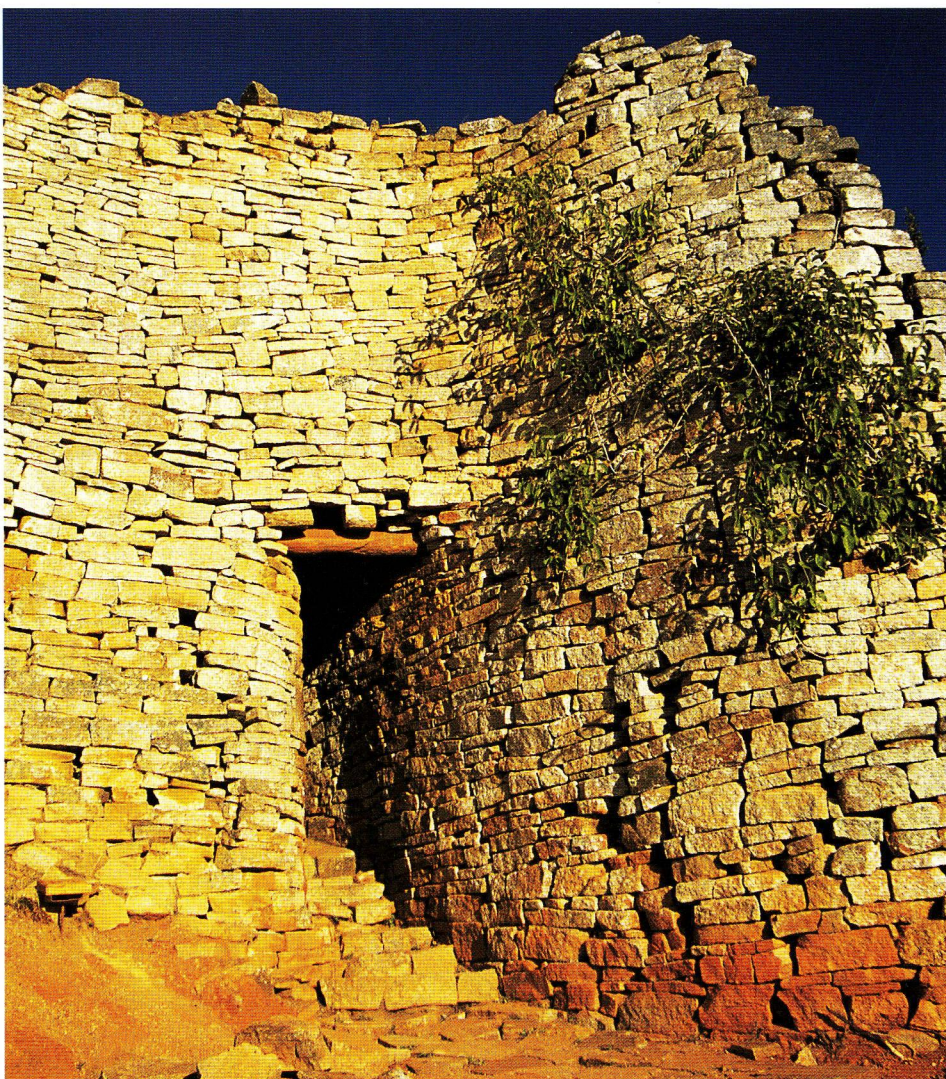
▷ Nagy Zimbabwe a leghíresebb és legnagyobb a körülbelül az i. sz. X. századtól épült *zimbabwék*-nek nevezett kőpaloták közül.

TOM NEBBIASPECT PICTURE LIBRARY

Más területekhez hasonlóan itt is az ásványkincsek képezték a király gazdagságának kiaknázható alapját. Loango tengerparti erdei királyságában (ma Zaire) és a tőle délkeletre fekvő Kongó Királyságban rezeset bányásztak, s ezt más árucikkkel, például tengeri sóval és egy különleges, rostszálakból szőtt kelmével együtt meszsi földre exportálták. A távolsági kereskedelem

▽ Nagy Zimbabwe bejárata. A falakat szárazfalazásos technikával készítették: a faragott gránittömböket habarcs nélkül rakták fel.

ROBERT HARDING PICTURE LIBRARY

gazdagságot hozott az uralkodók számára. A Zaire és Zambezi folyók forrásvidékei körüli belső szavannák Luba és Lunda királyságai a távolsági kereskedelem ellenőrzése révén nagy hatalomra tettek szert.

A szavannák alatt jelentős rézrétegek (Rézöv néven ismert terület) és aranylelőhelyek húzódtak. A környéken az i. sz. VI–X. századra keltezett, gyönyörű rézészerekkel felszerelt királysírok kerültek napvilágra. A rezeset, amelynek felületét csodálatosra lehetett fényezni, egyre gyakrabban használták a test díszítésére. A transvaali Mapungubwében, a Dél-Afriai Köztársaság mai határán túl, kisméretű aranszobrokat találtak a királysírokban.

Az arannak saját exportpiaca volt. Közép-Afrikában a fejtett és a folyómedrekből mosott aranyat a Zambezin szállították le, és az Indiai-óceán partjai mentén fekvő országokba exportálták. A mai Mozambik tengerpartján álló Szofala volt a legfontosabb export emporium. Az aranyért cserébe keleti árucikkeket, az afrikai királysírokból is ismert kínai porcelánt és ázsiai üveggyöngyöket importáltak. Két, egymástól független aranykereskedelmi út is létezett Afrikában: a nyugat-afrikai aranylelőhelyektől a Szaharán át Európába és a dél-közép-afrikai lelőhelyekről keletre, az Indiai-óceán országaiába vezető út.

A közép-afrikai arany nagy része mélyen a föld alatt, csákányokkal dolgozó bányászoknak elérhetetlen mélységben rejtőzik. Az itteni uralkodók jóval kisebb gazdagságot tudtak az aranyból felhalmozni, mint a nyugat-afrikaiak. A Zambezi szavannás fennsíkján a gazdagságot a szarvasmarha jelentette. Politikai és gazdasági hatalmat is biztosított: akinek hatalom volt a kezében, szarvasmarhát osztott hívei között.

Az i. sz. X. századtól az emberek elkezdtek nagy kőépületeket, úgynevezett *zimbabwéket* emelni királyaiknak, ezzel távolra telepítve őket azoktól a területektől, ahol gyakori a szarvasmarhát *trypanosomiasissal* végzetesen megfertőző cecelég. Körülbelül 150 ilyen építmény romjai láthatók ma, sokat a XIX. és XX. században arany után kutató európaiak pusztítottak el. Az évszázadok folyamán az ilyen épületek stílusa egyre kifinomultabb lett. Ezek közül a paloták közül a leghíresebb és legnagyobb az úgynevezett Nagy Zimbabwe, amelyről a mai Zimbabwei Köztársaság kapta a nevét. Ez a 200 éven keresztül folyamatosan bővített építmény nagy elliptikus formájú együttes alakult, amelynek magas gránitfalait zsírkő szobrok díszítették. A XV. század közepe óta – talán mert a királyi udvar érdekében folyó intenzív művelés következtében a környező földek kimerültek – már nem lakták az együttest, de kultuszközpontként tovább használták. Az elkövetkező évszázadok alatt más területeken, például Khamiban tovább épültek a zimbabwék, de méretük nem volt Nagy Zimbabwéhez fogható.

A kelet-afrikai királyságok

A Nagy-tavak körül bantu nyelveket beszélő népek telepedtek le. Itt a királyságok kialakulását gyakran a természetes fejlődés részének tekintették, úgy gondolták, hogy harcias, szarvasmarhatartó törzsek érkeztek hódítókként a hatalmas északi mocsárvidékről, és leigázták a tóvidék megtelepedett népeit. Ez azonban így túl egyszerű és félrevezető volna. Míg az első államépítők egy része, például a luo nép északi hódító, mások helyi eredetűek voltak. Az állattenyésztők nem feltétlenül terjesztették ki hatalmukat a letelepedett földművelőkre. Például az eredetileg állattenyésztő luo nép végül letelepedett és földet művelt. A történészek megvizsgálták a Nagy-tavak királyságainak szájhagyományból ismert genealógiáját, a hagyomány ugyanis megőrizte az egymás után uralkodó királyok neveit. Spekulatív életkorokat hozzájuk társítva sikerült egy hozzávetőleges kronológiai rendszert felállítani. Ebből az derült ki, hogy az itteni államok legnagyobb részét az i. sz. XIII–XIV. században alapították. Ennél azonban van egy pontosabb dátum is. A Nyoro Királyság hagyománya feljegyzi, hogy az ötödik *mukama* (király) uralkodása idején a nap elsötétedett. A térségben ez a napfogyatkozás 1520-ban lehetett.

Más területekhez hasonlóan nagy hatalmú személyek és híveik itt is meggyőzéssel vagy erőszakkal vették át a hatalmat. Néhány királyságban, így a nyoro és nkore népeiben (ma Uganda), a királyok és a vezető családok öröklődő kiváltságok szokása szerint éltek, csak egymás között házasodtak és szigorú társadalmi távolságot tartottak alattvalóikkal. A szomszédos Bugandában a társadalmi kapcsolatok sokkal lazábbak voltak. Itt a *kabaka* (király) minden klánból választott egy feleséget, ezzel a monarchiát egyetlen leszármazási ágba egyesítette, és minden alattvalóját rokonává tette.

A Nagy-tavaktól keletre az emberek megtartották lazán szervezett politikai rendszereiket. A tengerpart felé haladva a vidék terméketlen, *nyikának* nevezett félsivatagba fordul, ami széles gátat von a tavak vidéke és a tengerpart közé. Bár a szárazföld belseje felől a tengerpart irányába az emberek átkeltek a félsivatagon, bizonyítékaink szerint a tengerparti kereskedők nem utaztak a kontinens belseje felé. A tóparti királyságok királysírjaiban a XVIII. századnál korábbiakról nem ismerünk importból származó tárgyakat.

Az Indiai-óceán partvidéke mentén megtelepült, bantu nyelvet beszélő népeknek lehetőségük nyílt rá, hogy az Arábiából és a Perzsa-öbölből érkező kereskedőkkel tengerentúli kereskedelmet folytassanak. Az itt kialakult kereskedővárosokat pontatlanul gyakran „arab kolóniáknak” nevezik. Ez idő tájt Arábiában nem létezett gyarmatosító hatalom. Arabok magánkereskedőkként érkezhettek, és bár lehetőségük volt a tengerparti városokban letelepedni és házassá-

GEOFF TOMPKINSON/ASPECT PICTURE LIBRARY

got kötni, mégis a már létező helyi kormányzat fennhatósága alatt éltek. Idővel a két népesség – a legkésőbb a XIV. századra első számú vallással előlépő iszlám térhódítása következtében – összekeveredett. Az erős arab hatás alatt álló bantu nyelvből jellegzetes tengerparti nyelv alakult ki, a szuahéli.

Afrika keleti partjai mentén körülbelül 40 városállam alakult ki. Köztük volt Malindi, Mombasa, Kilwa és Zanzibar. Gazdagságuk a kereskedelemről származott, az Indiában és Kínában igen keresett elefántcsont valamint más, helyi árucikkek exportja mellett Szofalából aranyat is szállítottak észak felé. Ezek a politikailag független, ám kereskedelmi téren egymással rivalizáló városok körülbelül ezer kilométernyi partvidék mentén helyezkedtek el. 1498-ban a portugálok egyiket a másik után rabolták ki és hódították meg.

Afrikai királyságok i. sz. 1500 körül

I. sz. 1500 körülre Afrika túlnyomó része központosított, királyi kormányzatok ellenőrzése alatt állt. Nagy néptömegek azonban még ekkor is a nem központosított, saját kormányzati formáik alatti életet választották. A királyságoknak voltak bizonyos közös vonásaik, például a királyi hatalom alkotmányos kontrollja, és valamiféle társadalmi mechanizmus, ami által megakadályozták a nagy személyi vagyonok felhalmozódását. Ettől függetlenül, minden királyság a saját útján fejlődött. Saját politikai alkotmány és rituálék jellemezték, saját gazdasági és pénzügyi szervezetekkel és politikával rendelkezett, és jellegzetes művészeti stílusa és zenéje volt.

△ A kelet-afrikai partvidék többi városához hasonlóan Szuakin régi kikötővárosának épületeit is koralltömbökből építették.

△ Egy Benin Királyságból (ma Nigéria) származó szertartási maszk bronz fejdísz.

BRITISH MUSEUM / THE BRIDGEMAN ART LIBRARY

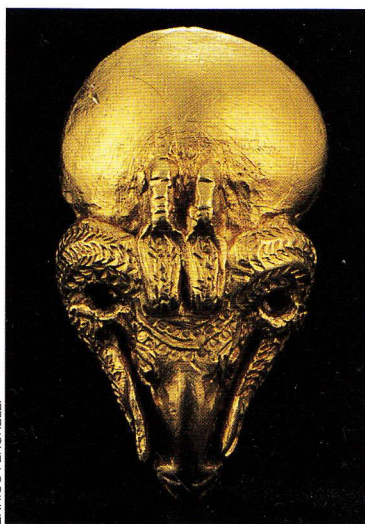

△ Meroé királyi temetőjét körülbelül az i. e. IV. századtól az i. sz. IV. századig használták. Néhány kisebb kápolnát és piramist az utóbbi időkben restauráltak.

MEROÉ: EGY VIRÁGZÓ KIRÁLYSÁG FŐVÁROSA

ROBERT G. MORKOT

Meroé több mint ezer évig virágzott egy olyan állam egyik fő központjaként, amely legnagyobb kiterjedése idején, i. e. 710 és 664 között a Földközi-tengertől egészen a mai Szudánban lévő Kartúmig terjedt. Fekvése lehetővé tette, hogy ellenőrizze Közép-Szudán termékeny szavannáit és az Egyiptomba értékes árucikkeket – aranyat, elefántcsontot, ébent és tömjént – szállító fontos kereskedelmi útvonalakat. Környékén vasércfejtés és vaskfeldolgozás is folyt.

△ Napkoronggal díszített kosfejű ábrázoló fülbevaló Meroéből.

Neve először az i. e. V. század második felében fordul elő az eredeti kusita szövegekben és Hérodotosz görög történetíró írásaiban. A régészeti emlékek azonban az i. e. VII. századig keltezhetők, de már az i. e. 2. évezredben is lehetett itt vagy a környéken egy nagyobb központ. A várost és temetőit egészen az i. sz. IV. századig folyamatosan használták. A város elsősorban az i. e. III. és az i. sz. I. században virágzott, amikor kereskedelmi kapcsolatai Egyiptommal igen erősek voltak.

A város

Meroé királyi fővárosa egy körülbelül 1000 × 1000 m-es területen fekszik. Nagy részét – a királyi együttes, egy nagy, fallal körülvett terület kivételével – sohasem tárták fel. Ezt a „királyi várost” a hozzá kapcsolódó vallási központtal együtt feltehetőleg egy-egy folyóág választotta el az északi és déli „külvárosoktól”. A kőfal egy 200 × 400 m-es területet ölel körül. Valószínűleg az i. e. III. században épült, és a régészek görög kőfaragójegeket találtak a köveken.

Az épületek nagy része azonban jóval korábbi lehetett. Az észak–déli tengelyben fekvő széles főutat kétszintes épületek szegélyezték, ezek többszöri újjáépítés nyomait viselték. A „királyi város” délnyugati részén álló különleges épület szinte biztos, hogy forrásszentély volt.

MEROÉ KIRÁLYSÁGA

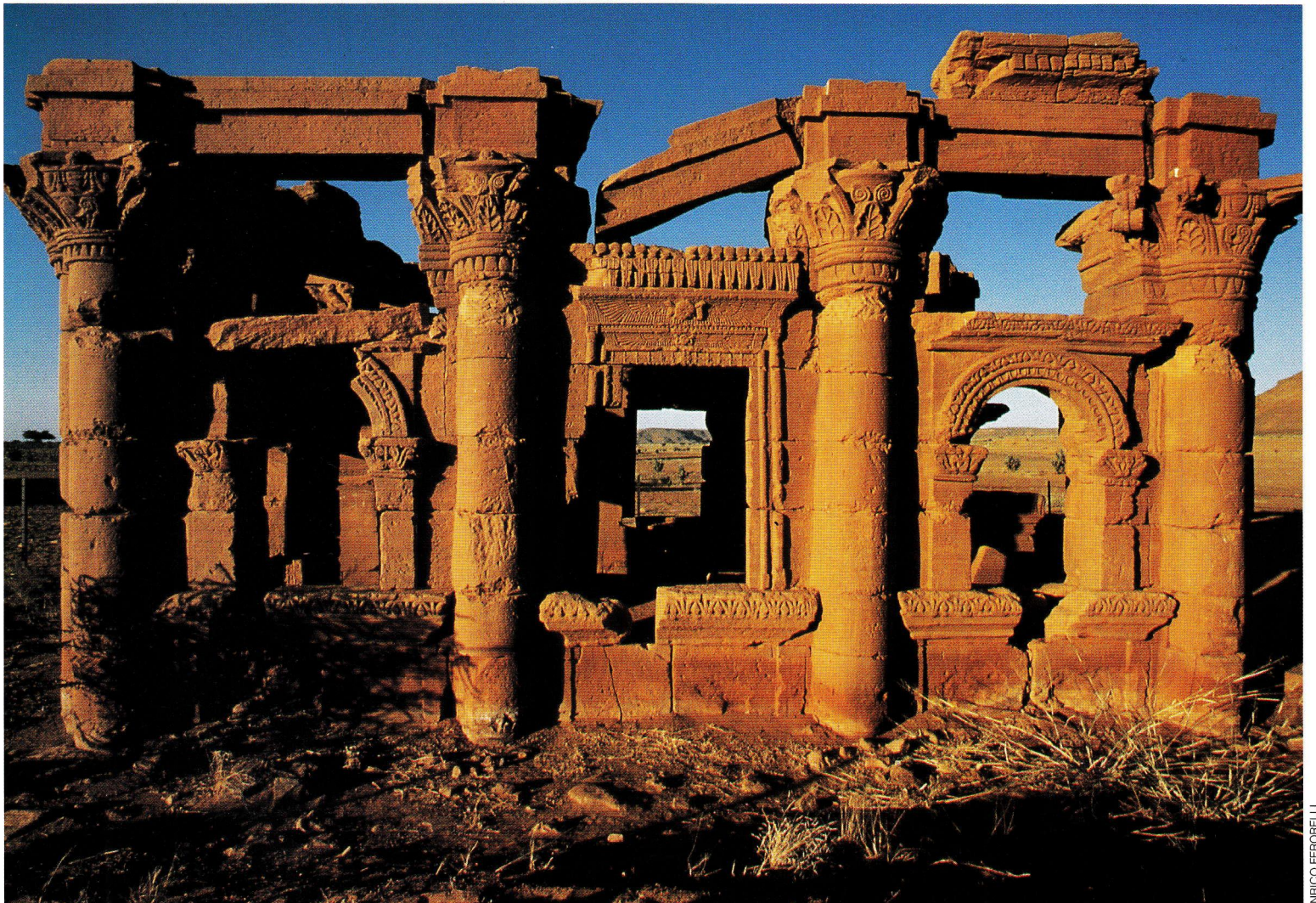
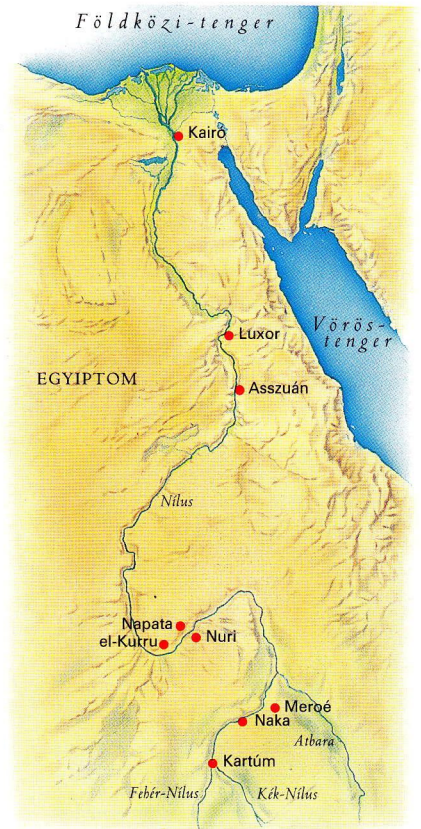
Legnagyobb kiterjedése idején, i. e. 710 és 664 között Meroé Királysága a Földközi-tengertől délen egészen a mai Szudánban lévő Kartúmig terjedt.

TÉRKÉP: RAY SIM

◁ Ez a szárnyas istennők bekarcolt alakjaival és szent kobra, kosfejek és papyrusz növények reliefsjeivel díszített aranyhenger valószínűleg egy oltalmazó varázsigét tartalmazó papyrusztekercset foglalt magába.

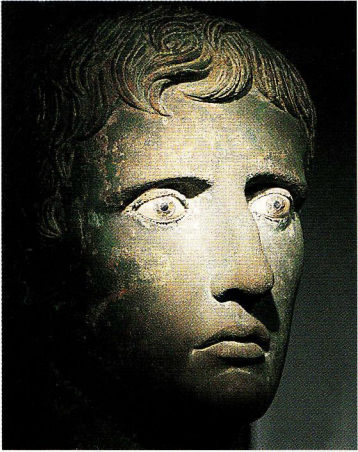
ENRICO FERORELLI

▽ Ez a Nakában, egy Meroétól délre fekvő fontos királyi és vallási központban álló „római kioszk” a felvonulásokon körbevitt szobrok pihenőhelye volt. A kioszk stílusa az alexandriai hellenisztikus építészet hatásáról tanúskodik. Kora bizonytalan, de valószínűleg az i. sz. I. század végén épült.

▷ Egy anyakirálynő i. e. 660 körülre keltezhető sírjának festett díszítése az egyik legkorábbi királyi temetőből, el-Kurruból. A jelenet az egyiptomi Halottak Könyvéből származik.

▽ Augustus római császár itt látható bronzfejét egy, az egyiptomi határvárosban, Asszuánban álló szobráról szedték le, amikor a meroéi csapatok a Rómával folytatott háború során i. e. 24-ben megtámadták a várost. A fej a meroéi győzelmi templom padlója alól került elő.

WERNER FORMAN ARCHIVE

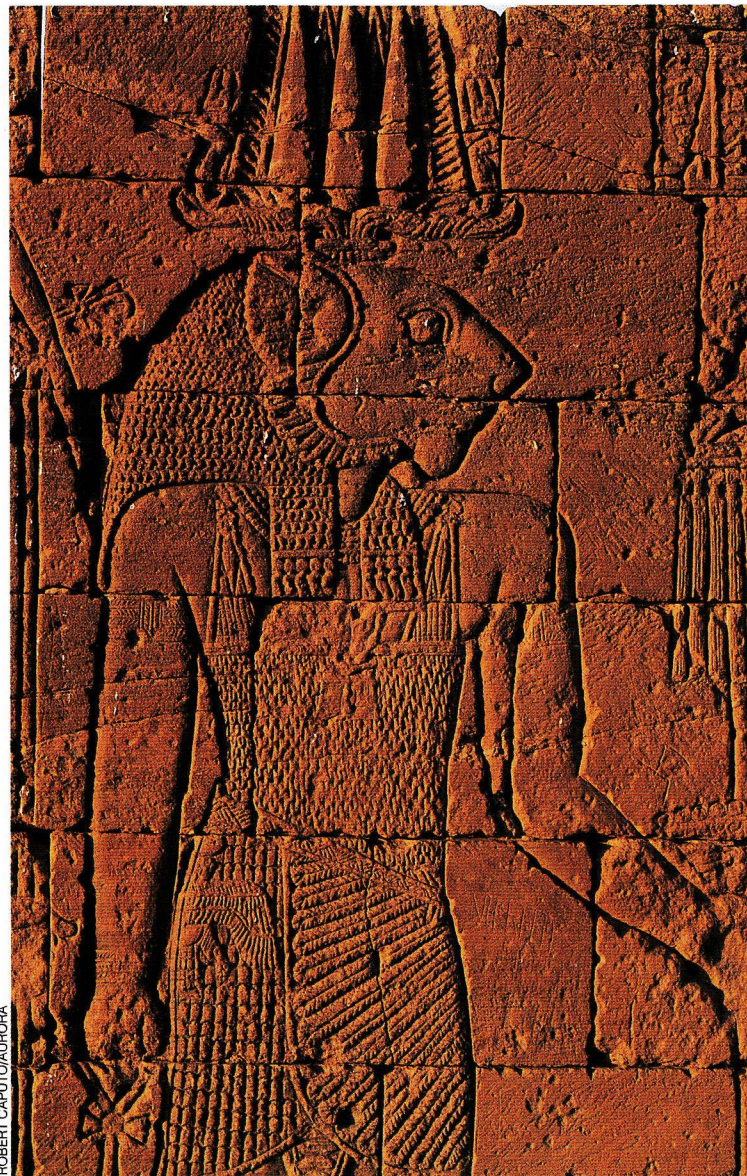
▷ Az egyiptomi Amon isten oldalán látható oroszlánfejű Apedemak volt a meroéi panteon legfontosabb helyi istene: a vegetáció istensége, nap- és hadisten volt – itt egy hadijelvényt tart a kezében.

▽ Az i. e. 580 körül eltemetett Aszpelta király sírjából származó három aranycsipesz egyike.

ENRICO FERORELLI

ENRICO FERORELLI

ROBERT CAPUTO/AURORA

A feltárók „római fürdőnek” nevezték ezt az építményt, amely egy vezetérendszerrel táplált mély, nyitott medencéből állt. A terem falait festett jelenetek és mázas csempék borították. A medencét stukkóval és festéssel díszített szobrok szegélyezték. Az építészet és a díszítérendszer – a jellegzetesen meroéi stílus mellett – egyiptomi, hellenisztikus és római mintákat követett, amely az udvari kultúrát az i. e. I. és i. sz. I. század között ért kulturális hatásokról tanúskodik. A „királyi város” falain belül volt még egy festett falú kis kápolna is. Padlója alól Augustus római császár egy csodálatos, életnagyságúnál nagyobb portréja került napvilágra. Valószínűleg a Meroé és Róma között i. e. 20 körül lezajlott konfliktus során hozták Asszuán körzetéből és temették el szertartásosan a padló alá.

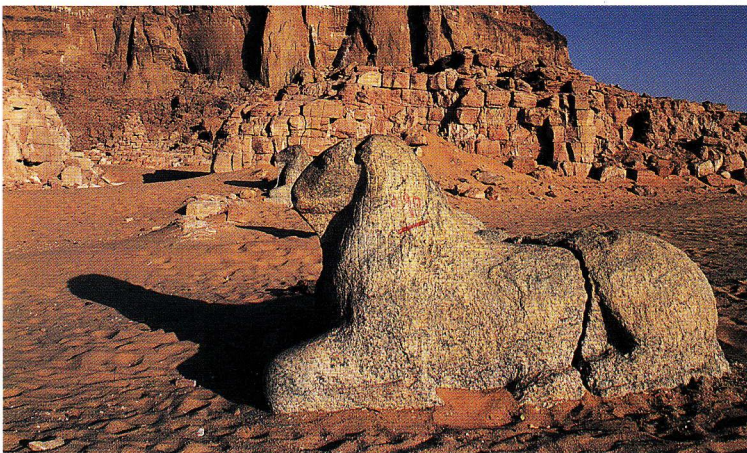
Meroé Amon egyiptomi istennek dedikált főtemploma a palotakörzethez kapcsolódott. Kelet–nyugati tájolású, 120 m hosszú masszív tégl- és kőépület volt. A festett oszlopokon és csempés padlókon ábrázolt jelenetekből mára alig maradt valami. A templom főbejáratától felvonulási út vitt keleti irányba. A felvonultatott szobroknak ké-

szített oszlopos pihenőhelyig gránitkosok szegélyezték. A továbbhaladó út két oldalán templomok álltak. Okunk van feltételezni, hogy az Amon-templom eredetileg (az i. e. VII–VI. században) a Nílus egyik ágára nézett, majd amikor a folyónak ez az ága kiszáradt (az i. sz. I. században), a templomot kibővítették, a felvonulási utat meghosszabbították, és új templomokat is építettek.

Bár a fő szentélykörzet a város központjában volt, más templomokat – köztük a „Nap-templomot”, amely nevét a feltáróktól Hérodotosznak a Nap asztalára vonatkozó leírása nyomán kapta – a városfalon kívül sikerült azonosítani. Valószínűleg Aszpelta király építtette az i. e. VI. század elején és az i. e. I. század végén átépíttette. A templom kolonnáddal körülvett udvar közepén egy emelvényen álló és toronyként magasodó bejáratú kápolnából állt.

PICTUREPOINT LTD

ROBERT CAPUTO/AURORA

△ Gebel-Barkál lapos tetejű szent hegye 90 méter magasan emelkedik a Nílus negyedik kataraktájának közelében. I. e. 700 körül hatalmas templomot építettek ide Amonnak.

▷ Ez az aranykancsó Aszpelta király sírjából került elő. Aszpelta a Nílusnak a Gebel-Barkállal szemközt partján, Nuriban uralkodott az i. e. VI. század elején. Az i. e. VII. század közepétől Nuri volt a központi királyi temető, amit Meroé csak i. e. 300 körül váltott fel.

ENRICO FERORELLI

A domborművek néhány töredéke arra utal, hogy az eredeti díszítésrendszer valószínűleg a királyi kultuszhoz kapcsolódó katonai jeleneteket ábrázolt. A szentély padlóját és falait képmázás csempelapok borították.

Az előkelők temetői

A várostól keletre három, előkelőségek földi maradványait magába fogadó temető is feküdt.

A déli temető több mint 200 sírt tartalmazott. A legkorábbiak a XXV. dinasztia (i. e. VII–VI. század) korára datálhatók, elsősorban gödörsírok voltak, de találkozzunk masztabákkal és piramissírokkal is. A királyi család néhány tagját is ide temették, bár a királyok és a királyi család fontosabb nőtagjai ebben a korai időszakban a Napata melletti el-Kurruban és Nuriban temetkeztek. Az 500 sírt tartalmazó nyugati temetőben piramissírok is álltak, de úgy tűnik, hogy egyik sem volt királyi temetkezés.

Az i. e. III. század közepétől az északi temető volt az uralkodók fő temetkezési helye. A kis

△ Muszavvarat-esz-Szufrának, a közép-szudáni szavanna egyik fontos meroéi templomának kolonnádjá. Muszavvarat lehetett az a hely, ahol a királyokat megkoronázták, és ahol a király elefántra vadászott. Az oszlopokon bonyolult díszítésük ellenére sem olvashatunk királyneveket. A templom valószínűleg i. e. 300 körül épült.

halotti kápolnával is rendelkező piramissírok nagyrészt helyben kitermelt homokkőből, később néha vályogtéglából épültek. A halottat egy, a piramis alatt lévő sziklába vájt kamrában helyezték örök nyugalomra.

A piramisoknak – az egyiptomi magánsírokhoz hasonlóan és az Ó- illetve Középbírodalom királyi piramisaitól eltérően – meredek oldalszögük van. Stílusuk az idők folyamán sokat változott: néhányuk felszíne sima, mások viszont enyhén lépcsősek. Annak ellenére, hogy a temetőket többször kifosztották, szép számmal kerültek elő sírmellékletek, köztük a mediterrán világból származó tárgyak is.

agora

Az ókori Görögországban a poliszok köz- és piactere.

aknasír

Négyszögletes keresztmetszetű akna formájú sír, alján sírkamrával. A temetés után a sírkamrát lefedték, az aknát pedig feltöltötték. Bonyolultabb példái, mint Mükéné A sírkerületének 6 aknasíra kővel kirakott falú aknákból, illetve a sírkamrát lefedő fa- és kőmennyezetből állnak.

akropolisz

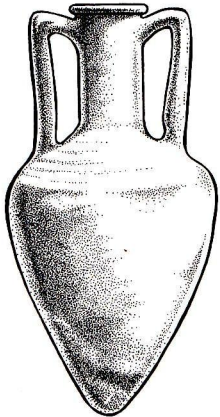
Ókori görög város fellegrája. Legismertebb példája az athéni Akropolisz, amelyen az i. e. V. században számos templomot emeltek.

alakor

Triticum monococcum, halványvörös magvú búzafajta, a neolitikumban termesztették. Valószínűleg Délkelet-Európából illetve Délnyugat-Ázsiából származik. Dél-Európa hegyei között ma is termesztik állatok, elsősorban lovak takarmányozására.

amfora

Folyadékok, különösen bor, olaj és gyanta tárolására használt agyagból vagy bronzból készült kétfülű, hasas edény. Különböző tojásdad alakú amforákat az Égeikum és a Kelet-Mediterráneum egész területén gyártottak.

Amfora

archeozoológia

A múlt állati maradványainak és az állatok ősi gazdaságokra gyakorolt hatásának vizsgálata. Zooarcheológiának is nevezik.

arüballosz

Kisméretű, 5–8 cm magas egyfülű kerámiakancsó, melyet illatosított olaj, parfümök, néha fűszerek tárolására használtak. Az eredetileg i. e. 575 körülől Korinthoszból gyártott arüballoszok festett díszítésűek az i. e. 550-ig tartó korszak jellegzetességei voltak.

ausztronéz nyelvcsalád

Az ausztronéz nagy nyelvcsaládhoz tartoznak Tajvan, a délkelet-ázsiai szigetvilág, Óceánia (kivéve Új-Guinea nagyobb részét), Madagaszkár és a délkelet-ázsiai szárazföld bizonyos területeinek nyelvei. Bár minden ausztronéz nyelv rokon egymással, az e nyelveket beszélők nem feltétlenül értik egymást.

barbakán

Erőd vagy település, gyakran kapu fölött épített torony formájú külső védműve.

bracteata

Aranyból vagy ezüstből készült vékony díszkorong.

bráhmana

A hindu kasztrendszer legmagasabb vagy papi kasztjának tagja.

bronzkor

Óvilági őstörténeti korszak, amelyet a szerszámok, fegyverek és ékszerek készítésére használt új nyersanyag, a bronz alkalmazása határoz meg. Európában a bronzkor az i. e. 2. évezredet és az i. e. 1. évezred kezdetét öleli fel.

cisztasír

Nagy kőlapokból, főleg palából, agyapalából vagy gránitból összeállított sír. A név a doboz, láda jelentésű görög *kiszté* szóból származik.

dászák

Északnyugat-India lakói az indoeurópai vándorlások korában. A Rig-véda úgy írja le őket, mint akiknek arca sötét, orruk pisze, beszédük érthetetlen, vallásuk nincs, de erődtített városokban élnek és nagyon gazdagok. A dászákat gyakran az Indus-völgyi civilizáció városainak lakóival azonosítják.

delphoi jósda

A görögországi Delphoi Apollón-templomának jóshelye. Különösen a görög gyarmatosítás korában, az i. e. VIII. és az i. e. VI. század között töltött be fontos politikai szerepet.

diadém

A státus vagy hivatal jeleként viselt fejdísz, homlokék vagy nyitott korona.

dolmen

Breton kifejezés egy megalitikus sírtípusra, amely állókővekre helyezett egyetlen zárókőből áll.

Dong Son-dob

Rendszerint nagyméretű öntöttbronz dob, amelyet Észak-Vietnamban és Dél-Kínában készítettek, és háborúk idején, illetve esőcsináláshoz használták. A dobokat a vietnami Than Hoa tartományban lévő Dong Son lelőhely után nevezték el, ahol az első ilyen dob előkerült.

dór oszloprend

Az ókori Görögország egyik építészeti rendje. Legfontosabb jellegzetessége az egyszerű oszlopforma, illetve a *triglyphoszokból* és *metopékból* álló fríz.

dravida nyelvcsalád

A Dél-Indiában beszélt dravida nyelvcsalád tagjai a tamil, a telugu, a malajálam és a kannada nyelv. Egyes elképzelések szerint az indoeurópai nyelvek i. e. 2. évezredi elterjedése előtt Észak-Indiában is ezt beszélték, és valószínűleg ez volt a harappáiai nyelve is.

dzsainizmus

Észak-Indiában az i. e. VI. században, a merev védikus hindu kasztrendszerrel szemben alapított aszketikus szekta. A dzsainizmus a buddhizmussal párhuzamosan, a hasonló doktrínák alapján fejlődött, de a világtól való visszavonulást hirdette.

ékirás

Mezopotámiában kialakult írásrendszer. Szögletesre vágott végű nád segítségével ék alakú jeleket nyomkodtak egy nedves, puha agyagtábla sima felszínébe. A táblát esetleg ki is égették. Az ékírást elsősorban a sumer, akkád, elámi és óperzsa nyelvek írására használták. A fejlett ékírás legkorábbi példái i. e. 2500 körülre datálhatók.

fajansz

A bronzkori fajansz az üveg primitív formája. Homok és agyag keverékét olyan magas hőmérsékletre hevítik, hogy felszíne kék vagy zöld üveggé olvad. Égeikumi és délnyugat-ázsiai eredetű fajanszgyöngyökkel az i. e. 2. évezredben széles körben kereskedtek egész Kelet- és Közép-Európában, Itáliában és a Brit-szigeteken.

feudális rendszer

Hierarchikus társadalmi rendszer, amelyben a földművelők felett a földbirtokosok osztálya áll.

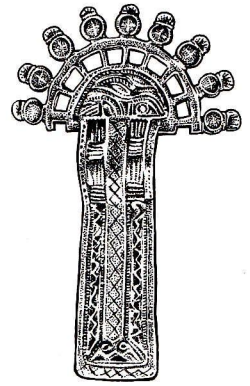
fibula

Fém ruhakapcsoló tű, sok vaskori és későbbi európai nép, köztük a görögök, etruszkok és rómaiak használták biztosít-

Dong Son-dob

tótt módjára. Bár eredetileg funkcionális célra készültek, díszített formában előszeretettel használták ékszerként.

Fibula

függesztő

Rátét a kardhüvely felső részén, segítségével egy karika kapcsolja a hüvelyt az övhöz.

geometrikus korszak

Görögország i. e. 900 és i. e. 700 közötti korszaka, amelyet a jellegzetes, szinte kizárólag geometrikus motívumokat, például köröket, négyzeteket, háromszögeket, hullámvonalakat, cikcakkokat és rombuszokat alkalmazó kerámiastílusról neveztek el.

hajósír

Késő vaskori temetkezési típus; a holttestet vagy elhamvasztott maradványait hajóba helyezték, majd földet halmozta rá. Hajósírokat Skandináviából, Kelet-Angliából és Nagy-Britannia más területeiről is ismerünk. Különösen az i. sz. 550 és i. sz. 800 közötti időszakban voltak gyakoriak.

Hallstatt-kor

Késő bronzkori és kora vaskori középeurópai kulturális periódus. Négy korszakra oszlik: Hallstatt A, B, C és D. A Hallstatt A és B korszakban, más néven urnásíros időszakban (i. e. 1200–800), a halottakat elhamvasztották és hamvaikat urnákban temették el.

halotti kultusz

A sírban vagy halotti templomban a halott tisztelésére, a rokonok vagy papok által bemutatott áldozati szertartások.

helladikus kultúra

A görög szárazföld középső és déli részének bronzkori kultúrája (i. e. 3000–i. e. 1100).

hellenisztikus kor

Makedón Alexandrosz (Nagy Sándor) halála (i. e. 323) és a Római Birodalom felemelkedése (i. e. 27) közé eső történelmi kor, amelyet az egész ókori világban – keleten Indiától nyugaton Spa-

nyolországig – a görög hagyományok alapuló egységes kultúra jellemez.

helóta

Szolgá az ókori Spártában.

helyőrségi állam

Stratégiai ponton alapított, katonailag megerősített állam. A Csou feudális há-lózat helyőrségi államait erősített váro-sok védték, és Csou rokonok, illetve a Csou királyi házba beházasodó szövet-ségesek uralták.

héroszkultusz

Félig isteni, félig emberi eredetű ókori görög istenek tisztelete. Ilyen volt például Héraklész kultusza is. A héroszkultusz volt az élő uralkodók kultuszának előképe, amely a hellenisztikus és a római korban terjedt el.

hieroglifák

Az ókori Egyiptomban használatos pik-tografikus írás jelei. Számos jele a jelöl-ni kívánt tárgy vagy fogalom konvencio-nalizált képből állt.

Hieroglifák

hüposztülosz

Épület, amelyben a tetőt vagy a mennye-zetet oszlopok tartják.

ideogramma

Bizonyos fogalmat közvetlenül megje-lenítő képi szimbólum. A korai írás-rendszerek gyakran használták.

ikonográfia

Képek, faragott mások és alakok segít-ségével történő megjelenítés vagy il-lusztrálás művészete.

intaglio

A domborműves faragással szemben be-mélyítés, ahol a mintát a kő vagy fém felszínénél mélyebbre vésik.

ión oszloprend

Az ókori Görögország egyik építészeti rendje. Legfontosabb jellegetessége az oszlopfőket mindkét oldalon díszítő spirál.

jóslócsont feliratok

A Sang-dinasztia idején teknőspáncélra vagy csontokra írt jóslatok. A teknőspán-célt vagy csontot égő fűvel hevítették, és a keletkező repedéseket jós értékelték. Az értékelés alapja az volt, hogy a repedés

melyik jósfelirat mellett keletkezett. A jóslócsont feliratokhoz használt írás-rendszer a mai kínai írás prototípusa.

kalifátus

Kalifa irányította iszlám birodalom. A kalifa cím „örökös, utódot” jelent. Az iszlám világban uralkodók használták, akiket Mohamed utódainak tartot-tak. A kalifa volt minden mohamedán lelki és világi vezetője.

kamrasír

Az Égeikum körzetében található sír-típus, amelyben az egy vagy több kam-rából álló sír egy vízszintes vagy lejtős, a talajba, rendszerint egy hegyoldalba vágott folyosó végén helyezkedett el. A kamrasírok családi sírok voltak, és ge-nerációkon át használták őket.

kanópuszedény

Állatfejú istenséget formáló tetővel el-látott tartóedény. Az ókori Egyiptom-ban a mumifikálásra kerülő halott bel-sőségeinek tárolására használták.

karneol

A féldrágák kalcedon vöröses változa-ta, amiből az ókorban előszeretettel ké-szítettek ékszereket. Rendszerint vul-kanikus kőzetekben található. A nyug-at-indiai Dekkán területén különösen gyakori. Hevítéssel élénkebbé tehető a színe.

kharósthí írás

A két legfontosabb korai indiai írás-forma egyike, az i. e. IV. századtól az i. sz. III–IV. századig használták. Való-szerűen az Akhaimenida uralkodók ál-tal Északnyugat-Indiában használt ará-mi írásból származik. Különösen az imént említett területen, a Gangesz-völgy mentén egészen Bengáliáig terjedt el. A kharósthí szó szerint számárpófát jelent, és a hagyomány szerint az erősen kurvílineáris írásnak a számárpófa moz-gásához való hasonlatosságára utal.

khmer

Etnolingvisztikai csoport, tagjaik az ausztróázsiai nyelvcsalád mon-khmer csoportjába tartozó nyelvet beszélik. A khmereket az i. sz. IX–XIV. század közé datálható Angkor templomvárosá-nak művészetéről és építészetéről ismerjük leginkább. Ma Kambodzsában, Laoszban, Thaiföldön és Dél-Vietnam-ban körülbelül hatmillió khmer él.

klasszikus kor

A történelemnek a görög és római civi-lizációt felölelő korszaka.

kompozit (összetett) íj

Ennek a fajta íjnak a fáját egyik oldalán állati ínnal, a másik oldalon pedig állati szaruval erősítik meg. Sokkal erősebb az egyszerű, fából készült íjknál.

konfucianizmus

Konfuciusz (Kung Fu-ce) kínai filozó-fus tanításait követő erkölcsrendszer. Központjában egy idealizált emberi társadalom áll, amelyet arra méltó, ta-

nult vezetők vezetnek, és amelyben az egyének hűek családjukhoz és barátaik-hoz, és úgy bánnak egymással, ahogyan szeretnék hogy velük is bánjanak.

kopt nyelv

Az ókori Egyiptom nyelvének legké-sőbbi fejlődési fázisa. Az egyiptomi ke-resztények használták és a görög ábécé betűivel írták, amelyhez hat, a démoti-kus írásból (az ókori Egyiptom írásá-nak legutolsó kurzív fázisa) származó jel járult.

Kanópuszedény

kratér

Nagyméretű kerámia- vagy fémtál. Az ókori Görögországban a vízzel külön-böző arányban kevert bor vegyítésére és felszolgálására használták, például a csak férfiak által látogatott, *szümpozion* néven ismert lakomákon.

kurgán

A sírhalom orosz neve. Leggyakrabban a Dél-Oroszország és Ukrajna i. e. 4. év-ezredtől ismert nomád kultúráival kap-csolatban használják.

lábvért

A lábszár védelmére rendszeresített páncél.

lapis lazuli (lazúrkő)

A sumerek és más ókori népek nagyra ér-tékelt féldrágaköve, melyből ékszereket és dísz tárgyakat készítettek. Észak-Af-ganisztánban és Iránban bányásszák.

La Tène-kor

Közép-Európa vaskorának i. e. 500 kö-rültről Gallia i. e. 50-es római meghódí-tásáig tartó kulturális időszaka. Nevét egy svájci lelőhelyről kapta.

latifundium

A római felső rétegek rendszerint rab-szolgákkal műveltetett mezőgazdasági nagybirtoka. Az első latifundiumokat Itáliában a köztársaság kor vége felé hozták létre. Az i. sz. első évszázadok-ban a birodalom nyugati felében min-denfelé megtalálhatók.

lineáris A írás

A minószi Krétán a korai palotakor-szaktól (i. e. 1900–1700) körülbelül i. e. 1400-ig használt írásrendszer. Szó-tagírás, amely leggyakrabban agyagtáb-lákon (gazdasági feljegyzések formájá-

ban) és kőből készült szertartási edé-nyeken (vallási feliratok) maradt fenn.

lineáris B írás

A mükénéi Görögországban használt írásrendszer. A lineáris A íráshoz hason-lóan szótagírás, amelyet valószínűleg az i. e. 1400-as évek végén Krétán, számos jelnek a lineáris A írás jeleihez való hoz-záadásával alakítottak ki. Elsősorban a krétai Knósszszoból, illetve a szárazföld-i Püloszszból, Mükénéből, Tirinszből és Thébaiból ismerjük. Az írás leggyak-rabban agyagtáblákon fordul elő, de ta-lálkozhatunk vele az egész Égeikumban forgalomban lévő kerámiaedényeken is. Ez az írás volt a mükénéi királyságok gazdasági adminisztrációjának írása is.

lősz

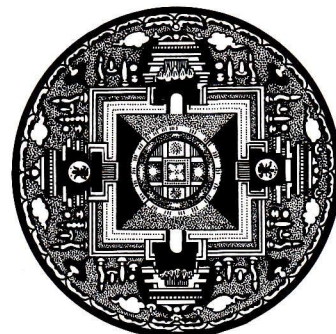
Agyagból, kvarcból és mészkőből álló, sárga színű, a legutolsó jégkorszak ide-jén a szél által hordott és lerakódott lisztfinomságú üledék. Termékeny és könnyen megművelhető talaj.

Mahávamsza

Srí Lanka legfontosabb történeti és val-lási könyve. Az i. e. II. és i. sz. I. század között íródott, és az indoeurópai nyel-vet beszélő szíhalák i. e. V. századi meg-érkezéséről valamint Srí Lanka népeinek i. e. III. századi, buddhista hitre való át-téréséről tudósít.

mandala

A tantrikus hinduizmusban és a budd-hizmusban a vallási meditáció elősegíté-sére használt, a világmindenséget meg-jelenítő, rendszerint kör alakú szimbó-lum. Bár a mandalák – mint a tibeti *maka* (vászontekercs festmény) – rendszerint kétdimenziósak, háromdimenziós pél-dái is léteznek; ilyen az indonéziai Bo-robudur i. sz. IX. századi építménye.

Mandala

masztaba

Lapos tetejű, téglalap alaprajzú egyiptomi obidalmi építmény. A sírkamrát vagy sírkamrákat magába foglaló mély akna fölé épült sírkápolnát is tartalma-zott. A szó az arab pad, padka szóból származik, amelyet a XIX. század köze-pén az egyiptomi ásatások munkásai használtak a téglatest alakú padokhoz hasonló építményekre.

mauzóleum

Az eredeti mauzóleum (mauszólleion) Mausszólosz, a kis-ázsiai Kária ural-

kodója (i. e. 377–353) számára épített hatalmas síremlék volt. Az ókori világ hét csodája között tartják számon. A kifejezést később minden, monumentális méretű sírra használták.

megalit

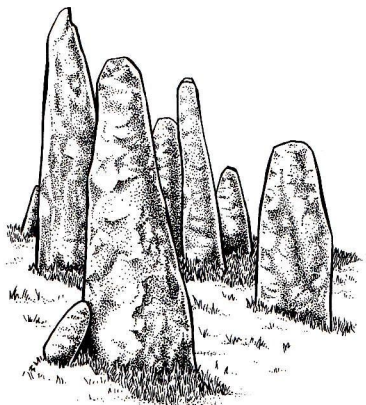
Kivételesen nagyméretű kövekből épült sírépítmény vagy emlékmű. A név a görög *megasz* (nagy) és *lithosz* (kő) szavakból származik.

megaron

Mükénéi ház központi termét vagy mükénéi palota központi blokkját alkotó építészeti egység. Téglalap alakú főteremből áll, ahol gyakran egy központi kerek tűzhely is van, és egy vagy két külső szobán keresztül lehet megközelelni.

menhir

Nagyméretű állókő. A kifejezést leggyakrabban egy megalitikus emlékfajta-ra használják.

Menhir

metopé

A dór építészeti rendben a fríz triglyphoszai közötti négyzetes panel.

mongol

Az úgynevezett mongol- vagy Jüan-dinasztiát (i. sz. 1279–1368) Dzsingisz kán unokája, Kubiláj kán alapította. A dinasztia uralmának korai éveiben, egy Dél-Kína hódoltatására indított hadjárat során, a mongol seregek lerohanták és kirabolták a burmai fővárost, Pagant.

Mon Királyság

Buddha legkorábbi ismert burmai (Mjanmar) és thaiföldi ábrázolásainak elterjedési körzetét megjelölő név. Az i. sz. VI–XIII. századi kőből, terrakottából és stukkóból készült Buddha-szobrok közös stílusát Dváravatínnak nevezzük. Kevés bizonyíték van azonban egy, a Dváravatí tárgyak földrajzi elterjedésével egybeeső egyesített királyságra.

monoteizmus

Egyetlen istenben való hit vagy doktrína, minden más isten tagadása.

nekropolisz

Halottak városa. Gyakran egy város közelében fekvő nagy kiterjedésű temetkezőhely.

nemzetállam

Számos különböző városból és hátor-szágaikból álló, egyetlen államba szervezett politikai egység, amelynek egységes törvényei és kormányzati rendszere van.

neolitikum

Szó szerint „újkőkor”. A kifejezés a kőkor utolsó fázisára utal, amikor a földművelés vált a gazdaság legfontosabb részévé.

nomád

A néprajzkutatók által állattenyésztők csoportjainak vándorlásait jelölő kifejezés. A vándorlások célja egy adott terület különböző részeinek évszakok szerinti hasznosítása (nyári és téli legelő). Meghatározott helyeken időszakos táborokat építettek.

nomarkhosz

Az ókori Egyiptom tartományi kormányzója.

nyerges kézimalom

A neolitikum idején bevezetett, legkorábbi ismert gabonaörlő eszköz. Nagyméretű, enyhén homorú alsó kőből, illetve kisebb felső kőből állt. Az alsó kő felületére szórt gabonamagvakat a felső kő mozgatásával őrölték meg.

obszidián

Üveges vulkáni kőzet: elsősorban éles szerszámok készítésére használták.

oligarchia

Kormányzati forma; jellemzője, hogy az államot gazdag emberek kis csoportja vezeti.

olvasztótégelyes öntés

A réz ércéből való kiválasztási technikája, melynek során az ércet nem zárt kemencében, hanem magas hőmérsékletre tervezett olvasztótégelyben hevítik.

oppidum

Ókori erődtített város.

paleobotanika

Ősi növények vizsgálata megkövült maradványokból és más anyagokból, például elszenesedett, kiszáradt vagy nedves környezetben megmaradt növény-maradványokból. A paleobotanika információkat szolgáltat az éghajlatról és a környezetről, valamint az élelmiszer, tüzelőanyag, szerszámok és építkezés céljaira felhasznált növényekről.

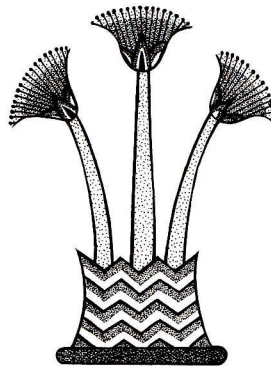
paleolitikum

Szó szerint „őskőkor”. A korszak 2–3 millió évvel ezelőtt, az első emberek és az első pattintott kőszerszámok megjelenésével kezdődik, és a pleisztocén jégkorszakon keresztül, a jégtakaró 12 ezer évvel ezelőtt kezdődő visszahúzódásáig tart. A paleolitikum a szubszaharai Afrikában a kőkorszaknak felel meg.

papirusz

Cyperus papyrus, a Mediterráneum körzetében és Észak-Afrikában, főleg Egyiptomban honos nádféle. Szára, ha szét-

bontják, lapokra simítják és két rétegben összeerősítik, könnyen elkészíthető, hajlékony és szállítható, írásra alkalmas anyag lesz. Összekötözött szárai-ból könnyű halászcsonakokat is készítettek. A papirusz levegőszűrően szét-nyíló virágzata az ókori egyiptomi díszítőművészet kedvelt motívuma.

Papirusz

patrícius

A római köztársaság idején az öröklődő arisztokrácia legmagasabb társadalmi rétegének tagja.

pattintás

Szilánkok vagy pengék kemény, törékeny kőből, például kovakőből vagy obszidiánból kő-, csont- vagy fakalapács segítségével történő pattintása. A pattintást kőeszközök és fegyverek (pengék és nyílhegyek) gyártásánál alkalmazzák, de az Indus-völgy Harappakultúrájában achát- és karneolgyöngyöket is készítettek ezzel az eljárással.

piktogramma

Egy szót vagy szavak csoportját megjelenítő kép vagy szimbólum.

plebeius

Szabad közemberek osztályának tagja a római köztársaság korában.

polisz

Városállam az ókori Görögországban.

Ptolemaida Egyiptom

Egyiptom hellenisztikus korszaka, amikor az országot az I. Ptolemaiosz makedón tábornok (i. e. 323–283) alapította dinasztia uralta.

rúnakő

Emlékkő, amelyen rúnáírással, valószínűleg az i. sz. IV. században kialakult észak-európai írással rótt felirat látható. A viking korból származó rúnakövek Skandinávia minden részéről ismertek.

sámán

Olyan személy, akinek természetfeletti erőt tulajdonítanak. Betegség, vadak hiánya vagy más vészhelyzet esetén a sámánt hívják, hogy a közösség érdekében vegye fel a kapcsolatot a szellemek világával. A sámán felügyeli a szertartásokat, de felelős a törvények és a hagyományok megtartásáért is. A samanizmus a legtöbb arktikus és szubarktikus vad-

szó-gyűjtögető közösség vallásának legfontosabb eleme. A legtöbb sámán férfi.

sémi

Rokon nyelvek családja, amelyet a Dél-nyugat-Ázsia nagy területeit már az első városok megjelenése óta lakó etnikumhoz kötnek. Ma is beszélt tagja például az arab és a héber.

stylus

Ék alakban végződő, hegyes fapálca, amellyel ékírásos jeleket nyomkodtak puha agyagtáblákba.

sumerek

Dél-Mezopotámiában i. e. 3000–2000 között élő nép. Saját nyelvük volt, és sok más újítás mellett nekik tulajdoníthatjuk a világ legkorábbi ismert írásrendszerét is. Néhány kutató szerint a sumerek történelme sokkal régebbre nyúlik vissza, sőt, lehet, hogy i. e. 5500 körül ők voltak Dél-Mezopotámia első megtelepedett lakói.

szabad birtokosok

Olyan parasztok, akik saját tulajdonú kisméretű parcellákat műveltek. A római köztársaság idején szabad birtokosok voltak a római hadsereg katonái.

szanszkrit

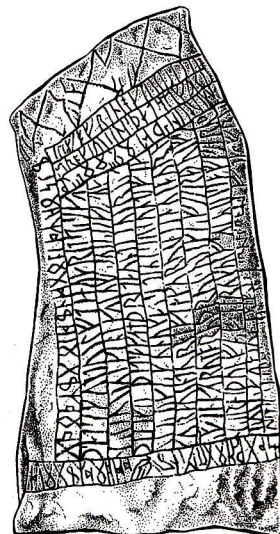
Észak-India legfontosabb korai indoeurópai nyelve. Évszázadokon keresztül a hindu és buddhista vallási irodalom közvetítője volt. A szanszkrit nyelv a görög és latin rokona.

szed-ünnep

Az ókori Egyiptomban a fáraó uralkodásának 30. évét megünneplő szertartás, amikor az ország istenei – kultuszszobraik alakjában – összegyűltek a fővárosban, hogy bemutatassák a fáraó erejét rituálisan megújító szertartást. A szertartás egyes elemei a koronázás elemeit ismétlik, míg más részei a fáraó fizikai képességeit tesztelik.

Szeleukida-dinasztia

Görög uralkodók I. Szeleukosztól (i. e. 358–281), Makedón Alexandrosz

Rúnakő

(Nagy Sándor) tábornokától eredő dinasztíája. Az i. e. IV. és I. század között uralkodó Szeleukida-dinasztia hatalma csúcán a Kis-Ázsiától az Indus völgyéig (ma Pakisztán) terjedő területeket birtokolta.

szitula

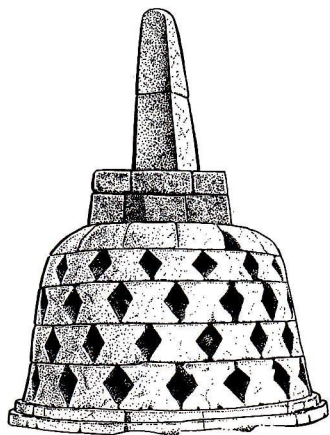
Fémből készült vödör alakú edény, melynek gyakran a perem fölött áthajlított füle van.

sztelé

Felállított kőlap vagy oszlop, gyakran vésetek vagy feliratok díszítik.

sztúpa

Többnyire szobrokkal díszített és körbekerített, kupola alakú föld-, téglavagy kőépítmény, amely Buddha vagy egy buddhista szent ereklyéjét tartalmazza.

Sztúpa

taoizmus

Ókori kínai filozófiai irányzat: a természet világába való be nem avatkozás és az egyszerű, tisztes élet gondolatainak alapul. Az i. sz. II. században – az indiai eredetű buddhizmus egyre nagyobb népszerűségének ellensúlyozására – egy ugyanilyen nevű vallási irányzat is megjelent Kínában.

tholosz

Az ókori Görögország mükénéi kultúrájában elterjedt, kőből, részben a föld alá épült sírtípus. A sír egy méhkas alakú alkupolás sírkamrából és egy *dromosz*-nak nevezett hosszú bejárati folyosóból állt. A sírkamra bejárata magas kapu, tetejét meredek oldalú oromzat zárja le.

tönkebúza

Triticum dicocum, búzafajta, amelyet a neolitikum óta a Mediterráneumban és Dél-Európa hegyvidékein ma is termesztettek takarmány és élelmezés céljára. Egyes elképzelések szerint ez a fajta lehetett számos más búzafajta őse.

triglüphosz

A dór építészeti rendszerben a fríz *metopé* közötti függőleges rovátkolású panel.

tufa

Vulkáni hamuból vagy porból megszilárdult puha, porózus kőzet.

tumulusz

Nagy kerek sír, tetején földhalommal. Tumuluszokba temetkeztek az etruszk arisztokraták az archaikus korban (i. e. VI–V. század). A stílust később Augustus és Hadrianus római császárok élesztették újjá.

tusszah

Erős, durva, vörösesbarna színű selyem, Kínában, a vad semlyemhernyó gubójának szálaiból készül. Erősebb, rövidebb szálú anyag, mint a selyemhernyó tenyészített változatainak selyme.

tyam

Ausztronéz nyelv, közeli rokonságban áll a délkelet-ázsiai szigetvilág nyelveivel. Korábban széles körben beszélték Közép-Vietnamban, a délkelet-ázsiai szárazföld egyes részein a mai napig használják. Valószínűleg a tyam nyelvet beszélt Vietnam Sa-Huynh-kultúrájának népe. Ez a vaskori kultúra számos erős királyságot hozott létre, mígnem az i. sz. XV. században a vietnamiak el nem foglalták területét.

Uбайд-kor

Dél-Mezopotámia történelmének korszaka. Ekkor jelentek meg az első falvak, majd az első nagyobb települések, és kialakult a sumer civilizáció számos más jellegzetessége is. A régészeknek bizonyos tárgyak, például az agyagsarlók, a jellegzetes festett kerámia és a jól ismert építtípusok segítene az ezen időszak alatt lakott települések azonosításában. I. e. 5500 tájától hozzávetőlegesen 2000 éven keresztül tartott.

urnamezős időszak

Egymással rokon európai késő bronzkori kultúrák csoportja, melyeket saját

tos temetkezési szokás jellemez: a halottat elhamvasztották, a hamvakat kerámiaurnába helyezték, majd egy urnasírokat tartalmazó temetőben elásták. A szokás i. e. 1300 körül már nyomom követhető, amikor az urnasíros temetők egyre nagyobb számban jelentek meg Közép-Európa keleti területén. Az urnasíros temetkezés rítusa innen nyugati irányban Itáliában és Spanyolországban, északon a Rajnán túl Németországban, keleten pedig az orosz sztyeppéken is elterjedt. Az urnamezős időszak más jellegzetességei között szerepel a rézbányászat és a bronzlemezés fémművesség. Az urnamezős periódus egészen a vaskor kezdetéig, körülbelül i. e. 750 körül tartott, amikor számos területen ismét a csontvázas temetkezés vált a legfőbb temetkezési szokássá.

városállam

Független város saját önkormányzattal. Rendszerint magába foglalta a várost övező területeket, kisebb városokat és falvakat. Az ókori Görögországban a városállamot *polis*nak nevezték.

vasgyártás, direkt módszer

Vasérc olvasztása kemencében faszénrel és mészkövel; a végtermék szivacsos, vascipó néven ismert, alacsony széntartalmú vas. Jól alakítható anyag, amelyből azután szerszámokat vagy fegyvereket kovácsolnak.

vasgyártás, indirekt módszer

Vasérc olvasztása kemencében, igen magas hőfokon; az eredmény megolvadt, magas széntartalmú vas. Magas széntartalma miatt ez a vas túl merev a további felhasználáshoz; ezért másodlagos oxidációs folyamaton kell átesnie, hogy alakíthatóbbá váljék. Csak ezután lehet be-

lőle szerszámokat és fegyvereket kovácsolni. Az indirekt vasgyártási módszert Kínában fejlesztették ki az i. e. I. évezred folyamán.

vaskor

Az Óvilág őskorának késői korszaka: jellemzője, hogy a szerszámokat és fegyvereket főként vasból készítették.

védák

A hinduizmus ősi szent írásai. Részei: a Rig-véda, a Jadzsur-véda, a Száma-véda és az Atharva-véda. A Rig-véda az indoeurópaiak Indiába érkezéséről, a dászakkal vívott harcairól, valamint vallási, kulturális és társadalmi életük megalapozásáról tudósít. A szanszkrit nyelven írt védákat valószínűleg az i. e. 2. évezred végén állították össze.

viaszveszejtési eljárás

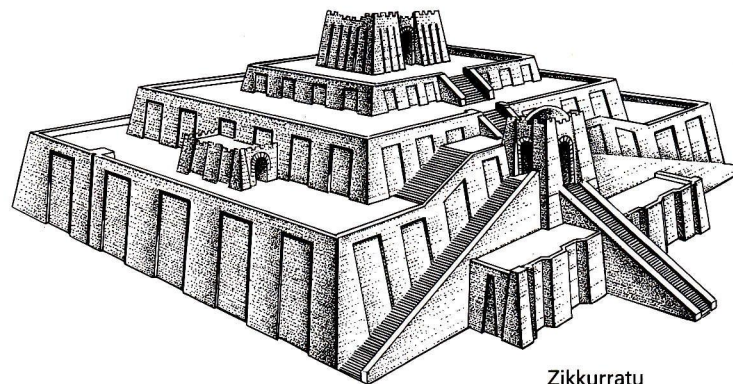
Összetett formák, például szobroköntési módszere. A tárgyat először viaszból készítik el, majd agyagformával veszik körül. Amikor az agyagot kiégetik, a viasz megolvad és kifolyik. Az üreget olvasztott fémmeöntéssel öntik ki.

Villanova-időszak

Korai vaskori, i. e. 900–700 közé tehető korszak Itália területén, amely megalapozta a későbbi etruszk kultúra létrejöttét. Nevét egy Bologna melletti lelőhelyről kapta.

zikkurratu

Mezopotámia városai templomok alapjául szolgáló, eltérő magasságú, lépcsőzetes, piramis formájú építmények voltak, de i. e. 2000 körül már látványos méretű példányaik uralták a délmezopotámiai városok látképét.

Zikkurratu

GÖRAN BURENHULT

Göran Burenhult 1981 óta a Stockholms Universitet (Svédország) régész docense, az őskori sziklarajzok, festmények, a megalitikus építmények nemzetközileg elismert kutatója. 1976 és 1981 között ő vezette a carrowmore-i (Sligo megye, Írország) svéd régészeti ásatást, ahol a legkorábbi ismert megalitikus időkből származó temetőt tárták fel. Kiterjedt kutatásokat folytatott a Szahara középső területén található őskori sziklafestményeknél is. Néprajzi-régészeti expedíciót vezetett a Sulawesi- és Sumba-szigetre, a Trobriand-szigetre, valamint a Malekula-szigetre, hogy tanulmányozza a megalitikus kultúrákat, a közösségi szerveződést és a cserekapcsolatokat. Igen sok régészeti és etnoarcheológiai népszerű és tudományos könyv szerzője, több folyóirat, napilap és enciklopédia társszerzője. 1987 és 1991 között nemzetközi televíziós sorozatot készített a régészetről.

P. J. CASEY

P. J. Casey a University of Durham (Egyesült Királyság) régészeti tanszékének munkatársa. Szakterülete a római numizmatika és hadtörténet. Most a római és bizánci kori Kis-Ázsia éremkészítésének és gazdaságának feldolgozását végzi. Több római katonai településsel foglalkozó walesi ásatási jelentés szerzője, de számos cikket írt a római éremverés jelentőségéről is.

PETER DAMEROW

Peter Damerow a Max Planck Gesellschaft Forschungsinstitut Entwicklungs- und Sozialisierungszentrale (Berlin) munkatársa. A természettudomány és a matematika fejlődésével foglalkozó kutatások vezetője. Jelenleg a berlini Uruk-kutatócsoporttal az ókori Mezopotámia protoéírás rendszerének megfigyeltetésén dolgozik.

CORINNE DUHIG

Corinne Duhig a University of Cambridge (Egyesült Királyság) orientalisztikai tanszékének ösztöndíjasa és a Cambridgeshire Archaeology Unit antropológiai konzultánsa. Kutatási területe az emberi maradványok analízise, különösen a predinasztikus Egyiptom betegségeinek kutatása; az emberi csontok analízisének a megalitikus sírok temetkezési gyakorlatának rekonstrukciójára való felhasználása, illetve a trepanáció. Újabban egy britanniai pogány szász temető, franciaországi és máltai megalitikus temetők, valamint egy görögországi bronzkori temető csontvázait elemzi.

CHRISTOPHER FYFE

Christopher Fyfe 1964-től 1991-ig a University of Edinburgh (Egyesült Királyság) Afrika-kutató Központjában az afrikai történelem előadója volt. Itt egy kutatókurzust vezetett, tárgya: az afri-

kai történelem a kezdeti népektől napjainkig. Több könyvet írt és szerkesztett, például Sierra Leone történetét, de írt az atlanti rabszolga-kereskedelemtől, az afrikai történeti demográfiáról és az afrikai gyógyászatról is.

IAN C. GLOVER

Ian C. Glover a University College (London) őskori régészeti tanszékének vezető tanára. Az indonéziai Timor- és Sulawesi-szigeten régészeti ásatásokat folytatott; Thaiföld nyugati területein őskori, kőkori és történelmi időkben lerakódott üledékeket kutatott.

HELENA F. HAMEROW

Helena F. Hamerow a University of Durham (Egyesült Királyság) régészeti tanszékén a kora középkori régészet előadója. Legfontosabb kutatási területe az angolszász régészet.

RICHARD J. HARRISON

Richard J. Harrison a University of Bristol (Egyesült Királyság) ókortörténeti és régészeti tanszékének munkatársa. Újabban észak-spanyolországi bronzkori közösségek kutatásával foglalkozik. Tágabb értelemben vett kutatási területe Európa őskori pásztortársadalmainak élete. Hosszú időt töltött Nyugat-Európa réz- és bronzkori települései, valamint az ibériai civilizáció spanyolországi kialakulásának kutatásával.

PONTUS HELLSTRÖM

Pontus Hellström az Uppsala Universitet (Svédország) klasszika-archeológiai és ókortörténeti tanszékének professzora. 1979 óta vezeti Délnyugat-Törökország hegyeiben Labraunda i. e. IV. századi templomkörzetének kutatásait és feltárását. Számos, a Mediterráneum régészetével foglalkozó könyv és cikk szerzője.

CHO-YUN HSU

Cho-yun Hsu a tajvani Academia Sinica tagja; a University of Pittsburgh (USA) történészprofesszora, emellett a Chinese University of Hongkong Wei-Lun történészprofesszora. Speciális kutatási területe az ősi Kína társadalom- és gazdaságtörténete. Számos könyvet és cikket publikált angol és kínai nyelven, köztük az *Ancient China in Transition*, a *Han Agriculture* és a *The Western Chou Civilization* címűt.

GRAHAM JOYNER

Graham Joyner a Macquarie University (Sydney) és az Ancient History Teaching Collection vezetője. Történelmet, görög nyelvet és régészetet tanít. Tanulmányait Sydneyben és Athénben végezte,

és részt vett Cipruson, Krétán és Görögország más területein végzett ásatásokon is. Tanulmányai jelentek meg a műkénéi Görögországról és a klasszikus Görögországról. Televíziós műsorban is bemutatta az ókori írásbeliséget.

BARRY KEMP

Barry Kemp a University of Cambridge (Egyesült Királyság) orientalisztika tanszékén egyiptológiát ad elő. 1977 óta ő az Egypt Exploration Society el-amarnai expedíciójának vezetője.

KATHERYN M. LINDUFF

Katheryn M. Linduff a University of Pittsburgh művészettörténeti tanszékének és antropológiai tanszékének professzora. Kutatási területe a kínai művészet és régészet. A *Western Chou Civilization*, az *Art Past/Art Present* és a *Shang and Chou Ritual Arts* című könyvek szerzője. Újabban, belső-mongóliai terepmunka után Kínáról és északi szomszédairól szóló kéziratokon dolgozik.

J. G. MACQUEEN

J. G. Macqueen 1993-ban vonult vissza a University of Bristol klasszikus és ókori közép-keleti tudományok tanszékéről, ahol az ókori Délnyugat-Ázsiával, különösen Anatóliával foglalkozott. Anatóliában kutatómunkája során ásatásokat is vezetett. Érdeklődési területe a latin irodalomra, ezen belül is a szatírára és a reneszánsz kor latin irodalmára is kiterjedt. A *Babylon* és a *The Hittites* című könyv szerzője.

ELIZABETH H. MOORE

Elizabeth H. Moore a University of London művészettörténeti tanszékének előadója. Kutatási területe a thaiföldi és kambodzsai khmer művészet, valamint a burmai művészet (Mjanmar). 1989-ben előzetes ásatásokat végzett a thaiföldi Buri Ram tartományban Ban Takhongban. Újabban Kambodzsában és Burmában dolgozik: a UNESCO Zoning and Environmental Projectjének angkori régészeti konzultánsa. Burmában a University of Yangon régészeti tanszékével az egyetemi régészeti oktatás kialakításán dolgozik.

ROBERT G. MORKOT

Robert G. Morkot most fejezte be PhD doktori kurzusát a University College-ban (London). Kutatási területe Núbia és Szudán történelme. Az Egypt Exploration Society által a szudáni Sesbi lelőhelyen, illetve a University of Oxford szudáni Faras lelőhely melletti temetőjében végzett ásatásainak eredményeit dolgozza most fel.

BOYO G. OCKINGA

Boyo G. Ockinga a Macquarie University (Sydney) tanára, egyiptomi történelmet, vallást és nyelvet (hieroglifákat) tanít. Rendszeresen végez terepmunkát Egyiptomban.

SUSAN POLLOCK

Susan Pollock a University of New York (Binghamton, USA) antropológiai tanszékének munkatársa. Kutatási területe az ókori Közel-Kelet, azon belül is az állam és a városi társadalmak mezopotámiai kialakulása. 1985 és 1990 között a dél-iraki Abu Szalábih Uruk-dombján végzett terepmunkát. Iránban, Törökországban, Európában és Észak-Amerikában is dolgozott.

HIMANSHU PRABHA RAY

Himanshu Prabha Ray a Jawaharlal Nehru University (Újdelhi) Történeti Kutatóközpontjának munkatársa. Speciális kutatásokat szentelt a Dél-Ázsia és Délkelet-Ázsia közötti korai tengeri kapcsolatoknak. Számos ásatás résztvevője, az utóbbi időben a thaiföldi Tha Kae lelőhelyén valamint a Tamil Naduban található Arikaméduban. A *Monastery and Guild – Commerce under the Satavahanas* illetve a *Buddhism and the Maritime Links of South Asia* című könyvek szerzője.

CHARLES L. REDMAN

Charles L. Redman az Arizona State University (USA) kulturális antropológia professzora, az ország legnagyobb régészeti terepmunkájának, a Roosevelt Lake Platform Mound Project ügyvezető igazgatója. Legfontosabb kutatási területe a megtelepedett közösségek fejlődésének kutatása és a régészeti módszerek fejlesztési lehetőségei. Expedíciókat irányított Délnyugat-Ázsia és a Mediterráneum országaiban, Új-Mexikóban és Arizonában. Többek között a *People of the Tonto Rim*, *Explanation in Archaeology*, a *Research and Theory in Current Archaeology*, a *The Rise of Civilization*, a *Qsar Es-Seghir: an Archaeological View of Medieval Life* című könyvek szerzője illetve szerkesztője.

DAVID RIDGWAY

David Ridgway a University of Edinburgh (Egyesült Királyság) klasszikus tudományok tanszékének munkatársa. 1966-tól Giorgio Buchnerrel, Pithékusszai (Nápolyi-öböl, Olaszország) ásatójával dolgozott együtt a lelőhely végleges közzétételén. Ő szerkesztette a *The First Western Greeks* és az *Italy before the Romans* című könyveket is, és ő írta a *Cambridge Ancient History* etruszk fejezetét.

PETER ROWLEY-CONWY

Peter Rowley-Conwy a University of Durham (Egyesült Királyság) régészeti tanszékének előadója. Doktori disszertációját Dánia késő mezolitikumának és kora neolitikumának vizsgálatából írta. Később a földművelés eredetét kutatta Európa ős-, középső és újkőkori rétegeiben, valamint Délkelet-Ázsiában. Gazdaságtörténeti kutatásokat is végzett a Nílus völgyében fekvő késői és posztfáraó időszakból származó lelőhelyeken.

CHARLOTTE SCHEFFER

Charlotte Scheffer a Stockholms Universitet (Svédország) klasszika-archaeológia és ókortörténeti tanszékének vezető munkatár-

sa. Kutatási területe az etruszkok és a vázafestészet ikonográfiája. Újabban a halálnak az etruszk sírművészetben megfigyelhető koncepcióival foglalkozik. Részt vett Acquarossa és Poggio Civitate (Siena mellett) etruszk városainak ásatásain. Három könyvet és számos cikket publikált.

WULF SCHIEFENHÖVEL

Wulf Schiefenhövel a Max Planck Gesellschaft Forschungsinstitut für Humanethologie (Andechs, Németország) vendégkutatója, valamint a Ludwig-Maximilian Universität orvosi pszichológiai és etnomedicinai professzora. Kiterjedt terepkutatásokat végzett Pápua Új-Guineában, Irian Jayában, Bali szigetén, Kelet-Jáván és a Trobriand-szigeteken. Legfontosabb kutatási területei: az emberi viselkedésformák biológiai evolúciója, korai szocializáció, a beszéd nélküli kommunikáció, az agresszió és kontrollja.

I. M. STEAD

I. M. Stead a British Museum óskori és romano-brit régiségek osztályának osztályvezető-helyettese, az „Európa vaskora” gyűjtemény felelőse. Számos ásatás ellenőre volt, először római villákkal, majd vaskori temetkezésekkel foglalkozott. Ő irányította a lindow-i mocsári holttest vizsgálatának munkálatait (1984–1986), majd ásatásokat kezdett a norfolki Snettishamben. Számos cikket írt ásatásokról, eszközökről és a kelta művészetről.

DAVID HURST THOMAS

David Hurst Thomas az American Museum of Natural History (New York, USA) antropológus muzeológusa. Az amerikai indiánok régészeti emlékeinek szakértője. Ő fedezte fel és ásta ki a nevadai Gatecliff-kőfülkét, ahol Amerika 8 ezer évet átfogó rétegei találhatók. Igen sok jelentős tanulmány szerzője, több mint 60 monográfiát és tudományos közleményt jelentetett meg, több tudományos folyóirat szerkesztője és a National Museum of the American Indian alapítója. 1989-ben a National Academy of Science tagjai közé választották.

HÅKAN WAHLQUIST

Håkan Wahlquist az Etnografiska Museet (Stockholm) ázsiai antropológiai osztálya valamint a Sven Hedin Alapítvány vezetője. Ku-

tatási területe Ázsia, különösen Dél-, Közép- és Kelet-Ázsia antropológiája és kultúrtörténete. Szociálandropológiai kutatómunkát végzett Északkelet-Nepálban.

PETER WARREN

Peter Warren a University of Bristol (Egyesült Királyság) ókortörténeti és klasszika-archeológiai tanszékének professzora. Érdeklődési területe az égeikumi prehistória, különösen Kréta minószi civilizációja. Ásatásokat vezetett a krétai Mirtosz, Debla és Knósszosz lelőhelyeken. Kutatási területei közé tartozik a történeti botanika és a növények felhasználása Krétán, Théra (Santorini) szigetének (Kükládok) régészete és az Égeikum kronológiája. Számos cikket és öt könyvet írt az Égeikum őstörténetének aspektusairól.

J. PETER WHITE

J. Peter White a University of Sydney (Ausztrália) mellett működő School of Archaeology, Classics and Ancient History ősrégész-tanára. Ausztrália, Óceánia és különösen Melanézia őstörténetét kutatja. Tudományos kutatásait 1963-ban kezdte Új-Guineában, és kiásta a magasföldek kőkorszaki lakóinak eszközeit. Újabban az ausztráliai Flinders Ranges lelőhely és Új-Írország tafonómiai kérdéseivel foglalkozik. J. O'Connell professzorral könyvet írt *A Prehistory of Australia, New Guinea and Sahul* címmel, s 1981 óta az *Archaeology in Oceania* című folyóirat szerkesztője.

CHARLOTTE WIKANDER

Charlotte Wikander a Göteborgs Universitet (Svédország) klasszika-archeológiai és ókortörténeti tanszékének munkatársa. Újabban az etruszk feliratok korpusza publikációján dolgozik. Részt vett Acquarossa etruszk városának ásatásain.

ÖRJAN WIKANDER

Örjan Wikander a Lunds Universitet (Svédország) klasszikus tudományok tanszékének társprofesszora. Fő kutatási területei a görög és itáliai építészeti terrakottaművészet, a római vízimalmok és a vízenergia ókori felhasználása. Etruszk és római bronzokkal, etruszk feliratokkal is foglalkozik. Több etruszk és római ásatáson is részt vett, négy könyvet, illetve számos cikket publikált.

▷ Ezt a fából és elefántcsontból készült, kacsával úszó nőt formázó egyiptomi kozmetikai kanalat a XVIII. dinasztia idején (i. e. 1540–1295) készítették.